

महाभारत

44-38861-1000

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૧૨૫ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ

વિષય ૩ - ૧૩

મારી ભયંકર સંસારયાત્રા

અથવા

એક નિરાધાર અખળાનો આર્તનાદ !

પ્રથમ ખણ્ડ

એક સર્વથા સત્યચટનાવલંબિની મનોવેધક સામાજિક નવલકથા

કર્તા

કુકુર નારાયણ વિસનજી

પોરબંદર (કાઠિયાવાડ)

“ Remorse begets reform. ” Cowper.

પ્રકાશક

મહાદેવ રામચન્દ્ર ભગુણે

ગ્રંથવિકેતા અને ગ્રંથપ્રકાશક

ત્રણ હરવાળા—અમદાવાદ

વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૫

.

ઈ સ. ૧૯૧૯

મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૮૧૨૪

પ્રથમ આવૃત્તિ

પ્રત ૧૨૦૦

(અંતસ્વામિત્વના સર્વ અધિકાર પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે)

શ્રી “ ભાગ્યોદય ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં જોડાલાલ દેવશંકર દવેએ
અધ્યુઃ ખાડીયા—અમદાવાદ

ગ્રંથસમર્પણ

પરમસ્નેહી મિત્રવર્ધ રા. રામજીભાઈ જસરાજ વાલજી
ગણાત્રા; જનરલ કોન્ટ્રોલર, કરાચી (સિંધ)

આપ ગર્ભશ્રીમાન્ હોવા છતાં નમ્રતા, વિવેકશીલતા, વિદ્યાવ્યા-
સંગ, સાહિત્યાનુરાગ તથા સરળતા ઇત્યાદિ અનેક સદ્ગુણોવડે ભંડિત
છો અને આપણો પરસ્પર મૈત્રીસંબંધ થયા પછી મારા પ્રતિ આપે
જે જે સદ્ભાવનાઓ, માનબુદ્ધિ અને લાગણીઓ દર્શાવી છે તેમ
જ મારા સાહિત્ય વિષયક પ્રયત્નો વિશે પ્રથમથી જ આપના હૃદયમાં
જે એક પ્રકારની માનદર્શક ઉચ્ચ ભાવના વસી રહી છે; માત્ર એટલું
જ નહિ, પણ આપણી હુહાણા ઝાતિના હિતમટે આપે પોતાના
પૂજ્ય પિતાશ્રીનું અનુસરણ કરી જે જે પરાપકારમય કાર્યો કર્યા છે
અને અજ્ઞાપિ કર્યા કરે છે તે સર્વ સદ્ગુણોથી મુગ્ધ થઈને આપણી
નિઃસ્વાર્થ મૈત્રીના એક યોગ્ય સ્મરણચિન્હ તરીકે મારી પ્રસ્તુત
સાહિત્યકૃતિ હું આપનાં કરકમળમાં સાદર સમર્પિત કરું છું અને આશા
રાખું છું કે આપ એ અદ્ય ઉપહારને સ્વીકારી પોતાના આ
મિત્રને ઉપકૃત કરશો.

આપનો નિરંતર સ્નેહાભિલાષી
ઠક્કર નારાયણ વિસનજી, ગ્રંથકાર
ધોરબંદર (કાઠિયાવાડ)

“ (My honest zeal if not my verse commend:)
Forgive the poet, and approve the friend.”

Smith.

“ (જો મારી કવિતા મારા યોગ્ય અથવા પ્રમાણિક ઉત્સાહને
વ્યક્ત ન કરી શકતી હોય, તો) મને એક કવિ તરીકે
જામા દુષ્ટિથી જુઓ અને એક મિત્ર તરીકે માન્ય કરી લ્યો ? ”

સ્મિથ

ઉપોદ્ધાત

“The education of women should be always relative to that of men. To please, to be useful to us, to make us love and esteem them, to educate us when young and take care of us when grown up, to advise, to console us, to render our lives easy and agreeable: these are the duties of women at all times, and what they should be taught in their infancy.”

Rousseau.

ભારતવર્ષમાં મહાપ્રતાપી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની દૃઢતા થયા પછી હિન્દુ સમાજસુધારકોએ સમાજસુધારણા વિષયક જે જે પ્રયત્નો કર્યા છે, તે સર્વ પ્રયત્નોમાં હિન્દુ અખળાઓની સ્થિતિને અનેક પ્રકારે સુધારવાનો પ્રયત્ન અશ્રમાગે છે, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, વર્તમાન હિન્દુસમાજમાં સ્ત્રીઓ અત્યંત હીન દશામાં આવી પડી છે, હિન્દુ પુરુષો પોતાની સ્ત્રીઓને શુભામડીઓ પ્રમાણે માને છે અને હિન્દુ સ્ત્રીઓ પરતંત્રતાની શૃંગલામાં એટલી સીમા પર્યંત જકડાયેલી છે કે જે તેમને એ પરતંત્રતાની શૃંગલાથી મુક્ત કરવામાં નહિ આવે, તો હિન્દુસમાજની અકલ્પનીય અધોગતિ થવાનો સંભવ છે, એવી જ બહુધા આપણા હિન્દુ સમાજસુધારકોની માન્યતા છે. હિન્દુ સમાજસુધારકોની આવા પ્રકારની દૃઢ માન્યતા હોવાથી તેમણે સામાજિક સુધારણામાં બાળલગ્નનો નિષેધ એટલે કે કન્યાને સોળ વર્ષના વયથી પૂર્વે પરણાવવાનો નિષેધ, કન્યાઓને પુરુષો સમાન શિક્ષણ આપવાનો આગ્રહ, વિધવાપુનર્લગ્નનો પ્રચાર, કન્યાઓને તેમની

પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર શોધીને ઇચ્છાવર સાથે પરણવાનો અધિકાર આપવાની આવશ્યકતા, સ્ત્રીઓને બહાર તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે હરવા ફરવાની તથા સભા સંમેલનોમાં જવા આવવાની સ્વતંત્રતા આપવીજ જોઈએ અને સ્ત્રીઓમાટે, તેઓ પુરુષની સમાનાધિકારિણી હોવાથી, બહુધા તેમની સ્વતંત્રતાને મારી નાખનારો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ અસ્તિત્વમાં હોવો ન જોઈએ; એ અને એવાજ કેટલાક અન્ય વિષયોને અત્યંત મહત્ત્વ આપ્યું છે અને અત્યારે તો એ સામાજિક સુધારણાની સીમા એટલી બધી આગળ વધી ગઈ છે કે રા. પટેલનો ‘અન્તર્જાતીય વિવાહનો ખરડો, અથવા તો ‘વર્ણસંકરતાવધંક’ કિંવા ‘વર્ણસંકર પ્રબળને ઉત્પન્ન કરનારો ખરડો,’ અને જો અતિશય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો ‘મુઠ્ઠીભર સ્વચ્છંદીઓની આતર લાખો ધામણ હિન્દુઓને હેરાન કરનારો ખરડો’ આપણાં નેત્રો સમક્ષ અસ્તિત્વમાં આવી શક્યો છે અને એ ખરડાના સંબંધમાં ઓ. પટેલે નડિયાદમાં ભરાયલી ખીજી અંત્યજ પરિષદમાંના પોતાના ભાષણમાં એવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે કે: “ * * મેં વડી ધારાસભામાં હિન્દુલગ્નને લગતા કાયદાનો એક ખરડો રજૂ કર્યો છે, તેથી બ્રાહ્મણ દેડની કન્યા અને દેડ બ્રાહ્મણની કન્યા પરણી શકશે. દેડ, ભંગી, વાઘરી, બ્રાહ્મણ, વાણિયા, પાટીદાર એ બધા એક થાય નહીં ત્યાં સુધી હિન્દુનું પૂરેપૂરું કલ્યાણ થાય નહીં.” (તા. ૧૮-૧૧-૧૮) ઓ. પટેલના એ ઉદ્ગારમાં એટલી વિશિષ્ટતા છે કે તેમાં સર્વ નીચ તથા ઉચ્ચ હિન્દુજાતિઓ જ સ્વીકારાયલી છે; પરંતુ એ જ અંત્યજ પરિષદમાં રા. રા. અંબાલાલ સારાભાઈએ તો એટલી સીમા પર્યન્ત આગળ વધવાનું સાહસ કર્યું છે કે: “ હિન્દુ, ઇસ્લામીઓ, ખ્રીસ્તીઓ અને પારસીઓ હિન્દીઓ જ છે;

મિ. પટેલનો ખરડો પહેલા પગલારૂપ છે. * * * હિન્દીઓ વચ્ચે લગ્ન કરી શકાય તેવો કાયદો ઘડી શકાશે.”

આવી રીતે આપણા ભારતવર્ષના કેટલાક હિન્દુ-સુધારકોએ આપણી પ્રાચીન વર્ણવ્યવસ્થાને નષ્ટભ્રષ્ટ કરી નાખવાના તથા આપણા હિન્દુત્વને અત્યારસૂધી ટકાવી રાખનાર અને અનેક આપત્તિઓમાંથી નિર્વિદ્ધ પાર પાડનાર જાતિબંધારણના દુર્ગને તોડી પાડવાના જો કે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે અને તેમના એવા પ્રયત્નો હજી પણ ચાલુ છે; છતાં આપણામાટે અવર્ણનીય આનંદનો વિષય છે કે, ભારતવર્ષના ધર્મનિષ્ઠ, દૃઢચિત્ત અને નીતિના માર્ગમાં વિચરનારા હિન્દુઓએ પોતાની પ્રાચીન વૈદિક વર્ણશ્રમવ્યવસ્થાના તથા પોતાના જાતિબંધારણના અલેદ્ય દુર્ગને લેશમાત્ર પણ ખંડિત થવા દીધો નથી અને તેથી એ કહેવાતા સુધારકોના એ દિશામાંના અત્યાર સૂધીના સર્વ પ્રયત્નો સર્વથા નિષ્ફળ નીવડ્યા છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેમના એ પ્રયત્નોની સફળતાનો લેશ માત્ર પણ સંભવ છે જ નહિ, એ સર્વથા નિઃસંશય અને નિર્વિવાદ સત્ય છે; કારણ કે, વર્ણસંકરીય પટેલ બિલ વિરુદ્ધ અમદાવાદમાં તા. ૨૨-૧૨-૧૮ ને દિવસે મળેલી એક પ્રચંડસભામાં વ્યાખ્યાન-માર્તન્ડ રા. રા. નગીનદાસ પુરુષોત્તમ સંઘવીએ જણાવ્યા પ્રમાણે:—“ * * * નામ. પટેલ તો શું પણ સાક્ષાત્ અતુર્ભજ ભગવાન્ વિષ્ણુ પણ અમારા ધર્મનો અનાદર કરવાને શક્તિમાન્ નથી. બુદ્ધાવતાર શ્રીવિષ્ણુનો ત્રેવીસમો અવતાર ગણાય છે; તોપણ તેમણે અમારા વેદ, આદ્ય અને યજ્ઞ વિશે ખોટો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. એટલે તરતજ અમોએ તે ઉપદેશને રદ બાતલ બનાવી લોકાની ખાડીની પેલી તરફ હાંકી કાઢ્યો. આ ભારતવર્ષ બુદ્ધની જન્મભૂમિ હોવા છતાં એક પણ હિન્દુ બુદ્ધના શાસનને માનનારો આ ભારતવર્ષમાં નથી, તો પટેલ બિલની શી

ખિસાત ? લગવહવતાર બુદ્ધને પણ અમોએ અમારા ધર્મો-
લ્લંઘન પ્રસંગે માન્યા નથી, તો ઔ. પટેલ અમારા ધર્મને
પોતાના ખૂટ નીચે પદ્દલિત કરવા માગે તો તે આ ધર્મ-
પ્રાણુ ભારતવર્ષમાં-ભરતભૂમિમાં—ખની શકે તેમ નથીજ !!”

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં એટલે કે આપણી ધર્મ-
હઠતા અવિચલ હોવા છતાં પણ જેવી રીતે નિત્યના ધના-
ઘાતથી મજબૂતમાં મજબૂત ઇમારતનો પાયો પણ થોડે ઘણે
અંશે ડગી જાય છે; તેવી જ રીતે એ સુધારકોની નિત્યની
વિધવાપુનર્લગ્ન, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય અને એવી જ અન્ય વિધા-
તક ઘોષણાઓનું કેટલાંક અપરિપક્વ બુદ્ધિનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં
હૃદયોમાં અલ્પસ્વલ્પ પરિણામ થવાનો અને તેના યોગે
કાંઈક વિકૃતિ થવાનો સંભવ હોવાથી અત્યારના સ્થિત્યંતર-
અથવા સંક્રમણના સમય (Time of Transition) માં
સુધારકોની એ વિધાતક ઘોષણાઓનું ખંડન કરનારી અને
આપણા પૂર્વજોએ બાળલગ્નના પ્રચાર, વિધવાપુનર્લગ્નના
નિષેધ, અંતર્જાતીયલગ્નના પ્રતિબંધ, સ્ત્રીશિક્ષણની ભિન્ન
પ્રકારની વ્યવસ્થા અને સ્ત્રીઓને પુરુષોચિત અયોગ્ય
સ્વતંત્રતા લોગવવાનો અધિકાર ન આપવામાં પોતાની કેવી
અને કેટલી દીર્ઘદર્શિતા, વિચારશીલતા, નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિ
અને ધર્મપ્રિયતા તથા મનુષ્યતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો
અને તેમના દર્શાવેલા એ માર્ગમાં ચાલવાથી જ આપણા
કલ્યાણનો સંભવ છે, એ તત્વોને નવીતાથી પ્રકાશમાં લાવી
આપણી પ્રાચીન વૈદિક વર્ણવ્યવસ્થા અને આપણા જાતિ-
બંધનને દૃઢ કરનારી સામાજિક નવલકથાઓને નિર્માણ
કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે, એની કોઈથી પણ ના
પાડી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, નિબંધના રૂપમાં આવા
વિષયોને ચર્ચાથી નિબંધમાં રહેલી શુષ્કતાના કારણથી
તે નિબંધો વંચાવા જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં વંચાતા નથી
અને તેથી એવા નિબંધોના લખનારાનો પરિશ્રમ ફળીભૂત
થતો નથી; અને નવલકથામાં રસનું યથાર્થ પોષણ હો-

વાથી જો નવલકથાના રૂપમાં આવા વિષયોની ચર્ચા કરાય છે, તો તે નવલકથાઓ આપણી ધારણા કરતાં પણ વિશેષ પરિભાષ્યમાં અત્યંત રસપૂર્વક વંચાય છે અને તેથી નવલકથામાં ચર્ચાયલા વિષયોનું પાઠક તથા પાઠિકાઓનાં અંતઃકરણમાં અવશ્ય અલીપ્ત પરિણામ થઈ જાય છે અને તે પરિણામ અપરિપક્વ બુદ્ધિનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં પરિપક્વતાનો આવિર્ભાવ કરી તેમને કેટલેક અંશે અવિચાર તથા સાહસના ભાગમાં આગળ વધતાં અટકાવે છે. મારી કેટલીક અન્ય સામાજિક નવલકથાઓ પ્રમાણે પ્રસ્તુત સામાજિક નવલકથા પણ આજકાલના ધર્મવિદ્વાતક સુધારાની અનિષ્ટતા તથા આપણા પુરાતન અથવા આનુવંશિક ધર્મ, આચાર, વિચાર અને વ્યવહાર આદિની ઉત્કૃષ્ટતાને દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી જ લખાયેલી છે અને તે આ નવલકથાના વાંચનથી પાઠક તથા પાઠિકાઓના જાણવામાં આવી શકે તેમ હોવાથી તે વિશેના અહીં અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા નથી; માત્ર એટલું જ જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે, ‘ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નટીની આત્મકથા’ પ્રમાણે પ્રસ્તુત નવલકથા પણ આત્મકથાત્મક છે અને આમાં પણ સર્વ સત્ય ઘટનાઓ જ લેવામાં આવી છે; કેવળ પાત્રો તથા સ્થળોનાં નામો બદલી નાખ્યાં છે; કારણ કે, નવલકથામાં કેટલેક સ્થળે અલ્પસ્વલ્પ કાલ્પનિક અંશને લાવવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હોવાથી પાત્રો તથા સ્થળોનાં નામોને બદલી નાખ્યા વિના ચાલતું જ નથી.

પ્રસ્તુત નવલકથા રાજકોટ, સિવિલ સ્ટેશનમાં મારા મિત્ર તથા જ્ઞાતિબંધુ રા. લાલજી નાગજી ગણુત્રા વકીલના સ્વામિત્વ તથા તંત્રિત્વથી તેમના પોતાના ‘ધિ ગણુત્રા પ્રિન્ટિંગ વર્કસ’ માંથી છપાઈને બહાર પડતા ‘લોહાણા હિતેચ્છુ’ નામક લુહાણાજ્ઞાતિના સાપ્તાહિક પત્રમાં તા. ૫ મી જુલાઈ ૧૯૧૭ ના અંકથી છપાવા માંડી હતી અને એનો પ્રથમ ખણ્ડ તા. ૨૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૮ ના અંકમાં સમાપ્ત થયો હતો; એટલે કે, પ્રસ્તુત નવલકથાનો પ્રથમ ખણ્ડ ‘લોહા-

ણા હિતેચ્છુ' માં આઠ માસ પર્યાન્ત ચાલ્યો હતો અને તેમાં એકંદરે ૩૩ પ્રકરણો આવ્યાં હતાં; પરંતુ વર્તમાન-પત્રમાં વિભાગશઃ છપાતી નવલકથાનાં કેટલાંક પ્રકરણોને વિલક્ષ્ણ કરી નાખવાની જે આવશ્યકતા હોય છે તે આવશ્યકતા પુસ્તકમાં ન હોવાથી તે ૩૩ પ્રકરણનાં ૨૩ પ્રકરણ કરી નાખ્યાં છે અને તે ઉપરાંત પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં દ્વિતીય ખણ્ડમાંના 'અમો દંપતીનો ઉદ્ધાર' તથા 'જંગલમાર' એ એ બે પ્રકરણો લઈ લેવામાં આવ્યાં છે અને તેથી સમસ્ત પ્રકરણોની સંખ્યા પ્રથમ ખણ્ડમાં ૨૫ ની થઈ છે. પ્રકરણોની સંખ્યામાં ન્યૂનતા કરી છે, પરંતુ લેખમાં એક અક્ષર માત્રની પણ ન્યૂનતા કરવામાં નથી આવી, કિન્તુ કેટલેક સ્થળે કાંઈક શુદ્ધિ તથા વૃદ્ધિ જ કરવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત નવલકથા 'લોહાણા હિતેચ્છુ' નાં પાઠક તથા પાઠિકાઓના પૂર્ણ આદરને પાત્ર થઈ ચૂકી છે અને તેથી પ્રસ્તુત નવલકથા પુસ્તકના આકારમાં પ્રકાશિત થયા પછી અન્ય વાંચકોના આદરને પણ પાત્ર થશે એવી દૃઢ આશા છે. પ્રસ્તુત નવલકથાનો દ્વિતીય ખણ્ડ 'લોહાણા હિતેચ્છુ' માં અત્યારે વિભાગશઃ છપાય છે અને તે પણ અંતના સ્વરૂપમાં અલ્પ સમયમાં જ પ્રસિદ્ધ થશે.

પ્રસ્તુત નવલકથામાં લુહાણા જાતિનાં જ ઘણાં ખર્સ પાત્રો લેવાયલાં હોવાથી અને લુહાણા જાતિના ધર્મ, આચાર, વિચાર તથા વ્યવહાર આદિના ગુણદોષોનું ચથાર્થ શાબ્દિક ચિત્ર આલેખાયલું હોવાથી અમારી લુહાણા જાતિના એક અગ્રેસર, ગર્ભશ્રીમાન, પરોપકારશીલ, વિદ્યાવિલાસી, જ્ઞાતિહિતવાદી અને આદર્શ ગૃહસ્થ મારા પરમ સ્નેહી મિત્રવર્ય કરાચીનીવાસી રા. રામજીભાઈ જસરાજ વાલજીને નિઃસ્વાર્થ ખુદ્ધિથી અને મૈત્રીના એક સ્મરણચિન્હ તરીકે પ્રસ્તુત પુસ્તક સમર્પવામાં આવ્યું છે અને રા. રામજીભાઈના સર્વસાધારણ પરિચયમાટે તેમનો ફોટો પણ આપવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક સાથે રા. રામજીભાઈના નામને જોડાયલું જોઈને હું મારા માનની વૃદ્ધિ

થયેલી માનું છું અને આશા રાખું છું કે તેઓ નિરંતર પરોપકારશીલતાના પ્રદેશમાં આગળ અને આગળ વધતા રહીને પોતાની યોગ્યતામાં વૃદ્ધિ કરતા રહેશે !

અમદાવાદના ‘ હાયમંડ ન્યુઝિલી ’ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં બે વર્ષથી છાપવામાટે આપેલું મારું ‘ નારાયણ ગદ્યગંગા ’ નામક ૨૭ ફાઈનું પુસ્તક અદ્યપિ છપાઈ રહ્યું નથી અને તે છાપખાનાના માલિક તરફથી જે કેટલોક અસહ્ય ત્રાસ વેઠવો પડ્યો છે તેથી કંટાળીને મારું કોઈ પણ પુસ્તક તે છાપખાનામાં છાપવામાટે ન આપવાનો નિશ્ચય કરી ‘ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન ’ તૃતીય ખણ્ડ; ‘ ભયંકર ભદ્ર ’ દ્વિતીય ખણ્ડ અને મારી ભયંકર સંસારયાત્રા ’ પ્રથમ ખણ્ડ; એ ત્રણ પુસ્તકો ‘ ભાગ્યોદય ’ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છાપવામાટે આખ્યાં હતાં અને જણાવતાં અત્યંત સંતોષ થાય છે કે ‘ ભાગ્યોદય ’ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના સંજ્ઞન માલિક રા. રા. જેઠાલાલ દેવશંકર દવેએ પોરબંદર ખખેવાર પ્રેમ મોકલવાનાં હોવા છતાં બનતી ઉતાવળ તથા લાગણીથી એ ત્રણ પુસ્તકો વખતસર છાપી આખ્યાં છે અને તેમાટે હું તથા પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રકાશક ઉભય તેમના આભારી છીએ અને હું આશા રાખું છું કે ભવિષ્યમાં પણ મારાં પુસ્તકો એવી જ ત્વરા તથા લાગણીથી તેઓ વખતસર છાપી આપશે.

અંતે જે પરમકૃપાળુ પરમાત્માના કૃપાપ્રસાદથી મારી સાહિત્યકૃતિઓ એક પછી એક નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત થતી જાય છે અને વાંચકોના આદરને પાત્ર થાય છે તે પરમકૃપાળુ પરમાત્માનાં ચરણકમલમાં શ્રદ્ધા તથા પ્રેમપૂર્વક મસ્તક નમાવીને હું મારા લંબાયલા ઉપોદ્ધાતને સમાપ્ત કરી લેખિનીને વિશ્રામ આપવાની આજ્ઞા ઇચ્છું છું.

સુદામાપુરી (પોરબંદર)	} લવલીય કૃપાકાંક્ષી ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી ગ્રંથકાર
તા. ૫ મી માર્ચ ૧૯૧૬. બુધવાર	
કાલ્પુન, શુકલ દ્વિતીયા, વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૫	

અનુક્રમણિકા

(પ્રથમ ખણ્ડની)

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧ છું	મારો પરિચય	૧
૨ જી	બાળકમનું પરિણામ	૭
૩ જી	વરપરીક્ષા	૧૩
૪ થું	વૈધવ્ય અને યૌવનવિકાસ	૨૫
૫ મું	સખીસંવાદ	૩૧
૬ હું	મારા પુનર્લંઘનો પ્રસ્તાવ	૩૭
૭ મું	મારા પુનર્લંઘનો નિશ્ચય	૮૩
૮ મું	મારો 'પુનર્જીવ' અવતાર	૫૦
૯ મું	સુખમય સંસાર	૫૬
૧૦ મું	ઝેરીલી ઝમકૂ	૬૨
૧૧ મું	વિષખીજનું આરોપણ	૬૬
૧૨ મું	ગૃહત્યાગ અને દેશાન્તર	૭૬
૧૩ મું	બારવટિયાના પાંચમાં	૮૩
૧૪ મું	સુદામાપુરીમાં ત્રણ દિવસ	૮૬
૧૫ મું	અલખેલી મુંબાપુરીમાં	૧૨૮
૧૬ મું	કંગાલ કૃષ્ણા	૧૩૫
૧૭ મું	કૃષ્ણાની કર્મકથા	૧૪૬
૧૮ મું	અલૌકિક આર્થ અગળા	૧૫૯
૧૯ મું	કૃષ્ણાનું પુનર્લંઘન અને પત્ર	૧૭૫
૨૦ મું	ભાગીરથીનો મેળાપ	૧૮૨
૨૧ મું	ભાગીરથીની આત્મકથા	૧૮૮
૨૨ મું	મુંબાઈમાં પ્રથમ લુહાણા પરિષદ	૨૦૭
૨૩ મું	બાળપ્રતિષ્ઠાનો જલસમાધિ	૨૧૩
૨૪ મું	અમો દમ્પતીનો ઉદ્ધાર	૨૨૦
૨૫ મું	જંગલાર	૨૨૭

મારી ભયંકર સંસારયાત્રા

અથવા

એક નિરાધાર અખળાનો અર્તનાદ !

પ્રકરણ ૧ હું

મારો પરિચય

જે પ્રદેશ પૂર્વે સૌરાષ્ટ્ર દેશના નામથી વિશ્વવિખ્યાત હતો અને અત્યારે સર્વત્ર કાઠિયાવાડના નામથી ઓળખાય છે, તે કાઠિયાવાડ પ્રદેશમાંના હાલાર નામક ગ્રામમાંના x x x નામક એક પુરાતન પરંતુ સાધારણ નગરમાં મારા જન્મસમયમાં એટલેકે લગભગ ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં હુહાણા જાતિનાં જેટલાં ગૃહ હતાં, તે સર્વમાં કેવળ ત્રણ ગૃહસ્થો જ સર્વથી વિશેષ પ્રતિષ્ઠિત તથા સન્માન્ય મનાતાં હતાં. એમાંના એક તે નગરમાંની હુહાણા જાતિના અગ્રેસર ધનાઢય તથા વ્યવહારકુશળ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ વાલજીભાઈ હતા, બીજા એક નામાંકિત વ્યાપારી અને સાહસી પ્રૌઢ ગૃહસ્થ જમનાદાસભાઈ હતા, અને ત્રીજા મારા જન્મદાતા પિતાશ્રી અમૃતલાલ હતા. મારા પિતા જોકે વાલજીભાઈ તથા જમનાદાસ જેટલા ધનાઢય નહોતા, પરંતુ મુશ્કિલિત હતા અને જ્યારે તેઓ એક દેશી રાજ્યમાં કારબારીની પદવીપર હતા તે વેળાએ સદા ધર્મ તથા નીતિના માર્ગમાં જ ચાલેલા હોવાથી ધનાઢયો કરતાં પણ તેમની પ્રતિષ્ઠા વધારે બંધાયતી હતી. આ કારણથી ગ્રામમાં જ્યારે પણ ન્યાયનો કાષ્ટ દૃટ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો હતો; તે વેળાએ તેના નિર્ણયનો બાર બહુધા મારા પિતાના શિરપર જ આવી પડતો હતો. જોકે મારા પિતા ધનાઢય નહોતા, તોપણ તેમને દાળ રોટલીની ચિંતા તો નહોતીજ; કારણકે, પેન્શનર થતાં સૂધીમાં પંદરેક હજાર રૂપિયા તેમણે બંકમાં રાખેલા હોવાથી તે નાણાંના બાજમાંથી અમારા કુટુંબનો ખર્ચ સાધારણતઃ સારીરીતે

આલ્યા કરતો હતો. આતીરીતે સર્વ પ્રકારની નિશ્ચિન્તતા છતાં, મારા પિતાની અવસ્થા પચાસ વર્ષની તથા મારા માતૃશ્રી મેંબીમાઇની અવસ્થા પાંત્રીસથી છત્રીસ વર્ષની થવા આવી હતી, તોય તેમને અઘાપિ એકપણ સંતાનની પ્રાપ્તિ થઇ નહોતી અને એ એક જ કારણથી તેમના અંતઃકરણે નિરંતર ાચન્તાતુર રહ્યા કરતાં હતાં. આ વેળાએ તેમણે સંતાનપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી દેવાનુષ્ઠાન ઇત્યાદિ પવિત્ર કાર્યો આરંભ્યાં અને ત્યાર પછી દેવાનુષ્ઠાનના પરિણામે કે ભાગ્યના યોગે અલ્પ કાળમાં જ એક કન્યાની તેમને પ્રાપ્તિ થઇ. તે કન્યા તે હું પોતે જ. મારું કલ્યાણી નામ રાખવામાં આવ્યું.

જે લક્ષ્મીપુત્રના ગૃહમાં નાનાવિધ રતનાલંકાર તથા સુવર્ણાલંકાર આદિની વિપુલતા હોય છે, તેની દૃષ્ટિમાં રૂપું કે ચાંદી તુચ્છ દેખાય એ સ્વભાવિક છે; જેને નિત્ય નાના પ્રકારનાં મિષ્ટાન્ન ભોજન આદિ આરોગવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો હોય, તેની દૃષ્ટિમાં બાજરાના રોટલાની કાંઇ પણ મહત્તા ન હોય, એ પણ સર્વથા નૈસર્ગિક છે; તેમજ જેને નિત્ય પવિત્ર સિંધુ, સરસ્વતી કે ગંગા અને ગોદાવરી સમાન સરિતાઓનાં નિર્મળ તથા મધુર જળ પીવામાટે મળી શકતાં હોય, તેના સમક્ષ સાધારણ રૂપજળનું કાંઇ પણ મૂલ્ય ન અંકાય, એ પણ સર્વથા યથાયોગ્ય જ છે; એ નિયમ અનુસાર જેના મંદિરમાં અનેક બાળકો પોતાની નિર્દોષ બાલ્યએષ્ટા કરતાં હોય અને માતાપિતાને આનન્દ આપતાં હોય, તેવાં અનેક સંતાનોનાં માતાપિતાને એક કન્યાના જન્મથી જે અતિશય આનન્દની પ્રાપ્તિ ન થાય, તો તે પણ સર્વ પ્રકારે સ્વભાવિક જ કહી શકાય. પરંતુ જેવી રીતે એક કપર્દિકાહીન કંગાલ મનુષ્યને માત્ર બે ચાર રૂપીયાની પ્રાપ્તિથી પણ અગાધ આનન્દ થાય છે; દુઃકાળનાં બુલ્બુલિત જનોને જમીનમાં ડાટી રાખેલા બાજરાનો કાળો મેષ જેવો રોટલો પણ સ્વર્ગનાં ભોજનો કરતાંય વિશેષ હિતમ ભાસે છે અને મરુભૂમિનાં નિવાસીઓને સાધારણ રૂપના જળમાં પણ સુધા કિંવા અમૃતનો સ્વાદ આલ્યા કરે છે; તેવી જ રીતે એક વંધ્યા દંપતીને—અને તે પણ વળી પૂર્ણ પ્રૌઢાવસ્થામાં—કદાચિત્ પુત્રીની પ્રાપ્તિ થાય છે, તો તે પુત્રી પણ તેમના વાંઝિયા મેણાને ટાંગનારી હોવાથી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી કિંવા દેવી જ તેમના ગૃહમાં અવતરી હોયતી. એવો જ તેમને નિરંતર ભાસ થયા કરે છે અને તેથી તે દુર્લભા દુહિતાનું તેઓ પુત્ર કરતાં પણ અધિક વાત્સલ્યથી લાલનપાલન કરવા માંડે છે.

અર્થાત્ હું પણ મારાં માતાપિતાના વાંઝિયામેણાને ટાળનારી હોવાથી મારાં માતાપિતાને તેમના પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય હતી, એ મારે નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. એક તો મારામાં તેમનો સ્વાભાવિકજ અતિશય સ્નેહ હતો અને વળી પાછી હું વાને ગોરી તથા નાકે મોઢે નમણી હોવાથી મારા મુખમંડળને જોવાથી તેમના હૃદયમાંનો હર્ષ વારંવાર છલકાઈ જતો હતો. તેઓ મારા જન્મ પછી પોતાના દિવસો અત્યંત આનન્દમાં વીતાડવા લાગ્યાં. તેમના સર્વ સુખ, સર્વ શુભાશા તથા સર્વ આનંદવિહારનો સર્વસ્વ આધાર કેવળ મારા અને મારા જીવનપરજ અવલંબી રહ્યો હતો. મારાં માતાપિતા અંધયષ્ટિકાવત્ તેમની આ કન્યકાને ઉપલક્ષ્ય કરીને કેટલા પ્રકારની આશાઓ, કેટલા પ્રકારના સુખો તથા કેટલા પ્રકારના આનંદોના મનોરાજ્યમાં વિહરવા લાગ્યાં; એનું સંપૂર્ણ શાબ્દિક ચિત્ર આલેખી બતાવવાનું સામર્થ્ય મારી ક્ષુદ્ર લેખિનીમાં નથી; કારણકે, એ ચિત્રને આલેખવામાટે તેમના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરવાની આવશ્યકતા છે અને તેમ થવું સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય છે. મારા વયની વૃદ્ધિ સાથે મારાં માતાપિતાનાં આશા, સુખ તથા આનન્દ આદિની પણ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થવા કરતી હતી અને એવી રીતે જોતજોતાંમાં સાત વર્ષનો કાળ પાણીના રેઝાની પેઠે વહી ગયો.

મારા પિતાશ્રી સ્ત્રીશિક્ષણના પક્ષપાતી હોવાથી મને મારા વયના સપ્તમ વર્ષમાં કન્યાશાળામાં લેણુવામાટે મોકલી. એક બાજુએ આવી રીતે મારા વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ થયો અને બીજી બાજુએ મારા માતૃશ્રીના મને પરણાવવામાટેના પ્રયત્નનો આરંભ થઈ ગયો. મારા માતૃશ્રીએ મારા લગ્નમાટેની જે આટલી બધી ઊતાવળ કરવા માંડી હતી તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે ઉપર મેં જે મારા પિતા ઉપરાંત મારા ગામના બીજા બે પ્રતિષ્ઠિત હુડાણા ગૃહસ્થોનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે રા. વાલજીભાઈ તથા રા. જમનાદાસભાઈની પત્નીઓ સાથે મારાં માતૃશ્રીનો બહુ જ સારો મૈત્રીસંબંધ હતો અને તેના પરિણામે રા. વાલજીભાઈની કન્યા ગોદાવરી તથા રા. જમનાદાસભાઈની કન્યા હીર સાથે મારો જીવશ્રકંઠશ્ચ મૈત્રીભાવ થઈ ગયો હતો. ગોદાવરી તથા હીર જે કે મારી સમાનવયસ્કા બાળિકાઓ હતી, પરંતુ ગોદાવરીનાં બીજા પણ બે ત્રણ બંધુ તથા ભગિની હતાં અને તે તેનાં માતાપિતાની સર્વથી ન્હાની દીકરી હતી તેમ જ હીરનો

પણ તેનાથી પાંચેક વર્ષ મોટો એક ભાઈ હતો. એ ગોદાવરી તથા હીરનાં માતાપિતા બાળલગ્નના હિમાયતી તથા સર્વથા જૂના વિચારનાં મનુષ્યો હોવાથી તેમણે પોતાના આગલાં સર્વ સંતાનોને જેમ બાહ્યાવસ્થામાં જ પરણાવ્યાં હતાં તેજ પ્રમાણે ગોદાવરી તથા હીરનાં સગપણ અત્યાર પૂર્વેજ તેમણે કરી નાખ્યાં હતાં અને આક્રમે વર્ષે તો તેમને પરણાવી દેવાનો તેમનો વિચાર હતો. અર્થાત્ ‘ગોદાવરી તથા હીરના લગ્ન થાય તે સાથે મારો લગ્નસમારંભ પણ થઈ જાય અને મારાં માતાપિતાના શિરપરથી એ કર્તવ્યનો ભાર ઉતરી જાય,’ આવા ઉદ્દેશથીજ મારાં માતૃશ્રીએ મારા લગ્નનો પ્રસ્તાવ કરવા માંડ્યો હતો. પરંતુ બાળલગ્નના નિષેધક મારા પિતાશ્રીએ જ્યારે તત્કાળ મારાં માતૃશ્રીની એ વાર્તાને ન સ્વીકારી ત્યારે મારાં માતૃશ્રીએ આડોશીપાડોશી માર્ગે પોતાના પતિપર દબાણ કરાવવા માંડ્યું. અંતે પત્નીના દુરાગ્રહ તથા આડોશીપાડોશી તેમજ વાલજીભાઈ અને જમનાદાસભાઈના વચનબાણથી પરાજિત થઈને મારા પિતાશ્રીએ મને પરણાવવાની વાર્તાનો એવી શર્તથી સ્વીકાર કર્યો કે: “હું કલ્યાણીને પરણાવીશ તો ખરો પણ જ્યાંસુધી તે પંદર વર્ષના વયની નહિ થાય, ત્યાંસુધી તેને સાસરે વળાવીશ નહિ તેમજ તેના વિદ્યાભ્યાસમાં પણ લંગ થવા દઇશ નહિ.” તેમની આ શર્ત કબૂલ રાખવામાં આવી અને મને પરણાવવાની વાર્તા નક્કી તથા પક્કી થઈ ગઈ. અમારા ગામથી સાત કે આઠ ગામના અંતર પર આવેલા..... નામક ગામના એક સાધારણ ધનાઢ્ય પરંતુ પ્રતિષ્ઠિત હુદાણા ગૃહસ્થ શેઠ ભીમજીના ચિરંજીવી કેશવજી સાથે મારું સગપણ કરવામાં આવ્યું અને જે દિવસ ગોદાવરી તથા હીરના લગ્નમાટે નક્કી કરાયેલો હતો તેજ દિવસ મારા લગ્નમાટે પણ નક્કી કરવામાં આવ્યો. મારો અભ્યાસક્રમ ચાલુ જ હતો અને તેથી જે વેળાએ મારા લગ્નનો સમારંભ કરવામાં આવ્યો તે વેળાએ હું ગુજરાતી બીજી ચોપડીનો એટલે કે ગુજરાતી બીજા ધોરણનો અભ્યાસ કરતી હતી.

મારો લગ્નસંબંધ થયો તે વેળાએ મારી અવસ્થા આઠ વર્ષની તથા મારા પતિની અવસ્થા અગીયાર વર્ષની હતી. મારા પતિ મારા જેવાજ અત્યંત સુંદર તથા રૂપશાળી હોવાથી મારાં માતાપિતાને તો જાણે સુવર્ણ સાથે મુગંધિનો સંયોગ થયો હોયની ! એવું જ દ્રશ્ય

દેખાયા કરતું હતું. આ પ્રસંગે તેમનો આનંદ સીમાનું ઉલ્લંઘન કરી ગયો હતો, એમ કહેવામાં કાંઈ પણ પ્રકારની અતિશયોક્તિનો સંભવ નથી. પરંતુ હું પોતે તે વેળાએ માત્ર એક અષ્ટવર્ષીયા બાલિકા હોવાથી મને એ આનંદનો વિષય ન લાગ્યો. લગ્નની ધામધૂમને જોઈને હું મારા મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે ‘આ ટીપ્પણ શામાટે કરવામાં આવતું હશે વાર ? આના કરતાં તો સખીઓ સાથે રમવામાં અને વિદ્યાના અભ્યાસમાં જ મને અધિક આનંદનો અનુભવ થાય છે !’ અર્થાત્ બીજા દિવસે મારી ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ મારે સાસરે જવાને પિતૃગૃહમાંથી નીકળવું પડ્યું. મને વિદાય કરતી વેળાએ મારાં માતાપિતા બોર બોર જેવડાં આંસૂડાં સારીને રોવા લાગ્યાં અને તેમને જોઈને મેં પણ કરુણોત્પાદક રોદનનો આરંભ કરી દીધો. હું મારાં માતાપિતાને સંબોધીને ડૂસ્કાં ભરતી ભરતી કહેવા લાગી કે “હું મારાં માતાપિતાને ત્યાગીને બીજા ક્યાંય પણ જવાની નથી !” પાડોશીઓ મને સમજાવવા લાગ્યાં; પણ આઠ વર્ષના વયની એક અગ્ર બાલિકાને તેમના ઉપદેશને સમજી લેવા જોટલું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય વાર ? મેં તો તેમના ઉપદેશના ઉત્તરમાં એમજ જણાવ્યું કે: “મને આ વાળું બાળું નથી ગમતાં; આ લગ્નને મુલતરી રાખો અથવા તો સદાને માટે આ લગ્નની ગાંઠને છોડી નાખો; તોડી નાખો !” એક પાડોશણે મને ધમકી આપીને કહ્યું કે: “અ !! નાદાન છોકરી ! આમ બોલાય કે ! ગાંડી, તારા મોઢાને તાળું વાસી દે અને બોલવાનું બંધ કર. લગ્ન તે ક્યાંય મુલતરી રખાતાં હશે કે તોડી શકાતાં હશે ખરાં કે ?” મેં કહ્યું કે: “શામાટે મુલતરી ન રખાય અને તોડી ન શકાય ? મેં તો મારી સખી સાથે રમતમાં કરેલાં ઢીંગલા ઢીંગલીનાં લગ્ન ઘણીયેવાર મુલતરી રાખ્યાં છે અને તોડી નાખ્યાં છે !” મારા પતિરાજ પાસે જ ઉભા હતા તેમને એક સ્ત્રીએ કહ્યું કે: “જોયા શું કરો છો, લઈ જાઓને કાંડું ઝાલીને ઘેર !” મારા પતિરાજ પણ બાળક જ હતા એટલે તે સ્ત્રીએ કરેલી મશ્કતીને તેઓ સમજી ન શક્યા અને મારું કાંડું ઝાલીને મને કહેવા લાગ્યા કે: “ચાલને ઠહેલી ઠહેલી; અહીં શામાટે ઉભી રહી છે ?” સ્ત્રીઓએ હસવા માંડ્યું. હું વળી પાછી રોવા લાગી. તે સ્ત્રીઓએ મને ‘ગળા-તકારે વેગમાં ખેસાડી દીધી અને વેગમાં પણ મેં મારા રોદનવ્યવસાયને ચાલૂજ રાખ્યો. મારાં સાસરિયામાંની એક પ્રૌઢ પ્રમદા મને

પકડીને છાતી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતી મારી સાથે વેલમાં બેઠી. હું રોતી રોતી મારા શ્વસુરમંદિરમાં પહોંચી.

મારાં માતૃશ્રીએ પુત્રીના લગ્નનો ઝટપટ લ્હાવો લેવાના તથા તેથી થતા આનંદને મેળવવાના ઉદ્દેશથી જ મને આટલી ત્વરાથી પરણાવી હતી; છતાં જ્યારે મારાથી વિયુક્ત થવાની ઘટકા આવી લાગી તે વેળાએ તેનો તે આનંદ શોકના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગયો અને તેથી તેની આંખો શ્રાવણ ભાદ્રપદની વૃષ્ટિને વર્ષાવવા લાગી. પરંતુ હવે તેનાં અશ્રુઓ મારી સાથે થનારા તેના વિયોગને અટકાવી શકવાને સમર્થ નહોતાં. અહીં કદાચિત્ કોઈ એવી શંકા દર્શાવશે કે, “એ આનંદનાં અશ્રુ તો નહિ હોય?” નહિ, એ આનંદનાં અશ્રુ નહોતાં. ત્યારે શાના હતાં? હું આટલા દિવસ તેમની પોતાની હતી અને હવે પારકાની સંપત્તિ થઈ હતી, એજ તેના શોકનું મૂળ કારણ હતું. જ્યારે તેના મનમાં આ વિયોગને સહન કરવા જેટલું સામર્થ્ય નહોતું; તો પછી અહીં પ્રશ્ન એજ થાય છે કે તેણે પોતાની અષ્ટવર્ષીયા સુકુમાર બાલિકાને આટલી ઉતાવળથી પરણાવવાનું કુસાહસ કયું જ શામાટે? એજ આ વિશ્વની એક મહાવિનયક્ષણ પ્રણાલિકા છે કે, અદ્વય મનુષ્ય ધણી વાર જે કાર્ય અમુક એક પરિણામની આશાથી કરે છે, તેનું તેની ધારણાથી સર્વથા વિરુદ્ધ અને વિપરીત પરિણામ જ આવે છે. માનવસ્વભાવની જે અપરિપૂર્ણતા અથવા અપરિપક્વતા કહેવાય છે તે આ જ છે.

અસ્તુ: મેં મારા શ્વસુરગૃહમાં એક સપ્તાહ-સાત દિવસ-નો સમય વીતાડ્યો અને સાતમે દિવસે મારા પિતાશ્રી મને તેડવામાટે આવતાં આડમે દિવસે પાછી હું મારા પિતૃગૃહમાં આવી લાગી. મારી બાલ્ય સખી ગોદાવરી તથા હીર પણ તેજ દિવસે પીયરિયાંમાં પાછી આવી હતી; પરંતુ તેમને યથાસમય પાછો સાસરિયાંમાં જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો અને મને મારા પરણેલા પતિના મુખદર્શનનો આ અવતારમાં કદાપિ પ્રસંગ ન મળ્યો. શ્વસુરગૃહમાં જે મારું પ્રથમ ગમન થયું હતું તેજ અંતિમ ગમન થયું. મેં શ્વસુરગૃહે જતી વેળાએ જે એવા ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા કે, “આ લગ્નને મુક્તથી રાખો અથવા તો સદાને માટે આ લગ્નની ગાંઠને છોડી નાખો! તોડી નાખો!” તે સત્ય સિદ્ધ થયા અને મનુષ્યે નહિ, પણ ઈશ્વરે જ મારા લગ્નની તે ગાંઠને સદાને માટે તોડી નાખી. એ શોકકારક ઘટનાનું કારણ હું હવે પછીના પ્રકરણમાં દર્શાવીશ.

પ્રકરણ ૨ નું બાળલગ્નનું પરિણામ

મારા લગ્નવિધિથી મારા કુમારિકાપદનો લોપ થયો અને હું પત્નીની પદવીની અધિકારિણી થઈ; અર્થાત્ સ્વામી માથેના સંબંધે મારી એ પદવીનું પરિવર્તન કરી નાખ્યું. પરંતુ પતિ, સ્વામી, રમણ, વલ્લભ, કાન્ત કિંવા સૌભાગ્યહેતુ આદિ શબ્દોના શા અર્થ થતા હતા અને દંપતી એટલે શું, એ વિશેના રહસ્યથી હું સર્વથા અજાણી જ હતી. “ જો ઈશ્વરની કૃપા હશે, તો આપણી કલ્યાણી સ્વામિસમાગમ-સુખથી કૃતાર્થ થશે ! ” એવી મારાં માતાપિતાના મનમાં દઢ આશા હતી અને તેઓ વારંવાર મારા એ ભાવિ સુખનું ચિન્તન કર્યા કરતા હતાં; પરંતુ મારો પોતાનો તે કાળ એવી ચિન્તાઓમાં નિમગ્ન થવા-માટેનો નહોતો; કારણ કે, મને વિવાહ અથવા લગ્નના પરિણામનો રસ માત્ર પણ અનુભવ મળ્યો નહોતો. લગ્ન પછી જો એક નવીન વાર્તા મારા જાણવામાં આવી તે માત્ર એ જ હતી કે, ‘ કુમારિકા અવસ્થામાં લલાટને સિંદૂરતિલકથી વિભૂષિત કરી શકાતું નહોતું, તે પરણ્યા પછી કરી શકાય છે ! ’ જોતજોતાંમાં વળી પાછો એ વર્ષનો કાળ વહી ગયો, હું દશ વર્ષની થઈ અને મારા પ્રણેશ તેર વર્ષની અવસ્થામાં આવી લાગ્યા. એ કાળમાં મારો વિદ્યાભ્યાસ ચાલુ હતો અને હું ચોથા ધોરણમાં ચઢી હતી. એ એ વર્ષમાં મને પાછી સાસરે મોકલવામાં આવી નહોતી; કારણ કે, મારા પિતાએ જ્યાં સુધી મારી અવસ્થા પંદર વર્ષની ન થાય, ત્યાં સુધી મને સાસરે ન મોકલવાની પ્રથમથી જ શર્ત કરેલી હતી, એ તો મેં ઉપર જણાવેલું જ છે. આ કારણથી જોકે મને સાસરે મોકલવામાં આવતી નહોતી, પરંતુ મારાં માતાપિતા પોતાના લાડકવાયા જમાઈને વારંવાર પોતાને ઘેર બોલાવતા, પ્રેમથી જમાડતાં અને તેમના આદરસત્કારમાં અવર્ણનીય સ્વર્ગસુખને અનુભવતાં હતાં. મારા માતૃશ્રીને કેવળ એ ક્રિયાથી જ મારા બાળલગ્નનું સુખ પ્રાપ્ત થયા કરતું હતું. પરંતુ પતિ સમક્ષ લાજ કાઢીને આવવાની રીઠિ હોવાથી હું મારા પતિના સુખનું કાંઈ વાર પણ યથાર્થ દર્શન કરી શકી નહોતી અને તેથી તેમની સુખા-કૃતિ કેવી હતી, તેનું આજે મને લેશ માત્ર પણ સ્મરણ નથી.

અસ્તુ: વિદ્યાના અભ્યાસમાં મારી બુદ્ધિ એવી તો તીવ્ર તથા ચપળ હતી કે, અન્ય બાલિકાઓ જેટલું સાત દિવસમાં બણી શકતી હતી, તેટલું જ હું માત્ર એક દિવસમાં બણી લેતી હતી. અનભ્યાસી માણસો પણ મને જોઈને મારાપ્રતિ પ્રેમ તથા સદ્ભાવ દેખાડતાં હતાં; કારણકે એક તો હું એક સુંદરી બાલિકા હતી અને તેમાં વળી સ્ત્રીજાતિને શોભાવનારા લજ્જા, નમ્રતા, સુંદરતા, દયા, માયા તથા પ્રેમ આદિ સદ્ગુણો આવી મળેલા હોવાથી હું સ્વાભાવિક જ પ્રત્યેક વ્યક્તિના પ્રેમનો વિષય થઈ પડતી હતી.

મારા લગ્નથી પૂર્વે મારા શિરપર કેવળ એક વિદ્યાભ્યાસનો જ ભાર હતો, પરંતુ પરણ્યા પછી ગૃહમાં મારી માતા મને રાંધવા આદિ ગૃહકાર્યનું શિક્ષણ પણ આપતી હોવાથી બે શિક્ષણોનો ભાર મારા શિરપર આવી પડ્યો હતો. મારી માતાની ‘જો બેચાર વર્ષ પછી દીકરી સાસરવાસરિયાણી થશે અને તે વેળાએ રાંધવા સીધવાના કાર્યમાં નિષ્ણાત નહિ થયેલી હોય, તો બિચારીને સાસુનાં મેણાં ટાણાં સાંભળવાં પડશે અને તે સાથે મારી પોતાની પણ નિંદા થવા માંડશે,’ આવી ધારણા હતી અને તેથી જ તે મને અખળોચિત ગૃહશિક્ષણ આપવામાં અધિક ધ્યાન આપતી હતી. આ કારણથી મારો સવારમાં સાતથી દશ વાગ્યા સુધીનો સમય રાંધવામાં, અગિયારથી સાંજે પાંચ વાગ્યા સુધીનો સમય કન્યાશાળામાં વિદ્યાભ્યાસમાં અને સાંજે છથી આઠ સુધીનો સમય વળી પાછો રસોઈ કરવામાં વીતતો હોવાથી મારી બાલ્યસખી ગોદાવરી તથા હીર સાથે રમવાનો કે વાર્તાવિનોદ કરવાનો અવકાશ મને શનિવાર કે રવિવાર વિના ભાગ્યે જ મળી શકતો હતો; એટલે શનિવારની અડધી રજાનો તથા રવિવારે જાપોરના એકથી સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધીનો સમય હું બહુધા એ બે સખીઓના સમાગમમાં જ વીતાડતી હતી. પરંતુ એ ગૃહશિક્ષણના પરિણામે મને એટલો લાભ તો અવશ્ય થયો કે, વિદ્યાકુશળ થવા સાથે હું વ્યવહાર-કુશળ પણ થતી ગઈ અને એ વ્યવહારકૌશલ્ય લવિષ્યમાં મને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડ્યું. કેવીરીતે, તે યોગ્ય પ્રસંગ આવતાં જણાશે. આવીરીતે વળી પાછો છ માસનો અવધિ વીત્યો.

એક દિવસે સંધ્યાકાળે કન્યાશાળામાંથી હું ઘેર આવતી હતી અને અમારું ઘર હજી સોએક ડગલાં દૂર હતું એવામાં અચાનક

અમારા ઘરમાંથી નીકળતો ભયંકર રોદનજ્વનિ મારા કાનોમાં આવતો અથડાયો. મારા મનમાં ગભરાટ થવા માંડ્યો, મારો છાતી ધડકવા લાગી અને હું દોડતી દોડતી ઘરમાં જઈ પહોંચ્યા. ઘરમાં આવતાં જ મારી માતા જમીનપર આજોટતી, મોટા મોટા પોકાર કરીને રોતી તથા છાતી અને માથું કૂટતા મારા જીવામાં આવી. મારી માતા સાથે ત્યાં વાલજીભાઈ તથા જમનાદાસભાઈની ધરવાળાઓ પણ રોતી બેઠી હતા. આ સર્વ અદ્ભુત ઘટનાને જોઈને હું પોતે પણ ‘ગાડરયા પ્રવાહ’ વાળી કહેવત પ્રમાણે તે રોદનના કારણને જાણ્યા વિના જ એસો પાડીને રોવા મંડી ગઈ. મને ત્યાં આવેલી જોઈને મારા માતા તથા અન્ય અખળાઓએ આગળ કરતાં પણ વિશેષ ખળથી વિલાપ કરવા માંડ્યો. મારું અંતઃકરણ આ અકારણ રોવા કક્ષણવાચી મુંઝાઈ ગયું. હું રોતી રોતી મારી માતા સમક્ષ ઉભી રહીને એકાગ્ર દૃષ્ટી તેના મુખનું અવલોકન કરવા લાગી. થોડી વાર પછી મારી માતા પાસે બેસી તેની છાતીપર મારું માથું રાખીને હું વળી પાછી વિલાપના કાર્યમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. લગભગ પંદરથી વીસ મિનિટ પછી સ્વાભાવિક જ મારા રોદનનો અંત થવા લાગ્યો; કારણ કે, એ રોદનના કારણની જ મને ખબર નહોતી અને અકારણ કિંવા અસ્વાભાવિક રોદન મને સર્વથા અપ્રિય જણાતું હતું. મારી માતા તો ‘અરેરે ! અમારી ગરીબ ગાય જેવી કલ્યાણીનાં ભાગ્ય બાલ્ય અવસ્થામાં જ ફૂટી ગયાં અને તે અકાળે રંડાણી રે મારા ભગવાન !’ આવા પ્રકારના ઉદ્ગારોને કાઢીને અખંડ અશ્રુપાત કર્યા કરતી હતી. તેના આ ઉદ્ગારોથી માત્ર એટલી કલ્પના મારાથી કરી શકાઈ કે, હું રંડાણી હતી એટલે કે, લોકો જે સ્થિતિને વૈધવ્યના નામથી ઓળખે છે તે વૈધવ્યની મને પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી હતી. પરંતુ વૈધવ્ય એટલે શું અને વૈધવ્યમાં શી હાનિ સમાયલી છે, એની કાંઈ પણ કલ્પના મારાથી કરી શકાઈ નહિ અને અંતે કંટાળો આવવાથી હું ત્યાંથી ચાલતી થઈ ગઈ. ગૃહના આજી ભાગમાંના પુરુષોના બેસવાના ખંડમાં મારા પિતાજી પણ મારી માતા પ્રમાણે જ રોતા તથા વિલાપ કરતા મારા જોવામાં આવ્યા. મને જહાલથી પોતાની પાસે બેસાડીને તેમણે કહ્યું કે: “હાય બેટા ! તારા ભાગ્યમાં આ દુઃખ અને આ સંકટ દૂર વિધાતાએ લખી રાખ્યું હતું ને ! !” આ શબ્દો તેમના મુખમાંથી નીકળતાંની સાથે જ તેમનાં નેત્રોમાંથી અખંડ અશ્રુધારાનું

વેગપૂર્વક વહન થવા લાગ્યું. હું તેમના એ ઉદ્દેશના ભાવાર્થને તત્કાળ ન સમજી શકી અને તેથી મેં ભોળા ભાવથી પૂછ્યું કે: “બાપુ! તમે આજે આટલાં બધાં આંસૂ શામાટે વર્ષાવો છો વાર?”

મારૂં આવું કાલું ઘેલું બોલવું સાંભળીને મારા માયાણુ પિતા-જીનું હૈયું વધારે ભરપૂર આવ્યું અને તેથી તેઓ આગળ કરતાં પણ વધારે જોરથી રડીને કહેવા લાગ્યા કે: “બેટા, અમો બધાં શા કારણથી રોધીએ છીએ એના ભેદને તું નથી જાણતી અને ન જાણવાથી જ તું સુખિની છે. અમો, તારાં દુઃખાંગી માતાપિતા, આજે અગાધ દુઃખ તથા અસહ્ય મનોવેદનાને અનુભવીએ છીએ. જો આ દારુણ દુઃખનું કારણ તારા સમજવામાં આવ્યું હોત, તો અમારા કરતાં તારા હૃદયમાં જ અધિક દુઃખકર તથા ભયંકર આઘાત થવાનો સંભવ હતો!” હું સ્તબ્ધતા ધારીને વિચાર કરતી બેસી રહી; પરંતુ બહુ બહુ વિચાર કરવા છતાં પણ તત્કાળ મારા પિતાશ્રીના મર્મવેધક ઉદ્દેશનો અર્થ મારા જાણવામાં આવી શક્યો નહિ.

સંધ્યાકાળે જેવી રીતે અસ્તાચલમાં જતો સૂર્ય પોતાના રક્ત-વર્ણ પ્રકાશકિરણોને વિસ્તારીને સરિતા, નિર્ઝર તથા તડાગ આદિનાં જળોને શોષિતના સ્વરૂપમાં પરિવર્તિત કરી નાખે છે; તેવી રીતે પતિના નિધનની ઘટના સંધવાને વિધવાના સ્વરૂપમાં લાવી મૂકે છે. જેવી રીતે ચંદ્રમાનો લોપ થતાં વિભાવરી કૃષ્ણ રાત્રિના નામથી ઓળખાય છે, તેવીજ રીતે પતિરૂપ ચંદ્રનો અસ્ત થતાં પત્નીરૂપ નિશા સર્વથા તેજોહીના થઈને વિધવાના નિંદા નામથી ઓળખાય છે. અર્થાત્ મારા પતિદેવનો પરલોકવાસ થવાથી મારાં માતાપિતાની હું એક માત્ર પ્રાણપ્રિયા પુત્રી બાળવિધવા થઈ ગઈ. મને બાલ્યાવસ્થામાં જ જે વૈધવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ, તે કેવળ મારાં માતૃશ્રીના અવિચારનું તથા મારા પિતાશ્રીએ મારા માતૃશ્રીની ઇચ્છાના કારણથી કરેલા સ્વીકારનું જ પરિણામ હતું, એમ કહ્યા વિના મારાથી રહી શકતું નથી. અહીં કદાચિત્ કોઈ એવા વાદને ઉપસ્થિત કરશે કે: “કલ્યાણી! તારાં માતાપિતાએ તો તને સુખિની કરવાના શુભ ઉદ્દેશથી જ તારો ત્વરાથી લગ્નસંબંધ કરી આપ્યો હતો; છતાં તને જે આવા અસહ્ય દુઃખની પ્રાપ્તિ થઈ, એ દૈવની ગતિ અથવા તારા દુર્ભાગ્યનું પરિણામ હોવાથી તારે તારાં માતાપિતાના શિરપર દોષનો આરોપ કરવો

ઘટતો નથી । ” તો આના ઉત્તરમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે આવી ઘટનાઓને ભાગ્યના પરિણામ, દૈવની ગતિ કે પૂર્વકર્મના ફળ તરીકે સ્વીકારી લેવી, એ આપણી માનવજાતિનો એક મોટામાં મોટો તથા અક્ષમ્ય પ્રમાદ છે; કારણકે, દૈવ, ભાગ્ય કિંવા પ્રારબ્ધ એ સર્વ આપણા પૂર્વજન્મના ઉદ્યોગોનાં ખીજાં નામો છે, એને એટલાથી જ એ તો સહજ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે આવા વિષયોમાં દૈવને કદાપિ દોષ આપી શકાય જ નહિ; કેમકે, આ જન્મમાંના આપણા ઉદ્યોગો પુનર્જન્મમાં આપણને દૈવ, ભાગ્ય કિંવા પ્રારબ્ધના રૂપમાં વળી પાછા પ્રાપ્ત થઈને ફળદાયક થવાના હોય છે. નિર્સર્ગના નિયમોને અનુસરવા છતાં પણ જો પ્રયત્ન સફળ ન થાય તો પછી જ ભાગ્યને દોષ આપવો જોઈએ; પરંતુ આરંભમાં જ્યાં ઉદ્યોગ જ લૂલો હોય, ત્યાં પછી દૈવનો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહ્યો વાર ? આ કારણથી જ બહુધા સર્વ વિક્ષણનોએ ઉદ્યોગને પ્રધાન તથા દૈવને ગૌણ માનેલું છે; યથા:—

“ ઉદ્યોગિતં પુરુષસિંહ મુપૈતિ લક્ષ્મી-

દૈવન દેયમિતિ કાપુરુષા વદન્તિ ।

દૈવં વિહાય કુરુ પૌરુષ માત્મશક્તયા

યત્ને કૃતે યદિ ન સિદ્ધયતિ કોઽન્ન દોષઃ ? ॥ ”

એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે. “ ઉદ્યોગી પુરુષ સિંહને જ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, અને કોઈ પણ વસ્તુ દૈવના બળથી જ મળી શકે છે, એમ તો કેવળ કાપુરુષો જ બોલતા હોય છે; એટલામાટે દૈવવાદને ત્યાગીને પોતાની જેટલી શક્તિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં પુરુષાર્થ કરો; જો યત્ન કરવા છતાં પણ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ ન થાય, તો પછી તેમાં આપણો શો દોષ ? ” ત્યારે અહીં હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત છે કે મારાં માતાપિતાના ઉદ્યોગમાં શી ન્યૂનતા હતી ? એના ઉત્તરમાં હું જણાવીશ કે, શાસ્ત્રમાં જેવી રીતે વધૂપરીક્ષાનાં અમુક નિયમો બાંધવામાં આવ્યા છે, તેજ પ્રમાણે શાસ્ત્રકારોએ વરપરીક્ષાના પણ અનેક નિયમો કરી રાખ્યા છે. અર્થાત્ પુત્રીના લગ્નનો નિશ્ચય કરતી વેળાએ વરની પરીક્ષા એ નિયમો પ્રમાણે જ કરવાની હોય છે; પરંતુ આજકાલ એ નિયમો અનુસાર વધૂ કિંવા વરની પરીક્ષા કરાતી નથી, લાકડે માંકડું વળગાડી દેવામાં આવે છે, અને તેનું પરિણામ બહુધા એ થાય છે કે કાં તો વરને સત્વર જ વિધુર થવાનો કિંવા

વધૂને વિધવા થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, અને કાં તો વરવધૂ ઉભયનો સંસાર સર્વથા દુઃખમય તથા સંકટમય થઈ જવાથી તેમને સુધાપાનને બદલે નિરંતર વિષપાન જ કરવું પડે છે. આજકાલની સામાજિક રૂઢિને અનુસરીને મારાં માતાપિતાએ વરપરીક્ષાના નિયમ પ્રમાણે મારા વરની સર્વ પ્રકારે યોગ્ય પરીક્ષા કરી નહોતી અને એ નિયમોનો અનાદર કરવાનું તેમણે જે અવિચારમય પગલું ભર્યું હતું, તેના પરિણામે જ તેમની મૃગતૃષ્ણાવત્ અને બહુયત્નપરિપાલિતા આશાલતા પ્રમળ કાળરૂપ વંદ્યોણિયાના આઘાતથી જોતજોતાંમાં છિન્ન-વિચ્છિન્ન થઈ ગઈ હતી. સુતાના સુખની આશાએ તેમને એક એવી પ્રીતિજનક વાર્તા કહી હતી કે, અલ્પકાળમાં જ આનંદ તથા હર્ષનો આવિર્ભાવ થશે; પરંતુ એથી વિપરીત પરિમામ આવ્યું; અલ્પકાળમાં આનંદ તથા હર્ષના આવિર્ભાવના સ્થાનમાં અસહ્ય શોક તથા વિપાદનો જ આવિર્ભાવ થયો અને તેના યોગે તેમના હાસ્યનું રોદનના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન થઈ ગયું ! આ વિષયમાં કેવળ મારાં માતાપિતાનો જ પ્રમાદ થયો હતો એમ નથી, કિન્તુ આપણા વર્તમાન સમાજની રૂઢિ જ એવા પ્રકારની થઈ ગયેલી છે કે એક પૈસાનું માટીનું હાંદલું લેતી વખતે તેને ઠોકરા વગાડીને લેવામાટેની જોટલી સંભાળ રાખવામાં આવે છે તેટલી સંભાળ જેના પર પુત્ર કિંવા પુત્રીના સમસ્ત જીવનસુખનો આધાર રહેલો હોય છે, તે પુત્રમાટે સ્વીકારાતી વધૂની પરીક્ષા તથા પુત્રીમાટે સ્વીકારાતા વરની પરીક્ષાના સંબંધમાં નથી રખાતી અને તેથી તેનું દુઃખદાયક પરિણામ વારંવાર માતાપિતાને તથા તેમનાં સંતાનોને પણ અવશ્ય ભોગવવું જ પડે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે કાંઈ દક્ષ પુરુષ આવા પ્રકારના પરીક્ષણનો પ્રયત્ન કરે છે, તો તેની સમાજમાં નિંદા પણ થાય છે. શાસ્ત્ર કરનાં રૂઢિ બલવતી હોય છે, ‘શાસ્ત્રદ્રૂઢેર્બલીયસી’ એ તરવનું જ વર્તમાનકાલિક સમાજમાં પ્રબળતાથી પાલન કરાય છે.

અસ્તુ: મારા વરની યોગ્ય પરીક્ષા ન કરાયેલી હોવાથી જ મને બાલ્યાવસ્થામાં વૈધવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હતી અને તેજ બતાવી આપે છે કે, વરપરીક્ષાની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે. આ કારણથી જો મારી કર્મકથાના વિષયમાં આગળ વધવા પૂર્વે આ સ્થાનમાં સ્વાભાવિકજ આવીને પ્રાપ્ત થયેલા ‘વરપરીક્ષા’ ના વિષયની હું સાર્વ-

નનિક લાભમાટે કેટલીક ચર્ચા કરીશ તો મારી માન્યતા છે કે, તે અસ્થાનીય કિંવા અપ્રાસંગિક તો નહિજ થાય; કિન્તુ અત્યારની પરિસ્થિતિમાં તે ચર્ચા સર્વથા યોગ્યસ્થાનીય, પ્રાસંગિક અને આદરને પાત્રજ મનાશે. હવે અધિક પ્રસ્તાવની આવશ્યકતા ન હોવાથી હું મારા હસ્તગત વિષયની ચર્ચામાં પ્રવેશવાની આજ્ઞા ધૃષ્ટ્યું છું.

પ્રકરણ ૩ જી

વરપરીક્ષા

આર્યાવર્તની ઉચ્ચ હિન્દુ જાતિઓમાં પોતાની કન્યાનો વાગ્દાનથી સંબંધ કરતી વેળાયે જો કે વરની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે ખરી, પરન્તુ તે પરીક્ષાનો વરનાં માતાપિતા કાંઈક પ્રતિષ્ઠિત કિંવા આબરૂદાર છે કે કેમ, અને તેમની સાંસારિક કિંવા આર્થિક સ્થિતિ સારી છે કે કેમ, એ બે વસ્તુઓના અવલોકનમાંજ અંત આવી જાય છે. આપણાં આર્યશાસ્ત્રોમાં વધૂ તથા વરની પરીક્ષાના જે નાનાવિધ પ્રકારો દર્શાવેલા છે તેમનો તેમજ દેશકાળાનુસાર વરપરીક્ષાના જે કેટલાક આવશ્યકીય અન્ય પ્રકારો છે, તેમનો આજકાલ લેશ માત્ર પણ વિચાર કરવામાં આવતો નથી, તો પછી પરીક્ષાના તે પ્રકારોને વ્યવહારમાં યોગ્યલા જોવાની તો આશાજ ક્યાંથી રાખી શકાય ! આજકાલ કન્યાને જે કુટુંબમાં આપવાની હોય તે કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિને જે સર્વથી વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, એ ઠીક છે; પરન્તુ શ્વસુરગૃહની કેવળ ઉત્તમ આર્થિક સ્થિતિપરજ કન્યાના ભાવિ સુખનો આધાર હોતો નથી, એ વાર્તાને સર્વથા વિસારી દેવામાં આવે છે અને તેના પરિણામે કેટલીકવાર બિચારી કન્યાને ભવિષ્યમાં અસહ્ય શારીરિક તથા માનસિક વેદનાઓને ભોગવવાના મહાદુઃખદાયક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે. અસ્તુ: જો કન્યા સ્ત્રીત્વમંડિતા, અનન્યપૂર્વિકા, રમણીયા, સદ્ગુણુવતી અને મૃદુભાષિણી હોય, તો તેનામાટે જે વરને નિયત કરવામાં આવે, તે વરની પરીક્ષાના ઓછામાં ઓછા પણ આટલા પ્રકારોનો ઉપયોગ થવો જોઈએ, એવો બહુધા સર્વ શાસ્ત્રકારોનો અભિપ્રાય છે. યથા:—

(૧) વર નપુંસક ન હોવો જોઈએ; (૨) વરનું કુળ ઉત્તમ હોવું જોઈએ; (૩) વરનો સ્વભાવ ઉત્કૃષ્ટ હોવો જોઈએ; (૪) વર

ચોગ્ય વયનો હોવો જોઈએ, એટલે કે, કન્યા કરતાં ન્યૂન વયનો; વૃદ્ધ કિંવા અશક્ત ન હોવો જોઈએ; (૫) વર કુરૂપ ન હોવો જોઈએ અને તેનાં સર્વ અંગો અખંડ હોવાં જોઈએ; (૬) તેની પ્રકૃતિ નીરોગી હોવી જોઈએ; (૭) વરનું વર્તન સાચું હોવું જોઈએ અને તે ઉન્મત્તતાથી વર્તતો ન હોવો જોઈએ; (૮) તે સાધનસંપન્ન કિંવા સધન હોવો જોઈએ અને તેના મંડાયલા સંસારમાં સહાયક થવામાટે તેના પિતા તથા બંધુ આદિ હોવા જોઈએ; (૯) જો તે વરને બંધુ અથવા ભગિની હોય, તો પરિવેદન કિંવા સમાન ક્રિયાનો દોષ થવાની ભીતિ ન રહેવી જોઈએ;* (૧૦) વર બુદ્ધિમાન તથા વિદ્વાન હોવો જોઈએ, x મૂર્ખ અને નિરક્ષર ભટ્ટાચાર્ય ન હોવો જોઈએ; (૧૧) તે ધર્માનુસાર વર્તનારો હોવો જોઈએ; ધર્મબાહ્ય કિંવા અન્ય ધર્મમાં વટલી ગયેલો ન હોવો જોઈએ; (૧૨) તેનું ધ્યાન સંસારમાં હોવું જોઈએ, એટલે કે, તે મોક્ષમાર્ગ કિંવા નિવૃત્તિમાર્ગના છંદમાં પડી ગયેલો અથવા વૈરાગ્યશીલ જ્ઞાની એવા પ્રકારના પુરુષો-માંનો ન હોવો જોઈએ; (૧૩) તે દૂર દેશમાં વસનારો ન હોવો

* કન્યાદાનના સંબંધમાં ‘પરિવેદન’ નામક દોષ થવાનો સંભવ હોય છે. એ દોષ વિશે મનુનું નિમ્ન વચન પ્રમાણ તરીકે માનવામાં આવે છે:-

“ પરિવિત્તિઃ પરિવેત્તા યયા ચ પરિવિન્દતિ ।

સર્વે તે નરકં યાતિ દાતૃયાજકપંચમાઃ ” ॥

એટલે કે, “ જો સગો મોટો ભાઈ કુંવારોજ હોય અને નાનો ભાઈ લગ્ન કરી લે, તો આ દોષ લાગે છે. લગ્ન કરનાર નાનો ભાઈને ‘પરિવેત્તા’ અને અવિવાહિત મોટા ભાઈને આવા પ્રસંગે ‘પરિવિત્તિ’ ની સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. જો પરિવેદન વિવાહ થયો હોય, તો પરિવિત્તિ, પરિવેત્તા, પરિવેત્તા સાથે પરબુદ્ધી વધૂ, તેનું દાન આપનાર અને વિવાહનો વિધિ કરનાર ઉપાધ્યાય એ પાંચે જણ એ દોષના પરિણામે નરકવાસી થાય છે;” અર્થાત્ વરની ચોજના કરતી વેળાએ જો તેનાં તેનાથી મોટાં સગાં ભાઈ-બહેન હોય, તો તેમના લગ્ન થઈ ગયાં છે કે કેમ એની પ્રથમ ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ અને જો તે ખાત્રી થાય તોજ તે વરને કન્યા આપવી, એ પ્રમાણેજ એ નિષેધનું તાત્પર્ય છે. સમક્રિયાદોષનો સંક્ષિપ્ત અર્થ એટલોજ છે કે, સગાં ભાઈ બહેનનાં લગ્ન એકજ મંડપમાં થવાં ન જોઈએ.

x જ્યાં અલ્પવયસ્ક બાળકો અથવા ઠીંગલા ઠીંગલીનાં જ લગ્ન કરાતાં હોય, ત્યાં વરની બુદ્ધિમત્તા અને વિદ્વત્તાની પરીક્ષાનો સંભવ જ ક્યાંથી હોય વાર ?

જોઈએ: (૧૪) તે શૌર્યસાહસી એટલે કે, વાતવાતમાં મારામારી અને કાપાકાપીપર આવી જનારો અને ઉગ્ર સ્વભાવનો ન હોવો જોઈએ; અને (૧૫) તેનાં લક્ષણો અત્યંત ઉત્તમ હોવાં જોઈએ.

હવે પરીક્ષાના એ પ્રકારનું હું કાંઈક વિસ્તારથી વિવેચન કરીશ અને વરપરીક્ષાના એ પ્રકારો શા હેતુ કિંવા ઉદ્દેશથી નિયત કરાયલા છે, તેનો પણ યથાસાધ્ય સ્કોટ કરીશ.

વર નપુંસક ન હોવો જોઈએ, તે શામાટે? પ્રત્યેક પ્રાણિકોટિમાં સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષજાતિના સંયોગથી તે કોટિમાંના જીવોનો વિસ્તાર થતો રહે, એવો આ સૃષ્ટિનો એક સામાન્ય નિયમ છે; અને એ નિયમને અનુસરીને માનવજાતિમાં પણ જીવોની વૃદ્ધિ કરવામાટે પુરુષના શરીરમાં વાસ્તવિક પુરુષત્વની અતિશય આવશ્યકતા હોય છે. તેમાં પણ ઉચ્ચ આર્યજાતિઓમાંની કેટલીક જાતિઓમાં તો લમ્બાંધન તે મરણ પર્યંતનું બંધન મનાતું હોવાથી અને પતિપત્નીની ભિન્નતાનો લગ્ન પછી લેશ માત્ર પણ સંભવ ન હોવાથી વિવાહિત સ્થિતિમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર પ્રત્યેક પુરુષના અંગમાં પુરુષત્વનો ગુણ હોવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય જ થઈ પડી છે. વધૂ-પક્ષના લોકોની બેપરવાઈના કારણથી અથવા તો બીજા કોઈ પણ કારણથી વરના અંગમાં એ ગુણનો અભાવ હોવા છતાં ને યોગ્ય વેળાયે તે વાર્તા જાણવામાં ન આવે, અને યથાશાસ્ત્ર લગ્નવિધિની સમાપ્તિ થઈ ગયા પછી એ વાર્તાનો પ્રકાશ થાય, તો એવા પ્રસંગે બિચારી નિર્દોષ વધૂનો અવતાર સદાને માટે બગડી જાય છે અને તેનું સ્ત્રીત્વ સર્વથા નિષ્ફળ થાય છે. એટલે કે, કાં તો તે વિવાહતા વધૂએ મરણ પર્યંત મનમાં ને મનમાં ઝૂંપી કરવું અને કાં તો શાસ્ત્રનીતિ તથા સમાજનીતિને તિલાંજલિ આપીને સ્વૈરાચરણમાં પ્રવૃત્ત થવું, એ બે માર્ગો વિના ત્રીજો કોઈ માર્ગ તેનામાટે રહેતો જ નથી. કેટલીકવાર આવી આપત્તિના પ્રસંગે કેટલીક પુનર્જન્ન કરનારી જાતિઓમાં વધૂને અન્ય પતિ કરવાની આજ્ઞા અપાયાનાં કેટલાંક ઉદાહરણો અનેકાં છે ખરાં; પરંતુ એવી જાતિઓમાં એક પતિના જીવતાં બીજો નવીન પતિ કરવાનો આ આચાર કાંઈ સારા અને સંભાવિત આચાર તરીકે તો નથી જ મનાતો; અને જે જાતિના લોકો પોતાની જાતિને અત્યંત ઉચ્ચ જાતિ તરીકે માને છે, તે જાતિમાં તો એક

વાર થઇ ગયેલા લગ્નસંબંધને આમરણ પાળવાની રૂઢિ પડી ગયેલી હોવાથી એવી જાતિમાંની સ્ત્રીઓને આવા પ્રકારની આપત્તિ અત્યંત અસહ્ય થઇ પડે છે. ધરાશરસ્મૃતિ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રગ્રંથોમાં આવા આપત્તિપ્રસંગમાં સ્ત્રીઓને પુનર્લગ્ન કરવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે ખરી, પરંતુ પોતાની પુત્રીને લવિષ્યમાં એ નિકૃષ્ટ પુનર્લગ્ન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત ન થાય અને પુત્રીના એક લવમાંથી એ લવ ન થાય, એટલામાટે વરના આ ગુણની પરીક્ષા તો અવશ્ય કરવી જ જોઇએ; કારણ કે, કેટલીક એવી પણ ધર્મનિષ્ઠ આર્ય અખળાઓ હોય છે કે, જે પતિ કલીષ્ણ હોવા છતાં પણ પુનર્લગ્નના નામ માત્રથી જ કંપી ઉઠે છે અને તેથી તેમને એ લયંકર આપત્તિ મરણ પર્યંત સહન કરવી પડે છે ! મારા કથનનું તાત્પર્ય એ જ છે કે, આ સર્વ કારણોનો વિચાર કરીને વિવાહધટનાની વેળાએ વરની યોજના કરતાં પુરુષના પુરુષત્વની પરીક્ષાનું કાર્ય ગમે તેવું અને ગમે તેટલું કામળ તેમ જ ધૃણાકારક ભાસતું હોય, તો પણ કન્યાને લવિષ્યમાં જે દુષ્પરિણામ ભોગવવાનો ભય હોય છે, તે ભયને ટાળવામાટે એ પરીક્ષા કરવાનું કાર્ય તે આપણું સર્વથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે, એમ પ્રત્યેક વરયોજકે માનવું જોઇએ. વરના પુરુષત્વની પરીક્ષાના પ્રકારો મિતાક્ષરા આદિ સ્મૃતિગ્રંથોમાં, વરાહમિહિરકૃત ‘બૃહત્સંહિતા’માં અને ચરક, શુશ્રુત તથા વાગ્બલાદિ વૈદ્યક ગ્રંથોમાં આપવામાં આવ્યા છે, તે જોવાની સર્વને મારી ખાસ લલામણુ છે અને એના કરતાં વધારે સરળ માર્ગ તો એજ છે કે, કોઇ સારા વૈદ્ય અથવા ઉત્તમ ડૉક્ટર પાસે લઇ જઇને જ વરના એ ગુણની પરીક્ષા કરાવી લેવી. અહીં વૈદ્ય અથવા ડૉક્ટરનો સંબંધ આવેલો હોવાથી વરપરીક્ષાનો જે છટ્ટો પ્રકાર તેની પ્રકૃતિની નીરોગિતાનો કહેલો છે, તેનો પણ હું અહીં જ ઉલ્લેખ કરીશ; કારણ કે, વૈદ્ય કિંવા ડૉક્ટર વરના પુરુષત્વ સાથે તેના આરોગ્યની પણ પરીક્ષા કરી શકે તેમ છે. એવો એક નિયમ છે કે, જેવી રીતે વધૂ તથા વરનો વય, રૂપ અને શરીરની ઉંચાઈ આદિ બાબતોમાં એક પ્રકારનો પરસ્પર મેળ હોવાની આવશ્યકતા છે, તેવા જ પ્રકારનો મેળ તે બંનેની પ્રકૃતિમાં પણ હોવો જોઇએ; જો આવો મેળ ન હોય, તો તેમની એકમેકની શરીરપ્રકૃતિનું પરિણામ એકમેકપર થયા વિના કદાપિ રહેતું નથી. સ્ત્રી બળવતી તથા સશક્ત હોય અને પુરુષ નિર્બળ તથા અશક્ત હોય; તો તેથી જેવી રીતે

પુરુષની ક્ષીણતાનો સંભવ રહ્યા કરે છે, તે જ પ્રમાણે જો પુરુષ અસન્ત બલિષ્ઠ અને સુદૃઢ બાંધાનો હોય અને સ્ત્રીની પ્રકૃતિ અતિશય કામળ તથા મૃદુ હોય, તો તેના પરિણામે સ્ત્રીના શરીરની પણ તેટલી જ હાનિ થાય છે અને એનાં, ભાવિ સંતતિની ક્ષીણતા, વંધ્યત્વ કિંવા ગર્ભભોગ્યનના પ્રસંગે અકાળ મૃત્યુ, આદિ મહા દુઃખકર પરિણામો સ્ત્રીને ભોગવવાં પડે છે. આ કારણથી આવા પ્રસંગે વૈદ્યકશાસ્ત્રવિષારદ અને અનુભવી વૈદ્યની સલાહ લેવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. કેટલીકવાર એમ પણ બને છે કે, અમુક મનુષ્ય બહારથી જોનારને સુદૃઢ અને નીરોગી દેખાય છે, પરંતુ તેના શરીરના આંતરિક ભાગમાં હૃદયની અશક્તતા જેવો કોઈ ભયાનક રોગ ગૂઢ કરીને બેઠેલો હોય છે, અને એ સ્થિતિ કાઢના જેવા કે બાણવામાં આવી શકતી નથી. આવા રોગો ક્યારે પ્રકટી નીકળશે. અને ક્યારે પોતાનું વિદાતક પરિણામ નિષ્પન્નવશે, એનો કશો પણ નિશ્ચય હોતો નથી અને એનું પરિણામ એ થાય છે કે, કેટલીકવાર નવી પરણેલી વધને ચોરીમાં જ ચૂડાકર્મ કરવાનો અને વિધવા થવાનો ભયાનક પ્રસંગ અનુભવવો પડે છે. વરરાજના ચોરીમાં જ સ્વર્ગવાસી થવાના બનાવો અનેકવાર બન્યા છે તથા બન્યા કરે છે અને એવા પ્રસંગે બહેમી લોકો વરરાજને કાઢના મંત્રબળથી કિંવા એવાજ કાંઈ કારણથી મરી ગયેલો માને છે; માત્ર એટલું જ નહિ પણ કેટલીકવાર તો એને કન્યાના દુર્ભાગ્યનું પરિણામ જ કહે છે અને કન્યાને ધિક્કારની દૃષ્ટિથી નિહાળે છે; પરંતુ મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે, આવા અકસ્માત અને અચાનક મરણની ઘટના તે વરરાજના શરીરમાંનાં હૃદય-હાર્દ ડિજીજ-ના યોગે જ થાય છે અને એથી કન્યાને જે દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તેના ઉત્તરદાતા વરની વૈદ્યક પરીક્ષા ન કરાવનારા વધૂપક્ષના લોકો જ છે. આવા પીડક પરિણામને ભોગવવાની ભીતિ ન રહે એટલામાટે તેમજ જો વરના શરીરમાં કુષ્ઠ (કાઠ), અપસ્માર (વાધ) અને ઉપદંશ આદિ સ્પર્શસંચારી તથા અસાધ્ય રોગોનાં બીજ રહેલાં હોય, તો તે પણ પ્રથમથી જ બાણવામાં આવી જાય એટલામાટે વરની વૈદ્યક પરીક્ષાનો વિધિ વ્યવહારની દૃષ્ટિથી અતિશય આવશ્યક તથા ઉપયોગી છે અને તેનું કારણ એ છે કે, એના યોગે અન્ય સર્વ રીતે ઇષ્ટ દેખાતા અનિષ્ટ લક્ષણો ધન યોગ્ય વેળાએ જ આપણી ઇચ્છાનુસાર અટકાવ તથા નિષેધ કરી શકાય છે અને કન્યાના શિરપરની ભાવિ સંકટપરંપરાનો આટલેથી જ અંત આવી જાય છે.

તેમાં પણ જે જાતિઓમાં બાળકગનની રૂઢિ ગૃહ કરીને બેઠેલી છે, તે જાતિઓમાં તો આવા પ્રકારની વરની વૈધક પદ્ધતિથી પરીક્ષા કરાવવાની બહુજ અગત્ય છે; કારણ કે વયમાં આવેલા પુરુષના શરીરમાંની એવી ન્યૂનતાઓ કેટલીકવાર દેખાઈ પણ આવે છે, પરંતુ બાળકોમાં એ ન્યૂનતાઓ જે હોય, તોપણ તે દૃષ્ટિગોચર થાય તેવી હોતી નથી અને તેથી બાળકોની એ ન્યૂનતાઓ તો વૈધક પરીક્ષાથીજ જાણી શકાય છે. આ વિષયમાં માણસની જિન્દગીના વીમા ઉતારનારી કંપનીઓ (The Life Assurance Companies) નું અનુકરણ કરવાની હું આર્યજાતિના સર્વ લોકોને પ્રાર્થના કરું છું. જ્યારે એવી કોઈપણ વીમા કંપનીમાં કોઈ માણસ પોતાની જિન્દગીનો વીમો ઉતારાવવાને જાય છે, ત્યારે તે માણસ ભલે પાંચસોનો વીમો ઉતારાવવાનો હોય કે પચાસહજારથી લાખનો વીમો ઉતારાવવાનો હોય, તો પણ તેની અત્યંત સૂક્ષ્મ વૈધક પરીક્ષા કરવામાં આવે છે અને જે તે પૂર્ણ નીરોગી હોય તેમજ તેનામાં આનુવંશિક રોગનો પણ સર્વથા અભાવ હોય; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ વયમાં અમુક વર્ષની સીમા કરતાં વધારે ન હોય, તો જ તેનો વીમો ઉતારવામાં આવે છે; નહિ તો તેને વીમો ઉતારવાને લાયક ન ગણીને ચોખ્ખી ના પાડી દેવામાં આવે છે. અર્થાત્ પાંચસો, હજાર કે પાંચ દશ હજારના જેખમમાટે પણ જ્યારે વીમા કંપનીઓ આટલી બધી ચોક્કસી અને સાવચેતી રાખે છે, ત્યારે પોતાની પ્રાણપ્રિયા અને અતિચત્તન તથા અતિસ્નેહથી પાળેલી કન્યાના સૌભાગ્ય તથા ભવિષ્યનો જે વરપર આધાર રહેલો હોય છે તે વરની અત્યંત સૂક્ષ્મ શારીરિક પરીક્ષા કોઈ ઉત્તમ વૈધ કિંવા ડોક્ટરદ્વારા કરાવી, એ કન્યાનાં માતૃપિતા કે પછી લાગતાં વળગતાં સગાં સખંધીઓનું સર્વથી પ્રમુખ અને પ્રધાન કર્તવ્ય નથી કે શું ? મારા પતિને આનુવંશિક હૃદયરોગ હતો એટલેકે હાર્ટફેલ થવાથીજ તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો એ વાર્તા તેમનો સ્વર્ગવાસ થઈ જવા પછી અમારા જાણવામાં આવી હતી; પણ પછી ઉપાય શો ? અર્થાત્ વરની શારીરિક પરીક્ષા ન કરવાનું મને પોતાને મહાદુઃખદ પરિણામ ભોગવવું પડ્યું હતું અને તેથીજ આ વિષયનો અહીં મેં આટલો વિસ્તાર કરેલો છે. હું પરમેશ્વરને એટલીજ પ્રાર્થના કરું છું કે, મારી કોઈ પણ આર્યભગિનીને તે આવો દુઃખદ પ્રસંગ ન દેખાડે !

કુલપરીક્ષા, સ્વભાવપરીક્ષા, રૂપ તથા અવ્યંગતા, વ્યાવહારિક તથા કૌટુંબિક વર્તન, વરની બુદ્ધિમતા તથા વિદ્વતા, ધર્મશીલતા તથા ધર્મમતો, સાંસારિકતા તથા નિવૃત્તિમાર્ગનિષિદ્ધતા, તેનો દૂર-દેશનિવાસ અને તેની ઉચ્છ્રંખલતા આદિની પરીક્ષાનો આધાર પ્રત્યેક જાતિની સામાજિક માન્યતાઓ પર રહેલો હોવાથી તેમજ એ પરીક્ષાના પ્રકારો વિશેષ કઠિન ન હોવાથી એ પ્રકારોનું દીર્ઘ વિવેચન ન કરતાં હું માત્ર એટલુંજ જણાવું છું કે, પોતપોતાની જાતિની સામાજિક માન્યતાઓ અનુસાર વરની એ સર્વ વિષયોમાં પણ પરીક્ષા કરી લેવી, એ પણ એક ઇષ્ટ અને ઉત્તમ માર્ગ છે. હવે વરનું વય કેટલું હોવું જોઈએ એ એક વિચારણીય પ્રશ્ન હોવાથી એ પ્રશ્નનો હું કાંઈક વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરીશ.

કન્યાનો જન્મ થાય છે ત્યારથી એ વર્ષ પર્યન્ત તેનો પતિ સોમ મનાય છે અને ત્યાર પછીના એ વર્ષ પર્યન્ત તેના પતિત્વનો અધિકાર ગર્ધર્વના હસ્તમાં જાય છે અને ત્યાર પછીના એ વર્ષ પર્યન્ત અગ્નિ તે કન્યાનો પતિ હોય છે. એવી રીતે જન્મકાળથી છ વર્ષ પર્યન્તના કાળમાં કન્યાના ત્રણ પતિ થાય છે અને ત્યાર પછી તેને એથો પતિ તે મનુષ્યજાતિનો પતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું એક સામાન્ય વર્ણન બહુધા સર્વ સ્મૃતિગ્રંથોમાં કરાયલું જોવામાં આવે છે, અને તે વર્ણનના આધારે સ્ત્રીનું વય મનુષ્યજાતિના પતિ સાથે તેનો લગ્નસંબંધ થતી વેળાએ છ વર્ષનું માની શકાય તેમ છે, એવો અર્થ નિષ્કંધગ્રંથોમાં સર્વત્ર સ્વીકારાયેલો છે. તો પણ લગ્નના સમયમાં સ્ત્રીજાતિ આટલાજ વયની હોવી જોઈએ, એમ કહેનારા સ્મૃતિકારોની સંખ્યા બહુ અલ્પ હોઈને બહુધા સ્ત્રીનો વિવાહકાળ એથી કેટલાંક વર્ષ આગળ ધકેલાયો છે. સ્ત્રીને આઠ વર્ષ પૂરાં થતાં ‘ગૌરી’ સંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય છે, નવ વર્ષની કન્યા ‘રોહિણી’ કહેવાય છે, દશ વર્ષના અંતે ‘કન્યા’ નામથી તે મંડિત થાય છે અને ત્યાર પછી તે ‘રજસ્વલા’ સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે, એમ દર્શાવીને ‘રજસ્વલા’ સંજ્ઞાની પ્રાપ્તિથી તે રજોદર્શન થતાં સૂધીના કાળની વચ્ચેના કોઈ પણ સમયમાં કન્યાએ વિવાહિત સ્થિતિમાં પ્રવેશ કરવો, એવો સામાન્યતઃ સર્વ ગ્રંથોનો આશય હોય એમ જણાય છે. રજોદર્શનને પાત્ર થયેલી સ્ત્રીની “ નગ્નિકા ” એવી એક બીજી પણ બિન્ન

સંજ્ઞા હોઇને પુરુષે એવી એ “ નગ્નિકા ” સંજ્ઞાને પાત્ર થયેલી સ્ત્રી સાથે લગ્નસંબંધ કરવો, એવું પણ સ્મૃતિકારોનું કથન છે. સાક્ષાત્ ઋતુકાળ સ્ત્રીની પ્રકૃતિના પરિમાણપર અવલંબેલો હોય છે, એ તો સ્પષ્ટ જ છે; તથાપિ સાધારણ પ્રમાણ પ્રમાણે જોતાં સ્ત્રીના આરમા વર્ષની સમાપ્તિ પછીના કાળને ઋતુકાળ માનવામાં વિશેષ પ્રસન્નતા નથી. વૈદિક શાસ્ત્રનો પણ અહીં એ જ સિદ્ધાન્ત છે અને જો એ સિદ્ધાન્તને માન્ય રાખવામાં આવે, તો નિમ્નલિખિત મનુવચનના આધારે સ્મૃતિકારના અભિપ્રાય અનુસાર સ્ત્રીવિવાહનો એજ યોગ્ય કાળ છે, એમ સ્વીકારવું પડે છે:—

“ પ્રયચ્છેન્નગ્નિકાં કન્યા મૃતુકાલમયાન્વિતઃ ।

ઋતુમત્યાં હિ તિષ્ઠંત્યામેનો દાતારમૃચ્છતિ ” ॥

આ વચનમાં ઋતુપ્રાપ્તિ પૂર્વે કન્યાનું દાન થવું જોઇએ અને જો તે ન થાય, તો તેનું દાન કરનારા પિતા આદિને મહાપાતક લાગે છે, એવો આશય દર્શાવેલો છે. પરંતુ આ વચન “ મનુસ્મૃતિ ” ની હસ્તલિખિત પોથીઓમાં જ મળી આવે છે અને એ સ્મૃતિની જે સાત ટીકાઓ ઉપલબ્ધ છે, તે ટીકાકારોમાંના એક પણ ટીકાકારે આ શ્લોકની ટીકા કરેલી જોવામાં આવતી નથી. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી કદાચિત્ એ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત એટલેકે પાછળથી મનુસ્મૃતિમાં ધુસાડી દીધેલા શ્લોક તરીકે પણ માનવો પડે; એટલામાટે આ વચનને હાલ તરત કોરાણે મૂકીને જો “ મનુસ્મૃતિ ” ના ૯ મા અધ્યાયના ૯૪ મા શ્લોકને સ્ત્રી તથા પુરુષના વૈવાહિક વયના અંતરને અતાવવામાટે પ્રમાણભૂત માનવામાં આવે, તો તેમાં કાંઈ પણ વાંધા જોવું નથી. તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે:—

“ ત્રિંશદ્વર્ષોઽદ્વહેત્કન્યાં દ્વ્યાં દ્વાદશવાર્ષિકી ।

ત્રયષ્ટવર્ષોઽષ્ટવર્ષી ત્રા ધર્મે સીદતિ સત્ત્વરઃ ” ॥

આ વચનમાં ત્રીસ વર્ષના પુરુષે આર વર્ષના વયની અને ચોવીસ વર્ષના પુરુષે આઠ વર્ષના વયની કન્યા સાથે લગ્નસંબંધ કરવો, એવા વચના એ પ્રકારે વર્ણવેલા છે. પ્રથમ પ્રકારમાં સ્ત્રી અને પુરુષના વયનું અંતર ૧૮ વર્ષનું છે અને દ્વિતીય પ્રકારમાં તે અંતર ૧૬ વર્ષનું છે. તથાપિ લૌકિક વ્યવહાર અને વૈદિક શાસ્ત્ર એ ઉભયની દૃષ્ટિથી જોતાં એકંદરે આ અંતરો ખુબ જ મોટાં છે, એમ

કાઠને પણ જણાયા વિના રહે તેમ નથી. આટલાં લાંબાં અંતરોનો સ્મૃતિશાસ્ત્રકારોના મનમાં કેમ કાંઈ પણ વિચાર નહિ આવ્યો હોય, એ વિશે કેટલાકોના મનમાં આશ્ચર્ય થવાનો સંભવ છે ખરો; પરંતુ ખરી રીતે એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ છેજ નહિ; કારણ કે, ઉપર જણાવેલી વય:સીમા બાલવિવાહપદ્ધતિને અનુસરીને લખાયેલી છે, અને તે સ્ત્રીગતિના ઉપનયન સંસ્કારના અધિકારના અંતને જ દર્શાવનારી છે; એટલે કે, આ વય:સીમા બંધાયા પછી કેવળ પુરુષોમાટે જ ઉપનયનનો તથા ગુરુગૃહમાં રહી બ્રહ્મચર્યમાં જ કાળને વીતાડવાનો અધિકાર અવિચલ રખાયેલો છે, એમ પુરુષોના વયના આંકડાને જોતાં નિર્વિવાદ જણાઈ આવે છે. વિવાહકાળમાં સ્ત્રી તથા પુરુષનાં વય આટલાંજ હોવાં જોઈએ, અથવા તો તે વયોની વચ્ચેના અંતરનું પ્રમાણ એટલું જ માનવું જોઈએ, એવો સ્મૃતિકારોનો ઉદ્દેશ નથી; અને પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં પણ કેવળ આંકડાને જ કાયમ રાખવાનો હઠ પકડવામાં આવે, તો તે ચાલી શકે તેમ નથી. ઉપર્યુક્ત વયમાં વરની જેમ બે અવસ્થાઓ છે તેમજ વધૂની પણ બે અવસ્થાઓ લખેલી છે, અને તે લખવામાં સ્મૃતિકારોના કાંઈક વિશેષ હેતુઓ ગર્ભિત છે. જે વરને બ્રહ્મચર્યનો લાલ અધિક કાળ પર્યંત મળેલો હોય, તેણે તો વધૂ સ્વાભાવિક જ પૂરા વયની એટલે કે રજ્જેદર્શનને પાત્ર થયેલી હોય તેવીજ જોવી જોઈએ; પરંતુ ગૃહપ્રપંચપ્રતિ મનનું આકર્ષણ થવાથી અથવા તો ગૃહમાંના અગ્નિહોત્રને ચલાવનાર કાંઈ ન હોય તો ‘ધર્મે સીદતિ’ ગૃહસ્થધર્મના આચરણમાં અડચણ થવાનો સંભવ હોય છે, એવો કાંઈ પણ વિચાર મનમાં આવવાથી જેને બ્રહ્મચર્યસ્થિતિમાંથી સત્વર જ નીકળી જવાની વેળા આવે, તેણે આઠ વર્ષના વયની કન્યા સાથે પણ લગ્નસંબંધ કરવો અને તેને ગૃહમાં લાવવી; એવા બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોનાં ચિત્રોને આ વયનમાં આલેખેલાં છે, એમાં તો લેશમાત્ર પણ સંશય નથી જ. પરંતુ કલાંતરે ગૃહસંસારમાં મનને પરોવવાના પ્રસંગો જનસમાજમાં અધિકાધિક આવવા માંડ્યા તેથી ગુરુગૃહવાસની કલ્પનાનો લોપ થતો ચાલ્યો, અને તેના યોગે પુરુષવર્ગના વિવાહ પણ ઓછી અવસ્થામાંજ થવા લાગ્યા એટલે સ્ત્રી તથા પુરુષના વૈવાહિક વયમાંના અંતરમાં પણ સ્વાભાવિક ન્યૂનતા થતી ગઈ. આ પ્રકાર અર્થાત્ પુરુષના પ્રથમ વિવાહ પૂરતો જ લાગૂ પડી શકે છે; કારણ કે, આર્યજનસમાજની રૂઢિ

પ્રમાણે પુરુષને અમુક કારણવશાત્ ગમે તેટલીવાર પરચુવાની સ્વતંત્રતા મળેલી હોવાથી સ્ત્રી અને પુરુષના એ વયમાંનું અંતર પ્રસંગ વિશેષે ઓછું અથવા વધારે થઈ શકે તેમ છે, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. હવે જે આપણે વૈદ્યક શાસ્ત્રના તથા એકંદર ભૌતિક શાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરીને જ વિચાર કરીએ તો પુરુષના તારુણ્યના વિકાસની સમાપ્તિ થતાં જે વેળાએ તેની શક્તિમાં ક્ષીણતાનો આવિર્ભાવ થવા માંડે છે અને સ્ત્રીના તારુણ્યની પણ સમાપ્તિ થઈને રજ્જેદર્શનનું અદર્શન થવા માંડે છે, એ ઉભય ઘટનાઓના મેળાપનો સમય કયો છે, એનો વિચાર કરીને તે ધોરણથી જ સ્ત્રી તથા પુરુષના વયનો નિર્ણય કરવો, એજ વયના નિર્ણયનો એક સત્ય અને સરળ માર્ગ મને દેખાય છે. આપણા પૂર્વજોને પણ આ માર્ગના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેલી હતી, એ નિઃસંશય છે; અને તેથી જ સ્ત્રીપુરુષનો લગ્નસંબંધ કરવામાં આવે, તો તેમાં વરની અવસ્થા કન્યાની અવસ્થા કરતાં ઓછામાં ઓછી પણ પાંચ વર્ષ જેટલી વધારે હોવી જામીએ, એવી માન્યતા સાધારણ બુદ્ધિના લોકોમાં પણ અદ્યાપિ પ્રચલિત છે ! અર્થાત્ વર્તમાન કાળમાં બાલાવૃદ્ધવિવાહ કેંવા અશક્ત અને અલ્પવયસ્ક પુરુષ સાથે સશક્ત તથા યોગ્યવયસ્ક કન્યાના લગ્નસંબંધ જેવા અત્યાચારો કરવામાં આવે છે, તે કાર્ય સર્વ પ્રકારે નિંદ્ય અને તિરસ્કારને પાત્ર છે, એ કોઈ પણ સમજી શકે તેમ હોવાથી એ વિશેના સવિસ્તર વિવેચનની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. આપણા જનસમાજમાં જે એક:—

“ બોજ ઉપાડે બળદિયા, બાળક પામે રાજ;

બુદ્ધો પરણે બાળકી, એ સહુ પરને કાજ ! ”

આવા પ્રકારની કહેવત ચાલે છે, એનો જ જે ગંભીરતાથી વિચાર કરવામાં આવે, તો પણ બાલાવૃદ્ધવિવાહ જેવા પ્રકારો કેટલા બધા નિંદ્ય, ધર્મવિનાશક અને અનીતિવર્ધક છે, એની સહજમાં જ કલ્પના કરી શકાય તેમ છે. આવા વિવાહોનાં અનિષ્ટ પરિણામો ક્યાં નિત્ય આપણા જોવામાં વથી આવતાં ? છતાં આવા વિવાહો થયા જ કરે છે, એ આશ્ચર્યકારક અને શોકકારક ઘટના નથી કે શું ?

મારા કથનનો સંક્ષેપમાં સારાંશ એટલો જ છે કે, જે માતા-પિતાની પોતાની પ્રાણપ્રિયા પુત્રીના સંસારન સુખમય થયેલો જોવાની

આકાંક્ષા હોય અને જો તેઓ પોતાની કન્યાના કલ્યાણને જ ધ્યાન-
નારાં હોય, તો તેમણે કન્યામાટે વરની યોજના કરતી વેળાએ તે વર
કન્યા કરતાં પાંચથી સાત વર્ષ મોટો છે કે નહિ, તે સર્વ પ્રકારના
રોગોથી મુક્ત અને આરોગ્યમંડિત છે કે નહિ, તેનામાં યોગ્ય પુરુષ-
ત્વનો અભાવ તો નથી, વરનાં માતાપિતા બંને સાધારણ સ્થિતિનાં
હોય, પરંતુ તેમનાં ચરિત્રો ઉત્તમ છે કે કેમ અને વર સર્વ પ્રકારે
એટલે કે, રૂપ, ગુણ, વય અને સ્વભાવ આદિમાં કન્યાને અનુરૂપ
તથા અનુકૂળ છે કે નહિ, એ સર્વ પ્રશ્નોનું સંતોષકારક નિરાકરણ
કરી લીધા પછી જ તે વરસાથે પોતાની પુત્રીનો લગ્નસંબંધ કરાવવો.
કેટલીકવાર રૂપ, આરોગ્ય તેમજ ધન આદિ અન્ય સર્વ સાધનો
અનુકૂળ હોવા છતાં કેવળ રુચિ તથા સ્વભાવની ભિન્નતાથી પણ
દંપતીનો સંસાર દુઃખમય થઈ પડે છે અને તેવા પ્રસંગે સ્ત્રીને
એવા જ ઉદ્ગારો કાઢવા પડે છે કે:—

“ રૂપાળો નિરોગી અને અંગ ધોળો;
વળી પાટલી રાજનો ભૂપ ખોળ્યો;
નથી બુદ્ધિ કે શાન ચોખ્ખો ગધેડો;
કહો બિતરે કેમ સંસાર બેડો ?
મળે વૃદ્ધ સ્વામી ગણાયે કળેડું;
મળે છેક નાનો જ બીજું કળેડું;
સ્વભાવે જુદા એ નથી દુઃખ થોડું;
મળ્યો ગૂણમાં ભિન્ન મોડું કળેડું ! ”

અર્થાત્ પતિ વિદ્વાન હોય અને પત્ની મૂર્ખશિરોમણી હોય;
અથવા પત્ની બુદ્ધિમતી હોય અને પતિ બુદ્ધિના વિષયમાં ગર્દભરાજને
પણ શર્માવે તેવા અલૌકિક મૂઢચૂડામણિ હોય; સ્ત્રી ધર્મશીલા અને
નીતિ તથા આચારવિચારવાળી હોય અને પતિદેવ ખાટલીમાં ભરાઈને
વિલાયતથી આવતા રક્તગંગાજળનું પાન કરીને પવિત્ર થનારા અને
હોટેલોના હેવાયા હોય; અથવા તો પતિદેવ પરમવૈષ્ણવ હોય અને
પત્નીદેવી આઠ દિવસે એક જ વાર સ્નાન કરનારાં હોય; એજ પ્રમાણે
પતિદેવ ધર્મનાં બંધનોને પોતાથી બની શકે તેટલા ઉચિત પ્રમાણમાં
પાળનારા હોય અને પત્નીદેવી મરજદ લઈને પતિદેવને એક અસ્પર્શ્ય
જાતિના પુરુષને જેમ આપવામાં આવે છે તેમ ઉચ્ચેથી જ રાંધેલું

અન્ય થાળીમાં નાખનારાં હોય; અથવા તો પત્ની આસ્તિક હોવા છતાં પરમાવૈષ્ણવી ન હોય અને પતિદેવ પત્નીના સ્પર્શથી દિવસમાં દશવાર અભઝાઇ જતા હોય; અને તેથી પોતે જ ચૂસો ઢૂંકોને પત્નીને પણ જમાડતા હોય; ઇત્યાદિ પ્રકારો સ્વભાવની પરસ્પર અસમાનતાને જ દર્શાવનારા છે અને જ્યાં પતિપત્નીના સ્વભાવની આવી અસમાનતા કિંવા ભિન્નતાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું હોય છે, ત્યાં અંતઃકરણના સસ, નિર્વાજ અને આદર્શ પ્રેમનો ઉદ્ભવ થઇ શકતો જ નથી; અને જ્યાં પ્રેમનો જ અભાવ હોય ત્યાં એવાં દંપતીનો સંસાર કદાપિ સુખમય ન થાય અને તેઓ સંસારના સ્વર્ગીય સ્નેહાનન્દનો સાક્ષાત્કાર ન કરી શકે, એ સર્વથા સ્વાભાવિક અને નૈસર્ગિક જ છે. આજકાલ અનેક ગૃહોમાં પતિપત્ની વચ્ચે ચાલતા નાનાવિધ વિરોધો, કલહો અને વિવાદો આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે, તે કેવળ ઉપર્યુક્ત સ્વભાવભિન્નતાનું જ પરિણામ છે અને તેટલામાટે લમસંબંધની વેળાયે પ્રથમ વર તથા કન્યા એ ઉભયના પક્ષના લોકોએ અનુક્રમે વર તથા કન્યાના સ્વભાવની પરીક્ષા કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

અસ્તુ: વિષયાન્તરના પ્રદેશમાં હું બહુ જ આગળ વધી ગઇ છું, એટલે હવે મારે મારી કર્મકથા, આત્મકથા અથવા મારી લયંકર સંસારયાત્રાની કથાના અનુસંધાનના પ્રદેશપ્રતિ પાછાં વળવું જ જોઇએ; કારણ કે, કેટલાક વાંચકોને આવા વિષયોથી કંટાળો આવવાનો સંભવ હોય છે, એ વાત્તાને મારે ભૂલી જવાની નથી. પરંતુ મારાં વાંચનાર અંધુ તથા ભગિનીઓ, હવે પછીની મારી જે કર્મકથા આવવાની છે, તે, મને આશા છે કે, જે તમને વરપરીક્ષાનાં આ બે પ્રકરણોથી કાંઇક કંટાળો આવ્યો હશે, તો તે કંટાળાને કાઢી નાખશે અને તમારા અંતઃકરણોને વિલક્ષણ સંસારમાંના વિલક્ષણ તથા અદ્ભુત સ્ત્રિવૈચર્યના પ્રદેશમાં ખેંચી જશે.

પ્રકરણ ૪ થું વૈધવ્ય અને યૌવનવિકાસ

મારા પતિનો પરલોકવાસ થયો તે વેળાએ હું માત્ર એક દશ-વર્ષીયા બાલિકા હોવાથી મારા હૃદયમાં આશા તથા નિરાશા આદિ શુભ કિંવા અશુભ મનોવિકારોનો સર્વથા અભાવ હતો અને તેથી મારા પતિદેવના પરલોકવાસના દુઃખદ સમાચાર જો દિવસે આવ્યા તેને બીજો દિવસે જ મારો સમય થતાં હું કન્યાશાળામાં જવાને તૈયાર થઈ; પરંતુ મારી માતાએ મને એમ કહીને જતી અટકાવી કે: “બેટા કલ્યાણી ! તારા પતિના પરલોકવાસના યોગે તું ગર્ભ કાલથી વિધવા થયેલી હોવાથી એક વર્ષ પર્યન્ત તારે ખૂણો પાળવાનો છે, માટે આજથી કન્યાશાળામાં ભણવા જવાનું અંધ કરી દે. તારા ન જવાનું કારણ અમે તારી મહેનીજીને જણાવી દઈશું.”

ખૂણો પાળવો અથવા ખૂણે ખેસવું એટલે શું એની મને લેશ માત્ર પણ કલ્પના ન હોવાથી મેં સહજ સ્વભાવે જ મારી માતાને પૂછ્યું કે: “મા ! ખૂણો પાળવો એટલે શું અને વિધવાએ ખૂણો શામાટે પાળવાનો હોય છે, એ જરા કૃપા કરી મને જણાવીશ ?”

મારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મારી માતાએ મને જણાવ્યું કે: “આપણામાં પરાપૂર્વથી એક એવી રૂઢિ યાત્રની આવી છે કે, જે દિવસે સ્ત્રીને વૈધવ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે દિવસથી જ વિધવા સ્ત્રીનો ઉત્તમ વસ્ત્રધાર તથા ચાંદો ચૂડો આદિ સોહાગણના વેષને ધારણ કરવાનો અધિકાર ચાલ્યો જાય છે અને જ્યાં સૂંઘી તેના મૃત પતિની વર્ષી વાળામાં ન આવે, ત્યાં સૂંઘી ધરના ખૂણામાં બેસીને પતિમરણના શોકને પાળવાનો ધર્મ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. જો કોઈ અવગણ વિધવા થવા છતાં એ રૂઢિના નિયમનું પાલન ન કરે, તો તે સમાજમાં વગોવાય છે અને અત્યંત નિન્દાને પાત્ર થાય છે. જ્યારે પતિની વર્ષી વાળવામાં આવે છે, ત્યારે જ વિધવાથી ખૂણો તથા શોક મૂરી શકાય છે અને ઘરમાંથી બહાર નીકળી શકાય છે. તને અત્યારે જો અમે ખૂણે ન બેસાડીએ, તો અમારી બહુ જ અપ્રતિષ્ઠા થાય અને લોકો અમને દૂંધી ખાય !”

“ત્યારે શું મારે પણ પેલી કટલીક વૃદ્ધ વિધવાઓ પહેરે છે

તેમ આ સુંદર વેષને ત્યાગીને કેવળ કાળાં વસ્ત્રોજ પહેરવાં પડશે ?” મેં કાંઈક ગ્લાનિ દર્શાવીને એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“તારે અત્યારથી કાળાં વસ્ત્રોધારવાં નહિ પડે; કારણ કે, આપણી જાતિમાં તેમજ કચ્છ, કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાતની ખીણ ધણી ખરી ઉચ્ચ હિન્દુ જાતિઓમાં ખીણ એક એવી રીતિ પણ છે કે, આજિવિજીવના સૌભાગ્યવેષને તકાળ ઉતારી લેવામાં આવતો નથી એટલે કે અમુક કાળ પર્યન્ત તેના સોહાગણ વેષને કાયમ રાખવામાં આવે છે અને ત્યારપછી તે વેષને સદાને માટે ઉતારી નાખવામાં આવે છે. જો તારા આ સોહાગણ વેષને ઉતારાવી નાખવાનો જ અમારો વિચાર હોત, તો તો ગદ્ય કાલે જ તારો ચૂડા ભંગાવીને અમે તારું મુંડન પણ કરાવી નાખ્યું હોત અને તને કળા સાક્ષો પણ પહેરાવી દીધો હોત; પરંતુ એથી તારા હૃદયમાં આધાત થવાનો સંભવ હોવાથી આ સર્વ ક્રિયા તારા મૃત પતિની વર્ષીને દિવસે જ કરવાનો અમે વિચાર રાખ્યો છે; ત્યાં સુધી તને આ સૌભાગ્યવતીના વેષમાં રહેવાનો પ્રસંગ મળી શકશે.” મારી માતાએ ખીણ રૂઢિની વ્યાખ્યા કરી સંભળાવી.

‘દીકરી ને ગાય જ્યાં બાંધે ત્યાં બંધાય અને દોરો ત્યાં દોરાય’ એવી આપણામાં એક કહેત હોવાથી જ્યાં માતા પિતાની જ આવી ઇચ્છા હોય, ત્યાં એક અધ્યવચસ્કા તથા અજ્ઞાન બાલિકાથી તેમની ઇચ્છાનો અનાદર કેવી રીતે અને કેમ કરીને કરી શકાય ? અર્થાત્ કન્યાશાળામાં જવાની મારી અત્યન્ત પ્રમગ આકાંક્ષા હોવા છતાં પણ મારે તે દિવસથી કન્યાશાળાનો સર્વથા સાગ કરીને ઘરના ખૂણામાં જ બેસી રહેવું પડ્યું અને તેથી મારા વિદ્યોપાર્જનના શુભ કાર્યમાં અચાનક અનિવાર્ય વિઘ્ન આવી પડ્યું.

એ દિવસથી જ રડવા ફૂટવામાટે આવતાં જૈરાં સાથે બેસીને રડવાનો મને એટલો બધો ત્રાસ થવા માંડ્યો કે, પતિના શોકથી જે રડવું નહોતું આવતું તે એ ત્રાસના કારણથી આવવા લાગ્યું અને તેના પરિણામે આઠ પંદર દિવસમાં તો મારા પ્રકુલ્લ પદ્મ સમાન વિકસિત વદનમંડળમાં શુષ્કતા તથા નિસ્તેજસ્વિતાની છટા પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગી. છેવટે જ્યારે એ રડવા ફૂટવાનો ધંધો કાંઈક મંદ પડી ગયો, ત્યારેજ મને કાંઈક શાંતિનો લાભ મળી શક્યો.

ઘરમાંથી બહાર નીકળવાનું બંધ થયેલું હોવાથી હું મારા ઘણે ખરો સમય પુસ્તકોના વાંચનમાં જ વીતાડતી હતી અને કન્યાશાળામાં

મારી સાથે અભ્યાસ કરતી એ ત્રણ બેનપણી તા હમેચ માગી પાસે આવતી હોવાથી કન્યાશાળામાંના મારા વર્ગમાં આજ્ઞા મળ્યામ-ક્રમે તેમની પાસેથી બાળી લખતે હું ગૃહમાં મારા વર્ગના અભ્યાસ કર્યા કરતી હતી. આનંદમાં કે શોકમાં અથવા સંપત્તિમાં કે વિવત્તિમાં સમય તો વીતતો જ ગયો છે એટલે મારા પતિ તા નિવનને અગિયાર માસનો અવધિ થઈ ગયો, તેમની વર્ષી ગાળવાનો દિવસ આવી લાગ્યો અને તે દિવસે જ મારા અખંડસૌભાગ્યવતીના વેષને ઉતારાની નાખીને વૈવચ્ચવેષ ધારણ કરાવવા સાથે મારાં સગાં સંબંધિજનોએ મારો ખૂણો મુકાવ્યો અને તેથી હવે ગૃહમાંથી બહાર નીકળવાનો અધિકાર એકવાર પાડો મને પ્રાપ્ત થયો. અરેખર એ એક વર્ષનો ખૂણો મને એક વર્ષના કારાગૃહવાસ અથવા કેદખાના જેવોજ લાગ્યો હતો અને તેનું કારણ એ કે હું અદ્યવચસ્કા હોવાથી વૈવચ્ચ અને તેના પરિણામની તે વેળાએ મને કશી પણ કલ્પના હતી જ નહિ.

વિદ્યામાં પ્રથમથી જ મારી અત્યંત અભિરુચિ હોવાથી ઉપર્યુક્ત એક વર્ષના કારાગૃહવાસની સમાપ્તિ થતાંની સાથેજ હું પાછી કન્યાશાળામાં જવા લાગી; પરંતુ અત્યારે હું ત્યાં એક વિધવાના વેષમાં જતી હતી એટલે આગળની કલ્યાણી અને અત્યારની કલ્યાણીમાં ભેદ હતો અને તે તત્કાળ લોકાને જણાઈ આવતો હોવાથી મહદય જનો વારંવાર મારા પ્રતિ અનુકંપા દર્શાવ્યા કરતા હતા અને મને દયાની દૃષ્ટિથી નિહાળ્યા કરતા હતા. લગભગ એક માસમાંજ પરીક્ષા થવાની હતી; પરંતુ મારો આખો વર્ષનો અભ્યાસ તૈયાર હોવાથી પરીક્ષામાં કેમ થશે અને કેમ નહિ, એ વિશેની મારા મનમાં કશી પણ ચિન્તા હતી નહિ. અંતે પરીક્ષાનો સમય આવી લાગ્યો અને હું ગુજરાતી એવા ધોરણમાં પહેલે નંબરે પાસ થઈ. પહેલે નંબરે પાસ થવાની લગભગ દશથી બાર રૂપિયાનાં મારાં પાંચ જ પુસ્તકો અને એ ઉત્તમ વસ્ત્રો મને ઇનામમાં મળ્યાં અને પ્રશંસા સાથે મને પાંચમા ધોરણમાં ચઢાવવામાં આવી.

પુરુષવર્ગમાં મારાં, બુદ્ધિ, નમ્રતા, સૌજન્ય તથા સૌન્દર્ય આદિની સર્વત્ર પ્રશંસા થતી હોવાથી જે સ્ત્રીઓની પુત્રીઓ મૂર્ખ, કંકેશા અને કુરૂપા હતી તેવી કેટલીક સ્ત્રીઓએ કોઈ પણ પ્રકારના કારણ વિના મારાં માતાપિતાની તથા મારી પોતાની નિન્દાના કાર્યનો પ્રામત્તમ સાથે આરંભ કરી દીધો અને તે નિન્દાના સમાચાર કેટલાંક

જીવતાં જાગતાં તથા બોલતાં ચાલતાં ઐરાંરૂપ સમાચારપત્રોદ્વારા અમારા જાણવામાં આવી ગયા. તેમણે આદરેલા એ નિન્દારૂપ વ્યવસાયનું સ્વરૂપ આવા પ્રકારનું હતું:—

કેટલીક સ્ત્રીઓ બપોર પછી એકત્ર થઈને એવા આશયનો વાદ ઉપસ્થિત કરતી હતી કે:—“આ અમરતલાલભાઈએ દીકરીને આટલી બધી વિદ્યા શામાટે ભણાવવા માંડી છે તે આપણાથી તો બાધ! સમજી શકાતું નથી. દીકરીની જાતને આટલા બધા ભણતરનું શું કામ હોય વારુ! દીકરી વધીને તાડના ત્રીજા ભાગ જેવડી થઈ ગઈ છે, તોય હજી નિશાળનો પીછો છોડતી નથી. કાણ જાણે તેની મા માંઘીબાઈ પણ કેમ ચુપ થઈને બેસી રહ્યાં છે અને ધણીને કહીને દીકરીને નિશાળમાં જતી કેમ નથી અટકાવતાં, એ પણ કાંઈ કળી શકાતું નથી. શું દીકરીને વઝીલકે બાલેસ્ટર બનાવીને માશુસ્ટર કે મામલતદારની કારટમાં કજીઓ લડવામાટે મોકલવાનો તેમનો વિચાર છે! બાધ! આ ભણતરે તો હવે દીકરીઓનો અવતારજ બગાડવા માંડ્યો છે ને શું!”

બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ વળી એવા પ્રકારના અભિપ્રાયો દર્શાવતી હતી કે: “બાર વર્ષની દીકરી તે હવે કાંઈ નાની કહેવાય? જો કલ્યાણીનો ધણી જીવતો હોત અને એ સાસરે જતી આવતી હોત, તો આજે તો એની અધરણી પણ થઈ ગઈ હોત! બંધનું ને પેલી રામબાઈની દીકરી ચંપીને અગિયારમે વર્ષે અધરણી નહોતી આવી? આવડી મોટી દીકરીને બહાર હરવા ફરવાની અને ભણવા ગણવાની આટલી બધી છૂટ આપવાથી કેટલીક વાર કેવાં માડાં પરિણામ આવે છે અને ભણેલી ગણેલી છોકરીઓ કેટલીક વાર કેવા અવળા માર્ગે ચઢી જાય છે, એનો કલ્યાણીનાં માતાપિતાના મનમાં કેમ કાંઈ વિચાર આવતો નથી, એની જ રહી રહીને અન્યયમી થયા કરે છે!”

સ્ત્રીઓનો ત્રીજો વર્ગ વળી એવા બિચારોને વ્યક્ત કરતો હતો કે: “ધણું ભણતર ભણવાથી છોકરીઓ એટલી બધી ફાટી જાય છે કે ધણીક વાર ધણીને ગણકારતી નથી, પોતાનાં દુઃખપીતાં બાળકોને ધવડાવતી નથી અને રાંધવાસોંધવાના કામનો તેમને કટાણો હોવાથી ધણીને ધણીક વાર આડે દિવસે પણ અગિયારસના નોકરડા અપવાસ કરવા પડે છે અને ધણીના સંસારસુખની ધુળાણી થઈ જાય છે! પીટયું આવું ભણતર તે શું કામનું વારુ!”

તે વેળાએ તો હું નાની હોવાથી જૈરાંતી આવી કૃથળીમાં મને કાંઈ પણ તથ્ય જેવું જણાયું નહોતું; પરંતુ અત્યારે તેમના કથનમાં પણ અવશ્ય એક પ્રકારનું તથ્ય રહેલું છે, એમ વિચારાન્તે મને જણાય છે. માત્ર આવા વર્ગનાં સ્ત્રી તથા પુરુષો સ્ત્રીશિક્ષણનો અત્યંત તિરસ્કાર કરે છે, એટલેજ તેમનો પ્રમાદ છે; તેજ પ્રમાણે આજ કાલના કેટલાક સુશિક્ષિત લોકો સ્ત્રીશિક્ષણનો અત્યંત પક્ષપાત કરીને સ્ત્રીઓને સર્વ પ્રકારે પુરુષ સમાન અધિકારોની અધિકારિણી માનીને પુરુષોચિત શિક્ષણ આપવાના પક્ષનું બળપૂર્વક સમર્થન કરે છે, એ સુશિક્ષિત જનોનો પણ કાંઈ જેવો તેવો ભયંકર પ્રમાદ નથી થતો, એ પણ આપણે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ‘અનિ સર્વત્ર વર્જયેત્’ એ નિયમ સર્વ કાળમાં, સર્વ દેશમાં અને સર્વ વિષયોમાં એક સરખી રીતેજ લાગૂ પડનારો છે, એનું કદાપિ કાંઈએ વિસ્મરણ કરવાનું નથી. સ્ત્રીઓને સર્વથા અશિક્ષિત અવસ્થામાં તેમજ અતાનન્ધકારમાં અટવાતી રાખવામાં જેટલી હાનિ સમાયતી છે; તેટલીજ કિંમદુના તેથી પણ કિંચિત્ અધિક ભયંકરતા સ્ત્રીઓને અત્યંત કિંવા પુરુષોચિત શિક્ષણ આપવામાં સમાયતી છે, એનાં ઉદાહરણરૂપ વર્તમાન કાળમાં યૂરોપની મતાભિલાષિણી (Suffragettes) સ્ત્રીઓ તથા મુંબઈની વિદ્યાસિની પારસી અબળાઓ આપણાં નેત્રો સુમક્ષ હોવાથી એ વિશેના અધિક વિવેચનની જો કે આવશ્યકતા તો નથીજ; છતાં પણ સ્ત્રીઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપવાથી કેવાં ભયંકર પરિણામો નિષ્પન્ન થાય છે, એનો મને પોતાને જે મારી એક પરિચિતા સુશિક્ષિતા સ્ત્રીનાં નિંદ્ર આચરણોથી અનુભવ થયેલો છે, તે હું યોગ્ય પ્રસંગે વર્ણવીશ. અત્યારે તો એટલુંજ કહેવું પૂરું છે કે, આર્ય અબળાઓને ગૃહકાર્યના શિક્ષણ ઉપરાંત એટલું શિક્ષણ તો અવશ્ય આપવુંજ જોઈએ કે જેના યોગે તે પોતાનાં ધર્મ, નીતિ, પતિસેવા તથા સંતાનપાલન આદિ કર્તવ્યોને તેમના યથાર્થ સ્વરૂપમાં જાણીને પોતામાટે તથા પોતાના પતિમાટે આ સંસારને સ્વર્ગનું સ્વરૂપ આપી શકે તેમજ તે યોગ્ય શિક્ષણના પરિણામે પોતાના પતિદેવને તેનાં કેટલાંક અન્ય કાર્યોમાં સહાયતા તથા સંકટના સમયમાં આશ્વાસન આપવાની યોગ્યતાનો તેમનામાં આવિર્ભાવ થઈ શકે. આજકાલ બહુધા અને સ્ત્રીઓ ભણીગણીને વિનયશીલ થવાને બદલે ઉચ્છ્રંખલ તથા સ્વચ્છંદ થઈ જાય છે અને તેથીજ સ્ત્રીશિક્ષણની કેટલીક વાર આવી નિન્દા થતી સંભળાય છે.

મેં જ્યારે પાંચમા ધોરણની પરીક્ષામાં પાસ થઇને છઠ્ઠા ધોરણમાં પ્રવેશ કર્યો, તે વેળાએ હું મારા વયના બારમા વર્ષમાંથી નીકળીને તેરમા વર્ષમાં પેડી હતી અને તેજ વર્ષમાં લગભગ સાત આઠ મહિના વીત્યા પછી હું સ્ત્રીધર્મમાં આવવાથી મારાં માતાપિતાએ મને લણવા જતી અટકાવવાનો સખળ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ સાતમા ધોરણ સૂધી લણવાની મારી તોત્ર ઇચ્છા હોવાથી અને હું મારાં માતાપિતાની પુત્રતુલ્ય એકની એક જ પુત્રી હોવાથી લોકોપવાદને સહન કરીને પણ મારાં માતાપિતાએ મને સાતમા ધોરણના અભ્યાસની સંપૂર્ણતા થાય ત્યાંસૂધી લણવાની અનુમતિ આપી અને તેથી મારો વિદ્યાભ્યાસ નિર્વિઘ્ન આગળ ચાલતો રહ્યો. પરંતુ હું સ્ત્રીધર્મમાં આવી ગયેલી હોવાથી સાતમા ધોરણની પરીક્ષા આપવાનો સમય આવ્યો તે વેળાએ મારી પંદર વર્ષની અવસ્થા થતાં મારા શરીરમાં યૌવનનાં ચિન્હોનો સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ થયો હતો અને તેથી મારા બાહ્ય સ્વરૂપમાં તથા મારી આકૃત પ્રકૃતિમાં કેટલુંક વિલક્ષણ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. મેં સાતમા ધોરણની પરીક્ષા આપી અને તે ધોરણમાં પણ પહેલે નંબરેજ પાસ થવાથી મને વળી પાછાં કેટલાંક પુસ્તકો અને વસ્ત્રો આપવાનું ઇનામ મળ્યું. એ પછી મેં કન્યાશાળાનો સદાને માટે ત્યાગ કર્યો. રાજ્ય તરફથી કન્યાશાળાની એક શિક્ષિકા તરીકે રાજ્યની નોકરીમાં જંગમોટાનાં એ ત્રણ લખાણો મારાપર આવ્યાં હતાં, પરંતુ હું નોકરીમાં જંગમોટાં એવી મારાં માતાપિતાની ઇચ્છા ન હોવાથી અત્યંત ઉપકાર તથા કૃતજ્ઞતાપૂર્વક મેં રાજ્યની તે કૃપાનો અસ્વીકાર કર્યો અને ત્યારપછી હું મારા અવકાશના સમસ્ત સમયનો ધર્મ તથા નીતિના અથોના વાંચનમાં જ વ્યય કરવા લાગી અને તેથી મારા ધર્મવિષયક જ્ઞાનની દિવસાનુદિવસ અત્યુ જ સારી વૃદ્ધિ થવા લાગી; પરંતુ તે સાથે, મારા યૌવનનો દિવસાનુદિવસ અધિકાધિક વિકાસ થતો હોવાથી સધવાના સુખનું તથા વિધવાની વેદનાનું ભૂળ કારણ શું છે અને એક સધવા તથા એક વિધવા વનિતાની સ્થિતિમાં મુખ્ય ભેદ શો રહેલો છે, એ સાંસારિક જ્ઞાનનો પણ મારા મસ્તિષ્કમાં સંચાર થવાથી ધીમે ધીમે મારી માનસિક શાંતિનો લોપ થવા લાગ્યો અને તેના સ્થાનમાં અશાંતિએ પ્રવેશ કરવાથી તે અશાંતિનું મારા યૌવનવિકસિત શરીરમાં પણ મંદ મંદ પરિણામ થતું દેખાવા લાગ્યું.

પ્રકરણ ૫ મું

સખીસંવાદ

મારી પ્રાણપ્રિયા સખી ગોદાવરી આજે ત્રણ વર્ષ પછી પિયરિયામાં આવી હતી અને તે નિત્ય મારી પાસે આવીને લગભગ અડધા પોણા દિવસ જેટલો સમય મારા ગૃહમાંજ વીતાડતી હોવાથી તેના સમાગમમાં મારો સમય પાણીના રેલાની પેઠે વહી જતો હતો. મેં મારી આ આત્મકથાના પ્રથમ પ્રકરણમાં એ તો જણાવેલું જ છે કે મારી મૈત્રેણી ગોદાવરીનાં બીજાં પણ એ ત્રણ અંધુ તથા બગિની હતાં અને ગોદાવરી તેનાં માતાપિતાની સર્વથી નાની દીકરી હતી. અર્થાત્ થોડા દિવસ પૂર્વે ગોદાવરીના તેનાથી મોટા ભાઈ દીકાધરની પત્નીનો સૂત્રાડમાં અચાનક સ્વર્ગવાસ થયેલો હોવાથી ગોદાવરી તેની કાણે જ આવી હતી. જ્યારથી ગોદાવરીનું પિયરિયામાં આવવું થયું હતું અને તે મારી પાસે આવવા જવા લાગી હતી ત્યારથી તેનો ભાઈ દીકાધર પણ વારંવાર મારા પિતા પાસે આવતો હતો અને કલાક કલાક ને બપોળે કલાક ખેસીને નાના પ્રકારની વાતો કર્યા કરતો હતો. કેટલીકવાર તેની બહેનને બોલાવવાના નિમિત્તથી તે અંદરના ભાગમાં પણ આવતો હતો અને ઘણીકવાર બે ગોદાવરીની દષ્ટિ બીજી દિશામાં હોય તો મારા મુખમંડલને સ્થિર દૃષ્ટિથી નોંધ રહેતો હતો અને કોઈ કોઈ વાર નિઃશ્વાસ પણ નાખતો હતો. હું પણ તેને નિરંતર હસતા મુખથી જ આવકાર આપતી હતી અને તેના ગુણોની કેટલીક વાર તેની બહેન આગળ પ્રશંસા કરતી હતી કારણકે, તેનામાં કેટલાક પ્રશંસનીય સદ્ગુણો તો અવશ્ય હતા જ. તે રૂપાળો, નીરોગી, શ્વેતવર્ણ, સાધારણ સુશિક્ષિત, મધુરભાષી, લજ્જાશીલ, વિનયી અને કોઈ પણ પ્રકારના દુર્વ્યસનથી મુક્ત એક અદર્શ યુવક હતો, એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય હતો જ નહિ પરંતુ મારા પતિના અકાળ મરણથી જેની રીતે મારા સંસારસુખનો નાશ થયો હતો તેથી જ રીતે તેની પત્નીના અકાળ સ્વર્ગવાસથી તેના સંસારસુખનો પણ સંહાર થયેલો હોવાથી તજજન્ય શોકની છાયા તેના મુખમંડળમાં પ્રત્યક્ષ દેખાયા કરતી હતી. હું વિધવા અને તે વિધુર હોવાથી એ વેળાએ તો અમો બન્ને સમદુઃખી જ હતાં અને તેથી

જ અમારાં અંતઃકરણો અમુક પ્રસંગે પરસ્પર અનુકંપાને દર્શાવ્યા કરતાં હતાં. જે દુઃખી હોય છે તેજ દુઃખી મનુષ્યના દુઃખની યથાર્થ કલ્પના કરી શકે છે. એક કવિએ કહેલું છે કે:—

“ દિનારલે જેવો, અરુણ વિલસે જે ઉડિ નિશા;
જતાં બાલ્યાવસ્થા, તવ વિલસતી યૌવનદશા;
સમુદ્રે થાતી જો, શશિ ઉદયથી તીવ્ર લહરી,
નવાનંગે વૃત્તિ, તવ થતી જ આન્દોલિત ખરી ! ”

એ સર્વથા સત્ય હોવા છતાં જેમ રસભોગી ભ્રમર વિના કુસુમ-રસ નિષ્કુળ મનાય છે અને અરણ્યમાંનાં પુષ્પો જ્યાં ઉગે છે ત્યાંજ કરમાઈને નટ થઈ જાય છે; તેજ પ્રમાણે જેના સ્વામીનો સ્વર્ગવાસ થયેલો હોય છે એવી નવયૌવના નારીની નવીન અનંગના પ્રભાવથી આન્દોલિત થતી વૃત્તિઓ પણ સર્વથા પરિણામ વિનાની જ સિદ્ધ થાય છે. હું નવયૌવના વિધવા હોવાથી અદુષ્ટા દિવસ અને રાત ઉદાસીનતામાં જ રહ્યા કરતી હતી અને હાસ્યનું તો જાણે મારા મુખ-મંડળમાંથી કાઢ્યે હરણુ જ કરી લીધું હોયતી ! એવો મને ઘણીક-વાર ભાસ થયા કરતો હતો; કારણકે, જો કાંઈવાર હસવાનો પ્રસંગ આવતો હતો, તો તે વેળાએ હસવામાટે મારા અંતઃકરણપર મારે એક પ્રકારનો બળાત્કાર જ કરવો પડતો હતો. હું વિશાલાક્ષી હોવા છતાં મારાં વિશાળ નેત્રો સંકુચિત થઈ ગયાં હતાં અને મારી સુવર્ણ-મયી લાવણ્યછટામાં કૃષ્ણતાનો આવિર્ભાવ પ્રત્યક્ષ દેખાતો હતો. છતાં પણ ઇશ્વરની લીલા વિચિત્ર અને નારીનું યૌવન એક અદ્ભુત પદાર્થ હોવાથી મારા વિષાદવિપિનમાં પણ યૌવનપુષ્પ પ્રકુલ થવાનું હતું તે તો થયું જ; યૌવન મહારાજે અંતઃકરણની યાતનાને જરા પણ ન ગણકારીને નિર્ભયતાથી મારા શરીરક્ષેત્રમાં પોતાના અધિકારનો પ્રબળ વિસ્તાર કરી દીધો. અભારસૂધી મારા અંગના જે જે ભાગો ક્ષીણ તથા અપુષ્ટ હતા, તે પીન તથા પુષ્ટ થઈ ગયા હતા; શરીરદુર્ગના સૌન્દર્યશિખરપર રતિનાથની વિકારરૂપ વિજયપતાકા ઉડવા લાગી હતી અને તેથી મારું અંતઃકરણ વિષાદપૂર્ણ હોવા છતાં અન્ય જનને મારું નવવિકાસિત યૌવનસુમન અત્યંત આકર્ષક તથા આનંદજનક દેખાયા કરતું હતું. હું જો કે મારા યૌવનવિકારનો લેશ-માત્ર પણ યત્ન કરતી નહોતી, છતાં મારા વપુવિપિનમાંના એ નવ-પદ્મવિન યૌવનવૃક્ષમાં નિત્ય નવીન હાવભાવરૂપ નવીન પુષ્પ તથા પ-

જોના સ્વાભાવિક આવિર્ભાવ થતો જ જતો હતો. નિસર્ગના આ નિયમબદ્ધ પરિણામને અટકાવવાની કોઈમાં પણ શક્તિ છે જ નહિ ! યોગ્ય સમયે જે પરિણામ થવાનું હોય છે તે થવા જ કરે છે અને એટલામાટે જ એક કવિએ એવા હૃદયગારો કાઢેલા છે કે :—

“ વસન્તે હર્ષ પામી કાંકિલા ઉદ્યાનમાં ગાતી;
ચોકરી પૂર્ણ ઇન્દુના ઉદયને જોઈ મલકાતી;
નદી વર્ષાઋતુમાં જળથરી અત્યંત છલકાતી;
કમલિની સૂર્યદર્શનથી પ્રકુલિત તે પળે થાતી;
થતાં નવયૌવના નારી મદનના ભાવ ધારે છે;
મદનનાં ચિન્હ પ્રકટી અંગની શોભા વધારે છે;
સરળ કાયા કુમારીની નવાં ચિન્હો ખતાવે છે;
છતાં લજ્જાવતી લલના મદનભાવો છુપાવે છે;
નહીં આરામ દિવસે કે ન રાતે ચેન આવે છે;
વિરહની વેદના આઠે પ્રહર જૂંડી સતાવે છે;
ચપળ જે ચાલ ને આંખો થતી તે મંદતાવાળી;
છતાં પણ ખેસતી યુવતી મદનના રોગને પાળી ! ”

અસ્તુ: એકવાર બનાવ એવો અન્યો કે, એક દિવસ સંધ્યાકાળે હું મારી સખી ગોદાવરી સાથે ગામના બાહ્ય ભાગમાં આવેલા એક તળાવમાં સ્નાન કરવામાટે ગઈ. તે વેળાએ આસપાસમાં ફાટપણ મનુષ્ય ન હોવાથી પ્રથમ તો કેટલીક વાર સૂંધી અમો બન્ને સખીઓએ સ્વચ્છન્દ જળક્રીડા કરી અને ત્યારપછી અમો અમારાં અર્ધ શરીરોને જળમાં રાખી તથા વક્ત્રી મુખ પર્યન્તના ભાગને બહાર રાખીને વાર્તાલાપમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગઈ. કેટલોક સંવાદ ચાલ્યા પછી ગોદાવરીએ મને ઉદ્દેશીને પ્રશ્ન કર્યો કે : “ સખી કહ્યાણી ! સ્ત્રીશરીરરૂપિણી આ સુંદર સુવર્ણપ્રતિમા વિધિએ શામાટે ઘડી હશે વાર ? ”

“ બળી બળીને અંતે ભન્મીભૂત થઈ જવામાટે ! ” મેં અત્યંત નિરાશાદર્શક ઉત્તર આપ્યું.

ગોદાવરી કહેવા લાગી કે : “ મારી પ્રાણુપ્રિયા સખી કહ્યાણી ! તને આવા અનુપમ યૌવનઉપવનમાં પરિવિહીન અવસ્થામાં વિહરતી જોઈને શોક અને દુઃખવડે માંડે કાગળું કોરાઈ બન્યું છે ! હાથ; તે વેળાએ જ તારો લગ્નસંબંધ જ ન થવા હોય, તો આજે તું વિધવા ન હોત ! હાથ; તારું લગ્ન સ્વમંવર થયું, તારું જીવન વ્યર્થ ગયું અને

લમનું જે ફળ મળવું નોંધએ તે તને લેશ માત્ર પણ ન મળ્યું ! પુષ્પ વિકસ્યું, પણ રસભોગી બ્રમર સદાને માટે ઉડી ગયો ! !”

મારી સખીના એ ઉદ્ગારોનો પ્રતિવાદ કરતી હું કહેવા લાગી કે: “ગોદાવરી ! એ તો જેવાં મનુષ્યનાં પૂર્વ કર્મો હોય છે, તેવુંજ ફળ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે; એમાં બીજા કાંઈનો કાંઈ પણ દોષ નથી. તે વેળાયે કાંઈ મારો એકલીનો લગ્નસંબંધ થયો નહોતો; કિન્તુ મારો તથા આપણી સખી હીરનો લગ્નસંબંધ પણ તે વેળાયે જ કરી આપવામાં આવ્યો હતો, છતાં હીર એક પુત્રની માતા થઈ ચૂકી છે, તું માતા થવાની તૈયારીમાં છે અને હું વિધવા થઈએ છું, તો એ મારા કાંઈ પૂર્વજન્મના દુષ્કર્મનું જ પરિણામ હોવું જોઈએ, અને તે હું ભોગવું છું:—

“ગોદાવરિ ! પતિને મળી, પૂરા કાંધા કાઢ;

અમાગિની હું એકલી, ટૂટી મારી જોડ !”

મેં આ તત્ત્વજ્ઞાનનાં વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં તો ખરાં, પરંતુ મારા હૈયામાં તો હોળી જ સળગતી હોવાથી એ વાક્યો ઉચ્ચારતાં મારાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારા વહી નીકળી અને તે અનુધારાને નોંધને ગોદાવરી અત્યંત અનુકંપા દર્શાવતી કહેવા લાગી કે:—

“બહેન કલ્યાણી ! આપણે નિત્ય સાંભળ્યાં કરીએ છીએ કે, પ્રભુ દયામય છે, પરંતુ તારા સંબંધમાં તો પ્રભુની તે દયામયતાનું સર્વથા વિપરીત પરિણામ થયેલું જ અનુભવાય છે; કારણ કે તારા-માટે તો તે ક્રૂરથી પણ ક્રૂર નીવડયો છે. આપણે પુસ્તકોમાં વાંચીએ છીએ કે, સ્ત્રીમાટે પતિપ્રેમ એક અવર્ણનીય પદાર્થ છે; પરંતુ તે પતિપ્રેમને જાણવાની કે અનુભવવાની વાર્તા તો દૂર રહી, પણ પતિના મુખાવલેકન માત્રનું પણ તને અત્યારે નોંધએ તેવું સ્મરણ નથી ! સર્વનાશ થાઓ તે બાળલગ્નની રૂઢિને પ્રચલિત કરનારાનો કે જેના પરિણામે આજે ભારતવર્ષમાં તારા જેવી અસખ્ય અવળા આળા-ઓના સૌભાગ્યસુખનો આતી રીતે અકારણ નાશ થઈ જાય છે ! ! બહેન કલ્યાણી ! હું સુખિની છું એથી તારે બાળલગ્નની રૂઢિને નિ-ર્દોષ માનીને કેવળ કર્મને જ દોષ આપવાનો નથી; કારણ કે, કોઈ સદ્ગોડિયાને સદામાં કદાચિત મોટા દોષન મળી જાય છે પણ ધન્ય ખરા મદ્ગોડિયાઓની તો સદામાં પડવાથી પાપમાલી જ થાય છે; તેથી રીતે બાળલગ્નના પરિણામે કદાચિત કાંઈ એક કન્યાને સુખ થાય

છે, પણ બાળલગ્નની રૂઢિનો ભોગ થયેલી બિચારી ધણી ખરી નિ-
ર્દોષ બાળાઓના તો તારી પેઠે જ અવતાર બગડી જાય છે; અર્થાત્
બાળલગ્ન તથા સદ્દો એ બંને બરાબર છે; સદ્દો શયતાન છે અને
બાળલગ્ન કાફિર છે. જો તારો લગ્નસંબંધ તે સમયે ન થતાં બાળે
મારા સહોદર દીલાધર સાથે થાત, તો તું આ સંસારમાં ખરેખરા
સ્વર્ગીય સુખનો સાક્ષાત્કાર કરી શકત ! ”

ગોદાવરીના અંતિમ વાક્યને સાંભળતાં જ લગ્નના યોગે મારા
ગાલ લાલચોળ થઈ ગયા અને એ ચિન્હને મારી એક પ્રકારની અનુ-
મતિ તરીકે સ્વીકારી લઈને ગોદાવરી મારા ઉત્તરની પ્રતીક્ષા ન કરતાં
આગળ વધીને કહેવા લાગી કે : “ સખી કલ્યાણી ! તું તારા મનની
વાતને મારી આગળ પણ છુપાવે છે કે ? આપણે એક બીજાની સમાન
વમની પ્રાણપ્રિયા સખીઓ હોવાથી મારા સમક્ષ આટલી બધી લ-
ગ્નને ધારણ કરવાનું અને શર્માઈ જવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. શું
તું મારા ભાઈ દીલાધરને નથી ચાહતી અને તેને જોઈને વારંવાર નથી
હસતી ? મેં અનેકવાર કપાઈ છુપાઈને જોયું છે કે તું મારા બંધુ
દીલાધરને જોવામાટે ઘણીક વાર આતુર થઈ જાય છે અને તેના
દર્શન માત્રથી જ તારું બળતું હૃદય કાંઈક શાન્ત થાય છે. મારાથી
આમાંની એક પણ વાત અજાણી નથી; એ તો તું નિશ્ચય પૂર્વક
જાણી રાખજે કે આની ચોરીઓને પકડી કાઢવામાં આ ગોદાવરી
જેવી બીજી કોઈ પણ સુંદરી શાણી નથી ! ”

ગોદાવરીને આજના સંવાદમાં સીમાને ઉલ્લંઘીને આટલી બધી
આગળ વધી ગયેલી જોઈને મારાથી મૌનને વધારે વાર ધારણ કરી
શકાયું નહિ અને તેથી હું તેને સંમોધીને તેના મતનું ખંડન કરતી
કહેવા લાગી કે : “ ગોદાવરી ! બાળે તારી જીભડી રાજેસની કાતર
પ્રમાણે શા કારણથી ચાલે છે, તે હું સમજી શકતી નથી. હું તારા
દીલાધરભાઈને જોવામાટે ઘણીક વાર આતુર થઈ જાઉં છું અને તેના
દર્શનથી શાન્ત થાઉં છું એ બધી વાતો તને કોણે જણાવી ? કે પછી
તું દેવી હોવાથી આ કોઈના મનની વાતો પોતાની મેળે જ તારા
જણવામાં આવી ? મારી સખીના સહોદરને જોઈને મારા મનમાં
સ્વાભાવિક આનંદ થાય અને તેનો કોઈ બીજા જ અર્થમાં સ્વીકાર
કરાય, એ તો તારો એક પ્રકારનો અત્યાચાર અથવા બળાત્કાર જ
કહી શકાય. તું કહે છે કે મારો લગ્નસંબંધ તે સમયે ન થતાં બાળે

તારા સહોદર લીલાધર સાથે થાત, તો હું આ સંસારમાં ખરેખરા સ્વર્ગીય સુખનો સાક્ષાત્કાર કરી શકત; પણ તું ને હું જ્યારે પરણી હતી, ત્યારે તારા એ લાઇને પરણ્યાને તો એ વર્ષ થઇ ચૂક્યાં હતાં અને જ્યારે હું રંડાઇ ત્યારે પણ તારો લાઇ તો માંડેલો જ હતો, તો પછી તારા લાઇ સાથે મારો લગ્નસંબંધ થવાનો સંભવ જ ક્યાં હતો વા? તે ભવિષ્યમાં રંડાશે એટલે તેની સાથે પરણવાથી આપણી દીકરીનું ઘર મંડાશે, એની જો મારાં માતાપિતાને પ્રથમથી ખબર હોત, તો કદાચિત્ તેઓ મને આજ સુધી કુંવારી ને કુંવારી જ ઘરમાં બેસાડી રાખત ! જો તો ખરી, વાત કરે છે તે ! તું એવી દેવતાની દીકરી હતી, તો આ વાત જણાવીને માંડે સગપણ કેમ ન અટકાવ્યું ? અર્થાત્ ગોદાવરી બહેન, તારી આ સઘળી કલ્પનાઓ જૂઠી અને જૂરી જ છે ! !”

“ મારી સઘળી કલ્પનાઓ જૂઠી તો જૂઠી જ સહી; પણ બહેન, સાચું કહેજે કે, જો હજી પણ મારા લાઇ લીલાધર સાથે તારું પુનર્લગ્ન કરી આપણાં આવે, તો તેના સમાગમથી તું સુખિની થાય ખરી કે નહિ ?” તીવ્ર બુદ્ધિની ગોદાવરીએ પોતાના સ્વીકારેલા પક્ષના સમર્થનનું કાર્ય ચાલુ જ રાખ્યું.

“ હું સુખિની થાઉં કે ન થાઉં, એનો સર્વ આધાર ભવિષ્યની વ્યવસ્થા પર જ રહેલો છે; ભાવિના ભેદને પ્રથમથી જાણી લેવાને કાંઈ પણ સમર્થ નથી. ” મેં ગોદાવરીના પ્રશ્નનો ઉડાવનારો જવાબ આપ્યો.

પરંતુ ગોદાવરી આવા ઉડાવનારા જવાબથી સમજીને ચુપ રહી જન્ય તેવી ન હોવાથી હવે તેણે ખુલ્લા શબ્દોમાં જણાવી દીધું કે: “ આજકાલ ભારતવર્ષમાંની અન્ય ઉચ્ચ હિન્દુ જ્ઞાતિઓમાં જે પુનર્લગ્નના પ્રચારમાટે સુધારાવાળા જીવસંયોગસતના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે, તે પુનર્લગ્નનો આપણી હાલના જ્ઞાતિમાં દીર્ઘકાળથી જ સ્વાભાવિક પ્રચાર હોવાથી જો એ પુનર્લગ્નની રૂઢિનો લાભ લઇને તારાં માતાપિતા મારા લાઇ સાથે તારો શરીરસંબંધ કરી આપે, તો મારો લાઇ પણ સુખી થાય અને તારું આ દુઃખ પણ સદાને માટે ટળી જાય ! ”

“ ત્યારે એમ જ કહે ને કે, તું મારી સાથેના કેવળ સખીના સંબંધથી તૃપ્ત થઇ નથી એટલે આજે હવે નહુંદ ભોળાઇના નવાં સંબંધને સાંધવાનો પ્રસ્તાવ લઇને મારી આગળ આવી છે ? ” આમ

કહીને જાણે તેના ઉપદેશને મેં ધ્યાનમાં જ નથી લીધો, એવો આડંબર કરીને હું મારાં વસ્ત્રોને સંક્રાંતીને જળમાંથી બહાર નીકળી આવી અને તળાવના કિનારાપર રાખેલાં બીજાં વસ્ત્રો પહેરવા લાગી. પરંતુ સત્ય કહું તો ગોદાવરીના ઉપદેશથી મારા અંતઃકરણમાં પુનર્લગ્નની ઇચ્છાનો ઉદય તો થઈ ચૂક્યો હતો. ગોદાવરી પણ પાણીમાંથી બહાર આવી પહોંચી.

પ્રકરણ ૬ હું

મારા પુનર્લગ્નનો પ્રસ્તાવ

હું તથા ગોદાવરી ન્હાઈને ઘેર આવી તે વેળાએ દિવસ આથમી ગયો હતો એટલે ગોદાવરી પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ અને હું મારે ઘેર ગઈ. તે રાત્રે મને જરા પણ ઊંઘ ન આવી અને મારી આખી રાત કેવળ વિચાર તથા નાના પ્રકારના તર્કવિતર્કમાંજ ચીતી ગઈ. મારા મનમાં સતત એજ પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા કરતા હતા કે: “ગોદાવરીએ કોઈ દિવસ નહિ અને આજે મારા પુનર્લગ્નની વાત શા કારણથી કાઢી હશે વાર? કારણ વિના કાર્યનો સંભવ હોતોજ નથી; એવો એક નિયમ છે અને જો એ નિયમ સત્ય હોય તો, ગોદાવરીએ આજે અચિંત્ય રીતિથી મારા પુનર્લગ્નના વિષયની જે ચર્ચા કરી છે, તેનું પણ અવશ્ય કોઈ કારણ હોવું જોઈએ! પણ તે કારણ શું હશે? શું તેનાં માતાપિતાએ જો મારાં માતાપિતા હા પાડે, તો લીલાધરનો મારી સાથે પુનર્વિવાહ કરાવવાનો અને મને પોતાની પુત્રવધૂની પદવીથી વિભૂષિત કરવાનો વિચાર થયો હશે અને ગોદાવરીએ આ વાત કાઢી તે તેનાં માતાપિતાની એ ઇચ્છાનું પરિણામ તો નહિ હોય? જો એમજ હશે, તો તો ગોદાવરીના પિતાશ્રી અવશ્ય માઈ માગું નાખવામાટે મારા પિતા પાસે આવશે. પરંતુ મારા પિતાશ્રી તેમના એ માગાંનો સ્વીકાર કરશે ખરા કે? જો તેઓ એ માગાંનો સ્વીકાર નહિ કરે, તો પછી મારા ભાગ્યમાં સુખ લખાયલું જ નથી, એમજ મારે માનવું પડશે. અસ્તુ: જે થયું તે જોયું, જે થાય છે તે જોવાય છે અને હવે પછી ભવિષ્યમાં જે થશે તે પોતાની મેજેજ જોવામાં

આવી જશે. પરમેશ્વરે જે ધાર્યું હશે તેજ થવાનું છે; એટલે એ વિશેની વિશેષ ચિન્તા કરવી વ્યર્થ છે ! ”

મારી કલ્પના સત્ય જ ઠરી; કારણ કે, ખીજે દિવસે ખપોરે હું ભોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત થઇને બેઠી હતી એટલામાં ગોદાવરી હસતી હસતી મારી પાસે આવી અને મને કહેવા લાગી કે: “ બહેન કલ્યાણી તારા પિતાશ્રીને કહી દેજે કે તેઓ હમણાં ક્યાંય બહાર ન જાય; કારણ કે, અડધા કલાકમાં મારા પિતાશ્રી કોઇ એક અગત્યના કાર્ય વિશેની વાતચીત કરવામાટે તેમની પાસે આવવાના છે અને આ સંદેશો કહેવામાટે જ તેમણે મને અત્યારે અહીં મોકલી છે; નહિ તો હું જરા મોડી આવવાની હતી. ”

ગોદાવરીના કહો કે પછી લીલાધરના પિતાશ્રી વાલજીભાઈ અગત્યના કયા કાર્ય વિશે મારા પિતાશ્રી સાથે વાતચીત કરવામાટે આવવાના હતા, એ જો કે ફટલેક અંશે તો હું જાણી ગઇ હતી, છતાં એ વિશે હું કાંઈ પણ બોલી નહિ અને વાલજીભાઈનો ગોદાવરીદ્વારા આવેલો સંદેશો મેં જઈને મારા પિતાશ્રીને સંભળાવી દીધો. તે સંદેશો સંભળીને મારા પિતાશ્રીએ મને કહ્યું કે: “ હું અમથો પણ ક્યાંય બહાર જવાનો નહોતો એટલે સંદેશો મોકલવાની કાંઈ આવશ્યકતા હતીજ નહિ. અસ્તુ: વાલજીભાઈ પધારે એટલે બે પ્યાલા ચાહેના તું તૈયાર કરી નાખજે અને જો તને અવકાશ ન હોય, તો તારી માને કહી દેજે એટલે તે તૈયાર કરી લેશે. ” હું ત્યાંથી ચાલી ગઇ અને ગોદાવરી સાથે વાર્તાલાપ કરવા લાગી. મારા માતૃશ્રી નિકટમાંજ બેઠેલાં હોવાથી ગત દિવસ જેવું સંભાષણ અમારાથી કરી શકાય તેમ નહોતું અને તેથી અમેએ સ્ત્રીશિક્ષણના વિષયને અમારા સંભાષણનો વિષય બનાવી દીધો.

મારા પિતાશ્રી બહારની બેઠકમાં ‘વિચારસાગર’ નામક વેદાન્તનો ગ્રંથ વાંચતા બેઠા હતા અને વાલજીભાઈના આવવાની વાત જોતા હતા; એટલામાં વાલજીભાઈ આવી પહોંચ્યા. પરસ્પર કુશળ-પ્રશ્ન પૂછાઈ રહ્યા પછી બન્ને મિત્રો બેઠા અને તેમના નીચે લખ્યા પ્રમાણેના પરસ્પર સંભાષણનો આરંભ થયો.

“ કેમ વાલજીભાઈ, આજે ખાસ એવા કયા કાર્ય વિશે વાતચીત કરવાની છે કે જેથી તમારે તમારા આગમન વિશેનો સંદેશો

કહાવવો પડ્યો છે ? કારણ કે, આપણો નિત્યનો સંબંધ એવો નથી કે જેથી આમ કરવાની આવશ્યકતા હોય ” મારા પિતાશ્રીએ કહ્યું.

“ અમૃતલાલભાઈ, મેં કાંઈ ખાસ સંદેશો કહાવ્યો ન હોતો, પણ ગોદાવરી અહીં આવતી હતી એટલે સહજ કહેવડાવ્યું હતું કે હું આવવાના છું, એટલે અમૃતલાલને કહેજે કે હાલ તરત ક્યાંય બહાર જશો નહિ ” વાલજીભાઈએ ઉત્તર આપ્યું.

“ વારૂ, ત્યારે હવે તમારે જે કાંઈ પણ વાર્તાલાપ કરવાનો હોય, તેનો આનન્દથી આરંભ કરો; કારણ કે આપણામાં ભિન્નતા જેવું તો કાંઈ છે જ નહિ એટલે સંકોચ કિંવા વિવેકના ખોટા આડંબરને દર્શાવવાની કશી પણ આવશ્યકતા ન હોય, એ સ્વાભાવિક જ છે. ” મારા પિતાશ્રીએ મુદ્દાની વાતપર આવીને જણાવ્યું.

વાલજીભાઈએ ગંભીર મુદ્રા તથા ગંભીર સ્વરથી બોલવાનો આરંભ કર્યો કે : “ જે સંકોચ રાખવાનો કિંવા વિવેકના ખોટા આડંબરને દર્શાવવાનોજ મારો મનોભાવ હોત, તો તો આજના વિષયની ચર્ચામાટે હું પોતે તમારી પાસે કદાપિ આવતજ નહિ ; કારણ કે, આજે હું તમારી પાસે જે વાત કરવાને આવ્યો છું, તે વાત એવી છે કે જે હમેશા મોઢામોઢ નહિ, પણ કોઈ અન્ય મધ્યસ્થ દ્વારાજ કરી શકાય છે ; પરંતુ આપણો અત્યંત ગાઢ સંબંધ હોવાથી હું પોતેજ મધ્યસ્થ થઈને અત્યારે તમારી પાસે આવ્યો છું. અસ્તુ : હું આજે તમને કેવળ એજ પ્રશ્ન પૂછવામાટે આવ્યો છું કે, કલ્યાણીની શી વ્યવસ્થા કરવાનો તમારો વિચાર છે ? તેને નિરંતર વિધવા જ રાખવાની તમારી ભાવના છે કે તેના સુખમાટેનો કોઈ ખીજે ઉપાય યોજવાનો તમારો નિર્ધાર છે ? કારણ કે, એ તો તમે જાણોજ છો કે, દુહિતા સર્પની ભારી જેવી હોવાથી વયમાં આવેલી પુત્રીને સંભાળવાનું કાર્ય પરમ દુર્વટ થઈ પડે છે. ”

વાલજીભાઈના મુખમાંથી આ શબ્દો નીકળેલા સાંભળીને મારા પિતાશ્રીના મુખમંડળમાં એક પ્રકારની ગંભીરતાની છાયા પ્રસરી ગઈ અને તેઓ કહેવા લાગ્યા કે : “ વાલજીભાઈ, મારી કલ્યાણીની શી વ્યવસ્થા કરવાની આવશ્યકતા છે, એ વિશેનો અદ્યાપિ મેં કાંઈપણ વિચાર કર્યો જ નથી અને તેનું કારણ એ જ છે કે, અમારા કુટુંબની કોઈ પણ વિધવાએ અત્યાર સૂધીમાં પુનર્લગ્ન કર્યું જ નથી અને તેથી

કલ્યાણીના પુનર્લગ્ન વિશેની કલ્પનાનો મારા મનમાં આવિર્ભાવ ન થાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિકજ છે. અત્યારે તમે આ વાત કાઢી એટલે મારા મનમાં પણ અત્યારે એ જ પ્રશ્ન ઉદભવ્યો છે કે, કલ્યાણીની હવે અમારે શી વ્યવસ્થા કરવી ? કારણ કે, એક તરફ કુટુંબની પ્રતિષ્ઠાનો વિચાર પુનર્લગ્નના વિચારને અટકાવે છે અને બીજી બાજુએ બાલ્યાવસ્થામાંજ રંડાયેલી મારી સદ્ગુણવતી, રૂપવતી અને સુશિક્ષિતા પુત્રી કલ્યાણીના દુઃખદ વૈધવ્યને જોઈને ઘણીકવાર મારી આંખોમાં શોકનાં આંસુ ભરાઈ આવે છે ! દીકરી સર્પની ભારી છે અને જેમ હાથી દરબારે શોભે છે, તેમ દીકરી પોતાના પતિના આગારે શોભે છે, એ સર્વ વાતોએ સારી રીતે મારા જાણવામાં હોવા છતાં પણ અત્યારે મારે કયા માર્ગનો સ્વીકાર કરવો, એની મને જરા પણ સૂઝ પડતી નથી ; મારી બુદ્ધિ બહાર મારી ગઈ છે ; માટે તમે જ મને યોગ્ય માર્ગ બતાવો.”

“ અમૃતલાલભાઈ, તમે મારા કરતાં અધિક બુદ્ધિશાળી, વિચારશીલ તથા વિવેકી હોવાથી તમને મારે અધિક ઉપદેશ આપવો, એ તો જો કે એક પ્રકારની ધૃષ્ટતાજ કહી શકાય; છતાં અત્યારે મારાથી કહ્યા વિના રહી નથી શકાતું કે, આવા પ્રસંગે કુળની પ્રતિષ્ઠાના મિથ્યા વિચારને વળગી રહીને આડકતરી રીતે ભયંકર અપ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગને આપણા પોતાના હાથેજ ઉપસ્થિત કરવો, એ કોઈ પણ પ્રકારે ઠીક નથી. એક બાળવિધવા પુત્રીનું પુનર્લગ્ન કરી આપવાથી આપણી પ્રતિષ્ઠાનો લોપ થશે, એ તમારી માન્યતાજ બૂલભરેલી છે; કારણ કે, આપણે કાંઈ આપણી પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી રૂઢિને ત્યાગીને કેવળ સુધારાના નામનો ડોકો વગડાવવામાટે આ પુનર્લગ્નનો પ્રચાર કરતા નથી; કિંતુ આપણી જ્ઞાતિમાં પરાપૂર્વથી જે રૂઢિ ચાલતી આવી છે, તેનુંજ આપત્કાળમાં અવલંબન કરીએ છીએ; એટલે એથી દ્રાહ પણ પ્રકારે આપણી અપ્રતિષ્ઠા થવાનો સંભવ છે જ નહિ. ઈશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર અને કરસનદાસ મૂળજી જેવા મહાન સુધારકોના ઉચ્ચ હિન્દુ જ્ઞાતિઓમાં જે પુનર્લગ્નને પ્રસારવાના ઉદ્દેશો અદ્યાપિ સરળ થઈ શક્યા નથી, તે પુનર્લગ્નનો આપણી જ્ઞાતિમાં સ્વાભાવિકજ નિષેધ ન હોવાથી જો આવા પ્રસંગે આપણે તેના લાભ ન લઈએ, તો મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, તો એ આપણી પો-

તાની મૂર્ખતાજ કહી શકાય. પુત્રીના પુનર્વગ્નને તમે અપ્રતિષ્ઠાનું કારણ ધારતા હો, તો પણ જન દુર્ભાગ્યવશાત્ તરુણ વિધવા પુત્રીના તારુણ્યવિકારના યોગે ક્યાંક આડો પગ પડી જાય છે, અને તેના પરિણામે જે અપ્રતિષ્ઠા થાય છે, તેની સાથે સરખાવતાં આ પુનર્વગ્નજન્ય અપ્રતિષ્ઠા કશા પણ હિસાબમાં નથી, એ જો વિચાર કરશો તો તમને પોતાને પણ તત્કાળ જણાઇ આવશે. શાસ્ત્રમાં પણ એવી આજ્ઞા આપવામાં આવી છે કે, જે પતિ મરી ગયો હોય, નષ્ટ થયો હોય, પતિત થયેલો હોય, પાંઠ હોય તેમજ પરદેશમાં ગાયો ગયો હોય અને પાંચ સાત વર્ષ વીતવા છતાં તેના કાંઈ સમાચારજ ન મળ્યા હોય, તો એ પાંચ પ્રસંગોમાં સ્ત્રીને ખીન્ને પતિ કરી લેવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે.” આમ કહીને વાલજીભાઈએ પરાશરસ્મૃતિ-માંના એથા અધ્યાયના આ શ્લોકનો ઉચ્ચાર કર્યો:-

“ નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે ક્લેબે ચ પતિતે પતૌ ।

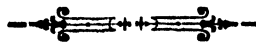
પંચસ્વાર્પણે નારીણાં પતિરન્યો વિધીયતે ” ॥

વાલજીભાઈનું પુનર્વગ્નના પક્ષનું આ ભાષણ સાંભળીને મારા પિતાશ્રી શાંત ભાવથી કહેવા લાગ્યા કે: “ મિત્ર વાલજીભાઈ, આપણી જ્ઞાતિમાં પુનર્વગ્નની રૂઢિ કહો. અથવા તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત સંસ્થા કહો, પ્રચલિત હોવાથી તમે આપણી જ્ઞાતિને અન્ય ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ માનો છો, એ કીટ છે: પરંતુ વિશ્વનો એક નિયમ છે કે, પ્રત્યેક વસ્તુની એ બાજુઓ હોય છે, એક ઘોળા અને એક કાળા. એટલે એ નિયમ અનુસાર પુનર્વગ્નની પણ ઘોળા અને કાળા બે બાજુઓ હોય, એ સર્વથા સ્વાભાવિકજ છે. તમોએ એની ઘોળા બાજુને જોઈ છે, પણ કાળી બાજુનો વિચાર નથી કર્યો અને તેથીજ પુનર્વગ્નના પક્ષનું અત્યારે તમો આટલી સીમા પર્યંત સમર્થન કરી રહ્યા છો. પુનર્વગ્નના પ્રતિપાદક સુધારાવાળાઓની પણ જે ભયંકર ભૂલ થાય છે, તે એ સ્થળેજ થાય છે. જે લાલ પુનર્વગ્નના પ્રચારવાળી આપણી જ્ઞાતિ જેવી જ્ઞાતિઓને મળે છે તે લાલ પુનર્વગ્નનો જેમનામાં પ્રચાર નથી તેવી હિંદુ જ્ઞાતિઓને મળી શકતો નથી અને જે લાલ તે જ્ઞાતિની વિધવાઓને મળે છે, તે આપણી જ્ઞાતિ જેવી જ્ઞાતિઓને મળી શકતો નથી; એજ પ્રમાણે જે હાનિઓ પુનર્વગ્નવાળી જ્ઞાતિઓની વિધવાઓને ઓગવવી પડે છે, તે હાનિઓ પુનર્વગ્નનો જેમાં પ્રવેશ નથી તે જ્ઞાતિઓની વિધવાઓને

સ્વપ્નમાં પણ ભોગવવી પડતી નથી અને જે હાનિઓ તેમને ભોગવવી પડે છે, તે આપણી જ્ઞાતિ જેવી જ્ઞાતિઓની વિધવાઓને ભોગવવી પડતી નથી. જેમાં સુખ છે તેમાં દુઃખ છે અને જેમાં દુઃખ છે તેમાં સુખ પણ તેટલાજ પ્રમાણમાં સમાયલું છે, એ નિયમને કદાપિ આપણે ભૂલી જવાનો નથી. પ્રત્યેક વિષયનાં સાધક બાધક પ્રમાણોનો પરિપૂર્ણ અને શાંત મનથી વિચાર કર્યા પછીજ અમુક પ્રકારના નિર્ણયપર આવવું એજ બુદ્ધિમાન મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. હું તમારા પક્ષનું ખંડન કરવા નથી ઇચ્છતો, કિન્તુ તમારા પક્ષને અમુક અંશે સ્વીકારું છું; પરંતુ તે સાથે તમારા તે પક્ષમાં પણ જે કેટલીક ન્યૂનતાઓ રહેલી છે, તેનો શાંતિથી વિચાર કરવામાટેની નમ્ર સૂચના કરું છું અને આશા છે કે, મારી એ સૂચનાને અવશ્ય તમે લક્ષમાં લેશોજ. આ સાધક બાધક કારણોના વિચારથીજ અદ્યપિ હું કલ્યાણીનીકાંઈ પણ એક એકપક્ષીય વ્યવસ્થા કરી નાખવાના નિર્ણયપર આવી શક્યા નથી. મારો જો કાંઈ પણ પ્રમાદ થતો હોય, તો તે દર્શાવવાની તમોને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે.”

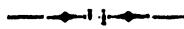
મારાં માતૃશ્રી ચાહે તૈયાર કરવામાટે રાંધણીયામાં ગયાં હતાં અને હું તથા ગોદાવરી પાસેના બીજા ઓરડામાં બેઠકમાં પડતા બારણાની પાસેજ બેઠેલી હોવાથી મારા પિતા તથા ગોદાવરીના પિતા વચ્ચે ચાલતા એ સંભાષણનો એકે એક અક્ષર અમારા સાંભળવામાં આવી શકતો હતો. મારા પિતાશ્રી અધિક બુદ્ધિમાન તથા અધિક સુશિક્ષિત અને અધિક વાચાળ હોવાથી અત્યારે તેમના પુનર્લગ્નથી સર્વથા વિરુદ્ધ વિચારોને સાંભળતાં મારા મનમાં ભીતિ થવા લાગી કે, કદાચિત્ તેમની વાચાળતાથી ગોદાવરીના પિતાનો પરાજય થઈ જશે, તો મારા પુનર્લગ્નની ચર્ચાનો આટલેથીજ અંત આવી જશે, અને મારે મારો આખો જન્મારો દુઃખદાયક વૈધવ્ય અથવા રંડાપામાંજ ગાળવો પડશે. આ કારણથી ગોદાવરીના પિતા હવે મારા પિતાના વાદનો કેવી રીતે પ્રતિવાદ કરે છે, તે સાંભળવાને હું આતુર થઈ રહી અને મારા અંતઃકરણમાં આ વાદવિવાદમાં મારા પિતાને નહિ પણ ગોદાવરીના પિતાનેજ વિજય આપવાની હું ઇશ્વરને અનન્ય ભાયથી પ્રાર્થના કરવા લાગી; કારણ કે, મારા સ્વાર્થના યોગે મારા વિચારો પુનર્લગ્નના પક્ષમાંજ વળેલા હતા અને પુનર્લગ્નનેજ હું મારા કલ્યાણનો એક માત્ર ઉપાય માનતી હતી. અચાનક મારાં

માતૃશ્રીએ આહે તૈયાર થવાથી તે લઈ જઈને એકક્રમાં આપી આવવા માટે મને બોલાવી; પરંતુ હું ત્યાં રાંધણીયામાં જઈશ અને પાછળ કાંઈ વાત થઈ જશે, તો તે મારા સાંભળણમાં નહિ આવે, એવા વિચારથી મેં ગોદાવરીને આહે લાવવા મોઢી દીધી અને મારા મનોભાવને જાણી ગયેલી ગોદાવરીએ જરા પણ આનાકાની વગર મારા તે કાચંતી પારસમામિ કરી નાખી. ગોદાવરી એકક્રમાં જઈને આહેના બે પ્યાલા (કપ્સ) મૂકી આવી એટલે મારા પિતા તથા ગોદાવરીના પિતાનો પુનર્લગ્ન વિષયક સંવાદ થોડા વખતને માટે અટકી ગયો, અને હું તથા ગોદાવરી પાન તૈયાર કરવાના કાર્યમાં લાગી ગઈ. પાન પણ ગોદાવરીજ જઈને આપી આવી અને ત્યાર પછી ગોદાવરી રાંધણીયામાં આહે પીતને ગઈ. હું ત્યાંજ બેસી રહી કારણ કે મને આહે પીવાની ટેવ હતીજ નહિ. આહે પીને પાન મોઢામાં નાખ્યા પછી વાલજીભાઈએ મારા પિતાના વાદનો પ્રતિવાદ કરવા માંડ્યો અને તે આ પ્રમાણે:—

પ્રકરણ ૭ મું

મારા પુનર્લગ્નનો નિશ્ચય

“અમૃતલાલભાઈ, હું તમારા જેવા જો કે એક વિદ્વાન તથા વાચાળ પુરુષ નથી, તો પણ મારી અલ્પ બુદ્ધિને તો એમજ જણાય છે કે, આપણા પૂર્વજને આપણી જ્ઞાતિમાં જે પુનર્લગ્નની રીતિનો પ્રચાર કર્યો છે, તે બહુજ વિચાર કરીને કર્યો છે; એમાં તો શેષ માત્ર પણ સંશય નથી; કારણ કે, કેટલીક વાર બાળવિધવા અને તરુણ વિધવાએ ને બળાત્કારે આજન્મ દૈધવ્યવત પળાવવાના દુરાગ્રહથી જે કેટલાંક ભયંકર પરિણામ થાય છે, તે ભયંકર પરિણામે તેમના જેવા તથા જાણીતામાં આવ્યાં હતાં અને તેથી જ તેમણે આપણી જ્ઞાતિમાં તે ભયાનક પરિણામોને અટકાવવામાટે આ પુનર્લગ્નની રીતિનો પ્રચાર કરેલો હોવા જોઈએ, એમ વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. યૌવનનો કાળ તે એક એવો ભયંકર કાળ છે કે યૌવનનું આગમન થતાંની સાથેજ સ્ત્રી કુમારિકા હોય, વિવાહિતા હોય કે વિધવા હોય તેમજ પુરુષ કુમાર હોય, વિવાહિત હોય કે નિધુર હોય, છતાં

સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયના મનમાં અવશ્ય કામવિકારનો ઉદ્ભવ થાય છે અને તે સમયમાં જો એ વિકારશાન્તિનો યોગ્ય તથા નીતિયુક્ત માર્ગ તેમને નથી મળી શકતો, તો પછી ઘણીકવાર તેઓ એ વિકારની શાન્તિમાટે અયોગ્ય તથા અનિતીયુક્ત માર્ગમાં ચઢી જાય છે. જે ઉચ્ચ હિન્દુ જ્ઞાતિઓમાં પુનર્જન્નની રૂઢિનો પ્રચાર નથી અને પુનર્જન્નને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ આચરણુ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, તે ઉચ્ચ હિન્દુ જ્ઞાતિઓમાં પુનર્જન્નની રૂઢિને ધરાવનારી ઉચ્ચ હિન્દુ જ્ઞાતિઓ કરતાં વ્યભિચારનો ખુબજ વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રચાર થયેલો છે, એ વાર્તા હવે ખુબ્યા સર્વમાન્ય થયેલી હોવાથી એ વિશેષના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી ધારણા નથી. એ પુનર્જન્નની રૂઢિ સાથે છત્રીસના આંકડા જેવો વૈરલાવ ધરાવનારી જ્ઞાતિઓમાં પુનર્જન્નના અભાવથી એ રીતે વ્યભિચારનો વિસ્તાર થાય છે અને તે આ પ્રમાણે:—એક તો બાળજન્નની રૂઢિના પરિણામે તે જ્ઞાતિઓમાં બાળવિધવાઓની સંખ્યા વધારે હોવાથી તે વિધવાઓ તારુણ્યમાં આવતાં પંચોતેર ટકા જેટલા પ્રમાણમાં સ્વાભાવિકજ વ્યભિચારના માર્ગમાં ખેંચાઈ જાય છે અને તેનું પરિણામ એ થાય છે કે, ગર્ભપાત તથા બાલહત્યા જેવાં ઘેર પાપોની સંખ્યા નિત્ય વધતી જતીજ અનુભવાય છે. બીજું એવી જ્ઞાતિઓમાં પ્રૌઢ વયના પુરુષો દુર્ભાગ્યવશાત્ તેમની પત્નીના મરણથી વિધુર થાય છે, તે વેળાએ તેમના વયની વિધવા સાથે પુનર્જન્ન કરવાનો નિષેધ હોવાથી અને જ્ઞાતિમાં કન્યાની અછત હોવાથી કાં તો તેમને કન્યા મળતીજ નથી અને મળે છે તો ચાળીસ વર્ષના પુરુષને સાત આઠ કે ખુબ તો દસ વર્ષની કન્યા મળે છે; એટલે લગભગ જરૂરિવાલ જેવોજ પ્રસંગ આવીને ઉભો રહે છે; અને તેનું પરિણામ એ થાય છે કે, કન્યા ન્યારે સંપૂર્ણ યૌવનમાં આવે છે તે વેળાએ પતિની વૃદ્ધાવસ્થા થવાથી પતિ શિથિલાંગ થાય છે અને જો પત્ની વિચારશીલ તથા ધર્મશીલ ન હોય તો અવશ્ય વ્યભિચારના માર્ગમાં પદસંચાર કરે છે અને તેથી વર્ણસંકર પ્રજાનીજ વૃદ્ધિ થાય છે. આ બંને પ્રકારના વ્યભિચારનો પુનર્જન્નને ધર્મકાર્ય તરીકે સ્વીકારનારી જ્ઞાતિઓમાં અંશ માત્ર પણ નથી હોતો, એ આપણી જ્ઞાતિ જેવી પુનર્જન્નની રૂઢિવાળી જ્ઞાતિઓને કાંઈ જેવો તેવો લાભ નથી. એ જો વિચાર કરશો, તો તમોને પણ દીપકની જ્યોતિ પ્રમાણે દેખાઈ આવશે. આ સર્વ ભાવિ

ભયોનો વિચાર કરતાં જો કે તમારી પુત્રી કલ્યાણી શુદ્ધિમતી, વિદુષી અને ધર્મનીતિનાં તત્ત્વોને જાણનારી છે, તો પણ હવે તે યૌવનમાં આવેલી હોવાથી તેનો કોઈ યોગ્ય વયના સાધનસંપન્ન તથા ગુણવાનુ યુવક સાથે પુનર્વિવાહ કરી આપવામાં આવે, તો સારું; એવો મારો અભિપ્રાય છે. પછી તો જોવો તમારો પોતાનો વિચાર: કારણ કે, ધણીને સૂઝે ઢાંકણીમાં બને પાડોશીને આરસીમાં પણ ન સૂઝે, એ ન્યાય જગત્પ્રમિદ્ધ છે.” આમ કહીને વાલજીભાઈએ હાલ તરત પોતાના ભાષણની સમાપ્તિ કરી નાખી અને ત્યાર પછી તેઓ મારા પિતાના પ્રત્યુત્તરની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

“પરંતુ વાલજીભાઈ,” મારા પિતા પોતાના દીર્ઘ મૌનનો લંગ કરીને કહેવા લાગ્યા: “આજે આપ પુનર્લગ્નનું આટલું બધું સમર્થન કરો છો અને મારી વિધવા પુત્રી કલ્યાણીના પુનર્લગ્નનો બહુજ ભાર આપીને પ્રસ્તાવ કરો છો, તેનું કાંઈ પણ ખાસ કારણ હોવું જોઈએ; એવી મારી ધારણા છે અને મારી એ ધારણા જો સત્ય હોય, તો મારી એવી ઇચ્છા છે કે આ પુનર્લગ્નપક્ષના ખંડન મંડનમાં સમયનો અપવ્યય ન કરતાં તમારી જે કાંઈ પણ આંતરિક ઇચ્છા હોય, તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મને જણાવી દો એટલે આપણાથી યોગ્ય વિષયનો યોગ્ય વિચાર શાંતિથી કરી શકાય. આપણે મિત્રો હોવાથી મારા સમક્ષ સંકોચ રાખવાનું તમોને કાંઈ પણ કારણ છેજ નહિ.”

“અમૃતલાલભાઈ, તમોએ જે કલ્પના કરી છે, તે સર્વથા સત્ય છે. આજે તમારી પાસે મારા આવવાનું અને પુનર્લગ્નની આ ચર્ચાને ઉપસ્થિત કરવાનું એક ખાસ કારણ તો અવશ્ય છે જ અને ન્યારે તમોજ મને આપણી ગાઢ મૈત્રીના અંગે કાંઈ પણ સંકોચ ન રાખવાની સૂચના આપો છો એટલે હું સંકોચને દૂર કરીને તમોને જણાવવાની આજ્ઞા લઉં છું કે, તમારી પુત્રી કલ્યાણી બાળવિધવા છે અને મારો પુત્ર દીલાધર, તેની સ્ત્રીનો સ્વર્ગવાસ થવાથી, હાલમાં વિધુર થયેલો છે; અર્થાત્ કલ્યાણી તથા દીલાધર બન્ને વયમાં તથા ગુણમાં સમાન હોવાથી જો એ ઉભયને પુનર્લગ્નના સંબંધથી એક બીજા સાથે સદાને માટે જોડી દેવામાં આવે, તો ઉભયનાં જીવન સુખમય થાય, એવી મારી ધારણા છે અને એમાટેની અનુમતિ મે-

જવવામાટેજ અત્યારે હું ચાલીયલાવીને પોતેજ તમારી પાસે આવ્યો છું; છતાં હું તમને એવો દુરાગ્રહ કરતો નથી કે, તમારી પોતાની ઇચ્છા ન હોય, તો પણ આ કાર્ય કરો; કિન્તુ જો તમને મારી આ માયના કાંઈક પણ યોગ્ય લાગતી હોય અને કલ્યાણીના બીજવારના સંબંધનો માર્ગ યોગ્ય જણાતો હોય, તો કલ્યાણીને કાંઈ અન્ય સ્થળે આપવા કરતાં આ સ્થળે આપવી એ વધારે સારું છે, એવો મારો આલેખાય છે પછી આપનો જે કાંઈ અભિપ્રાય હોય, તે ખરો; તે વિશે મારે કાંઈ પણ બોલવાનું છે નહિ.” વાલજીભાઈએ જે કારણ હતું તે કાંઈ પણ પ્રકારના સંકાય વિના જણાવી દીધું.

વાલજીભાઈની આ સ્પષ્ટોક્તિનું શ્રવણ કરીને મારા પિતાશ્રી કિંચિદ્ વિચાર કર્યા પછી કહેવા લાગ્યા કે: “મિત્રવર્ય, તમારો પુત્ર લીલાધર અઘાપિ તરુણ છે અને તમારા કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા પણ સારી છે, એટલે જો લીલાધરને બીજવાર પરણાવવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો પણ આપણી જ્ઞાતિમાં કન્યાની અછત ન હોવાથી, ઘડીના જૂઠા ભાગમાં તમે તમારી એ ઇચ્છાને પાર પાડી શકો તેમ છે, એ હું સારીરીતે જાણું છું. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં તમે પોતે મારી વિધવા પુત્રી સાથે લીલાધરના પુનર્લગ્નની ચાર્ત્તો લઈને આવ્યા છો; એથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, તમેએ તમારા પોતાના કલ્યાણ કરતાં અમારા કલ્યાણનો જ અધિક વિચાર કરેલો છે અને તમારી એ ઉદારતામાટે હું તમારો અંતઃકરણની ખરી લાગણીથી અતિશય આભાર માનું છું. અત્યારની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં મારા પોતાના વિચારો પુનર્લગ્નની રૂઢિથી સર્વ પ્રકારે વિરુદ્ધ હોવા છતાં અત્યારે તમારી ઇચ્છાનો અનાદર કરવો, એ કાર્ય મને કાંઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય જણાતું નથી. અર્થાત્ હું તમારી ઇચ્છાનો સ્વીકાર કરું છું; પરંતુ કલ્યાણીની પોતાની અને તેનાં માતૃશ્રીની આ વિષયમાં શી ઇચ્છા છે તે જાણ્યા પછી આવતી કાલે હું આ વિષયનું તમને નિશ્ચયપૂર્વક ઉત્તર આપીશ અને જો સર્વની ઇચ્છા આ વિષયમાં અનુકૂળ થશે, તો અલ્પ સમયમાંજ આ શુભ કાર્યની આપણે સમાપ્તિ પણ કરી નાખીશું.”

“આવા વિષયોમાં આપણા કરતાં સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ અધિક તીવ્ર હોય છે; એટલે કલ્યાણી એક સુશિક્ષિતા તથા પોતાના હિત તેમજ

અહિતને જાણી શકે તેવી બુદ્ધિમતી બાળા હોવાથી દીલાધરની માતા-એ ગોદાવરી કલ્યાણીની મૈત્રિણી હોવાથી ગોદાવરીદ્વારા કલ્યાણીના મનોભાવને પ્રથમ જાણી લીધો છે અને સારપછીજ મને આ વિષયની વ્યવસ્થામાટે તમારી પાસે મોકલ્યો છે. દીલાધરનાં માતૃશ્રી અત્યારે કલ્યાણીનાં માતૃશ્રી પાસે આ વિશેની વાતચીત કરવામાટે પોતે આવવાનાં હતા; પરંતુ અચાનક અડચણ જેવું થઈ પડવાથી આવી શક્યાં નથી. અર્થાત્ આ વાર્તા વધારે લાંબી ન હોવાથી તમે અત્યારેજ તમારાં પત્નીશ્રીને પૂછીને આ વિશેના નિશ્ચયપર આવી શકો તેમ છે. જો કોઈ એવુંજ કારણ ન હોય, તો પછી કારણ વિના આવા શુભ કાર્યમાં એક દિવસનો વિલંબ પણ શામાટે કરવો જોઈએ વાર ?” વાલજીભાઈએ આ વિષયનો આજે અને અત્યારેજ નિર્ણય કરી નાખવાના ઉદ્દેશથી આ પ્રમાણેનાં વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

હવે મારા જાણવામાં આવ્યું કે, ગઈ કાલે ગોદાવરીએ વિનોદમાં ને વિનોદમાં મારા પુનર્લગ્નની વાત છેડી હતી, તે તેની માતા તથા તેના પિતાની અનુમતિથીજ છેડી હતી અને એમાટેની વ્યવસ્થા આગળથીજ કરાયેલી હતી. મારા પુનર્લગ્નને મારા પિતા તથા ગોદાવરીના પિતાના પરસ્પર વાર્તાલાપથી પોણોસો ટકા જેટલો નિશ્ચય તો થઈ ચૂક્યો હતો અને જો મારાં માતૃશ્રીની અનુમતિ મળી જાય, તો તો પછી સો એ સો ટકા જેટલો નિશ્ચય થયેલો કહી શકાય અને તેનું પરિણામ એ થાય કે, આ વિધવા કલ્યાણી અલ્પ સમયમાંજ સંધવા કિંવા અખંડસૌભાગ્યવતી થઈ જાય અને તેમ થતાં તેના દુઃખનાં વાદળ સદાને માટે વિખરાઈ જાય ! મારા મનમાં આવા આનંદોત્પાદક વિચારોનો આવિર્ભાવ થવાથી થોડા વખતને માટે હું મારા અરિતત્વને પણ ભૂલી ગઈ અને ભાવિ સુખના વિચારોથી મનમાં ધણીજ ફૂલી ગઈ. વાલજીભાઈનાં ઉપર્યુક્ત વાક્યોનું શ્રવણ કરીને મારા પિતાશ્રી, હું અને ગોદાવરી જે ઓરડામાં બેઠી હતી તે ઓરડામાં આવ્યા અને મને પૂછ્યું કે: “ બેટા કલ્યાણી, તારી માતા ક્યાં છે ?” મારાં માતૃશ્રી ધરતી પાછળની પરસાળમાં ધઉં અને બાજરાને સોઈ ઝાટકીને સાફ કરવાના કાર્યમાં રોકાયેલાં હતાં એટલે મેં કહ્યું કે: “ પરસાળમાં બેઠાં છે. ” મારા પિતાશ્રી મારાં માતૃશ્રી પાસે ગયા અને ત્યાં તેમણે લગભગ દશેક મિનિટ જેટલો વખત મારાં

માતૃશ્રી સાથેની વાતચીતમાં વીનાડ્યો. તેઓ જરા દૂર હોવાથી તેમની વચ્ચે જે વાતચીત થઈ તે જો કે મારા સાંભળવામાં તો ન આવી શકી, પરંતુ મારા પિતાશ્રીએ ત્યાંથી આરીને વાલજીભાઈને જે ઉત્તર આપ્યું તેથી હું અનુમાન કરી શકી કે, મારા પુનર્જન વિશે મારાં માતૃશ્રીએ પણ પોતાની અનુકૂળતાજ દર્શાવી હતી. મારા પિતાશ્રીએ વાલજીભાઈને જણાવ્યું કે:—

“મિત્ર વાલજીભાઈ, કલ્યાણીનાં માતૃશ્રી સથે વાતચીત કરતાં સંપૃષ્ઠતાથી મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે, આ વિષયનો પ્રથમ આરંભ તો લીલાધરનાં અને કલ્યાણીનાં માતૃશ્રીથી જ થયો હતો, તે બંને બેનપણીઓએ ખાનગી રીતે આ વાત કરીને ગોદાવરીદ્વારા કલ્યાણીની ઇચ્છા જાણી લીધી હતી અને ત્યાર પછી તમેને મારી પાસે મોકલવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે આ કાર્યમાટે સર્વનીજ આવી રીતે એક ઇચ્છા છે, તો હવે હું એકલો જ વિરોધ દર્શાવું, એ કાંઈ પણ રીતે યોગ્ય નજ કહેવાય. કલ્યાણીના લાગ્યમાં ચિરંજીવી લીલાધર માથેના સંબંધનો પ્રથમથીજ લેખ લખાયલો હોવો જોઈએ અને વિદ્યાતાના લેખને મિથ્યા કરવાનું સામર્થ્ય કાંઈમાં પણ ન હોવાથી હું આનંદથી તમારા પ્રસ્તાવને સ્વીકારીને લીલાધર સાથે કલ્યાણીના શરીરનંબંધ કરી આવવાની હા પાડું છું; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ આ કાય સત્તરજ કરી નાખવામાટેનો તમને આગ્રહ પણ દેઉં છું; કારણ કે, જ્યારે આ કાર્ય હવે કરવાનુંજ છે, તો પછી એ કારણ વિવર્જનની આવશ્યકતા નથી.”

મારાં માતૃશ્રીએ મારા કલ્યાણની જે આટલી બધી ચિન્તા રાખી હતી તેનાટે મારાં માતૃશ્રીને હું મારા મનમાં અનેક ધન્યવાદ આપવા લાગી અને મારા પિતાશ્રીએ પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ મારા ભાવિ સુખનો વિચાર કરીને મારાં પુનર્જન કરી આપવામાટેની જે ઉદારતા દર્શાવી હતી, તેથી તેઓ પણ કાંઈ અલ્પ ધન્યવાદને પાત્ર નહોતા. હું મારા પિતાશ્રીને પણ મારા મનમાં ક્રાંતિશઃ આશીર્વાદો આપવા લાગી અને મારા આનંદનો અવધિ થઈ ગયો.

વાલજીભાઈએ જણાવ્યું કે: “આજે મંગળવાર છે, એટલે જે કાર્ય આજેજ કરી નાખીએ, તો પણ યોગ્યજ છે; કારણ કે, પુનર્જનમાટેના આપણાં મંગળવાર તથા રવિવાર એ બે દિવસોજ ઉત્તમ

માનવામાં આવે છે; પરંતુ આટલી બધી ઉતાવળ કરવાની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી માન્યતા ન હોવાથી રવિવારને દિવસે આ કાર્યને પિદ્ધ કરવામાં આવે, તો વધારે સારું, એવો મારો અભિપ્રાય છે.”

“જે તમારો અભિપ્રાય તેજ મારો અભિપ્રાય. ભલે ત્યારે આ શુભકાર્યમાટે રવિવારનો દિવસજ આપણે નક્કી કરીએ છીએ. આવતી કાલે અમારા કુલપુરોહિતને બોલાવી કલ્યાણીનાં આગલાં સાસરિયાનાં જે કાંઈ ધરેણાં વગેરે છે, તે તેમનાપર પાછાં મોકલવાની હું વ્યવસ્થા કરીશ; કારણ કે, તે સાસરિયાંસાથેના કલ્યાણીના સંબંધને હવે ન્યારે સદાને માટે અંત આવવાનો છે, તો પછી તેમની વસ્તુઓ વેળાસર તેમને પહોંચાડી દેવી, એ મારું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. અરેરે ! તે બિચારાં ન્યારે કલ્યાણીના પુનર્લગ્નની એટલે કે, પુત્રના સ્વર્ગવાસી થવાથી પુત્રવધૂના પણ અખંડ વિયોગની વાર્તા સાંભળશે, તે વેળાએ તેમના અંતઃકરણમાં કેવો અસહ્ય આઘાત થશે, એ વિશેની કલ્પના પણ હૃદયને વિદારી નાખે છે ! તેમને તો એમજ જણાશે કે, તેમના પુત્રનો આજેજ સ્વર્ગવાસ થયો છે !” આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં મારા દયાળુ પિતાનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારા વહી નીકળી ! પરંતુ પોતાના હૃદયને દઢ કરી અશ્રુને લૂછીને તેઓ પુનઃ કહેવા લાગ્યા કે, “પરંતુ હવે આ શોક વ્યથ છે ; કારણ કે, ત્યાં ઉપાય નથી, ત્યાં શોકથી લાલ શો વાર ?”

વાલજીભાઈ તેમના પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ થઈ ગયેલી હોવાથી પોતાને ઘેર જવામાટે ઉઠ્યા અને મારા પિતાશ્રી તેમને વળાવવામાટે બહાર સૂધી તેમની સાથે ગયા. ગોદાવરી પણ ઉડી અને મારા ગાલપર ધીમે તમાચો મારીને બોલી કે : “ત્યારે ભાભી સાહેબ, અમે પણ રજા લઈએ છીએ; પધારજો !” ગોદાવરીની મીઠી મસ્કરીનો હું જવાબ આપું, તે પૂર્વે તો તે ચંચળ ચપળા મારાં નેત્રો આગળથી અદશ્ય થઈ ગઈ.

ખીજે દિવસે મારાં આગલાં સાસરિયાંની જે કાંઈ મોકલવા જેવી વસ્તુઓ હતી, તે અમારા કુલપુરોહિતના હાથે પાછી મોકલી દેવામાં આવી અને હું આતુર દૃષ્ટિથી રવિવારના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી. અસ્તુ : હું હવે પુનર્લગ્નની વ્યાખ્યા વિશે કાંઈક કાળજીપૂર્વક છું.

પ્રકરણ ૮ મું

મારો 'પુનર્ભૂ' અવતાર

આપણા સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલા નાનાવિધ ધર્મ ગ્રંથોમાં વિધવા સ્ત્રીના ખીજવારના શરીરસંબંધના અર્થમાં 'પુનર્લગ્ન' અને 'પુનર્વિવાહ' જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરાયો હોય, એવી મારી માન્યતા નથી; કારણ કે, મેં જેટલા ધર્મગ્રંથોનું અવલોકન કર્યું છે, તે ધર્મગ્રંથોમાં વિધવા વનિતાના દ્વિતીયવારના લગ્નના અર્થમાં એ શબ્દો યોજાયેલા ક્યાંય મારા જોવામાં આવ્યા નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અનેક સંસ્કૃત શબ્દકોષોને ઉત્થાવવા છતાં તેમાં પણ ક્યાંય એ શબ્દો મળી શક્યા નથી. કિન્તુ જે નવોઢા કન્યાનો, સ્વામી સાથે સમાગમ થવા પૂર્વે જ વૈધવ્યકાળ આવવાથી, અન્ય પુરુષ સાથે લગ્નસંબંધ કરી આપવામાં આવ્યો હોય, તેવી પુનર્વિવાહિતા અખંડ કૌમારવતી વિધવાને ધર્મશાસ્ત્રમાં 'પુનર્ભૂ' તથા 'દ્વિધીપૂ' કિંવા 'દ્વિધીપૂ' એવી બે નવીન સંજ્ઞાઓ અપાયેલી છે; અને એ કારણથી એવી રીતે જે સ્ત્રીનો બેવાર લગ્નસંબંધ થયેલો હોય છે, તેના દ્વિતીય પતિને ધર્મશાસ્ત્રમાં 'દ્વિધીપૂ' ની સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. આપણામાં જ્યારે પણ દ્રાષ્ટ વિધવા સ્ત્રીને ખીજે પતિ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે 'આ સ્ત્રીનો એક ભવમાંથી ખીજે ભવ થયો.' એમ કહેવામાં આવે છે; એટલે એ ખીજા ભવની કલ્પનાનો 'પુનર્ભૂ' શબ્દમાંથી અથવા તજજન્ય; 'પુનર્ભવ' શબ્દમાંથી ઉદ્ભવ થયેલો હોયો વંદ્ય છે, એવી સરળતાથી કલ્પના કરી શકાય છે. અક્ષતયોગિ કન્યાના દ્વિતીયવારના લગ્નપ્રસંગે પ્રથમ લગ્નના જેવા જ સર્વ વિધિ કરવાની શાસ્ત્રાત્તા એ કારણથી મળેલી છે કે, તે કન્યાના કૌમારનો પ્રથમ પતિના સ્પર્શથી લંગ થયેલો ન હોવાથી વાસ્તવિક રીતે તે કુમારિકા જ હોય છે. એ 'પુનર્ભૂ' તથા 'દ્વિધીપૂ' શબ્દો એવા છે કે જેમની ખીજા અર્થમાં અતિવ્યાપ્તિ થતી જ નથી; અને આજકાલના 'પુનર્લગ્ન' તથા 'પુનર્વિવાહ' આદિ શબ્દોનો 'ખીજવારનો લગ્નસંબંધ' એવો સાધારણ અર્થ થતો હોવાથી પુરુષના ખીજવારના લગ્નના અર્થમાં પણ તેની અતિવ્યાપ્તિ થઈ જાય છે, છતાં અત્યારે 'પુનર્લગ્ન' શબ્દોનો જ સર્વત્ર અધિક પ્રચાર હોવાથી ગુજરાતી

કાષમાં એ શબ્દની આ પ્રમાણેની વિશિષ્ટ વ્યાખ્યા કરાયલી જોવામાં આવે છે: “ રાંડેલી સ્ત્રી લગ્નના વિધિ સહિત પરણે તેને પુનર્લગ્ન કહે છે; ” અને નાતરાને પુનર્લગ્નથી ભિન્ન દર્શાવવામાટે નાતરાની વ્યાખ્યા કરતાં તેજ કાષકાર લખે છે કે: “ વિધિ સિવાય રાંડેલી કે છાંડેલી સ્ત્રી ખીજે ધણી કરે તો નાતરૂં, કયું કહેવાય છે.....એ પુનર્લગ્ન ન કહેવાય. પુનર્લગ્ન ફક્ત સ્ત્રીઓમાટે જ વપરાય છે; પુરુષ માટે વપરાતો નથી. ” (જુઓ રા. લલ્લુનાથ ગોસ્વામીસ પટેલકૃત ‘ગુજરાતી શબ્દકાષ’માં ‘નાતરૂં’ શબ્દની વ્યાખ્યા, પૃષ્ઠ ૬૪૩.) — થોડાં મારી માન્યતા પ્રમાણે ‘પુનર્લગ્ન’ અને ‘પુનર્લગ્ન’ અથવા ‘પુનર્લગ્ન’ની વ્યાખ્યામાં જોડેલો ભેદ છે, તેટલો જ આજ કાલના પુનર્લગ્નપણના પુરસ્કર્તાઓની માન્યતા અનુસાર ‘પુનર્લગ્ન’ તથા ‘નાતરૂં’ શબ્દની વ્યાખ્યામાં ભેદ રહેલો છે. આજ કાલના વિધવા પુનર્લગ્નના પક્ષકાર વિદ્વાનો પુનર્લગ્નનું સમર્થન કરતાં પુનર્લગ્નની વ્યાખ્યાને જાણે કે અજાણે કે વેશ્યાવૃત્તિપર્યન્ત કેવી રીતે ખેંચી ગયા છે, એનું વિવેચન આગળ જતાં મારી આત્મકથામાં આવવાનું હોવાથી અત્યારે આ વિષયનો હું વિસ્તારથી ઘટસ્ફોટ નથી કરતી. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો પુનર્લગ્ન, પુનર્લગ્ન, નાતરૂં અને ઘઘરણું આદિ શબ્દોમાં માત્ર એટલો જ ભેદ છે કે, કલકતા અને મુંબઈ જેવાં મોટાં નગરોમાંના નામાંકિત પુનર્લગ્ન હોલમાં પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનપ્રકાશથી પ્રકાશિત થયેલા અદ્ભુત વિદ્વાનોનાં સાડા નવ નવ માઈલસનાં લાંબાં લાંબાં લેકચરો અને તાળીઓના ગગડાટ વચ્ચે આજકાલની નવી ફેશનથી જે નાતરૂં અથવા ઘઘરણું થાય છે, તે પુનર્લગ્ન અથવા પુનર્લગ્ન જેવા સુંદર સંસ્કૃત શબ્દોથી ઓળખાય છે, અને સાધારણ સ્થિતિના લોકો પોતાની જ્ઞાતિના નિયમ અનુસાર જે પુનર્લગ્ન અથવા પુનર્લગ્ન કરે છે, તે પુનર્લગ્ન આકિટ ઓફ ફેશન તથા આકિટ ઓફ આડંબર હોવાથી નાતરૂં અથવા ઘઘરણું અસંસ્કૃત તથા ગ્રામ્ય નામથી ઓળખાય છે. એક હિન્દુસ્તાની પુરુષ કે સ્ત્રી સાહેબ કે મહમ્મદ પોષાક પહેરે. તો તેથી તેના પોષાકમાં એટલેકે બાહ્ય સ્વરૂપમાં ખીજાં હિન્દુસ્તાની પોષાકને ધારણ કરનારાં પુરુષ તથા સ્ત્રી કરતાં કાંઈક ભિન્નતા હોય છે ખરી, પણ તે પોષાકના યોગે તેમનું હિન્દુસ્તાનીપણું કાંઈ બદલાય જતું નથી; એવીજ રીતે પુનર્લગ્ન, પુનર્લગ્ન અને નાતરૂં તથા ઘઘરણું આદિ શબ્દોની સંસ્કૃતતા તથા ગ્રામ્યતાના વિચારને ત્યાગી દેવામાં

આવે, તો એ શબ્દોના મૂળ અર્થમાં એવો કશો પણ ભેદ આપણા જોવામાં આવી શકતો નથી, કે જેને ખાસ જાણવા યોગ્ય કહી શકાય.

હવે આપણે 'નાતરૂ' તથા 'ઘઘરણું' એ એ ગ્રામ્ય ગણાતા અથવા સાદા શબ્દોનો કાંઈક વિચાર કરીશું. 'નાતરૂ' શબ્દનું વર્તમાન સ્વરૂપ જે કે ગ્રામ્ય છે, છતાં કોષપદ્ધતિએ એ શબ્દને પણ સંસ્કૃતમાંથી જ ગુજરાતીમાં આવેલા શબ્દ તરીકે ઓળખાવ્યો છે અને એનું મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપ 'નવતર' છે, એમ જણાવ્યું છે. 'નવતર' એટલે નવીનતર, એટલે કે નવીન પતિ કરવો તે નાતરૂ અથવા નવીન પત્ની કરવી તે નાતરૂ, એવી રીતે એ શબ્દ સ્ત્રી તથા પુરુષ ઉભયના બીજા-વારના લગ્નના અર્થમાં યોજી શકાય છે. શામળભટ્ટે એ શબ્દની એવાજ અર્થમાં યોજના કરેલી છે; જેમકે : "જીવતીએ તજ્યું જાતરૂં, નર-નારીએ કર્યું નાતરૂં !" 'નાતરૂ' શબ્દ ગુજરાતના સર્વ ભાગોમાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત છે અને 'ઘઘરણું' શબ્દ બહુધા સૂરત જિલ્લામાં તથા પારસી કોમમાં અધિક વપરાય છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું અનુમાન છે કે, એ 'ઘઘરણું' શબ્દ પણ મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાંથી જ ગુજરાતી ભાષામાં આવેલો છે અને તેની મૂળ વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણેની છે : 'ઘટ—ઘટણું' આમાંના 'ઘટ' શબ્દમાંનો 'ટ' લોપાયો છે અને 'ઘટણું' શબ્દનું રૂપ 'ઘરણું' થઈ ગયું છે; અર્થાત્ ઘડાનો સ્વીકાર તે ઘટઘટણું એટલે કે, ઘઘરણું. કેટલેક સ્થળે કેટલીક પુનર્જીવની રૂઢિચાળી જ્ઞાતિઓમાં જ્યારે નાતરૂં કરવાનું હોય છે, ત્યારે નાતરૂં કરનાર સ્ત્રી પાણીનો ઘડો ભરીને જે પુરુષ સાથે નાતરૂં કરવાનું હોય છે તે પુરુષના દ્વારના ઉંચરામાં જઈને ઉભી રહે છે અને તે પુરુષ તેના માથાપરનો ઘડો ઉતારી લે છે, એટલે ઘઘરણું થઈ ગયેલું મનાય છે; આ રૂઢિ અથવા વિધિના કારણથી નાતરાને 'ઘટ-ઘટણું' નું નામ મળેલું હોય તો તે સ્વાભાવિક જ છે.

એ શબ્દો ઉપરાંત કાશિયાવાડની લુહાણા આદિ પુનર્જીવની રૂઢિચાળી જ્ઞાતિઓમાં જે એક બીજાને શબ્દ નાતરૂં કરવાના અર્થમાં વપરાય છે, તે 'ઘરઘણું' શબ્દ છે. આ શબ્દનું જે કે 'ઘઘરણું' શબ્દ સાથે કાંઈક ખાણ સામ્ય દેખાય છે ખરું; પણ ખરી રીતે એ શબ્દ ઉપર વર્ણવેલા ચારે શબ્દ કરતાં ભિન્ન છે અને એની ઉત્પત્તિ પણ સર્વથા નવીન છે; કારણ કે, પુનર્જીવ, પુનર્જીવાહ, નાતરૂં અને ઘઘરણું એ ચારે શબ્દો વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે નામ છે, ત્યારે

‘ધરધત્રુ’ શબ્દ ક્રિયાપદ છે; અને ‘ગૃહ ગ્રહયુ’ એટલે કે, ગૃહનો સ્વીકાર કરવો એવો એ ક્રિયાપદનો અર્થ થાય છે. આપણામાં પુરુષનું ગૃહિણી એટલે કે પત્ની વિનાનું ગૃહ સ્મશાનતુલ્ય મનાય છે, તેમજ સ્ત્રીનું પણ જો વર હોય તોજ ધર કહેવાય છે અને તેટલામાટેજ ‘ધરમાંથી વર ન થાય, પણ વરમાંથી વર થાય’ એવી એક કહેવત પણ સર્વત્ર મોક્ષાય છે; એટલે કે, ખરી રીતે વર તેજ ધર હોવાથી ધરનો સ્વીકાર કરવો, એનો અર્થ નવીન વરનો સ્વીકાર કરવો તેમજ પુરુષમાટે વરનો સ્વીકાર કરવો તે નવીન પત્નીનો સ્વીકાર કરવો, એવો જ એ ક્રિયાપદનો મથિતાર્થ હોવાથી આ શબ્દ સર્વ શબ્દો કરતાં અધિક ઉત્તમ છે, એવી મારી પોતાની માન્યતા છે. આ કારણથી કાડિયાવાડમાં ત્યારે પણ કોઈ સ્ત્રી અથવા પુરુષ પુનર્લ્ભ અથવા નાતડું કરે છે, ત્યારે આ સ્ત્રી ધરદ્વી છે અને આ પુરુષ ધરદ્વી છે, એમજ કહેવામાં આવે છે.

અસ્તુ: ભિન્ન ભિન્ન દેશ પરત્વે પુનર્લ્ભ અથવા નાતરાના વિધિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના હોવાથી તે સર્વનાં વર્ણનો અહીં આપી શકાય તેમ નથી અને તે આપવાની ખાસ અગત્ય પણ નથી. સાધારણ રૂઢિ ગુજરાતમાં એવી છે કે, નાતડું કરનારી સ્ત્રી ગોત્રજની પૂજા કરી ચૂડો પહેરે છે અથવા તો પાણીનું ખેડું ભરી દેવાલયમાં જાય છે અને ત્યાં દેવનો દીવો કરી નવા ધણીનો ચૂડો પહેરે છે ને તેને ઘેર જાય છે. કાડિયાવાડમાંની અમારી લુહાણા જ્ઞાતિમાં બહુધા એવી રૂઢિ છે કે, અમુક પુરુષ તથા સ્ત્રીના નાતરાની વાત નક્કી થઈ ગયા પછી પ્રથમ પુરુષ ન્યાતના લાગાની અમુક ડારી; અમુક રૂપિયા કે જે ડરાવેલી રકમ હોય તે અને તેની સાથે સોનાની એક વીંટી સ્ત્રીનાં માતા પિતા, અંધુ કે જે કોઈ જાગતાં વળગતાં હોય તેમનાપર મોકલી આપે છે અને તેનો તેઓ સ્વીકાર કરે, એટલે નાતરાની વાત નક્કી થયેલી મનાય છે. ત્યારપછી નક્કી કરેલા દિવસે (તે દિવસ મંગળવાર કે રવિવારનોજ હોયો જોઈએ) તે પુરુષ અમુક લુગડાં તથા ઘરેણાં લઈને તે સ્ત્રીના પિતાને ઘેર જાય છે, ત્યાં ભોજન કરેછે અને રાત્રિના સમયમાં તે લુગડાં તથા ઘરેણાં પહેરાવીને તે સ્ત્રીને પુનર્લ્ભના વિધિમાટે તૈયાર કરી રાખેલા એક બીજા ધરમાં જઈ જાય છે કે જ્યાં માત્ર પુનર્લ્ભ કરાવનાર બ્રાહ્મણ વિના બીજા કોઈપણ મનુષ્ય બહુધા હોતું નથી; ત્યાં કેટલીક સાધારણ ક્રિયા કરી બ્રાહ્મણદેવ સ્ત્રી તથા

પુરુષ ઉભયને ઉભાં રાખી તેમનાં મસ્તકોની વચ્ચે એક નાળિયેર રાખીને તે નાળિયેર સાથે બન્નેના માથાં ભટકાવે છે અને તેથી એ વિધિને 'માથાં ભટકાવવાં'ના વિધિના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. એ વિધિ સમાપ્ત થતાં નાતડું થઇ ગયેલું મનાય છે અને ત્યારપછી તે પુરુષ પોતાની નવીન પત્નીને પોતાને ઘેર લઇ જાય છે; નવીન પતિના ગૃહમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથેજ સ્ત્રી બેડું ઉપાડીને દૂધ, વાવ, નદી કે તળાવમાંથી પાણી ભરી આવે છે અને તે બેડું તેના માથાપરથી તેનો નવો ધણી ઉતારી લે છે, એટલે પછી તે નવીન પત્નીનો તે ગૃહની ગૃહણી તરીકેનો અધિકાર દઢ થાય છે; અને તે સમયથીજ તેમના પતિપત્ની તરીકેના સબંધનો આરંભ થઇ જાય છે. પરંતુ આ સર્વ વિધિ બ્યારે પોતાના પૂર્વ પતિ સાથે અમુક સમય પર્યંત રહી સંસારસુખને ભોગવી ચૂકેલી વિધવાનું પુનર્જન્મ થવાનું હોય છે, તે વળાયેજ કરવામાં આવે છે; અને તેથી બ્યારે કોઇ એવી કન્યાના પુનર્જન્મનો વિધિ કરવાનો હોય છે કે જેનો બાલ્ય કાળમાં લગ્નસંબંધ થયેલો હોવાથી જેના શરીરને પતિનો સ્પર્શ માત્ર પણ થયો ન હોય અને જે સંસારસુખ અથવા લગ્નના પરિણામથી સર્વથા અજ્ઞાન હોય; તો તેવી અક્ષતયોગી કન્યાના પુનર્જન્મના પ્રસંગે તેના પ્રથમવારના લગ્ન જેવાજ કેટલાક વિધિ કરવામાં આવે છે અને તેથી જો તેના એ પુનર્જન્મને અર્ધલગ્નના નામથી ઓળખવામાં આવે, તો તે કોઇ પણ પ્રકારે અયોગ્ય તો નજ કહેવાય. આવા પ્રસંગે ચારી પણ કરવામાં આવે છે અને વર કન્યાને બે ફેરા પણ ફેરવવામાં આવે છે. જેઓ આ વિધિથી અજ્ઞ હોય છે, તેઓ તો આવા પ્રસંગે પણ નાતરાનો સર્વસાધારણ વિધિજ કરી નાખે છે; પરંતુ જેઓ આ વિધિને જાણતા હોય છે, તેઓ અવશ્ય આવા પ્રસંગે આ વિધિનીજ યોજના કરે છે.

મારા પિતાશ્રી શાસ્ત્રની આ વિધિયોજનાને જાણતા હોવાથી તેમણે મારા પુનર્જન્મમાં આ વિધિને યોજવાનોજ નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેથી લીલાધર સાથે મારો પુનાવંવાહ એ વિધિથીજ થયો હતો. માત્ર વરઘોડો કાઢવાનો, વાળં વગડાવવાનો અને ગીત ગવડાવવાનો બાહ્ય આડંબર એ પ્રસંગે કરવામાં આવ્યો નહોતો. સંક્ષેપમાં કહેવાનું એટલુંજ કે, રવિવારની રમણીય નિશાના આરંભ સાથે મારા 'પુનર્જન્મ' અથવા 'દ્વિધીપૂ' નામક નવીન અવતારનો

આરંભ થઈ ચૂક્યો અને હું વિધવા મટીને લીલાધરની ધર્મપત્નીના નામથી ઓળખાવા લાગી. મેં મારા નવીન ગૃહમાં ચરણ મૂક્યાં ત્યાં તો બટકબોલી ગોદાવરી, મારી એક સમયની સખી અને અત્યારે થયેલી નણુંદ મારી મશ્કરી કરવામાટે દ્વારમાંજ ઉભી હતી, અને તેણે “આવો, મારાં વ્હાલાં ભાભી સાહેબ ! છો તો આનંદમાં ને ? કેમ તે દિવસે ના ના કહેતાં હતાં, પણ થયાં કે નહિ મારાં ભોજન ?” અત્યાર સૂધી તો હતી આપણી સખી અથવા બેનપણીની સગાઈ, પણ હવે તો થઈ ગઈ નણુંદ અને ભોજનનું સગાઈ !” ગોદાવરી મને હાથ ઝાલીને ભોજનાલયમાં લઈ ગઈ અને ત્યાં મારા પતિની આજીમાં બેસાડીને તેણે માફ મીઠું મોઢું કરાવ્યું. એ ગૃહમાં એક પત્ની તરીકે આવવાનો આ પ્રથમ દિવસ હોવાથી સ્ત્રી જાતિની સ્વાભાવિક લજ્જાશીલતાએ મને અધિક ભોજન કરવા દીધું નહિ, તો પણ ગોદાવરીએ બળાત્કારે મને આવા પ્રસંગે ખાઈ શક્ય તેના કરતાં કાંઈક વધારેજ ખવડાવ્યું. ભોજનકાર્યની સમાપ્તિ થયા પછી ગોદાવરી ‘ચાલો ત્યારે આપણે આપણા ખાનગી ઓરડામાં જઈએ અને વાતચીત કરીએ, એમ કહી મને ઉપરના મજલાપરના એક સુંદર અને વિશાળ ઓરડામાં લઈ ગઈ. એ ઓરડામાં એક સુંદર પલંગપર સુંદર શય્યા સજ્જવીને રાખવામાં આવી હતી અને એક સ્થળે એક થાળમાં બે ચાર જાતની સારી મીઠાઈ ભરી રાખવામાં આવી હતી, એમ મારા જતવામાં આવ્યું. લગભગ અડધા કલાક જેટલો સમય ગોદાવરીએ મારી સાથેની વિનોદવાર્તામાં વીતાડ્યો અને ત્યારપછી તે નીચેથી કાંઈક વસ્તુ લાવવાનું નિમિત્ત બતાવીને જે નીચે ગઈ તે પાછી ઉપર આવીજ નહિ. લગભગ અડધા કલાક સૂધી તો મેં તેની વાટ જોઈ અને ત્યારપછી મારો નીચે જવાનો વિચાર થયો; પરંતુ એજ સમયે મારા પતિ તે ઓરડામાં પધાર્યા અને તેમને જોતાંજ હું મારા મનમાં જાણી ગઈ કે, મારા પતિના આગમનનો સમય થયેલો હોવાથી ગોદાવરી અમુક નિમિત્ત બતાવીને શુદ્ધિપૂર્વક મારાથી દૂર થઈ હતી અને તેથી હવે પ્રભાતપૂર્વે તેના દર્શનની આશા રાખવી, એ આકાશપુષ્પની આશા રાખવા સમાનજ હતું. મારા પતિને જોતાંજ હું જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંથી ઉઠી ધુંધટો તાણીને પલંગના એક છેડાપર પલંગને અડેલીને ઉભી રહી. મારા પતિદેવ મારા નિકટમાં આવ્યા અને પોતાના કરમાં મારો કર ઝલીને પ્રેમપૂર્ણ વાણીથી કહેવા લાગ્યા કે:—

“પ્રાણેશ્વરી ! અત્યારે હવે આ અકારણુ લક્ષ્મીને ધારણુ કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી.”

‘પ્રાણેશ્વરી’ શબ્દ આજે પ્રથમ વારજ મારા સાંભળવામાં આવ્યો હતો અને તે શબ્દમાં મને અસૌકિક માધુર્યનો અનુભવ થવાથી હું આ સંસારમાં એ વેળાએ સ્વર્ગસુખનો સાક્ષાત્કાર કરવા લાગી !

પ્રકરણ ૯ મું

સુખમય સંસાર

મારે સૌકિક દષ્ટિમાં આ પુનર્વિગ્ન હોવા છતાં વાસ્તવિકતાથી જોતાં તો મારે આ પ્રથમ લક્ષ્મી હતું, એ વાંચકોને નવેસરથી જણાવવાની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી ધારણા નથી. અર્થાત્ ‘સુખમય સંસાર’ એ એ શબ્દોનો વાસ્તવિક અથ શો છે, એ સ્વામિ-અભાગમના સુખથી સંપૂર્ણ રીતે મારા જાણવામાં આવી ગયું; કારણ કે, અત્યાર સુધી શ્વસુરગૃહ એટલે શું અને સ્વામી શબ્દમાં શું રહસ્ય સમાયલું છે, એની મને કલ્પના માત્ર પણ હતી નહિ. જ્યાં સુધી લીલાધર સાથે મારા પુનર્વિવાહ થયો નહોતો, ત્યાં સુધીના વૃત્તાન્તમાં મેં તેમના નામનો એક સાધારણ વ્યક્તિ તરીકે એક વચનમાંજ પ્રયોગ કર્યો છે; પરંતુ હવે પછીનો વૃત્તાન્ત તેઓ મારા મુકુટમણિ, મારા સૌભાગ્યના આધાર અને મારા પતિદેવ થવા પછીનો હોવાથી અતઃપશ્ચાત્ત હું તેમના નામનો કાં તો અહુવચનમાંજ પ્રયોગ કરીશ અથવા તો તેમને ‘મારા પતિ’ એ પ્રમાણેની સંજ્ઞાથી ઓળખાવીશ; કારણ કે, વાણીમાં પણ પતિનું પરિપૂર્ણ માન જાળવવું, એ આર્યનારીનો સર્વથી પ્રથમ તથા પ્રધાન ધર્મ છે. મારા પતિનો, અમારો દંપતીસંબંધ થવા પૂર્વેજ, મારામાં સ્વાભાવિક સ્નેહ હતો અને તેથી જ્યારે હું તેમની પત્ની થઈને તેમના ગૃહમાં ગઈ એટલે તેમનો મારામાંનો તે સ્નેહ અથવા પ્રેમ દ્વિગ્ગુણવિધ થઈને વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો કે તેમના તે અનિશય પ્રેમના યોગે તેમના કેટલાક મિત્રો તેમને સ્ત્રીદેવીના ઉપાસકના ઉપનામથી ઓળખવા લાગ્યા, પરંતુ મારા સ્નેહમૂર્તિ પતિદેવને

તેથી જરા પણ બેદ થતો નહોતો. તેમનો તેમનાં માતા પિતામાં પણ તેવોજ સદ્ભાવ હોવાથી અને માતા પિતાની આજ્ઞાનું તેઓ ધન્યરની આજ્ઞા સમાન પાલન કરતા હોવાથી તેમનો મારામાં આટલો બધો પ્રેમ હોવા છતાં પણ મારાં સાસુજનો મારામાં કુભાવ થયો નહોતો અને મારાં તે દેવીતુલ્ય સાસુજ મને પોતાની પુત્રવધૂ નહિ, પણ પુત્રી સમાનજ ગણતાં હતાં અને હું સુશિક્ષિતા હોવાથી માફ માન પણ બહુજ સાફ બળવતાં હતાં. વસ્તુસ્થિતિ આવી હતી અને તેવામાં માત્ર એકજ વર્ષના અવધિમાં હું પુત્રની માતા થવાથી મારા માનમાં એટલો બધો વધારો થઈ ગયો કે, હું ઉપાડી ઉપડતી નહોતી, મારો પડ્યો બોલ કીકી લેવામાં આવતો હતો અને પાણી માગતાં મારા સમક્ષ દૂધ લાવીને હાજર કરવામાં આવતું હતું.

મારા શ્વસુરની પણ મારા પર સંપૂર્ણ કૃપા હતી અને તે કૃપા તથા તેમના મારા વિશેના સદ્ભાવના યોગે તેઓ મને ‘વહુ’ કહીને બોલાવવાને બદલે નિરન્તર ‘લક્ષ્મી’ શ્રી સંબોધનથીજ બોલાવતા હતા; કારણ કે, તેમના ગૃહમાં તેમની પુત્રવધૂ તરીકે મારો પ્રવેશ થયા પછી અચાનક વ્યાપારમાં જેમ તેમને સારો લાભ મળ્યો હતો તેમજ ગૃહમાં પુત્રસંતાનની પણ વૃદ્ધિ થઈ હતી અને એ બે કારણોથી તેમનો જે મારા પ્રતિ સદ્ભાવ અંધારો હોય, તો તેમ થવું સ્વાભાવિકજ હતું. મારા પીયરિયાં ગ્રામમાંજ હોવાથી અને તેમને મારા વિના અન્ય સંતાન ન હોવાથી હું નિત્ય મધ્યાહ્ન પછી મારા પિતૃ-ગૃહમાં જતી હતી અને ત્યાં મારાં માતૃશ્રીને તેમના ગૃહકાર્યમાં મારાથી બનતી સર્વ પ્રકારની સહાયતા આપતી હતી. સંધ્યાકાળે રાંધવાનો સમય થતાં હું પાછી મારાં સાસુરિયામાં આવતી હતી. મને સૌભાગ્યવતી, પુત્રવતી તથા સુખિની જોઈને મારાં માયાજી માતાપિતાના પરમાર્નદનો અવધિ થતો હતો; કારણ કે, તેમના હૃદયમાંનો મારા વિશેની અસહ્ય ચિન્તાનો ભાર હવે લેશ માત્ર પણ અવશિષ્ટ રહ્યો નહોતો. અમારા ગૃહમાં મારા શ્વસુર, મારાં સાસુ, મારા પતિ, હું પોતે, મારો દીયર, તથા મારી દેરાણી મળીને છ મનુષ્યો નિરન્તર નિવાસ કરનારાં હતાં. મારી બાલ્યસખી અથવા હવે થયેલી નણુંદ જે કે ઘણીકવાર પીયરિયામાં આવતી હતી, પરંતુ પતિગૃહવાસિની દુહિતા અતિથિ તુલ્ય મનાતી હોવાથી તેની ગૃહનાં મનુષ્યોમાં

ગણુના કરી શકાતી નથી તેમજ મારી એક નાની નણુંદ પણ હતી, પરંતુ તે પણ પારકું ધન હોવાથી અને થોડા વખતમજ તેનું લગ્ન થવાનું હોવાથી તે પણ અંતઃક્રિયજ હતી. મારી દેરાણીનો સ્વભાવ બે કે મળતાવડો નહોતો અને તેથી તે મારાપર અંતઃક્રિયામાં કાંઈક દ્વેષ રાખ્યા કરતી હતી, પરંતુ તેના દ્વેષનું કાંઈપણ અયોગ્ય અથવા દુઃખદારક પરિણામ થવાના લાલ તરત સંભવ ન હોવાથી તેનાથી કાંઈપણ ખોલી શકાતું નહોતું. મારા દીયરનું નામ દેવરામ તથા મારી દેરાણીનું નામ રામ અથવા રામબાઈ હતું. આ પાત્રો મારી આત્મકથાનું નવસકથામાં આગળ જતાં કેટલીક અગત્યની ભૂમિકા ભજવનારાં હોવાથીજ અહીં તેમનાં નામ આદેશ વાંચકોને કિચિત્ પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે, કે જેથી ભવિષ્યમાં તેમનાં ચરિત્રોના વિશ્લેષને બેઠને વાંચકો આશ્ચર્યમાં ન પડી જાય અને એ એ પાત્રો તેમને સર્વથા નવીન તથા અપરિચિત ન જણાય. અસ્તુ: મારા દિવસો આ સુખમાં પાણીના રેલાની પેઠે વહી જવા લાગ્યા.

મારા દ્વિતીયવારના લગ્નને બે વર્ષનો કાલાવધિ થઈ ગયો હતો, રમણીય વસન્ત ઋતુ વર્તમાન હતો, દક્ષિણ વાયુની લહરીઓ ચાલી રહી હતી અને રાત્રિના દ્વિતીય પ્રહરનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો; આકાશ નિરબ્ર, નભોમંડળમાં નિશાનાથ ચંદ્રમાનો ઉદય, નિશા શુક્ર પક્ષની હોવાથી વિશ્વમાં ચંદ્રિકાનો સર્વત્ર વિસ્તાર અને ગ્રામમાં નિઃસ્તબ્ધતાનો અખંડ અધિકાર. હું મારા સુંદર તથા મનોહર શયનમંદિરમાં મારા અત્યંત પ્રિય અર્લક પુત્રને સ્તનપાન કરાવતી મારા પતિદેવના પધારવાની પ્રતીક્ષા કરતી બેસી હતી. ખાનપાન કરાવીને મારા પુત્રને મેં દોલામાં (ઘોડીયામાં) સૂવડાવ્યો અને તે ક્ષણેજ નિઃસરણીપરથી મારા પતિદેવના ચઢવાનો ધ્વનિ મારાં શ્રવણોમાં આવીને અથડાયો. જ્યારે મારા પતિ શયનમંદિરમાં પધાર્યા, તે વેળાએ તેમનું સૌંદર્ય નિત્ય કરતાં મને કાંઈક અધિક આકર્ષક તથા નયનમનોહર દેખાયું. હું મુગ્ધ થઈ ગઈ અને તે મુગ્ધતાના પરિણામે તેમનો ઉડીને મારે જે સત્કાર કરવો જોઈએ, તેનું પણ મને ભાન રહ્યું નહિ. મારા પતિ કેટો તથા અંગરખું આદિ ઉતારીને જ્યારે મારી પાસે આવીને બાળકના કુશળસમાચાર પૂછવા લાગ્યા, તે વેળાએ મારાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારા વહી નીકળી. મારા પતિએ મને બાહુપાશમાં બદ્ધ કરીને તથા મારા કપોલોને ચુંબનથી આદ્રી કરીને

અત્યંત ગ્રેમથી મને પૂછ્યું કે; “પ્રાણેશ્વરી! આજે નિત્ય પ્રમાણે તેં ઉઠીને મારો સત્કાર પણ ન કર્યો અને અત્યારે તારાં નયનોમાંથી અશ્રુની ધારા વહી નીકળેલી દેખાય છે, એનું કારણ શું છે, તે કૃપા કરીને જણાવીશ? શું મારાં માતૃશ્રીએ તને કાંઈ કહ્યું છે અથવા તારી દેરાણી સાથે તારી કાંઈ બોલાચાલી થઈ છે કે પછી તારી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ છે? દુઃખનું જે કારણ હોય, તે દર્શાવી દે કે જેથી આપણાથી તેના નિવારણનો વેળાસર યોગ્ય ઉપાય યોજી શકાય.”

મારા શયનમંદિરમાંની દક્ષિણ બારી ઉઘાડી હોવાથી વાયુની આવતી લહરીઓનો જે કે મારા શરીરને સ્પર્શ થતો હતો! પરંતુ હૃદયમાં પતિના ચુંબન જેટલી શાંતિને પ્રસારવાની તે વસન્તવાયુમાં પણ શક્તિ નહોતી, એનો અત્યારે મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો, પતિના આલિંગનબંધનમાં બદ્ધ થયેલી હું મારાં ચક્ષુને બંધ કરીને મારા મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે: “હે ચુંબન! તારો પ્રભાવ પણ અલૌકિક છે! તારામાં એક પ્રકારનો એવો તો અવર્ણનીય સ્વર્ગીય સ્વાદ રહેલો છે કે સુધામાં પણ એવો સ્વાદ હશે કે નહિ, એની શંકાજ છે! અને એ કારણથી નિરંતર એવીજ ઇચ્છા થયા કરે છે જાણે દિવારાત એ ચુંબનના સ્વાદનેજ અનુભવ્યા કરીએ!!”

મારા મનમાં ચાલતા એ વિચારના યોગે મારા પતિના પ્રશ્નોનું તત્કાળ મારાથી ઉત્તર આપી શકાયું નહિ; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ પતિસમાગમના એ સ્વર્ગીય સુખનો સાક્ષાત્કાર કરીને હું મારા મનમાં ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરતી કહેવા લાગી કે ‘હે પરમકૃપામય પરમકરુણા-નિધાન પરમાત્મનું! આ દીન કિંકરીને આ પતિસેવાના સુખથી કદાપિ વંચિતા કરીશ નહિ અને મારા સૌભાગ્યને અખંડ રાખજે!’

મારા દીર્ઘ મૌનથી અધિક અધીર થઇને મારા પતિએ પૂછ્યું કે: “કેમ પ્રાણાધિકે! મારા પ્રશ્નોનું મને અદ્યાપિ કાંઈ પણ ઉત્તર નથી મળતું? મારી અર્ધાગના અત્યારે મારાપર પણ કાપાયમાન થયેલી છે કે શું? જો મારો કાંઈપણ અપરાધ થયો હોય તો, હું મારા તે અપરાધની ક્ષમા માગું છું.”

હવે મૌનનો ભંગ કર્યા વિના છૂટકો થવાનો સંભવ હતોજ નહિ અને તેથી હું મારા સાક્ષાત્કાર પાલવથી મારી આંખોમાંનાં આંસુને લૂછીને નમ્રતાથી કહેવા લાગી કે, “મારા સૌભાગ્યાધાર, આ

દીન નારીના સૌન્દર્યવર્ધક અમૂલ્ય અલંકાર ! આપ મારો અપરાધ કરો, એ કદાપિ મંલવેજ નહિ અને તેથી આવા શબ્દો ઉચ્ચારીને મને અપરાધિની ન બનાવો. પરમાત્માની કૃપાથી ગૃહમાં પણ કાંઈ કલેશ થયો નથી અને તેથી મારા આ અશ્રુપાતનો હેતુ શોક નહિ, પણ આનંદજ છે, એટલે કે, આ મારાં આનંદાશ્રુ છે. આપણા આ બાળકને તથા આપને આ સુખસ્થાનમાં જોવાથી અચાનક અત્યારે મને મારા દુઃખમય પૂર્વ વૈધવ્યનું સ્મરણ થઈ આવ્યું અને તે સ્થિતિની આ સ્થિતિ સાથે તુલના કરીને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી ઉભય અવસ્થાઓનું અવલોકન કરતાં મારાં નેત્રોમાંથી આનંદનાં અશ્રુ ખરી પડ્યાં ! આપણી જ્ઞાતિમાં જો પુનર્વર્તની રૂઢિ ન હોત, તો આજે હું આ સ્વર્ગીય સુખોની અધિકારિણી તથા ભોક્ત્રી થઈ શકત ખરી કે ? જો ઉચ્ચ હિન્દુ જ્ઞાતિઓમાં પુનર્વર્તનો સર્વથા નિષેધ છે, તે ઉચ્ચ હિન્દુ જ્ઞાતિની બાળવિધવાઓ તેમજ યુવતી વિધવાઓ પોતાના જન્મને, પોતાના અવતારને કેટલી બધી માનસિક વેદનામાં વીતાડતી હશે, એની કલ્પના કેવળ તે અભાગિની વિધવાઓ વિના અન્ય કોઈથી પણ કરી શકાય તેમ નથી. જો એવી ઉચ્ચ હિન્દુ જ્ઞાતિના અગ્રેસરો તથા વિચારશીલ પુરુષો વિધવાઓની આ વેદનાનો વિચાર કરીને પોતાની જ્ઞાતિઓમાં વિધવાવિવાહનો પ્રચાર કરે, તો અવશ્ય અનેક વિધવાઓની સંકટશૃંગ્ખલા ટૂટી જાય અને તેઓ સુખિની થાય ! પરંતુ હાય, તે સ્વાર્થાન્ધ પુરુષોના હૃદયમાં આવી દયાનો આવિર્ભાવ ક્યાંથી થાય ! કેવળ પક્ષપાતના પૂજક આ હિન્દુસંસારના બંધારણને ધિક્કારે છે કે જોના યોગે પુરુષો પક્ષપાત કરી અનાથા અને અસહાયા વિધવા અબળાના શિરપર દુઃખોની વૃષ્ટિ વર્ષાવે છે અને તેમને સદાને માટે સંસારસુખથી વંચિતા રાખે છે ! ખરેખર તેઓ પવિત્ર આર્થભૂમિના પુત્રજ નથી અને તેથી આય નામને સર્વથા અયોગ્ય છે ! સ્ત્રીનું મરણ થતાં પુરુષ બીજે જ દિવસે બીજા વાર લગ્ન કરે; અરે સ્ત્રીના મરણની ઘટના તો દૂર રહી, એક સ્ત્રીના જીવનકાળમાં જ એક કે અધિક સ્ત્રીઓ કરી લાવે અને તેમનું તે કાર્ય ધર્માનુસાર તથા ન્યાય કહેવાય ! પરંતુ જો કોઈ બાળવિધવા કે યુવતિ વિધવા પુનર્વર્તન કરે, તો તેના મસ્તકપર બ્રહ્મતા, નિન્દા અને ગાણિપ્રદાન આદિના મેઘ ટૂટી પડે; માત્ર એટલું જ નહિ પણ તે વિધવા તથા તેની સાથે લગ્ન કરનાર પુરુષ નાતબહાર થાય અને

જ્ઞાતિ તથા આમગોષ સાથેના તેમના સંબંધનો સદાને માટે અંત આવી જાય; એના કરતાં અધિક નીચ તથા અધિક ભયંકર બીજો શો હશે અધર્મ, અત્યાચાર અથવા અન્યાય ! !”

મારા પતિએ એક પ્રકારના વિલક્ષણ અર્થને દર્શાવનાર હાસ્ય કરીને કહ્યું કે: “ પ્રિયતમે ! તારા આ સર્વ વિચારો અક્ષરશઃ સત્ય છે અને તેથી મને માન્ય છે. પરંતુ હું કદાપિ એવો પક્ષપાતી તથા સ્વાર્થપરાયણ થવાનો નથી, એ તું નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજે. હું તને અત્યારથીજ કહી રાખું છું કે દુર્ભાગ્યના યોગે કદાચિત્ હું અદ્ય સમયમાંજ આ સંસારને સદાને માટે ત્યાગી જઈ અને સ્વર્ગવાસી થાઉં તો તને પુનર્લભ કરવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. સ્ત્રી વૈધવ્ય પાળે તેથી મરી ગયેલો પતિ કાંઈ સજીવન થતો નથી, તો પછી બળાત્કારે સ્ત્રીઓએ મૃત પતિમાટે પોતાના સંસારસુખનું વૈધવ્યયત્નમાં બળિદાન શામાટે આપવું, એ હું સમજી શકતો નથી. ”

મારા પતિના આ વિલક્ષણ ઉદ્દગારો મને સ્ત્રીજાતિના નિરસ્કાર સમાનજ જણાયા: કારણ કે, મારા બોલવાનો જે આશય હતો તેથી વિપરીત આશય મારા પતિદેવના ઉદ્દગારોમાંથી વ્યક્ત થતો હોવાથી તેઓ મારા આશયને સમજ્યા ન હોના, એ તત્કાળ મારા જાણવામાં આવી ગયું અને તેથી હું તેમની વિપરીત ધારણને દૂર કરાના ઉદ્દેશથી કહેવા લાગી કે: “ પ્રાણાધાર ! મારા કથનનો મર્મ શે છે, તે આપ સમજી શક્યા નથી અને તેથી આપે આવાં કટાક્ષમય વાક્યો ઉચ્ચાર્યા છે. મારા કથનનો આશય એવો નથી કે, ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ વિધવાએ એક પછી બીજો અને બીજા પછી ત્રીજો, ચોથો તથા પાંચમો પતિ કરીને વેશ્યાના અવતારને ધારી લેવો; કિન્તુ વિધવાએ અમુક વિશિષ્ટ સ્થિતિમાં જ પુનર્લગ્ન કરવું, એવોજ મારા કથનનો આશય છે. હું હસ્તદ્વય નેડી આપનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને કહું છું કે, કૃપા કરીને હવે પછી કોઈવાર પણ આવી અશુભ વાણી મુખથી ઉચ્ચારશો નહિ: કારણ કે આપનાં આ વાક્યોએ મારા હૃદયમાં અસહ્ય આઘાત કરી દીધો છે. મારી તો એજ ઇચ્છા છે કે પતિ તથા પુત્રાદિને આનંદમાં મદાલતાં મૂડી હું ચૂડે ચાંદલે જ આપના હસ્તથી અગ્નિસંસ્કારને પામું અને કદાપિ વિધવા ન થાઉં ! પરમાત્મા આપને ઉદ્દાંત આયુષ્ય આપે અને મારા સૌભાગ્યને

અખંડ રાખે, એ જ પરમાત્માનાં ચરણોમાં મારી નિરંતર પ્રાર્થના છે.”

મારા પતિએ પુલકિત થઈને કહ્યું કે: “દેવી ! તારા આવા વિચારોને જોઈને મારા અંતઃકરણમાંનો આનંદ અત્યારે ઉભરાઈ ગયો છે. જો તારી ભાવના પવિત્ર હશે, તો પરમાત્મા તને દુઃખના દિવસો કદાપિ દેખાડશે જ નહિ.”

“પરમાત્મા આપની આ વાણીને સફળ કરે !” હું બોલી.

હું પણ નિઃસ્તબ્ધ થઈ ગઈ અને મારા પતિદેવ પણ નિઃસ્તબ્ધ થઈ ગયા. જે ચિન્તાએ અમારી નિઃસ્તબ્ધતાનો કિંચિદ્ અંશે ભંગ કર્યો હતો તે ચિન્તા પણ અમારા પરસ્પર અધરામૃતપાનથી નિઃસ્તબ્ધ થઈ ગઈ અને ઘેર નિઃસ્તબ્ધતાએ સમસ્ત સંસારનો ગ્રાસ કરી લીધો. પ્રેમપ્રતિમા દંપતીનું સંસારજીવન કેવું સુખમય હોય છે, એની સુઘ્ર વાંચકો આટલાથી જ કલ્પના કરી શકે તેમ છે.

પરંતુ આ સંસારમાંની કોઈ પણ સજીવ કે નિર્જીવ વસ્તુ અચ્ચત્ તથા શાશ્વત ન હોવાથી અમારે એ સુખમય સંસારજીવન પણ અચ્ચત્ તથા શાશ્વત તો નહોતું જ. જે કે પ્રથમ તો એ સુખમય સંસારજીવન મને શાશ્વત જ લાસ્યું હતું, પરંતુ જ્યારે તેની અશાશ્વતતાનો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો તે વેળાએ મારા તે ભ્રમનો સર્વથા નિરાસ થઈ ગયો અને સંસાર પરિવર્તનશીલ છે, એ શાશ્વત તત્ત્વ સંપૂર્ણતાથી મારા જાણવામાં આવી ગયું. એ સુખમય સંસારજીવનની અશાશ્વતતા વિષયક મારા અનુભવનો આરંભ કેવી રીતે થયો હતો, તે હું હવે વર્ણવીશ.

પ્રકરણ ૧૦ મું

ઝેરીલી ઝમકૂ

મારી દેરાણી રામબાઈની તેનાથી મોટી ઝમકૂ નામની એક બહેન હતી અને તેનું સાસરું જામનગરમાં હતું. તેનો ઘણી પોતે સ્ત્રી સ્વભાવનો તથા સ્ત્રીજિત હોવાથી, ઘરમાં એક બુઢી અપંગ સાસુ વિના અન્ય કોઈ વડિલ ન હોવાથી અને જામનગરની હલકી ચાલની કેટલીક કુલટા સ્ત્રીઓનો સમાગમ થવાથી ઝમકૂ પણ આરે

રસ્તે ઉતરી ગઇ હતી અને તેથી નાતગતમાં તેની જરા પણ આગર દત્તી નહિ. લગભગ એક વર્ષથી તે રંડાઇ હતી અને ખૂબી તો એ કે, રંડાયા પછી એક દિવસ પણ તેણે ખૂણા ખાળ્યો નહોતો. તે ગામમાં ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં રખડ્યા કરતી હતી અને આગરને ખીંટીએ ભેરવીને જ ફરતી હતી. તે આઘસાહેબના ધણીના મરણનું કારણ એવું સંભળાતું હતું કે, તેના ધણીને લોકોએ જ્યારે તેની સ્ત્રી ઝમકૂની આડી ચાલમાટે બહુજ કહેવા માંડ્યું અને તેના મોઢાપર જ તેનો તિરસ્કાર કરવા માંડ્યો એટલે તેના ધણીએ તેને કાઢી પણ કારણ-વશાત્ ઘરમાંથી બહાર નીકળવાની ના પાડી દીધી અને તે છતાં બહાર નીકળવાથી એવાર વાર તેને સખ્ત રીતે માર પણ માર્યો. પંદર વીસ દિવસ આવા જીવખાનામાં રહેવાથી હરાયા દોરની પેઠે ભમનારી ઝમકૂનો જીવ ગભરાવા માંડ્યો અને તેથી એ પાંજરામાંથી છટકવામાટેના તે જીવસટોસટના પ્રયત્નો કરવા લાગી. જામનગરના એક ખવાસ સાથે તેનો ગુપ્ત પ્રેમસંબંધ હતો અને તે ખવાસ લુચ્ચાનો પીર હતો. જ્યારે આવી રીતે ઘણા દિવસ સૂધી ઝમકૂ તેની પાંસે ન ગઇ એટલે તેણે એક દત્તીને તેની પાંસે મોકલીને તેના ન આવવાનું કારણ પૂછાવ્યું. ઝમકૂએ પોતાની નજરફેદની વાત તે દત્તીને કહી સંભળાવી અને વધારામાં જણાવ્યું કે: “ જ્યાં સૂધી મારો ધણીરૂપ આ કાંટો સદાને માટે આપણા માર્ગમાંથી નીકળી ન જાય, ત્યાંસૂધી આપણાથી કાઠ પશુ રીતે એક બીજનાં મોઢાં બેઠ શકાય તેમ નથી. માટે જો મારામાં તમારો ખરેખરો પ્રેમ હોય, તો આ કાંટાને છાંટી નાખો અને આપણા પ્રેમમાર્ગને સદાને માટે નિષ્કંટક બનાવો ! ” આ સંદેશો તે ખવાસને મળતાં જ તે લાલ પીળા થયો અને ઝમકૂના ગરીબ ધણીને મારી નાખવામાટે તૈયાર થઈ ગયો. ઝમકૂનો ધણી ધણીકવાર કાર્યપ્રસંગે આસપાસનાં બધાં ચાર ચાર ગાઉપર આવેલાં ગામડાંમાં જતો હતો, અને કેટલીકવાર ત્યાંથી વળતાં માર્ગમાં તેને રાત પણ થઇ જતી હતી. પોતાની આડી ચાલની સ્ત્રીને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નજરફેદ રાખ્યા પછી એક માસ પર્યન્ત તો ક્યાંય તે બીજે ગામ ગયો નહોતો; પણ ત્યાર પછી કાંઈ એવું જ જરૂરનું કામ આવી પડવાથી તે ધ્રોળ ગયો હતો અને ત્યાંથી આવતાં મોકું થવાથી માર્ગમાં જ તેને રાત પડી ગઇ હતી. ધ્રોળથી ત્રણ ગાઉ જેટલો પંથ તે કાપી આવ્યો તે વેળાએ રાતના સાડાદશ કે અગિયાર વાગવા

આવ્યા હતા અને રાત અંધારી હોવાથી કોઈ પણ પદાર્થ સ્પષ્ટ જોવામાં આવતો નહોતો. અચાનક તેની પાછળ ચાલ્યા આવના એક બળવાન પુરુષે તેનો હાથ પકડી લીધો અને “ભોગવ આ તારી આયડીને અંદીખાનામાં રખવાનું ણ !” એમ કહીને તેની છાતીમાં તીખી ધારવાળો છરો ભોકીને તેનું ખૂન કરી નાખ્યું. બનાવ એવો બન્યો કે, એજ વેળાએ જામનગરથી નીકળેલા એ ઘોડેસ્વાર પોલીસ કાંઈ કામમાટે ધ્રોણ તરફ જતા હતા અને તેમણે, તેઓ નિકટમાં હોવાથી નવાઈ રાતે, તે ખૂનીના એ શબ્દો સાંભળ્યા, પણ તેઓ આગળ વધે એટલામાં તો ખૂનીએ પોતાના કૂરતામય કૃત્યની સમાપ્તિ કરી નાખી હતી અને તેથી ઝમકૂના ધણીની મરતી વેળાની એક કારમી ચીસ તે ઘોડેસ્વારોના કાનોમાં આવીને અથડાઈ. તેઓ પોતાના ચોરફાનૂસ સળગાવીને તત્કાળ ત્યાં આવ્યા; પણ બે મિનિટનો વિલંબ થવાથી ઝમકૂના ધણીને બચાવી શક્યા નહિ. છતાં તેમના વખતસર આવવાથી એટલો લાભ તો અવશ્ય થયો કે, જે ખૂની છટકી જવાની અણીપર હતો, તે તેમના હાથમાં સપડાઈ ગયો. ઝમકૂના ધણીની લાશ તથા ખૂનીને જામનગરમાં લઈ આવ્યા પછી અને ખૂનીનો એકરાર લખી લીધા પછી લાશને બાળવાની આગ આપવામાં આવી અને તે ખૂનીનો બ્યારે ડ્રાઈમાં કેસ ચાલ્યો ત્યારે તેની જાળાનીથી જ આ બધો ભેદ લોકોના જાણવામાં આવ્યો. ખૂનીને તો ફાંસીની સજા થઈ, પણ ઝમકૂના કહેવાથીજ તે ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું, એવો કોઈપણ બળવાન પૂતાવો ન મળવાથી સત્ય અપરાધની ઝમકૂ કાયદાના પબ્તમાંથી આબાદ બટકા ગઈ તેની સાક્ષ પણ પોતાના એકના એક દીકરાના બાવી રીતે થયેલા અકાળ અંત આઘાતમક મરણથી ત્રી માસના અવધિમાં જ બસણ મનોવેદના તથા શોકના પરિણામે આ સંસારને સદાને માટે ત્યાગી ગઈ અને તેથી ઘરમાં બે ત્રણ લગ્નરતી જે ભલ્કન હતી તેની સ્વતંત્ર સ્વામિની એ રાંડ ઝમકૂજ થઈ. ઝમકૂને તો જે બંધનું હતું તેવું જ ટાણું આવી ગયું. હવે કોઈપણ પ્રકારનું બંધન ન હોવાથી તે બાઈ પીને મસ્ત રહેવા લાગી અને ગમે તેમ ઘોડા દોડવવા લાગી. પરંતુ આવા બનાવો અને શરીરપર અત્યાચારો ત્યાં સૂધીજ કરી શકાય છે કે જ્યાં સૂધી શરીર િ શક્તિ હોય છે અને શરીરમાં કોઈપણ પ્રકારના રોગનો સંચાર થયેલો નથી હોતો; અર્થાત્ શરીરમાં શક્તિ

હતી ત્યાં સૂધી તો ઝમકૂખાઈ કાઢનાં વાળ્યાં વળ્યાં નહિ; પણ ઝાઝું હમેશાં થોડામાટે હોય છે, એ કહેવત પ્રમાણે ઝમકૂ એકવાર એવી તો સખ્ત માંદી પડી ગઈ કે, તે માંદગીના યોગે બિજાનામાંથી તેનાથી ઉડી પણ શકાતું નહોતું, તો પછી ચાલવા ફરવાની તો વાત જ ક્યાંથી હોય વાર ? નાતીલાઓનો તેની તરફ પ્રથમથીજ તિરસ્કાર હોવાથી અને સગાં બહાલાં સાથેના સંબંધને તેણે પોતાના હાથે જ તોડી નાખેલો હોવાથી કાંઈ તેને એ ઘુંટણ પાણી પાનાર પણ હતું નહિ અને તેથી તે ગભરાઈ ગઈ. છેવટે કાંઈને હાથેપગે લાગી એક ગાડું ભાડે કરીને તે અમારા ગામમાં એ કારણથી આવી કે; “મારી બેહેન છે, તે મારી ચાકરી કરશે; તો મને સારું થઈ જશે.” બે કે તેનાં કુકર્મોનો સર્વ ઇતિહાસ મારાં સાસુ સસરાના જાણવામાં હતો, છતાં ‘તે પોતે ચાલી ચલાવીને આપણે આંગણે આવી છે, તો તે પતિન હોવા છતાં પણ અતિથી હોવાથી તેનો અનાદર કરવો ઉચિત નથી,’ એ પ્રમાણેની ઉદાત્ત ભાવનાથી મારાં ધર્માત્મા તથા માયાળુ સાસુ સસરાએ તેને પોતાના ધરમાં આશરો આપ્યો. તેના નિવાસમાટે એક જૂદો ઓરડો કાઢી આપવામાં આવ્યો, તેની બહેન એટલે કે મારી દેરાણીને તેની સેવા શુશ્રુષાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું અને અમારા ગામના એક વૈદ્યને બોલાવીને તેને તેનો યોગ્ય ઉપચાર કરવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી. યોગ્ય ઉપચાર, પથ્ય તથા સેવા શુશ્રુષાના યોગે એ ત્રણ મહિનામાં ઝમકૂની પ્રકૃતિ સર્વથા સુધરી ગઈ અને તેને તેના પૂર્વવત્ આરોગ્યની પુનઃ પ્રાપ્તિ થઈ. તે સ્વસ્થ થયા પછી આજે જશે, કાલે જશે કે ચાર દિવસ પછી જશે, એવી ધારણાથી કાંઈએ તેને ધરમાંથી જવાનું કંઈ નહિ અને ઝમકૂખાઈએ અમારા ધરમાંથી છાવણી ઉઠાવવાના કશાં પણ ચિન્હો દેખાડ્યાં નહિ; અર્થાત્ સ્વસ્થ થયા પછી પણ લગભગ એ અઢી માસનો સમય તેણે અમારા ગૃહમાં જ પીતાડી દીધો. તેને આવી રીતે ધરમાંથી ખસી ન જઈને એક દિવસ હું, મારી દેરાણી, ઝમકૂ, મારાં સાસુ તથા અમારી એ ત્રણ પાડોશણો મધ્યાન્હભોજન પછી વાતો કરતાં બેઠાં હતાં, તેમાં મારાં સાસુએ વાતપરથી વાત નીકળતાં કહ્યું કે: “ઝમકૂખાઈ, જામનગરમાં તમારા ધરને સંભાળનાર કાંઈ છે નહિ અને છ જ મહિનાથી તમોએ ધરની સંભાળ તથી લીધી, તો એકવાર ધરની સંભાળ તો લઈ આણે; કારણ કે, આજકાલનો સમય

એવો ચાલે છે કે, ધણી વગરના ધરમાંથી ચાર ઠીકરાં હોય, તે પણ કોઈ લઈ જાય, તો થઈ રહ્યું.”

એના ઉત્તરમાં ઝમકૂએ જણાવ્યું કે: “ જામનગરનાં, હવા પાણી મને માફક આવતાં નથી અને વારંવાર મારી તખીયત ખગડી આવે છે; તેથીજ હું અહીં રહેલી છું; કારણ કે, અહીંનાં હવાપાણી બહુજ સારાં છે અને મારી તખીયત દિવસે દિવસે બહુજ સારી થતી જાય છે. આપને મેં જો કે આપવો જોઈએ તેના કરતાં બહુજ વધારે પરિશ્રમ આપ્યો છે; તો પણ હજી પંદરેક દિવસ તો મારે અહીં કાઢવાજ પડશે; ત્યાર પછી જો હાલ તરત જામનગર જવાની મારી ઇચ્છા નહિ થાય, તો અહીં જૂદી જગ્યા ભાડે રાખીને રહીશ અને ધરની સંભાળ લેવામાટે બે ચાર દિવસ ત્યાં જઈને પાછી અહીં આવતી રહીશ. આપણી હવે ‘લલું થયું, ભાગી જંગલ; સુખે ભજ્યું શ્રી ગોપાળ.’ જેવી અવસ્થા હોવાથી આપણામાટે તો જેવું જામનગર તેવુંજ આ ગામ; આપણે જ્યાં હોઈએ ત્યાં લેવાનું છે કેવળ રાધારમણ કુંજવિહારીનું નામ ! ”

અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે, મારી દેરાણી રામૂ કરતાં તેની બહેન ઝમકૂ વયમાં જો કે દશ વર્ષ કરતાં પણ વધારે મોટી હતી, પણ ઠીંગણા ખાંધાની, ગોરી તથા દેખાવડી હોવાથી તેનું વય તેના કરતાં આઠ દશ વર્ષ જેટલું ઓછું જ દેખાતું હતું; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ પહેરવા ઓઢવામાં પણ તે સારી ટાપટીપ રાખનારી હોવાથી ‘એક નૂર આદમી હજાર નૂર કપડાં’ વાળી કહેવત પ્રમાણે કેટલીકવાર તેનું સૌંદર્ય બહુજ સાફ ખીલી ઉઠતું હતું. અમારા ધરમાં આટલા દીર્ઘકાળ પર્યન્ત પડી રહેવામાં તેનો જે એક ગુપ્ત ઉદ્દેશ હતો તે રહી રહીને પાછળથીજ મારા જાણવામાં આવ્યો અને તે એ કે, મારા પતિદેવને મોહજનનમાં ફસાવવા અને જો બની શકે, તો માફ કાટલું કાઢી નાખીને મારા સ્થાનને પોતેજ જાગવી લેવું. તેનો આ અશુભ ઉદ્દેશ મારા પતિદેવ દ્વારાજ મારા જાણવ માં આવ્યો હતો ને તે આ પ્રમાણે:—

ઉપર્યુક્ત વાર્તાલાપના પ્રસંગ પછી પંદર દિવસે ઝમકૂએ અમારા ઘરથી ત્રણ ચાર ધરના અંતરપર એક મકાન ભાડે રાખ્યું અને તેમાં તે સ્વતંત્રતાથી રહેવા લાગી. પોતાના ગૃહમાં રહેવા મયા

પછી તે પોતાને જોઈતી સર્વ વસ્તુઓ મારા દેર અથવા તો મારા પતિદ્વારાજ મંગાવતી હતી અને તેથી મારા પતિને તેની મંગાવેલી વસ્તુ આપવામાટે કોઈ કોઈ વાર તેના ઘરમાં જવું પડતું હતું. એક દિવસે બનાવ એવો બન્યો કે, ખપોર પછી ત્રણ વાગે ઝમકૂની મંગાવેલી વસ્તુ આપવામાટે મારા પતિ ઝમકૂને ઘેર ગયા. ઝમકૂ તે વેળાએ એકલીજ ઘરમાં હતી અને તેણે ચાહ પીવાનો આગ્રહ કરીને મારા પાતને ત્યાં રોક્યા. ચાહનું આંધણ ચૂલાપર મૂકીને તેણે મારા પતિની સાથે આમતેમની કેટલીક સાધારણ વાતચીત કર્યા પછી એવો પ્રશ્ન તેમને પૂછ્યો કે: “હીલાધર ઠક્કર ! હું તમારા ઘરમાં આટલા લાંબા વખત સૂધી રહી હતી, તેનું મળ કારણ શું હતું, એ આપ જાણો છો ખરું કે ?”

“ જ નહિ; મેં એવા કોઈ કારણને જાણી કાઢવાનો અત્તાપિ પ્રયત્ન કર્યોજ નથી અને તેવો કોઈ પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા પણ નથી; તમારી માંદગી દૂર થઈ, તમને સાંડે થઈ ગયું અને ઈશ્વરે અમને યશ આપ્યો એટલાથી જ અમો સર્વને સંતોષ છે.” મારા પતિએ શાંત ભાવથી ઉત્તર આપ્યું.

“ એ તો જાણે ડીક; પણ હું આપના મુખથી એ જાણવા માંગું છું કે, જે વેળાએ આપ રંડાયા તે વેળાએ હું પણ રંડાયેલી હતી અને આપ સાથે પુનર્લગ્ન કરવાનો મારો વિચાર મારી બહેન માર્ફીત મેં આપનાં માતાપિતાને જણાવ્યો હતો કે જે આપના જાણવામાં પણ આવેલો હોવોજ જોઈએ; તો પછી આપે મારી તે માગણીનો સ્વીકાર ન કરતાં ઉતાવળ કરીને કહ્યાણી સાથે પુનર્લગ્ન કરી નાખ્યું અને મારા હૃદયમાં નિરાશાનો આઘાત કર્યો તેનું શું કારણ હતું વારુ ! શું હું આપની ગૃહિણી થવાને અને આપના પ્રેમની અધિકારણી થવાને યોગ્ય નહોતી ?” ઝમકૂએ એક સ્ત્રી તરીકેની સ્વાભાવિક લજ્જાનો સવંથા ત્યાગ કરીને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પરપુરુષ સમક્ષ ન કાઢવા જોઈએ, તેવા ઉદ્ગારો મારા પતિ સમક્ષ કાઢી બતાવ્યા.

મારા પતિ આનું શું ઉત્તર આપવું અને શું નહિ, એ વિશેના ગહન વિચારમાં પડી ગયા. છેવટે વિચાર કરીને તેમણે જણાવ્યું કે:—
“ ઝમકૂબાઈ ! આપણામાં જ્યાં સૂધી માતાપિતા અથવા કોઈ પણ

વડિલ જન હયાત હોય છે, ત્યાં સૂધી લગ્ન કે પુનર્લગ્ન જેવાં કાર્યોમાં આપણાથી કોઈ પણ પ્રકારની સ્વતંત્રતા ખતાવી શકતી નથી અને એ કાર્યો વડિલોની ઈચ્છા પ્રમાણેજ થાય છે એ આપ નથી જાણતાં કે શું ? ”

“ ત્યારે શું આપનું એ પુનર્લગ્ન આપનાં માતાપિતાના આગ્રહથી જ થયું ? એ પુનર્લગ્ન કરવામાં આપની પોતાની લેશ માત્ર પણ ઈચ્છા નહોતી કે શું ? જાં આમજ હોય, તો તે આપ પર આ એક પ્રકારનો બળાત્કાર થયેલો જ કહી શકાય. ” ઝમકૂએ કહ્યું.

“ તમે જે ધારો તે ખરું; પણ હવે થયું ન થયું થય તેમ છે ખરું કે ? આપણા સંબંધનો લેખજ વિધાતાએ આપણા ભાગ્યમાં નહિ લખ્યો હોય, તેથીજ આપણો સંબંધ નથી થયો અને તેના તે-માટે શોક કરવાનું કાંઈ પણ કારણ છેજ નહિ. આપની જાં પુનર્લગ્ન કરવાની ઈચ્છા હશે, તો આપણી જ્ઞાતિમાં સારા વરોની કાંઈ ખોટ નથી. ” મારા પતિએ તેની નિરાશાને વધારનારું ઉત્તર આપ્યું.

“ ત્યારે મારે શું નિરાશજ થવું પડશે ? ” ઝમકૂએ પૂછ્યું.

“ મારી સાથેના સંબંધની આશા તો નિરાશા જ થઈ પડશે; કારણ કે, મારી પત્ની દેવીતુલ્ય દારા છે, હું તેનાથી સર્વ પ્રકારે સંતુષ્ટ છું અને પરનારીને હું મારી ભગિની તથા માના તુલ્ય માનનારો છું; એટલે મારા તરફની કોઈ પણ પ્રકારની પ્રેમાકાંક્ષાને હૃદયમાં સ્થાન આપશોજ નહિ ! ” મારા પતિએ ચોખ્ખા ને ચટ જવાખ સંભળાવી દીધો.

ચાહ પીને મારા પતિ તેના ઘરમાંથી નીકળ્યા તે પાછા કોઈ વાર તેના ઘરમાં ગયાજ નહિ. જ્યારે મારા પતિને પતિત કરવામાં તે રાંડ ન ફાવી એટલે પછી મારી દેરાણીને ભંભેરીને દેરાણીદ્વારા મારા દેરને ઉરફરોં અને તે ઉરફરણીના પરિણામે અમારા શાંત ગૃહમાં એક પ્રકારના વિવલણ કલેશનો આરંભ થઈ ગયો. મારી દેરાણીને એ ઝેરીલી ઝમકૂ કેવી રીતે અને કેવી આત્માક્રાંતિથી ભંભેરતી હતી તે અચાનક એક દિવસ મારા જાણવામાં આવી ગયું. ઝમકૂના ઘરની બાબુમાંજ અમારા એક સગાનું ઘર હતું અને ત્યાં કોઈ કાંઈ વાર હું ખપોર પછી મારા છોકરા લગ્નને ખેસવા જતી હતી. એક દિવસ મારી દેરાણી પોતાની મોટી બહેનને ત્યાં ગઈ હતી અને હું મારા સગાને ઘેર તેની સ્ત્રી સાથે વાતો કરતી બેઠી હતી. અને ઘર-

નાં પાછળનાં ફળિયાં વચ્ચે એક ઇંટની એક પાતળી ભીંત હોવાથી એક બીજાના ફળિયાના વાતચીત એક બીજાના ફળિયામાં સંભળાતી હતી. ઝમકુ અને રામૂ પાછળના ફળિયામાંની ઓસરીમાં તે વેળાએ આ પ્રમાણની વાતચીત કરતી બેઠી હતી:—

પ્રકરણ ૧૧ મું

વિપબીજનું આરોપણ

“મારી વ્હાલી બહેન રામૂ ! આટલા દિવસ તો મારી એવીજ ધારણા હતી કે, તું કોણ જાણે સાસરિયામાં કેટલુંયે સુખ ભોગવતી હોઈશ અને ઉપાડી નહિ ઉપડતી હોય; પણ અહીં આવ્યા પછી મારા જાણવામાં આવી ગયું છે કે, સાસરિયામાં તારો જરાય ઘડો થતો નથી અને તારૂં કાંઈ પણ નિપજતું નથી. તારી જોડાણી કલ્યાણીનાં આટલાં બધાં માન અને તારૂં આટલું બધું અપમાન ! નાની વહનાં માન તો જોઈએ મોટી વહુ કરતાં વધારે અને અહીં તો નાની વહુ જીવે છે મોટી વહુની કૃપાદષ્ટિના આધારે ! અધૂરામાં પૂરું વળી કલ્યાણીએ દાકગે જણી આપ્યો છે અને તેથી તેનાં માન એટલાં બધાં વધી ગયાં છે કે હું તો તેનાં આવાં માનને જોઈને અંદરખાનથી આખીને આખી સળગી જાઉં છું. રાંડ ત્રણ ટકની એક પરકો જણી આટલી બધી સત્તા તથા આટલું બધું સુખ ભોગવ અને મારી માજણી મગી બહેનનો ભાવજ ન પૂછતે હોય, એટલે મારા હૈયમાં ઝળગ લાગે ખરા કે નાહ ? સગાં તેટલાં સંતપ એમ જે હોવામાં આવે છે તે કાંઈ ખોટું છે કે, બહેન ? જો તું મારી બહેન ન હોત તો આજે તારા માટે મારે આટલી બધી ચિન્તા શનં કરી પડત તારૂં ? તારા આ દુઃખને જોઈને મારા મનમાં જ્યાર આટલી બધી હોળી સળગા કરે છે તો શું તારા મનમાં કાંઈ પણ વેદના નહિજ થતી હોય ?” એવીત્રી ઝમકુએ પેતાની બહેન રામૂના મનમાં વિ બીજનું આરોપણ કરવો તત્ત આ બોલો.

રામૂના મારા પ્રતિસ્વાભાવિક દ્વેષ તે લનોજ અંટસે તેને પેતાની બહેન તા આ ઉગારોથી ઉત્તેજન મળતાં તે પેતાના દ્વેષને શબ્દો

દ્વારા ઓકતી કહેવા લાગી કે: ‘બહેન ! હું મારા મનમાં બધુંય જાણું છું, અને કલ્યાણીનો ઉત્કર્ષ મારાથી જોઈ શકતો નથી; પણ મારો કોઈ ઉપાય ચાલો શકે તેમ ન હોવાથી મનને મારીને અને ઝેરના ધુંટડા ઉતારીને મારે બોલ્યા ચાલ્યા વગર શાંત થઈને બેસી રહેવું પડે છે. વેપાર, નાણાની ધીરધાર અને ઘરેણું ગાંઠું છત્યાદિ સર્વ કાંઈ મારા જોડના હાથમાં છે અને જોકે જેમ કરે તેમ થાય છે; એટલે પછી જોડાણી સાહેબ દાટી જાય, એમાં નવાઈ જેવું શું હોય વા? મારા ધણીનું જ ન્યાં ઘરમાં કે દુકાનમાં કાંઈ નિપજતું નથી તો પછી મારું શું નિપજે; એનો વિચાર તમે મોટાં બહેન હોવાથી તમારે જ કરી લેવાનો છે. માથુર અથવા નમાલા ધણીની બાયડીનાં માન ઘરમાં કે બહાર ક્યાંય સાંભળ્યાં છે ખરાં કે ? આપણાં ભાગ્યજ એવાં હશે, એટલે બીજાને શો દોષ દેવો ?”

“આ કારણથી જ ન્યારે તારો જોકે રંગાયો, ત્યારે તેની સાથે પુનર્જન કરવામાટેનો મારો વિચાર મેં તને જણાવ્યો હતો; કારણ કે, તે વેળાએ હું પણ નવરી થઈને બેસી હતી; પણ તે યોગ ન બન્યો અને તેથી કલ્યાણીનો નસીબો ચમકી ગયો, જે હું તારી જોડાણી થઈ હોત, તો તને કાંઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ વેડવું પડત નહિ; કારણકે, માપેટ તે માપેટ અને બીજી તે વાતોજ ! હજી પણ જે કાંઈ પ્રકારે તારાં સાસરિયાંમાં મારો પ્રવેશ થાય, તો તારાં આ સર્વ દુઃખોનો એક પણ માત્રમાં જ અંત આવી જાય; અને જે તેમ ન જ થાય, તો પછી તારા આ દુઃખને દૂર કરવામાટેનો આપણે શોધી કાઢવો પડશે બીજા કાંઈ ઉપાય !” ઝમકૂંએ પોતાની અશુભ ભાવનાઓને પ્રકટ કરવા માંડી.

રામના બોલવાનો અવાજ થોડીવાર સૂધી તો ન સંભળાયો અને તેથી તે કાંઈક વિચારમાં પડી ગઈ હોય, એવી મેં કલ્પના કરી. થોડીવાર પછી રામ પોતાની બહેન ઝમકૂંને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે:- “કલ્યાણીના જીવતાં મારા જોકે તમને પોતાની બાયડી કરીને ઘરમાં બેસાડે, એ તો કદાપિ બને જ નહિ, એટલે મારાં સાસરિયામાં તમારો પ્રવેશ થવો સર્વથા અશક્ય છે; અર્થાત્ મારા દુઃખને દૂર કરવામાટેનો બીજો કાંઈ ઉપાય શોધી કાઢવામાં આવે, તો તે એક બીજી વાત છે.”

“મને પણ એમ જ લાગે છે કે, તારા આ દુઃખને દૂર કરવામાટેનો બીજો જ કાંઈ ઉપાય મોજવો પડશે; કારણ કે, તારો જોકે

કલ્યાણીના જીવતાં મને પોતાની આયડી કરીને ઘરમાં બેસાડે, એ આશા મને પણ આકાશકુસુમ અથવા વંધ્યાપુત્ર જેવીજ જણાય છે. ત્યારે હવે સવાલ આવીને એ ઉભો રહે છે કે, તે ઉપાય શો યોજવો? ” ઝમકૂ આ પ્રમાણે બોલીને થોડીવારને માટે ચુપ થઈ ગઈ.

“ તમે મારા કરતાં જેમ વયમાં મોટાં છો, તેમજ તમારી શુદ્ધિ તથા આ સંસારનો તમારો અનુભવ પણ મારા કરતાં વધારે છે, એટલે એ ઉપાયને શોધવાનું કાર્ય જેટલું ઉત્તમ તમે કરી શકશો; તેટલું ઉત્તમ મારાથી કરી શકાય તેમ નથી. ” રામજે બધો ભાર પોતાની મોટી બહેનના માથાપર નાખી દીધો.

ઝમકૂ થોડીવાર મૌનને અવિચળ રાખ્યા પછી મૌનનો ભંગ કરીને ટહેવા લાગી કે: “ રામ, તું તારી મોટી બહેનની આટલી મોટાઈ જાણવે છે, એમાટે હું તને ધન્યવાદ આપું છું અને તારા દુઃખને દૂર કરવાના ઉપાયને શોધી કાઢવાના કાર્યના ભારને આનંદથી હું મારા શિરપર ઉપાડી લઉં છું. પરંતુ એ સાથે તને હું એટલું જણાવી રાખું છું કે, તે ઉપાયને યોજતાં તારે ધર્મ તથા અધર્મના વિચારનો સર્વથા ત્યાગ કરવો પડશે; પછી લલ્લ ફલ કરીશ તે કામ આવશે નહિ. આ વાતોને જો તું સ્વીકારતી હોય, તો જ હું આ કામમાં લાય નાખું. ”

“ આપણા દુઃખને દૂર કરવાના ઉપાય સાથે ધર્મ કે અધર્મનો શો સંબંધ છે વા? આપણે ક્યાં કોઈનું ખૂન કરવું છે કે કોઈને મારી નાખવો છે? અર્થાત્ આપણે અધર્મનો વિચાર જ સામાટે રાખવો જોઈએ, તે હું સમજી શકતી નથી. ” અદેખા સ્વભાવની, પણ સરળ મનની રામજે આ વાક્યોથી પોતાની સરળતાનો પરિચય કરાવ્યો.

ઝમકૂએ કહ્યું કે: “ આ સંસારમાં સ્વાર્થની સિદ્ધિમાટે ધણીકવાર કોઈનું ખૂન કરવાનો અથવા તો કોઈને જીવંતી મારી નાખવાનો પ્રસંગ પણ આવીને આપણી આંખો સામે ઉભો રહે છે, અને તે વેળાએ ધર્મ કે અધર્મના વિચારને હૃદયમાં સ્થાન આપવામાં આવતું નથી. માત્ર એ કાર્ય એવી દક્ષતાથી કરવાનું હોય છે કે, જેથી આપણા શત્રુના જીવનની સમાપ્તિ થઈ જાય, આપણા સ્વાર્થની સિદ્ધિ થઈ જાય અને આપણા પ્રપંચની કોઈના મનમાં કેવળ શંકા થયેલી પણ ન દેખાય ! ”

“ ત્યારે શું કાંઈના પ્રાણનો ધાત કર્યા વિના આ દુઃખને દૂર કરવામાટેનો ખીજો કાંઈ પણ ઉપાય નથી ? ” રામૂએ જરાક મમરાટ અતાવીને પૂછ્યું.

“ આપણા માર્ગમાંથી એ જીવોને એક સાથે અથવા તો થોડા થોડા સમયને અંતરે સદાને માટે ખસેડી નાખ્યા વિના આપણા સુખનો માર્ગ કાંઈ કાળે પણ નિષ્કંટક થવાનો નથી. ” ઝમકૂએ ગં-બીરતાથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ એક તો જાણે મારા જેઠ અને ખીજું કાણુ ? ” રામૂએ પૂછ્યું.

“ ઘેલી રે ઘેલી ! ” ઝમકૂ તેની ભૂતને સુધારતી કહેવા લાગીઃ “ તારા જેઠનો જીવ લાંબાએ, તો તો પછી સુખની આશા જ ક્યાંની રહે વાર ? જે એ જીવોનો આપણે આપણા સ્વાર્થના યત્નમાં ભોગ આપવાનો છે, તે કલ્યાણી અને તેનો પુત્ર છે. પ્રથમ કલ્યાણીના પુત્રનો ધાત કરી નાખવો અને પુત્રમરણના આઘાતથી જો કલ્યાણીની પ્રકૃતિ કાંઈક મન્દ થાય, તો પછી તેનું કાટલું કાઢી નાખવું ! એવી આપણા આ પ્રપંચનો એક કાંઈના જાણવામાં પણ નહિ આવે અને તારી જેઠાણી કલ્યાણીના સ્વર્ગવાસથી તારો જેઠ દીવાધર નવરો થતાં કાંઈ પણ પ્રકારે સમજાવી મનાવીને તે મારી માથે પુનર્વ્રત્ત કરે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે, તો હું તારી જેઠાણી થતાં તારાં સર્વ દુઃખોની સમાપ્તિ થઈ જશે અને આપણે બન્ને બહેનો હળીમળીને ઘરમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય કર્યા કરીશું ! ”

“ પરંતુ ધારો કે, મારી જેઠાણી તથા તેના પુત્રનું મરણ થવા છતાં પણ જો મારા જેઠ તમારી સાથે પુનર્વ્રત્ત કરવાની ના પાડે અને કાંઈ ખીજી સ્ત્રીને પુનર્વ્રત્ત કરીને લાવે, તો આપણા હેતુ સિદ્ધ પણ ન થાય અને એ જીવોની હન્યાનું પાતક પણ આપણા અગામાં અંધાય એટલે અતોબ્રષ્ટ તથા તતોબ્રષ્ટ જેવી જ અવસ્થા થઈ જાય; એનો તમોએ કાંઈ વિચાર કર્યો છે ખરો કે ? ” રામૂએ વાદ કર્યો.

“ જો તારો જેઠ એટલો બધો મૂર્ખ હશે કે તેની સ્ત્રી તથા પુત્રનો સ્વર્ગવાસ થવા છતાં પણ મારી સાથે પુનર્વ્રત્ત નહિ કરે; તો પછી તે પોતાના પ્રાણ પણ ખોશે અને જે માર્ગ તેની સ્ત્રી તથા તેના પુત્રે જોયો હશે, તેજ માર્ગને તે પેતે પણ જોશે ! અર્થાત્ જો તે પેતે પણ મરી જશે, તો ખીજો કાંઈ પારકી જાણી રાંડ તારી જેઠાણી થઈને તારા ઘરમાં આવી શકશે નહિ, અને મારો જો ધરતી

જવાનોજ વિચાર હશે, તો મને એકને બદલે હજાર ભાષ્ય મળી રહેશે. મારી ઉંમર કંઈ એટલી બધી થઈ નથી કે મને ભાષ્ય ન મળે અને રંડાપામાંજ મારે મારો અવતાર ગાળવો પડે ! ” કાળી નાગણુ જેવી ઊરીલી ઝમઝમે હવે તો હલાહલનેજ ઓકી ઓકીને બહાર કાઢવા માંડ્યું અને તેના આ સર્વ વિષમ ઉદ્ગારોને સાંભળીને હું તો આશ્ચર્ય તથા ભયથી દિગ્મૂઢ જેવીજ બની ગઈ.

હું અત્યંત શાંત સ્વભાવની સ્ત્રી હોવા છતાં એક સ્ત્રીજ હતી અને તેથી જ્યારે મારા પતિના, મારા પુત્રના તથા મારા પોતાના વ્રાતની વાર્તા ઊરીલી ઝમઝના મુખમાંથી નીકળતી મેં કનોકાન સાંભળી એટલે સ્વાભાવિકજ મારા અંતઃકરણમાં ક્રોધનો આવિર્ભાવ થયો અને તેથી જાણે હમણાંજ તે રાંડને ગળચી દબાવીને મારી નાખું, એવું મારા મનમાં થવા લાગ્યું. પરંતુ મારી વિદ્યા તથા વિચારશીલતાએ મને એ સાહસના માર્ગમાં આગળ વધતી અટકાવી અને તેથી હું શાંત થઈને તે બે રાક્ષસી ભગિનીઓના વાર્તાલાપને પૂર્વ પ્રમાણેજ સાંભળવા લાગી.

રામૂએ કહ્યું કે : “ બહેન ! આટલે સુધી આગળ વધવાની મારી દિગ્મત તો ચાલતી નથી અને તેથી આ કાર્ય મારાથી તો કદાપિ થઈ શકવાનું નથી. ”

“ તારે બીજું કંઈ પણ કરવાનું નથી; હું એક દવા માખણમાં મેળવીને આપીશ, તે તારી જેઠાણીના છોકરાને રમાડવામાટે ખાણામાં લઈને ચટાડી દેજે એટલે એક બે દિવસમાંજ તેના અંત આવી જશે અને ત્યાર પછી તારી જેઠાણી કલ્યાણીની પણ એવીજ રીતે ઘાટ ઘડાઈ જશે. આપણે કાંઈ તલ્લવાર કે કટારથી કાઢનાં ગળાં રેસીને લોહી વહેવડાવવાં નથી કે જેથી આપણાં મન ગભરાય અને તે દેખાવને જોઈને કમકમાટી થાય ! ” ઝમઝમે વિષપ્રયોગની સૂચના કરી.

“ એવું કાંઈક હોય, તો કરી શકાય; આ ઉપાય સોના જેવો કે લાકડી પણ ન ટૂટે અને સર્પ પણ મરી જાય ! ” રામૂએ અંતે સ્વાર્થથી અંધ બનીને પોતાની બહેનના પ્રસ્તાવને સ્વીકારી લીધો અને તે સાથે મારી છાતીમાં એક જબરી ફાળ પડી ગઈ.

“ ત્યારે હું બે ચાર દિવસમાંજ તે ઔષધિની વ્યવસ્થા કરી આપીશ; ધર્મના કામમાં ટીલ કરવાની હવે કાંઈ પણ આવશ્યકતા

નથી; કારણ કે:—એમ કહીને ઝમકૂએ નીચેના દોહરાનો ઉચ્ચાર કર્યો:—

“કાલ કરે સો આજ કર, આજ કરે સો અગ્નિ;

અવસર ખીતો જત હૈ, ફેર કરેગો કળ્પ ?”

મારે જે કાંઈ સાંભળવાનું હતું, તે મારા સાંભળવામાં આવી ગયેલું હોવાથી હવે ત્યાં વધારે વાર ખેસવાની અધિક આવશ્યકતા હતી નહિ. હું મારા મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે: “અરે જીવ ! જે દોહરા શુભ કાર્ય શીઘ્ર કરી લેવાના અર્થથી રચાયેલો છે, તેનીજ દુષ્ટ અને પાપિષ્ઠ જનો કેવા વિપરીત અર્થમાં યોજના કરે છે ! આ સંસારને ચુડેલના વાંસાના નામથી કેટલીકવાર ઓળખવામાં આવે છે, તે સર્વથા સત્યજ છે; કારણ કે ચુડેલનો વાંસો જેવી રીતે ભયંકર હોય છે, તેજ પ્રમાણે આ સંસારનો વાંસો પણ ધણીકવાર મહાભયંકર અનુભવાય છે. જેનું મેં કાંઈ વાર સ્વપ્નમાં પણ અશુભ ઇચ્છ્યું નથી, તે મારી દેરાણી રામના મારા વિશે આવા ભયંકર વિચાર અને ઝેરીલી તથા ઊતરેલી ઝમકૂ મારા ધણીની ધણી-આણી થવામાટે મારો તથા મારા પુત્રનો સંહાર કરવાને નાગિની પ્રમાણે તૈયાર ! સ્વાર્થના અંધકારનો સંસારમાં આ કેવો અને કેટલો ખોલો વિસ્તાર ! પરંતુ હવે આ બંને રાક્ષસી ભગિનીઓના આધાતનો અવશ્ય કરેલો જોઈએ પ્રતિકાર; નહિ તો અલ્પકાળમાં જ ધૂળધાણી થઈ જશે મારો આ સોનાનો સંસાર ! !” આ પ્રમાણેના વિચારો કરતી હું અમારા સંબંધીના તે ઘરમાંથી ઉઠી અને ઉતાવળથી મારે ઘેર આવી પહોંચી. ઝમકૂ તથા રામનો એ વાર્તાલાપ મારા સાંભળવામાં આવ્યો, એને હું પરમેશ્વરની યોજના જ માનવા લાગી; કારણકે, જે પરમેશ્વરની મારા પતિ, મારા પુત્ર તથા મારા પોતાના જીવનનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા ન હોત, તો આમ ન ધારેલી રીતે તે રાક્ષસીઓનો એ વાર્તાલાપ કદાપિ મારા સાંભળવામાં આવત જ નહિ. હું ઘેર આવી ત્યાર પછી એક કલાકે રામ ઘેર આવી અને તેથી તેણે તથા તેની બહેને બીજી પણ કેટલીક વાતો કરી હશે, એવું અનુમાન સ્પષ્ટતાથી કરી શકાતું હતું. જે વેળાયે માફે પુનર્લગ્ન થયું અને તેના પરિણામે મને પતિસુખ તથા સંતાનસુખની પ્રાપ્તિ થતાં પુનર્લગ્ન વિશે મારા જે સારા વિચારો અંધાયા હતા અને પુનર્લગ્નની રૂઢિને ઓળખતિમાટે હું પરમેશ્વરના એક આશીર્વાદ સમાન માનવા લાગી

હતી; તે મારી પુનર્લગ્ન વિષયક ઉત્તમ ભાવના તથા ઉત્કૃષ્ટ માન્યતામાં આજની ઘટનાથી કેટલેક અંશે ન્યૂનતા થઈ ગઈ અને મારા પિતા-શ્રીએ મારા સસરાને ‘પુનર્લગ્નમાં કેટલીક હાનિઓ પણ સમાયલી છે,’ એમ જે કહ્યું હતું, તે તેમનું કથન હવે મને કાંઈક સત્ય તથા માનવા યોગ્ય જણાવા લાગ્યું; કારણકે, જો અમારી લુહાણા જ્ઞાતિમાં પુનર્લગ્નની રૂઢિ અસ્તિત્વ ધરાવતી ન હોત, તો ઝમકૂ મારા મરણથી મારા વિધુર પતિ સાથે પુનર્લગ્ન કરીને સુખિની થવાની આશાથી મારા તથા મારા નિર્દોષ પુત્રના જીવનદીપને સદાને માટે જુઝારી નાખવાનું ભયંકર પાપ કરવાને કદાપિ તૈયાર થાત નહિ. આ વેળાએ તો માત્ર એકલી ઝમકૂજ દૂષિત હતી અને મારા પતિ સર્વથા નિર્દોષ હતા; પરંતુ કેટલીક વાર પુનર્લગ્નની રૂઢિવાળી જ્ઞાતિઓમાં એવી ઘટનાઓ પણ બને છે કે અમુક સ્ત્રી તથા પુરુષનો એક બીજા સાથે અપવિત્ર સંબંધ થઈ ગયો હોય અને તેમનો પરસ્પર ગાઢ સ્નેહ બંધાઈ ગયો હોય, તો પુનર્લગ્ન કરીને નિરંકુશ સુખને ભોગવવામાટે તે સ્ત્રી પોતાના પતિનો તથા તે પુરુષ પોતાની પત્નીનો ઘાત કરી નાખે છે અને ત્યાર પછી તેઓ પુનર્લગ્ન કરીને જ્ઞાતિના નિયમ પ્રમાણે પતિપત્ની-દંપતી-થાય છે. આવી કેટલીક પ્રત્યક્ષ ઘટનાઓનાં ચિત્રો મારી આત્મકથામાં આગળ જતાં આવવાનાં હોવાથી અત્યારે જ હું એના સવિસ્તર વર્ણનની આવશ્યકતા જોતી નથી. અસ્તુ: રામ તથા ઝમકૂના આજના પ્રપંચમય વાર્તાલાપના શ્રવણથી મારા હૃદયમાં ભયનો એટલો બધો અધિકાર વ્યાપી ગયો કે રામનું રાંધેલું અન્ન મારે તથા મારા પતિએ ખાવું કે નહિ, એનો પણ મને મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. મારા પતિ દુકાનેથી ઠેક રાત પડી ગયા પછી જમવા વખતે જ ઘેર આવતા હતા અને આજે તેમના આવતાં સૂધી મારાથી ધૈર્ય ધારી શકાય તેમ ન હોવાથી અમારા એક પાડોશીની આઠ નવ વર્ષની છોકરીને અમારી દુકાને મોકલીને મેં મારા પતિને ઝટ એક વાર ઘેર આવી જવામાટેનો સન્દેશો મોકલી દીધો. હું ઉપરના માળ-પરના મારા એકાંત ઓરડામાં ગઈ અને ત્યાં મારા બાળકને સ્તનપાન કરાવી ઘોડિયામાં સૂવડાવીને હીંચકો નાખતી મારા પતિના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી. લગભગ અડધા કલાક પછી મારા પતિદેવ મારા સંદેશાને માન આપીને મારા ઓરડામાં પધાર્યા અને તેમને જોતાંની સાથે જ મારાં નેત્રોમાંથી ખસખસ કરતી બોર બોર જેવડાં આંસૂની

ધારા વહી નીકળી. મારા કંઠનો અવરોધ થઇ ગયો અને તત્કાળ મારાથી કાંઈ પણ બોલી શકાયું નહિ. મારી આવી અવસ્થાને જોઈને મારા પ્રેમમૂર્તિ પતિદેવ આશ્ચર્યમાં પડી ગયા અને મને શાંત કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૨ મું

ગૃહત્યાગ અને દેશાન્તર

“ ભદ્રે, કોઈ દિવસ નહિ અને આજે મને તેં દુકાનેથી સંદેશો મોકલીને સામાટે બોલાવ્યો છે તેમ જ આવી રીતે રુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ શા કારણથી આવ્યો છે, એ જો કૃપા કરીને જણાવીશ; તો મારાપર તારો અત્યંત આભાર થશે અને હૃદયનું દુઃખ પતિને જણાવી દેવાથી તારા દુઃખનો ભાર પણ કાંઈક ઓછો થઈ જશે. મારા તરફથી તને કોઈ પણ પ્રકારનો અસંતોષ થયો છે કે મારાં માતૃશ્રી કિંવા મારા ખિતાશ્રીના મુખમાંથી તારા હૃદયમાં આઘાત કરનારો કોઈ અયોગ્ય શબ્દ નીકળી ગયો છે ? જે હોય તે જણાવ અને અકારણ અશ્રુના પ્રવાહને ન વહાવ. ” મારા પતિએ મારા હૃદયનું સાંત્વન કરતાં આ પ્રમાણેનાં વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

મારા પતિના હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારની વિપરીત ભાવના ન હોઈ જાય એટલામાટે હું મારાં અશ્રુને લૂછીને તથા મારા હૃદયને કાંઈક દૃઢ કરીને કહેવા લાગી કે : “ મારા સૌભાગ્યના આધાર ! આપના તરફથી મને કોઈ પણ પ્રકારનો અસંતોષ થાય અથવા મારાં સાસુજી કે સસરાજીના મુખમાંથી મારા હૃદયમાં આઘાત કરનારો કોઈ અયોગ્ય શબ્દ નીકળી જાય, એમ કદાપિ થયું નથી અને હવે પછી કદાપિ થવાનું પણ નથી. આપના તરફથી મને એટલો બધો સંતોષ છે અને મારાં સાસુજી તથા મારા સસરાજી પણ મારું એટલું બધું માન જાળવે છે કે, આવા પતિ અને આવાં સાસુ સસરા પરમાત્મા મર્વ કુલીન સ્ત્રીઓને આપજો, એજ ધ્વનિ નિરંતર મારા અંતઃકરણના ગર્ભમાંથી નીકળ્યા કરે છે. છતાં આપને મેં અત્યારે ખાસ સંદેશો મોકલીને બોલાવ્યા છે અને મારાં નેત્રામાંથી આંસ બહાર નીકળી આવ્યાં છે, તેનું કારણ એ છે કે આજકાલમાં આપણા અ

મુખ તથા સંતોષના આકર સમાન ગૃહમાં એક મહાભયાનક પ્રપંચનો વિસ્તાર થવાનો છે અને જે પ્રથમથી જ આપણે તે પ્રપંચમાંથી બચવાનો ઉપાય નહિ કરીએ, તો મારો, મારા પુત્રનો તેમ જ આપનો પણ અવશ્ય ધાત થઇ જવાનો છે ! ”

“ આપણા ગૃહમાં એવા પ્રપંચનો વિસ્તાર કરનાર કોણ છે અને તારા, આપણા પુત્રના તથા મારા ધાતની ભયાનક યોજનાને યોજનાર કોણ છે ? પ્રાણેશ્વરી, તારા આ કથનનો મર્મ મારાથી સમજી શકાતો નથી; માટે જે હોય તે સ્પષ્ટતાથી જણાવી દે અને મારી ચિન્તાને સત્વર શમાવી દે. ” મારા પતિએ અતિશય આતુરતા દર્શાવીને કહ્યું.

“ ઝેરીલી ઝમકેએ આપણા ગૃહમાં એ પ્રપંચને વિસ્તારવાનો વિચાર કર્યો છે અને જે તે મારા પુત્રનો તથા મારો ધાત દરવાજાં પણ આપ સાથે પુનર્જન કરીને આપની ગૃહિણી થવાના પોતાના ઉદ્દેશમાં નહિ ફાવે, તો પછી અંતે આપના પ્રાણ લેવાનો પણ તેણે પોતાના હૃદયમાં દૃઢ નિર્ધાર કર્યો છે. ” મેં ગંભીર સ્વરથી આ વાર્તા જણાવી.

મારા પતિ કાંઈક વિચારમાં પડી ગયા અને ત્યારપછી મને તેમણે પૂછ્યું કે: “ હૃદયવદ્ધભે, આ વાર્તા તારા જાણવામાં કેવી રીતે આવી ? તેના પ્રપંચની આ કથા તને કોણે આવીને સંભળાવી ? ”

આના ઉત્તરમાં ઝમકેએ મારી દેરાણી રામને પોતાના હાથમાં સમને તથા તેને લથેળીમાં આંદ ખતાવીને અમારા અમૃતમાં હલાહલને મેળવવાનો પ્રયત્ન કેવી રીતે કરવા ધાર્યો હતો અને તેની રામ સાથેની વાતચીત અચાનક કેવી રીતે કાનોકાન મારા સાંભળવામાં આવી હતી. એ સર્વ વૃત્તાંત તેના મથાર્થ સ્વરૂપમાં વર્ણવીને મેં મારા પાતને સંભળાવી દીધો અને ત્યારપછી મારા પતિએ ઝમકેએ તેમની સાથે જે વાતચીત કરી હતી, તે મને કહી સંભળાવી કે જેનો ઉલ્લેખ અત્યાર પૂર્વે જ કરાયેલો છે અને તેથી તેના દ્વિતીય વારના વર્ણનની આવશ્યકતા નથી. જે સ્ત્રી ધર્મધારિણી, સચ્ચરિત્રા, સદાચારિણી તથા સતી હોય, તો સ્ત્રીની યોગ્યતા એટલી બધી છે કે, સાક્ષાત્ દેવો પણ આવીને તેના ચરણોમાં મસ્તક નમાવે છે; પરંતુ જે સ્ત્રી અધર્મ-શીલા, દયાહીના, બિચારિણી તથા સ્વાર્થપરાયણા થાય છે, તો તે વેળાએ તેની કરતા રાક્ષસીની કરતાને પણ દૂર હટાવી દે છે અને

પિશાચિકાઓ પણ તેના નામથી કંપવા માંડે છે. આ તત્ત્વને તેમ જ અમરૂનાં પૂર્વચરિત્રોને મારા પતિ સારી રીતે જાણતા હોવાથી મારી બીતિ તેમને સકારણુ તથા સાધાર જણાઇ અને તેથી તેઓ એક પ્રકારના મહાગહન તથા ગંભીર વિચારમાં પડી ગયા. કેટલીકવાર સૂધી એવી રીતે વિચારમાં નિમગ્ન રહ્યા પછી તેઓ નિઃશ્વાસ નાખીને કહેવા લાગ્યા કે:—

“ કલ્યાણી, પ્રસંગ એવો આવ્યો છે કે, જો આ વાર્તાનો આપણે આપણા મુખથી ઉચ્ચાર કરીએ છીએ, તો આમાં તારી દેરાણી રામૂનો પણ હાથ હોવાથી આપણા ગૃહની પ્રતિષ્ઠા જવાનો ભય રહ્યા કરે છે અને જો કોઇ પણ પ્રકારનો ઉપાય નથી કરતા, તો આપણા પ્રાણુધાતનો સંભવ પ્રત્યક્ષ જણાય છે; એટલે હવે શું કરવું અને શું ન કરવું. એની મને સૂઝ પડતી નથી. ગૃહપ્રપંચ તથા ગૃહકલેશ મહાભયાનક હોય છે, એનો આજે મને યોગ્ય સાક્ષાત્કાર થઇ ચુક્યો છે. ”

“ મારા પ્રાણેશ, મારો એજ અભિપ્રાય છે ” કે, આપણે હવે જેમ અને તેમ જિતાવળથી આ ગૃહનો ત્યાગ કરવો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જો બની શકે તો હાલ તરત આપણે આ હિન્દુસ્તાનને પણ ત્યાગી દેવું અને કોઇ એક દૂરના દેશમાં જઇને જ નિવાસ કરવો; કારણ કે, એ માર્ગનું અવગંધન કર્યા વિના ગૃહની પ્રતિષ્ઠાને જાળવવાનું તથા આપણા પ્રાણુની રક્ષા કરવાનું કાર્ય આપણાથી નિર્વિઘ્ન પાર પાડી શકાય તેમ નથી. જો કે અચાનક આવી રીતે આપણા ગૃહત્યાગ તથા દેશત્યાગથી મારાં માતાપિતા તેમજ આપનાં માતાપિતાનાં હૃદયમાં આઘાત તો થશે જ; પરંતુ તે આઘાત આપણા મરણના આઘાત સાથે સરખાવતાં ખડુજ નિર્જળ આઘ ત હોવાથી એનો અત્યારે આપણે અધિક વિચાર કરવાનો નથી. શાસ્ત્રોમાં પણ એજ નીતિ કહેલી છે કે:—

‘ આપદર્થે ધનં રક્ષે હારાન્ રક્ષેઽનૈરપિ !

આત્માનં સતતં રક્ષેદ્દૈરપિ ધનૈરપિ ’ ॥

—એટલે કે, ‘ આપત્તિમાટે ધનનું રક્ષણ કરવું; પરંતુ જો સ્ત્રી તથા પુત્ર આના પ્રાણુ ભયમાં આવી પડ્યા હોય, તો ધનનો ભોગ આપીને પણ તેમના પ્રાણુની રક્ષા કરવી અને સ્ત્રી, પુત્ર તથા ધન

આદિના ભોગ આપીને પણ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવી. અર્થાત્ અહીં સ્ત્રી, પુત્ર તથા આપના પોતાના પ્રાણની રક્ષાનો પ્રસંગ એકત્ર આવીને ઉભો રહ્યો છે, એટલે અત્યારે આપના પિતાની સંપત્તિ તેમજ માતાપિતાના પ્રેમ આદિના લેશ માત્ર પણ આપે વિચાર કરવાનો નથી. જો આપણા ભાગ્યમાં સુખ લખાયલું હશે, તો તે સુખ આપણે ગમે ત્યાં અને ગમે તેવી આવસ્થામાં હોઈશું, તો પણ આપણને શોધતું આપણી પાસે આવી લાગશે અને જો આપણા ભાગ્યમાં સુખ નહિજ લખાયલું હોય, તો તેને દીવો લઈને ઘોળે દિવસે શોધવા છતાં પણ તે આપણને મળી શકવાનું નથી જ. મારો તો આવોજ અભિપ્રાય છે; પછી જો આપનો અભિપ્રાય એથી ભિન્ન હોય તો આપની ઇચ્છાને હું સર્વથા આધીન છું.” મેં મારો જ અભિપ્રાય હોતો તે મારા પતિદેવ સમક્ષ વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“ તારો આ વિચાર કોઈ પણ પ્રકારે અયોગ્ય તો નથી જ; કારણ કે, અહીંજ જો આપણે જૂદાં રહીએ, તો તેથી મારી તથા મારાં માતાપિતાની નિન્દા થાય; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ કદાચિત્ લોકો કુટુંબથી જૂદાં થવાના કારણરૂપ તને માનીને એમ પણ બોલે કે, બાયડીએજ ભાયડાને લંબેરીને માખાપથી તથા ભાઈથી જૂદો કરાવ્યો હશે. જો રામને આપણે ધરમાંથી કાઢી મૂકીએ, તો પણ તેથી ધરની ઉઘાડ તો જરૂર થાય અને થાયજ. આ સર્વ પરિસ્થિતિઓનો વિચાર કરતાં હાલ તરત ગૃહને ત્યાગીને બીજા દેશમાં ચાલ્યાં જવું, એના જેવો આ આપણને ટાળવાનો બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી અને એ ઉપાય દર્શાવવામાટે હું તારો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું. પરંતુ હવે પ્રશ્ન એ અવશિષ્ટ રહે છે કે, પ્રથમ તો મારાં માતા પિતાને આપણા ગૃહત્યાગનું કારણ શું દર્શાવવું અને જો જવાની વાત નક્કી થાય તો અહીંથી નીકળીને ક્યાં, ક્યા દેશમાં અને ક્યા નગરમાં જવું ? ” મારા પતિએ મારા અભિપ્રાયને માન આપીને એ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો.

એના ઉત્તરમાં મેં જણાવ્યું કે: “ આપના મામા અત્યારે જંગ-ખારમાં વ્યાપાર કરે છે અને તેઓ ત્યાંના એક ધનાઢ્ય તથા પ્રતિષ્ઠિત વ્યાપારી ગણાય છે. આપના તે મામા તથા આપનાં મામીનો આપના પ્રતિ બહુજ સારો ભાવ તથા પ્રેમ છે, એમ મેં મારાં સાસુજનના મુખથી ઘણીવાર સાંભળ્યું છે અને વળી આપનાં મામા મામીને ઇશ્વરે

અત્યાર સૂધી એક પણ સંતાનને રમાડવાનું સુખ આપેલું ન હોવાથી આપનામાંનો તેમનો ભાવ કાંઈપણ પ્રકારે ઓછો થાય, એવો સંભવ છેજ નહિ. અર્થાત્ જો આપણે તેમની પાસે જઈશું, તો ત્યાં આપણો સારો સત્કાર થશે અને તેમની સલાહથી જો આપ વ્યાપાર કરશો, તો આપણી પોતાની કમાણીથી જ આપણો સંસાર સારી રીતે ચલાવી શકશો. આપણે ત્યાં જઈને કાંઈ આપના મામાને ભારરૂપ થવાનાં નથી; કારણ કે, જો આપની ઈચ્છા હશે, તો પાંચ હજાર રૂપિયા વ્યાપારમાંટે આપના પિતાશ્રી અવશ્ય આપને આપશેજ અને જો તેઓ નહિ આપે, તો હું મારા પિતાશ્રીને કહીને એટલી રકમ આપને અપાવીશ; કારણ કે, મારા પિતાની હું એક માત્ર પુત્રી હોવાથી તેમની સંપત્તિની ઉત્તરાધિકારિણી હુંજ છું અને મારા પિતાશ્રીનો મારામાં એટલો ખર્ચા રહેલાવ છે કે તેઓ મારા વચનનો કદાપિ અનાદર કરે તેમ નથી. માત્ર આપના પિતાશ્રીને સમજાવીને જંગમ આર જવામાંટે તેમની અનુમતિ મેળવવી, એટલુંજ કાર્ય આપે કરવાનું છે. પરમાત્મામાં વિશ્વાસ તથા શ્રદ્ધા રાખીશું, તો આપણને પરદેશમાં પણ દર્શાવે અડચણ થાય તેમ નથી.”

“હાં છે; તો અહીંથી જઈને દુકાને એકાંતમાં અત્યારે જ હું મારા પિતાશ્રીને સર્વ વાર્તા જણાવું છું અને તે જાણ્યા પછી મારો નિશ્ચય છે કે, તેઓ આપણને જંગમ આર જવામાંટે અવશ્ય પોતાની અનુમતિ આપશેજ.” આ પ્રમાણે કહીને મારા પતિએ મને પૂછ્યું કે: “એ ખરું તો જાણે થઈ રહેશે; પણ જવાનું નક્કી થયા પછી પણ અહીંથી નીકળતાં આઠ દશ દિવસનો સમય વહી જશે અને એટલા દિવસ પણ આપણા આ ગૃહમાં આપણાથી કાઠી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, ઝમઢૂ રામદ્વારા ક્યારે ને કદાં થીયે આપણા પુત્રના નાશનો પ્રયત્ન કરશે, એનો નિશ્ચય નથી; તો એ આઠ દશ દિવસના સમયને નિર્ભયતાથી વીતાડવાનો આપણે શા ઉપાય કરે?”

“એનો ઉપાય સરળતાથી કરી શકાશે. હું મારાં માતૃશ્રીને આ સર્વ વૃત્તાંત જણાવીને મને પંદર દિવસને માટે તેમને ઘેર તેડી જવાનું કહીશ. તેઓ મને ત્યાં તેડી જશે અને આપને પણ ત્યાંજ જમવાનું કહેશે એટલે આ ગૃહમાં ખાનપાનનો આપણો વ્યવહાર રહેશે નહિ અને તેથી ઝમઢૂ કે રામનો આપણને વિષ આપવાનો વિચાર સફળ થઈ શકશે નહિ. તેઓ પોતાના કાર્યને પંદર દિવસ

ઉપર મુલતવી રાખશે અને તેટલા સમયમાં તો આપણે આ ગામમાંથી ચાલતાં પણ થઈ જઈશું અને તે સાથે આપણા ભયનો અંત આવી જશે.” મેં મારી બુદ્ધિ અનુસાર ઉપાય દર્શાવ્યો.

નિર્ભયતાથી ત્યાંજ આઠ દશ દિવસના સમયને વીતાડવાનો એ વિના ખીન્ને એક પણ સરળ અને સહજ ઉપાય ન હોવાથી મારા પતિને પણ મારી એ મુશ્કેલી યોગ્ય જણાઈ અને તેથી મારી એ મુશ્કેલીને સ્વીકારીને તેઓ પાછા દુકાને જવાને મારી પાસેથી ચાલ્યા ગયા. થોડીવારમાં હું પણ મારાં માતૃશ્રી પાસે જવાને ચાલતી. થઈ. મારાં માતૃશ્રીને મારા ભયની વાર્તા જણાવીને હું પાછી ઘેર આવી. રાતે મારા પતિદેવે મને જણાવ્યું કે: “મારા પિતાએ આપણા ગૃહમાં પ્રવેશેલા આ પ્રપંચની વાર્તા સાંભળીને દુઃખને દર્શાવનારા બે ચાર નિઃશ્વાસો નાખ્યા હતા અને અંતે દીર્ઘ વિચાર કરીને જંગળાર જવામાટેની મને તેમણે આજ્ઞા આપી છે: માત્ર એટલું જ નહિ, પણ બંને ત્યાંનો વ્યાપાર લાભકારક જણાય તો રૂપિયા દશ હજાર સુધીની રકમ આપવાની પણ પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી છે; એટલે હવે રૂપિયામાટે તારા પિતાશ્રીને પરિશ્રમ આપવાની અત્યારે તો આવશ્યકતા રહી નથી. બે ભવિષ્યમાં આવશ્યકતા હશે. તો તેમને પરિશ્રમ આપીશું.”

ખીજે દિવસે મારાં માતૃશ્રી આવીને મારાં સાસુજીની આજ્ઞા લઈ મને તથા મારા પુત્રને પોતાને ઘેર લઈ ગયાં અને તે સાથે મારા પતિને પણ પંદર દિવસ સુધી ત્યાં ભોજનમાટે આવવાનું જણાવી દીધું મારાં સાસુજીએ મારાં માતૃશ્રીના આ આમંત્રણને તત્કાળ માની લીધું એનું કારણ એ હતું કે, મારા સસરાજીએ મારાં સાસુજીને સર્વ વાર્તા સમજાવીને કહી દીધી હતી.

પ્રથમ તો મારાં માતાપિતાનો એવો વિચાર અમારા જણવામાં આવ્યો કે: ‘અત્યારે બે લીલાધર ઠક્કર એકલાજ જંગળાર જાય અને ત્યાં સ્થિરતા કરી લીધા પછીજ સ્ત્રી તથા પુત્રને ત્યાં બોલાવે, તો વધારે સાફ.’ પરંતુ મારો કોઈપણ પ્રકારે મારા પતિથી વિયુક્ત રહેવાનો મનોભાવ ન હોવાથી તેમણે તેમના પોતાના એ વિચારને ઠિંકા આગ્રહને છોડી દીધો અને મને પણ પતિ સાથે જંગળાર જવાની આજ્ઞા આપી દીધી.

મારા પતિએ ધીમે ધીમે પ્રવાસની તૈયારી કરવા માંડી અને આઠ દિવસમાં સઘળી તૈયારી થઈ ચૂકી. બહારના લોકોને એમ જણાવવામાં આવ્યું કે: ‘લીલાધરને તેના મામાએ કુટુંબ સહિત ખોજાગ્યો છે અને તેથી અચાનક ત્યાં જવું પડે છે; કારણ કે, તેના મામાની પ્રકૃતિ કેટલાક દિવસથી બેઠકે તેવી સારી રહેતી નથી અને તેથી ત્યાંના તેમના વ્યાપારને સંભાળવામાટે પોતાના એક આત્મીય જનની બહુજ આવશ્યકતા છે.’

અંતે અમારા પ્રસ્થાનનો દિવસ પણ આવી લાગ્યો અને જે વેળાએ અમે ગાડામાં બેસવાને ગામના ઝાંપા બહાર આવ્યાં, તે વેળાએ અમેને વળાવવામાટે ગામનાં બહુ સ્ત્રીપુરુષો શાકરના પડા તથા નાળીએર આદિ લઈને આવ્યાં હતાં. ઝેરીલી ઝમઝમ પણ શિષ્ટાચાર અથવા જનરૂઢિનું પાલન કરવામાટે નાળીએર અને શાકરનો પડો લઈને આવી હતી અને તે મારા હાથમાં આપતાં તેણે કહ્યું કે: “કલ્યાણી બહેન ! જે ઈશ્વરની ઈચ્છા છે તો હું પણ છ માસ કે વર્ષમાં તમારી પાસે જંગમ્માર આવીશ અને મારી જે અભિલાષા અપૂર્ણ રહી ગઈ છે, તે પૂરી કરીશ; કારણ કે, સંસારસુખવિપયક મારી અભિલાષા અઘાપિ પૂર્ણ થઈ નથી અને તે ત્યાં સૂધી પૂરી નહિ થાય, ત્યાં સૂધી માંડે જીવન અને મરણ મને સમાનજ ભાસતું રહેશે ! ”

“લલે પંચારજ્ઞે ! ” એથી વિશેષ હું બીજું કંઈ પણ બોલી નહિ; પરન્તુ તેના આ શબ્દોથી મારા હૃદયમાં એક નવીન આધાત થયો. અસ્તુ: શુભ મુહૂર્તમાં અમારું ગાડું ચાલ્યું અને અમે પારખંદરના માર્ગે ચલી ગયાં; કારણ કે, પારખંદરથી રેલ્વે ટ્રેનમાં બેસીને અમારે મુંબઈ જવાનું હતું અને ત્યાંથી સ્ટીમરમાં બેસીને સમુદ્રયાત્રા કર્યા પછી જંગમ્માર પહોંચવાનું હતું. અમે અમારા જનમાલના રક્ષણમાટે બે હથિયારબધ સિપાલીઓને પૈસા આપીને સાથે લીધા હતા અને તેનું કારણ એ હતું કે, તે વેળાએ માર્ગમાં પારવટિયાનો ત્રાસ વ્યાપી રહ્યો હતો અને તેથી અમેએ રાત્ર ન ચાલતાં દિવસના યાત્રવાનું જ પસંદ કર્યું હતું. સવારમાં આઠ વાગે અમેએ અમારું ગામ છોડ્યું.

પ્રકરણ ૧૩ મું ખારવટિયાના પંખમાં

જેઓ મુંબઈ, કરાચી, અમદાવાદ અને કલકત્તા આદિ વિશાળ તથા રેલ્વે ટ્રેન, ટ્રામ્વે, મોટર અને ઘોડાગાડી આદિ આધુનિક સુખ-મય પ્રવાસસાધનોવાળાં નગરોમાં જ વસેલાં છે અને જેમણે રેલ્વેટ્રેન કે સ્ટીમર વિના કદાપિ પ્રવાસ કર્યો નથી; તેમને ગાડામાં બેસીને પચીસ કે પચાસ ગાઉનો પ્રવાસ કેવી રીતે કરાય છે અને તે પ્રવાસમાં શારીરિક કંટ ઉપરાંત કેટલીકવાર માનસિક કંટ પણ કેટલા પ્રમાણમાં ભોગવવું પડે છે; એની કલ્પના લાગ્યેજ હોય છે. ગામડાંનાં ગાડાંની બનાવટમાં અદ્યાપિ કાંઈ પણ પ્રકારનો સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો નથી અને તેથી જ્યારે પણ ગાડામાં પ્રવાસ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, તે વેળાએ જાણે આપણે આજથી એક સો વર્ષ પૂર્વના કાળમાં જ પ્રવાસ કરતાં હોઈએને એવો જ આપણને ભાસ થયા કરે છે. ગાડામાં નીચેના ભાગમાં સ્પ્રિંગ-કમાન-ગિડકુલ ન હોવાથી જો નીચેની જમીન કેવળ નરમ માટીની હોય, તો તો કાંઈક સાધારણ થડકા લાગે છે; પણ જો જમીન પથરીલી અને કંકણ હોય છે, તો ગાડાના થડકાથી તેમાં બેસનારનાં હાડકાં પાંસળાં નરમ થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, પણ જો બેસનારની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોય અથવા તો દુઃખને સહન કરી શકે તેવી ન હોય, તો વખતે તેવા બેસનારને તાવ પણ આવી જાય છે. મારા પતિદેવને તો ગાડામાં બેસીને ઘણીકવાર બીજાં ગામોમાં વ્યાપારના કારણથી જવું પડતું હતું એટલે તેઓ તો ટેવાયલા હતા; પણ મને ગાડામાં બેસવાની વધારે ટેવ ન હોવાથી ગાડામાં બેસીને કરાયેલો આ પ્રવાસ ખુબ કષ્ટદાયક ભાસવા લાગ્યો; કારણ કે, કેટલેક સ્થળે ધારના ભાગો આવતા હોવાથી જમીન ખુબ કંકણ હતી અને બળદ સારા હોવાથી ઉતાવળથી ચાલતા હતા એટલે ચાર ગણો થડકા લાગતો હતો. ગાડામાં પ્રથમ ધાસનો જાડો થર કરીને તેની ઉપર જો કે બે સારાં ગાદલાં નાખ્યાં હતાં, છતાં તેથી થડકાની અસરમાં કાંઈ પણ ઘટાડો થતો નહોતો. સવારમાં ઘેરથી નીકળ્યા પહેલાંજ જો કે રોટલા અને દહિનું અમોએ સાધારણ શીરામણ તો કર્યું હતું; તો પણ બાર વાગે

રસ્તામાં ટીમણુ કરવામાટે એક ગામને પાદર નદીતીરે અમોએ ગાડું
 છોડ્યું અને ત્યાં સર્વ જનોએ ટીમણુ કરી લીધું. એક કલાક ગઈ
 ગાડાને પાછું નેડીને ચલાવવામાં આવ્યું. મધ્યાન્હસૂર્યનો તાપ અસહ્ય
 થવા લાગ્યો. એક ગાડાનો ધડધડાટ, ખીજો તડકાનો ઉકળાટ, મારી
 પ્રકૃતિ અવસ્થા અને તેમાં મારા પ્રાણુપ્રિય આગ્રકને જળવવાની
 ચિન્તા આદિથી મને એ પ્રવાસમાં અતિશય ત્રાસ થવા લાગ્યો.
 પરંતુ ત્રાસને વેડી લીધા વીના ખીજો ઉપાય ન હોવાથી મારા પતિ-
 દેવને મારા ત્રાસ વિશે મેં એક શબ્દ માત્ર પણ કહ્યો નહિ. હું
 મારા મનમાં ઝેરીલી ઝમકૂના શિરપર અભિશાપની વૃષ્ટિ વર્ષાવતી
 કહેવા લાગી કે : “ જો ઝમકૂને ગૃહમાં આશ્રય ન આપ્યો હોત, તો
 આજે ગૃહને ત્યાગીને વિદેશવાસમાટે બહાર નીકળવાનો તથા આવા
 ત્રાસોને ભોગવવાનો પ્રસંગ અમારા શિરપર કદાપિ આવ્યો ન હોત !
 દુપાત્રપર દયા કરવી તે સુપાત્રપર અત્યાચાર કરવા સમાન છે, એમ
 જે કહેવામાં આવે છે તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે.” અસ્તુ : બળદ
 સારા હોવાથી સાંજે પાંચ કે સાડા પાંચના શુમારે અમો દશ ગાડોનો
 એટલે કે વીસ માઈલનો પંથ કાપીને જામનગરના જામ સાહેબના
 ખીરસરા નામક ગામના પાદરમાં આવી પહોંચ્યાં અને ત્યાં ગામ
 બહાર પ્રવાસિજનોના ઉતારામાટે એક ધર્મશાળા હોવાથી ગાડાને
 ત્યાં છોડાવીને અમો ધર્મશાળામાં વિશ્રાંતિ લેવામાટે ઉતર્યાં. એ
 ધર્મશાળાનો રક્ષક લુહાણો હોવાથી તેને કહીને અમોએ રસોઈની
 અવસ્થા કરાવી અને ખીચડી, શાક તથા રોટલા અને દૂધ આદિ
 ભોજનથી અમો સર્વ તૃપ્ત થયાં. રસોઈ તૈયાર થતાં અને જમતાં
 ત્રણેક કલાકનો સમય થઈ ગયો અને તેથી રાત પડી ગઈ.

જમીને અમોએ ચાલવાની તૈયારી કરવા માંડી એટલે ધર્મ-
 શાળાના રક્ષક કાનજીભાઈએ મારા પતિને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે : “ શેઠ,
 આજની રાત અહીંજ કાઢી નાખો અને મળસકે ચાલવાનું રાખો,
 તો વધારે સારું; કારણ કે, આજ કાલ ચારે તરફ આરવટિયાના
 નામની રાડ સંલગાય છે અને જે ત્રણ દિવસથી આરવટિયા આટલા
 માંજ ભમ્યા કરે છે, એવા વાવડ થયા છે. અહીંથી અડવાણે જતાં
 રસ્તામાં ત્રણ ચાર વેંકળા એવા આવે છે કે ત્યાં કાંઈને મારી
 નાખવામાં આવે, તો પણ તેની જૂમ સંલગાય નહિ અને ખૂનની
 કાંઈને અમરજ ન પડે; અર્થાત્ જાણી નેહને કાળના મોઢામાં જવું,

એવી મારી સલાહ નથી, તમોને અહીં રહેવા તથા સુખમાટે જૂદી ઓરડી કાઢી આપવામાં આવશે એટલે તમો સુખપૂર્વક અહીં રાત-વાસો કરી શકશો, આપણો તો આવો અભિપ્રાય છે, પછી તમારો જે વિચાર હોય તે ખરો. ”

એના ઉત્તરમાં મારા પતિદેવે જણાવ્યું કે : “ કાનજીભાઈ, આપની વાર્તા સત્ય છે અને આપ વયોવૃદ્ધ હોવાથી આવી ઘટનાઓનો આપને અધિક અનુભવ હોય એ સ્વભાવિજ્ઞ છે; પરંતુ ખારવટિયાના ત્રાસની વાર્તા પ્રથમથીજ અમારા જાણવામાં આવેલી હોવાથી અમોએ અમારા રક્ષણમાટે હથિવારમંથ એ સિપાહીઓને સાથે લીધેલા છે અને ગાડાવાળો તથા હું મળીને એ જણુ ખીજા છીએ એટલે મારી ધારણા પ્રમાણે અમોને કશી પણ નડતર થાય તેમ નથી. ઉન્હાળાના તાપમાં દિવસે ગાડામાં બેસીને મુસાફરી કરવી તેના કરતાં રાત્રિની શીતળતામાંજ પ્રવાસ કરવો, એ મને કાંઈક ઠીક જણાય છે અને તેથી અમો અત્યારે જ ચાલીશું. આપની સારી સલાહ તથા અમારા તરફની લાગણીમાટે હું આપનો આભાર માનું છું. ”

મારા પતિએ તેણે અમારા માટે રસોઈ આદિની વ્યવસ્થા કરી આપેલી હોવાથી તેના બદલા તરીકે તેને એક રૂપિયો આપ્યો અને તે ઉપરાંત ખાદ્ય વસ્તુઓની કીમતનો દોઢ રૂપિયો જૂદો આપ્યો. ખરાખર નવ વાગે અમોએ અમારાં ગાડાં બેડયાં અને પાછાં અમો અમારા પ્રવાસના માર્ગમાં આગળ વળ્યાં. માર્ગમાં ભય છતાં પણ અમોએ રાતની વેળાએ ચાલવાની હિમ્મત કરી હતી તેનું કારણ એ હતું કે જામ સાહેબના ખીરસરાથી દોઢ ગાઉપર પૌરખંદર રાજ્યની સીમા આવતી હતી અને તેથી જો પૌરખંદરની સડકે ચઢી જવાય, તો પછી ખારવટિયાના પંજામાં સપડાવાની જરાપણ ભીતિ નહોતી; કારણ કે, તે ખારવટિયા જામનગર રાજ્યની સીમાને ઓળંગીને પૌરખંદરની સીમામાં કદાપિ લૂટફાટ કરતા નહોતા અને તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ જામસાહેબ સાથે અણુઅણુ થવાથી કેવળ જામસાહેબના રાજ્યમાંજ ખારવટું ખેડતા હતા; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ લૂટવા આવ્યા હોય અને જો તેમની એવી ખાત્રી થઈ જાય કે, તેમના હાથમાં સપડાયલાં પ્રવાસીઓ જામનગર રાજ્યની પ્રજા નથી અને અન્ય રાજ્યની પ્રજા છે, તો તેવા પ્રસંગે પણ તેઓ પ્રવાસીઓને લૂટતા નહિ; કિંમતુના પ્રવાસી જો આત્મણુ કે માધુ

હોય તો તેમને સામી થોડી બણી દક્ષિણા પણ આપતા હતા અને ચાલ્યા જતા હતા. આ સર્વ વાર્તા અમારા જાણવામાં હતી અને ત્રેથી કેટલેક અંશે અમો નિર્ભય હતાં.

ખીરસરેથી યગલમ એક માઇલ ચાલ્યા પછી એક ઉંડે વોંકળા આવ્યો. કૃષ્ણપક્ષની તૃતીયા હોવાથી તે વેળાએ આકાશમાં પૂર્ણ ચંદ્રનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો અને ચંદ્રના સૌમ્ય શુભ પ્રકાશનો સર્વત્ર વિસ્તાર થવાથી આસપાસની સર્વ વસ્તુઓ અમોને સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. દિવસ કરતાં શીતલ તથા શાંતિમયી નિશાની વળાનો પ્રવાસ અમોને ઓછો કષ્ટદાયક જણાતો હતો. અમારૂં માંડુ ઢાળપરથી વોંકળામાં ઉતર્યું અને વોંકળાને ઓળંગી સામેના ચઢાણ-પર ચઢવાની તૈયારીમાં હતું તે વેળાએ અચાનક તે ચઢાણના ઉપરના ભાગમાં બંદૂકવાળા બે માણસો ઉભેલા અમારા નેવામાં આવ્યા. તેમની મુખાકૃતિ તથા તેમનાં વસ્ત્રો આદિ જો કે સ્પષ્ટ દેખાતાં નહોતા; છતાં એટલો ભાસ તો અવશ્ય થતો હતો કે, તેઓ ઉંચા કદના હતા, તેમનો પહેરવેશ ઓખામંડળના વાઘેરાના પહેરવેશને કાંઈક મળતો હતો, તેમના હાથમાં બંદૂકો હતી અને તેમની લાંબી દાઢીઓ તેમના બાંધેલાં બોકાનામાં છુપાયેલી હોવાથી તેમનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થતું નહોતું. એ બે વ્યક્તિઓને સામી ઉભેલી જોઈને અમારા ગાડાવાળાએ ધીમેથી અમને કહ્યું કે: “ભય જેવું જણાય છે; સાવધ રહેજો; હિમ્મત રાખજો; જે થાય તે ખરું !” બંને ગાડાવાળાના આ શબ્દોનું તેઓ ઉત્તર આપતા હોય તે પ્રમાણે તેઓ અમારા ગાડાને આગળ વધતું જોઈને બોલ્યા કે: “જવાન ! વોંકળામાંથી ગાડાને ઉપર ચઢાવશો નહિ; ત્યાં ગાડાને ઉભું રાખો; જો અમારી આજ્ઞાનો અનાદર કરશો, તો વિના કારણ અમારે અમારા હાથોને તમારા લોહીથી રંગવા પડશે !”

તેમની આ આજ્ઞાને સાંભળી અમારી સાથે જે બે સિપાહીઓ હતા તેમાંના એક સિપાહીએ તેમને સામો સવાલ પૂછ્યો કે: “તમે કાણ છો અને મુસાફરના ગાડાને આ વોંકળામાં થોભાવવાનો હુકમ શા કારણથી ફરમાવો છો ? અમારા માગમાંથી આધા ખસી જાયો અને જો સરકારી માણસ હો, તો અમારી પાસે આવીને ખાત્રી આપો; નહિ તો તમોને થક પડતા માણસ ગણીને અમો તમારાપર આ કાણે જ બોળી ચકાવીશું અને તેના જવાબદાર તમોજ ગણાશે.”

“ એકાદ એ બંદૂક પણ સાથે લેતા આવ્યા છો કે શું ? ” તે એ મનુષ્યોમાંના એક મનુષ્યે કાંઈક ઉપહાસના સ્વરૂપમાં એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ ચાલો, સાઈ થયું કે, ઘર બેકાં ગંગા આવી મળી. અમારામાંના એ ત્રણ જણ પાસે બંદૂકો નથી એટલે તેમને આ બંદૂકો કામ લાગશે. ” તેના બીજા સાથીએ આ પ્રમાણેના શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો અને તે સ્થળે એક સીટી પણ વગાડી.

તેની સીટીનો અવાજ સાંભળતાંજ જંગલના આસપાસના ભાગોમાંથી બીજા સાત આઠ તેમના જેવા જ પોશાકવાળા હથિયારબધે માણસો નીકળી આવ્યા અને ત્યાર પછી તે સમૂહના સામેના ઉંચા ભાગપરથી નીચે વોંકળાના મધ્યમાં ઉતરી આવીને અમારા ગાડાની પાસે આવી લાગ્યા.

પરંતુ અમારી સાથેના બન્ને બહાદુર સિપાહીઓ પોતાની બંદૂકોના ઘોડા ચઢાવીને ગાડાના અગ્રભાગમાં ઉભેલા હોવાથી તેઓ એકદમ આવીને અમારા પર હુલો કરી શક્યા નહિ. તે લુટારા જ્યારે ગાડાથી વીસ પચીસ કદમના અંતરપર આવી પહોંચ્યા તે વેળાએ અમારી સાથેના સિપાહીઓમાંના એક સિપાહીએ તેમનું સંબોધીને કહ્યું કે : “ હવે એક પગલું પણ આગળ વધશો, તો પછીથી ભલે જે થવાનું હોય તે થાય પણ એક નિમેષ માત્રમાંજ તમારામાંના ચાર પાંચ જણ તો અવશ્ય અમારી બંદૂકનાં અગ્નિદાન થઈ જશે. જેમ તમે જીવપર ઉદાર થઈને રાજા વિરુદ્ધ બારવટું ખેડો છો, તેજ પ્રમાણે અમે પણ જીવપર ઉદાર થઈનેજ બારવટિયાના મોઢામાં આવીએ છીએ. ઇશ્વર તમને જેવી બુદ્ધિ આપે તેમ વર્તો; કારણ કે, જો અમારા પ્રાણ જશે, તોજ આ પ્રવાસીઓ તમારા હાથથી લુટાશે. ”

“ અમારા દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સૂધી તો એમનો તમારાથી એક વાળ પણ વાંકો કરી શકાશે નહિ; કારણ કે, અમે પણ વાઘેર બચ્યા છીએ અને મૂળ માણુકના ખાન્દાતમાંથી ઉતરી આવ્યા છીએ. ” બીજા સિપાહીએ પ્રથમ સિપાહીનાં વચનોને પુષ્ટિ આપતર શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ તમારી બૂની બનાવટની બંદૂકોને ભરતાં તમારો ધણો સમય વીતશે અને અમારી બંદૂકો ધ્રિજલોડ હોવાથી તમારી એક બંદૂક ભરાશે, ત્યાં તો તમારા પાંચ સાત

જણુ યમનાં ધામમાં, પહોંચી ગયા હશે. ખોલો, તમારા હુકમનીજ વાર છે,” પ્રથમ સિપાહીએ પોતાના અસ્ત્રની વર્ચસ્વતાનો પરિચય કરાવ્યો.

અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે, અમારી સાથે અમારા સંરક્ષણમાટે અમેએ જે સિપાહીઓને લીધા હતા તેઓ દરબારી સિપાહીઓ નહોતા, કિન્તુ ખાનગી સિપાહીઓ હતા અને પ્રવાસીઓને નિર્જયતાથી તેમના ઇચ્છિત સ્થાને પહોંચાડવાનો ધંધો કરીને જ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા. તેઓ જાતિના વાઘેર હતા અને તેથી બહુવા કાંઈપણ બારવટિયા, જેમની સાથે સંરક્ષક તરીકે તેઓ હોય, તે પ્રવાસીઓને લૂટવાની હિમ્મત કરી શકતા નહોતા: કારણ કે, બારવટિયાની મુંડી બહુવા વાઘેરોના હાથમાં જ રહ્યા કરે છે અને તેથી વાઘેરો સાથે તેમનાથી વેર ખાંધી શકાતું નથી. અધૂરામાં પૂરે અમારો ગાડાએકુ પણ વાઘેરજ હતો અને તેથી નવ્વાણુ ટકા તો અમે ભયથી મુક્ત હતાં; તો પણ આવા પ્રસંગને આવેલો જોઈને મારે હૃદય થરથર કંપવા લાગ્યું અને વાત હોંસાતોંસીપર આવતાં મારા પતિ પુરુષ હોવા છતાં પણ તેમના છાત્રા છૂટી ગયા.

અમારા સિપાહીઓનાં ઉપર્યુક્ત ભાષણોનું બારવટિયા તરફથી તત્કાળ કાંઈ પણ ઉત્તર મળ્યું નહિ અને તેથી થોડીવાર સૂધી તો ત્યાં મૌન ડિંવા શંતિના સામ્રાજ્યનો અધિકાર વ્યાપી ગયો. અમારા સિપાહીઓએ ધાર્યું કે, બારવટિયા કદાચિત્ અચાનક તેમનાપર આવી પડશે અને તેથી અમારા એક સિપાહીએ તત્કાળ એક ધડકો કરી દીધો. એક ગોળીએ સામા પક્ષમાંના એક માણસનો ભોગ લીધો અને એ પરિસ્થિતિને જોઈને શત્રુપક્ષના અગ્રેસર જેવા દેખાતા બારવટિયાએ અમારા સિપાહીઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે: “ભાઈઓ, તમે વાઘેર છો અને ખાસ આ પ્રવાસીઓના રક્ષણમાટે એમની સાથે આવ્યા છો, એ વાર્તા અમારા જાણવામાં નહોતી અને તેથી જ અમેએ આ પ્રવાસીઓને લૂટવામાટે અહીં આવવાનું સાહસ કર્યું હતું. વાઘેરો સાથે અમેએ કદાપિ ધીગાણું કર્યું નથી અને ભવિષ્યમાં કરવાના પણ નથી; એટલે હવે વિના કારણ ખંદૂકનો ઉપયોગ કરશો નહિ. તમારી ગોળીથી જે અમારો જણુ ધવાયો છે તે બારવટિયો નથી, પણ ખાટ-સવાદિયો છે, એ એક રીતે સારું જ થયું છે. હવે ત્યારે હવે રામરામ.”

આ પ્રમાણે કહી તે ખારવટિયા અને તેમના સહાયક ખાટ-સવાદિયા ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા; પરંતુ તેમને અટકાવીને અમારા અંગરક્ષકોએ કહ્યું કે: “ જ્યારે તમારો વાઘેર જાતિ તરફ આવો સારો ભાવ છે, તો આવો અમારી સાથે બેસીને ચલમ પીઓ. આપણે એક ખીજને મળી બેટી મિત્રો તરીકે જ જૂદા પડીશું.”

ખારવટિયાએ તેમના આમંત્રણને માન આપ્યું અને સર્વ જ-નોએ ધતૂરી (ચલમ) પીવાનો આરંભ કરી દીધો. અહીં વાંચકવર્ગ કદાચિત્ સવાલ કરશે કે, ખાટસવાદિયા એટલે શું વાર? તો એના ઉત્તરમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે, ખારવટિયા સાથે જોઓ કેવળ ખાટ (કમાણી) કરવામાટે અને તેનો સ્વાદ લેવામાટે જ જોડાય છે અને અમુક જૂટના કામમાં તેમને મદદ કરી પોતાનો ભાગ લઈને પોતાના સ્થાને ચાલ્યા જાય છે, તેમને કાડિયાવાડના લોકો ‘ખાટસવાદિયા’ના નામથી ઓળખે છે. એ ખાટસવાદિયાઓને કોઈવાર કમાણી કરવા જતાં જીવ પણ ખોવા પડે છે અને આજે તેવો જ બનાવ બન્યો હતો. અસ્તુ: તે વેંકળામાંથી અમોએ લગભગ અગિયાર વાગી ગયા પછી ગાડું હાંક્યું અને ત્યાર પછી માર્ગમાં ખીજું કોઈ પણ નવીન વિદ્યન ન આવવાથી ખીજે દિવસે સવારમાં આડ સાડા આઠ વાગે અમો નિર્વિઘ્ન અને સહીસન્નામત પ્રતાપી જેઠવા રાણાની રાજધાની સુદામાપુરી અથવા પૌરખંદરમાં આવી પહોંચ્યાં.

પ્રકરણ ૧૪ મું

સુદામાપુરીમાં ત્રણ દિવસ

સુદામાપુરી અથવા પૌરખંદરમાં હુદાણા જાતિનાં વણાં ધર હોવા છતાં અને અમારાં ઓળખીતંની પણ ત્યાં સારી સંખ્યા હોવા છતાં અમોએ કેટલાક વિષયોનો વિચાર કરીને. ધર્મશાળામાં ઊતરવાનો જ નિશ્ચય કર્યો; કારણ કે, પૌરખંદરમાં ધર્મશાળાની સંખ્યા ખીજાં એટલી જ વસતિનાં નગરો કરતાં બહુ જ વિશેષ છે અને તેમાંની કેટલીક ધર્મશાળાઓ તો એવી પણ છે કે, જ્યાં આપણને રહેવાની લગભગ ધર જેવી જ સગવડ મળી શકે છે. હું તો જો કે આ

વેળાએ પૌરખંદરમાં પહેલ વહેલીજ આવી હતી, પણ મારા પતિ વ્યાપાર આદિના કારણથી કેટલીકવાર પૌરખંદરમાં આવી ગયેલા હોવાથી તેઓ પૌરખંદર અને ત્યાંની પરિસ્થિતિથી સારી રીતે જાણીતા હતા. તેમની માન્યતા પ્રમાણે સમુદ્રતીરે સ્મશાનભૂમિની સામે દીવા-દાંડીની જોડાજોડ આવેલી લાટિયાની ધર્મશાળામાં રહેવાની ઉત્તમ સગવડ હોવાથી અમો ત્યાં જ ગયાં અને ત્યાં પણ ધર્મશાળાનો રક્ષક એક વૃદ્ધ હુલાણો હોવાથી તેણે અમને એક જૂદો ઓરડો અમારા નિવાસમાટે કાઢી આપ્યો. ધર્મશાળામાં સ્થિરતા કરી દાતણ-પાણી કર્યા પછી મારા પતિ બજારમાં ગયા અને ગાડાવાળા તથા અંગરક્ષકોમાટે મીઠાઇ વગેરે લાવીને અમારામટે હવેલીની પાતળ બાર વાગે આવે એવી વ્યવસ્થા કરી આવ્યા. ગાડાવાળા તથા અંગરક્ષકોને જમાડી અમોએ પણ થોડોક નાસ્તો કરી લીધો અને ત્યાર-પછી ગાડાવાળાને તેની સાથે ઠરાવેલા લાડા કરતાં એક રૂપિયો વધારે તેમજ અંગરક્ષકોને પણ તેમની સાથેના ઠરાવ ઉપરાંત બન્ને રૂપિયા ઇનામ તરીકે આપીને મારા પતિએ તેમનાં ઘણાં જ વખાણ કર્યાં અને તેમની વિશ્વાસપાત્રતામાટે તેમને ધન્યવાદ આપ્યા; તેઓ અંતુષ્ટ થઇ અમારો પ્રવાસ સુખમય થાય, એવી ઇચ્છા દર્શાવીને ત્યાંથી પાછા જવાને વિદાય થયા અને બાર કે સાડા બાર વાગે હવેલીની પાતળ આવતાં જમી જૂડીએ અમો સર્વ નિદ્રાવશ થઇ ગયાં; કારણ કે, એક આખો દિવસ અને એક આખી રાત અમોએ ગાડામાં ચીતાડેલાં હોવાથી અમોને એટલો બધો થાકડો લાગ્યો હતો કે તેથી અંબમાં શિથિલતા તથા નેત્રોમાં નિદ્રાનો આવિર્ભાવ થાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું. અમો સાંજે ચાર વાગ્યા પછી નિદ્રામાંથી જાગૃત થયાં.

ગ્રીષ્મઋણનો દિવસ દીર્ઘ થતો હોવાથી સૂર્યાસ્તમાં હજી અઢીથી ત્રણ કલાકનો વિરત્ત હતો એટલે મારા પતિ પાછા બજારમાં ગયા અને બજારમાંથી જોઇતો દાણોદૂધી, ઘી, તેલ, મસાલો તથા બજારણુ આદિ રાંધવાનાં સાધનો લઇ આવ્યા તથા હરીકેન હેમ્પ સાથે જ હતો તેમાં ધસલેટ પણ પૂગવી આવ્યા. જોઇતાં વસણો અમોએ સાથે લીધેલાં હોવાથી તરત મેં ખીચડી, શાક તથા રોટલા કરી નાખ્યા અને એ ઉની રસોઇ જમવાથી અમારાં શરીરોમાં કાંઇક નવીન ચૈતન્ય આવ્યું. ધર્મશાળાના રક્ષક વૃદ્ધ હુલાણો-

માટે પણ મેં રાંધેલું હોવાથી તેને પણ અમોએ અમારી સાથે જ જમવા બેસાડ્યો હતો અને તેથી વાસણ તે જ બિચારો માંજ આવ્યો.

દિવસે અમોએ નિદ્રાનું યોગ્ય સેવન કરેલું હોવાથી રાત્રે આઠ વાગનામાં પુનઃ અમારી આંખો ઉઘ્ઘી ઘેરાય એવો સંભવ નહોતો. આ કારણથી અમો પતિપત્ની, અમારા બાળકને સૂવડાવ્યા પછી, અમરા હવે પછીના પ્રવાસ વિશેનો વાર્તાલાપ કરતાં બેડાં હતાં એટલામાં ધર્મશાળાનો રક્ષક, આપણો વૃદ્ધ શાંતિબંધુ કે જેનું નામ નાનજીભાઈ હતું, તે પોતાનો હુકો લઈને આવી પહોંચ્યો અને ઓરડાના દ્વારમાંજ તેણે પોતાનો અડડો જમાવી દીધો. તેના આવવાથી હું અંદરના ઓરડામાં ચાલી ગઈ; કારણ કે, એ ધર્મશાળામાં જે ઓરડાઓ કરવામાં આવ્યા છે, તેમાં બે લાભ પાડેલા હોવાથી આવા પ્રસંગે સ્ત્રીવર્ગને પોતાની લજ્જાનો પરિત્યાગ કરીને અન્ય પુરુષ સમક્ષ બેસી રહેવાનો અવસર આવતો નથી. હું અંદરના ઓરડાના ઉંબરાની અડોઅડજ બેઠેલી હોવાથી મારા પતિ સાથે નાનજીભાઈનો જે વાર્તાલાપ થાય તે મારા સાંભળવામાં આવી શકે તેમ હોવાથી મને કંટાળો ઉપજવાનો સંભવ નહોતો.

નાનજીભાઈએ આ વેળાએ નીચે એક નાનું ગોઠણ સૂધી પહોંચતું પોતિયું અને માથાપર ફાટેલું ફાળિયું લપેટયું હતું અને ખલાપર કપડાનો એક કટકો નાખેલો હતો. તેણે બેસીને જે પ્રથમ પ્રશ્ન મારા પતિને પૂછ્યો તે એ હતો કે “કેમ લીલાધર શેઠ, વીચાર પાણી ક્યાં? બહેનાં બહેનાં સૂઈ જવાનો વિચાર હોય, તો આપણે ગચ્છાંતી કરીએ અને બે ઘડી બેસવાનો વિચાર હોય, તો બે ઘડી વાતોના આનંદમાં વખત વીતાડીએ. આજે મુસાફરોની સંખ્યા ઓછી હોવાથી મને પણ કાંઈ વધારે કામ નથી.”

એના ઉત્તરમાં મારા પતિએ જણાવ્યું કે: “નાનજીભાઈ, આનંદથી બે ઘડી બેસો અને વાતચીત કરો; કારણ કે, અમોએ અપોર પછી કાંઈક વિશ્રાન્તિ લીધેલી હોવાથી અત્યારમાંજ અમસ્તો પણ અમારો ઉંઘો જવાનો વિચાર તો નહોતોજ અને તેથી અમે વાતચીત કરતાં બેડાં હતાં એટલામાં તમો આવ્યા એ વળી વધારે સારું થયું. તમારા જેવા વૃદ્ધ પુરુષ સાથેના વાર્તાલાપમાંથી અમેને પણ કાંઈક બાજુના જેવું મળી આવે.”

“ત્યારે તો કાંઈ વાંધો નહિ; તમારો સ્વભાવ સારો જાણીને અને તમારા ગાડીવાળા તથા તમારી સાથે આવેલા સિપાહીઓના મુખથી તમારાં ચતાં વખાણુ સાંભળીને તમારા વિશે મારો ભાવ થવાથીજ હું અત્યારે અહીં આવ્યો છું. નહિ તો હું ખીજા મુસાફરો પાસે કદાપિ આવી રીતે ખેસવાનું સાહસ કરતોજ નથી; કારણ કે, કેડલાક મુસાફરો એવા તો તુન્દમિજાત અને દાંભિક હોય છે કે. આ ધર્મશાળામાં વાસીદું વાળીને તથા લોકોનું કામકાજ કરીને ગરીબીથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવનાર આ કંગાલ યુદ્ધ સાથે વાતચીત કરતાં પણ તેઓ શરમાય છે અને તેથી માનની જરા પણ લાગણી તેઓ દર્શાવતા નથી. હું ભલે કંગાલ છું પણ જાતિનો લુહાણો હોવાથી એક લુહાણા તરીકેના મારા હૃદયમાંના આલમાનનો અઘાપિ લોપ થયો નથી અને તેથી જ્યાં માન ન મળે ત્યાં હું દષ્ટિપાત પણ કરતો નથી. હું ઇશ્વર મને જરૂર ખાજરાનો જે રોટલો આપે છે તે ખાઈને મારા દુઃખમય જીવનને વીતાડ્યા કરું છું, ઇશ્વર વિના ખીજા કોઈની પણ પરવા રાખતો નથી અને તેથીજ કોઈની ખુશમદ પણ કરતો નથી.” યુદ્ધ નાનજીભાઈએ એક લુહાણા તરીકેના પોતાના અભિમાનનું દર્શન કરાવ્યું.

“ત્યારે તમે આ પૌરખંદરના નિવાસી છો કે કેમ?” મારા પતિએ સંભાષણને આગળ વધારવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું.

“જી, નહિ, હું મૂળ આ પૌરખંદરનો નિવાસી નથી; હું મૂળ જામનગરનો નિવાસી છું અને ધર્મકર્મસંયોગે આજે કેડલાંક વર્ષથી આ પૌરખંદરમાં આવી પડ્યો છું અને જીવનમાં જે દિવસો બાકી છે તે પૂરા કર્યા કરું છું. આ સંસારમાં મારામાટે આશાનું એક પણ ખંધન અવશિષ્ટ રહ્યું નથી, તેથી જેમ મને કોઈ પ્રકારનું સુખ નથી તેમજ કોઈ પ્રકારનું દુઃખ કિંવા કોઈ પ્રકારની ચિન્તા પણ ભલે મારામાટે અવશિષ્ટ રહી નથી અને એ મારાપર ઇશ્વરનો એક પ્રકારનો ઉપકાર થયો છે એમજ હું માનું છું.” જદ્દ નાનજીએ કાંઈક નિરાશાથી એ વચનો ઉચ્ચાર્યાં.

“ત્યારે જામનગરનો અથવા તમારી ‘સ્વર્ગાદિપિ ગરીયસી’ જન્મ-જામિનો તમારે શા કારણથી પરિત્યાગ કરવો પડ્યો છે અને આ પૌરખંદરમાં આવી અવસ્થામાં શા કારણથી રહેવું પડ્યું છે, તે જો અડચણ ન હોય તો જણાવવાની કૃપા કરશો, કાકા?” મારા પતિને

તે વૃદ્ધના જીવનમાં કાંઈક રહસ્યનો ભાસ થવાથી તેમણે આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ હીલાધર શેઠ, જે કે મારા દુઃખની અથવા મારા જન્મભૂમિ-પરિત્યાગના કારણની કથા ક્રોધને સંભળાવવા જેવી તો નથીજ, છતાં તમોને એક સજ્જન જ્ઞાતિયન્ધુ જાણીને હું તમોને મારી તે કર્મકથા સંભળાવીશ; કારણ કે, એથી મારા મનનો દુઃખભાર કાંઈક ઓછો થશે. એવી મારી માન્યતા છે. ” આ પ્રમાણે કહીને તે વૃદ્ધ નાનજીએ એક નિશ્વાસ નાખ્યો અને હુકાની એક ફૂંક ભરીને પોતાની કર્મકથાનો આવી રીતે આરંભ કર્યો:—

“ જામનગરમાં એકવાર મારા પૂર્વજોની એવી જાહોજલાલી હતી કે, જામનગરના નામદાર જામ વિલાજી પણ મારા પિતાને અતિશય માનની દૃષ્ટિથી જોતા હતા અને જામનગર રાજ્યમાંનાં જામનગર, જોડિયા, તથા સલાયા આદિ બંદરોમાં અમારી મોટી મોટી વખારો ચાલતી હતી; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ પાંચ તો અમારાં ઘરનાં વહાણ હતાં અને કરાચી, મુંબઈ, મસ્કત, ખસરા તથા એડન સાથે અમારો વ્યાપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો. જ્યાં સૂધી કુટુંબમાં સંપત્તિ હતો અને ભાઈઓ એકત્ર હતા ત્યાં સૂધી તો દિવસાનુદિવસ અમારા ગૃહમાં લક્ષ્મી તથા મનુષ્યોની વૃદ્ધિજ થતી જતી હતી અને અમારા કુટુંબમાં એક રસોડે જમનારાં અમો સ્ત્રી, પુરુષ તથા બાળકો મળીને પચાસ માણસ હતાં. પરંતુ જ્યારે સ્ત્રીઓના પરસ્પર દ્વેષભાવથી કુટુંબમાં ક્લેશ તથા કુસંપનો સંચાર થયો અને મારા પિતા સાથે લઠી વઢીને મારા ત્રણ કાકા જૂદા થયા તે દિવસથીજ અમારા કુટુંબની અવનતિનો આરંભ થઈ ચૂક્યો. પ્રથમ તો અમારા પાંચે વહાણ એ વર્ષમાં જ એક પછી એક કરીને ડૂબી ગયાં અને તે વખતમાં વીમાની રૂઠિ અસ્તિત્વમાં આવેલી ન હોવાથી અથવા તો તે રૂઠિનો લાભ લેવાની આ તરફ વધારે પદ્ધતિ ન હોવાથી એ હાનિનો ક્રોધને કશો પણ બદલો મળી શક્યો નહિ; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ તે વહાણો માલથી ભરેલાં ડૂબેલાં હોવાથી લગભગ રૂપિયા ત્રણ લાખથી ચાર લાખનો ટોટો આવી પડ્યો અને તેથી મારા પિતા તથા મારા કાકા દોમદોમ સાહેબીમાંથી સર્વથા સાધારણ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા. જે જામનગરમાં એક વાર રાજા જેવી સાહેબી ભોગવી હતી, તે જામનગરમાં સાધારણ સ્થિતિમાં દિવસો વીતાડવાનું થોગ્ય

ન લાગવાથી મારા પિતાએ મારાં માતૃશ્રી તથા પોતાના ત્રણ પુત્ર અને ત્રણ પુત્રીઓને સાથે લઈને જામનગરનો ત્યાગ કર્યો અને તેઓ એક ગામડામાં આવીને વસવા લાગ્યા તથા જે ત્રણ ચાર હજારની પુંછ રહી હતી તેના યોગે ગામડામાં એક દુકાન કરીને સાધારણ વ્યાપારથી પોતાનું તથા પોતાના કુટુંબનું પાલન કરવા લાગ્યા. અમો ત્રણ ભાઈઓ હતા, તેમાં સર્વથી મોટા ભાઈનું નામ કાલિદાસ હતું, બીજો હું હતો અને ત્રીજા સર્વથી નાના ભાઈનું નામ ધર્મસિંહ હતું. ત્રણે બહેને અમો ત્રણે ભાઈઓ કરતાં નાની હતી અને તેમના અનુક્રમે જેતબાઈ, મોતીબાઈ અને વાલીબાઈ એ પ્રમાણેનાં નામો હતાં. મારા પિતા આણંદજીભાઈ એક કુશળ; સરળ સ્વભાવના તથા કરકસરિયા વ્યાપારી હોવાથી તથા મારાં માતૃશ્રી લક્ષ્મીબાઈ એક વ્યવહારનિપુણ તથા ઉત્તમ ગૃહિણી હોવાથી ગામડામાં સાધારણ કમાણી હોવા છતાં અને આટલા વિશાળ કુટુંબને પાળવાનો ભાર મસ્તકપર હોવા છતાં પણ તેમણે અમો સર્વ ભાઈ બહેનોને યથા સમય પરણાવ્યાં અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને કાંઈને પણ રીતે ઝાંખ લાગવા દીધી નહિ. અમો સર્વ ભાઈ બહેનોને પરણાવવાના ભારથી મુક્ત થયા પછી જે વર્ષે મારા પિતાશ્રી માંદા પડ્યા અને પાંસઠ વર્ષની અવસ્થામાં તેમણે સ્વર્ગવાસ કર્યો. મારા પિતાશ્રીના પરલોકવાસ પછી અમો ભાઈઓમાં સંપ રહી શક્યો નહિ; કારણ કે, મારો સર્વથી નાનો ભાઈ ધર્મસિંહ જરા નટખટ હતો અને અધૂરામાં પૂરું તેની બાયડી પણ એવી કંકાસીયણ હતી કે ન પૂછો વાત ! તે બાયડી હમેશાં અમો જે ભાઈ વિરુદ્ધ પોતાના ધણીના કાન ભર્યા કરતી હતી અને તેનું છેવટે પરિણામ એ થયું કે, અમોને જૂદા થવું જ પડ્યું. એ વેળાએ ધરમાં છ હજારની મિલકત હતી તે સરખે ભાગે બહેની લઈને બન્ને હજાર રૂપિયા લઈ અમો જૂદા થયા. એ બે હજારમાંથી બૈરાનાં ઘરેણાં તથા ધરનાં રાચરચીકાંને બાદ કરવામાં આવે, તો રોકડ રકમ તો દરેકને પાંચ પાંચસોનીજ મળી હતી. મારાં માતૃશ્રી મારા મોટા ભાઈ સાથે રહ્યાં, એ વેળાએ મારા મોટા ભાઈ કાલિદાસને એક પુત્રી તથા એક પુત્ર મળીને એ સંતાન હતાં, મને ઈશ્વરે ત્રણ પુત્ર તથા બે પુત્રી મળીને પાંચ સંતાન આપ્યાં હતાં અને મારા નાના ભાઈને માત્ર એક જ પુત્રી હતી, એંરી ધરના ગામડામાં એક દુકાન જેટલી સારી રીતે ચાલી શકે તેટલા સારા

પ્રમાણુમાં ત્રણ દુકનો ન આવી શકે, એ સ્વાભાવિક હોવાથી ધરને ઝગડો મટયા પછી ધંધાની રસાકસીના ઝખડાનો આરંભ થયો અને તેના પરિણામે ભાઈ ભાઈમાં પણ અણખંનાવ તથા કળ્યો કંકાસ થવા લાગ્યા. આ કારણથી મેં ગામમાંના મારા બપાપારને ઘટાડીને આસપાસના ગામડાંમાંથી ધી ખરીદી તેના કૂદલા ભરીને જામનગર, ખંભાળિયા તથા સલાયા આદિ મોટા શહેરોમાં લઈ જઈને વેચી આવવાનો એક નવો ઉદ્યોગ આરંભ્યો અને તેથી કંકેશની ન્યૂનતા થવા સાથે મને નફો પણ કાંઈક ઠીક મળવા લાગ્યો. આવી રીતે કેટલોક કાળ વીત્યા પછી મારા મોટા ભાઈ કાલિદાસનો અચાનક કાલેરાના રોગથી સ્વર્ગવાસ થયો અને તેના અલ્પવયસ્ક પુત્ર પુત્રીને જળવચાની જવાબદારી પોતાના માથા પર લઈને મારા નાના ભાઈ ધર્મસિંહે મારા મોટા ભાઈના ખોવાડાં તથા તેમની ત્રણેક હજારની મત્તા પોતાના કબજામાં લઈ લીધી અને મારાં માતૃશ્રીને પાળવાનો ભાર મારા માથા પર લાદ્યો. મેં તેના એ અન્યાયને પણ સહન કરી લીધો. પુત્રને મોડા પરણાવીએ તો ચાલે, પણ પુત્રીને તો મથાસમય પરણાવવી જ જોઈએ, આવો આપણા હિન્દુશાસ્ત્રનો નિયમ હોવાથી અને મારી પુત્રી ભાગીરથી સવથી મોટી હોવાથી તથા તે અત્યારે દશ વર્ષની બચેલી હોવાથી તેનું સગપણ મેં અમારા ગામથી જ ગાઉપર આવેલા એક ખીજા ગામમાંના એક સારા લુહાણા ગૃહસ્થના પુત્ર વેરે કરી નાખ્યું અને અગિયારમે વર્ષે તેને પરણાવીને હું એ ચિન્તાથી મુક્ત થયો.....”

નાનાજીભાઈ પોતાની કર્મકથામાં આગળ વધતા હતા એટલામાં મારા પતિએ મને આજ્ઞા કરી કે: “જરા ચાહે કરી આપોને.”

પીવામાટે દૂધ લીધું હતું અને શાકર તથા ચાહ પણ હતી એટલે સગડી સળગાવીને તેના પર મેં ચાહ મૂકી દીધી. વીસક મિનિટમાં ચાહ તઈયાર થઈ ગઈ એટલે ચાહ પીધા પછી નાનાજીભાઈએ પુનઃ પોતાની કર્મકથાને આગળ લંબાવીને કહેવા માંડ્યું કે:—

“એક પુત્રીને પરણાવવાની ચિન્તાથી તો સર્વ પ્રકારે હું મુક્ત થયો; પરંતુ ત્યારપછીનું એક વર્ષ સાંરે થયું અને ખીજા વર્ષમાં અવર્ષણના કારણથી દેશમાં સર્વત્ર દુષ્કાળની આધાનો રંમ દેખાવા લાગ્યો અને તેથી મારા હૃદયમાં એક નવીન ચિન્તાનો ઉદ્ભવ થયો; કારણ કે, મારા ઘરમાં પાંચ સાત નાનાં મોટા દેર—

ગાયો તથા બેંસો આદિ-હોવાથી અને ઘાસ ક્યાંય ગોત્યું પણ જડતું ન હોવાથી તેમની શી બ્યવસ્થા કરવી તેમજ જ્યાં ત્યાં લૂટફાટ અને ચોરી ચંકારીનો આરંભ થઈ ગયેતો હોવાથી કાંઈ પણ પ્રકારનાં સુરક્ષિતતાનાં સાધનો વિનાનાં ગામડામાં નિર્ભયતાથી આટલા કુટુંબને લઈને કેવી રીતે રહેવું, એ વિશેના ગંભીર વિચારમાં હું નિમગ્ન થઈ ગયો. છ મહિનાનો સમય તો નાના પ્રકારનાં કપડો તથા ચિન્તાઓને વેડીને અમોએ અમારા ગામમાંજ વીતાડ્યો; પણ ત્યાર પછી ત્યાં રહેવાનું મને યોગ્ય ન લાસવાથી મેં કુટુંબને લઈને કાંઈ મોટા નગરમાં જઈને વસવાનો વિચાર કર્યો. પ્રથમ તો ચાર ગાયો અને એક બેંસને મેં પાણીના મૂલ્યે વેચી નાખી અને માત્ર એક ગાય તથા એકજ બેંસને રાખી. છેવટે હું મારા વિશાળ કુટુંબને લઈને જોડિયા ખંદર ગયો અને મારો નાનો ભાઈ ધર્મસિંહ તેનું કુટુંબ વિશાળ ન હોવાથી અમારા ગામમાંજ રહ્યો. જે સમયમાં હું મારા કુટુંબને લઈને જોડિયા ગયો હતો, તે સમયમાં જોડિયાનું ખંદર તે એક ધીકતું ખંદર હોવાથી અને ત્યાં વ્યાપાર વ્યવસાયની વિપુલતા હોવાથી અમારો નિર્વાહ ત્યાં સારી રીતે થઈ શકશે, એવી મારી માન્યતા હતી અને તે મારી માન્યતા સત્ય પણ ઠરી; કારણ કે, ત્યાં અમોએ દાળિયા મમરાની દુકાન કરી અને ગાય તથા બેંસનું જે દૂધ થતું હતું તે પણ અમો વેચતાં હતાં અને મોટા બે છોકરાને એક લુહાણા વ્યાપારીને ત્યાં નોકર તરીકે રાખી દીધા હતા એટલે અમારું ગાડું આનંદથી ગળડયા કરતું હતું અને તેથી હું કેટલેક અંશે નિશ્ચિન્ત થયો હતો; પરંતુ એ નિશ્ચિન્તતાનો લજ્જો તો આરંભ જ થયો હતો એટલામાં એક સર્વથા નવીન અને ન ધારેલી ચિન્તાનો ભાર મારા શિરપર આવી પડ્યો. મારી જે છોકરીને મેં પરણાવી હતી, તે છોકરીને દોલેરાની બાંધા થવાના સમાચાર મારા સાંભળવામાં આવ્યા અને તેથી મારાં બધાં કામોને પડતાં મૂકી મારી સ્ત્રીને લઈને હું મારી તે ગરીબ ગાય જેવી દીકરીની સંભાળ લેવામાટે તેના ગામ ભણી જવાને એક પળ માત્રનો પણ વિલંબ ન કરતાં ચાલતો થઈ ગયો. જોડિયાથી મારી દીકરીનાં સામ-રિયાનું ગામ દશ ગાઉ કરતાં પણ કાંઈક વધારે થતું હોવાથી અમો મળસકે જોડિયાથી નીકળેલાં ઠેક વીચારતાણે ત્યાં જઈ પહોંચ્યાં. જે દીકરીને ઘેર અમારે ખાવું પીવું તો હતું જ નહિ, પરંતુ જે સાધારણ

માન અમને મળવું જોઈએ, તે પણ ન મળ્યું અને તેથી અમે આશ્ચર્યમાં પડી ગયાં. અમેએ અમારી દીકરીના સમાચાર પૂછ્યા એટલે તેના ઉત્તરમાં મારી દીકરીની સાસુએ જણાવ્યું કે: “બોલા છેવાડના ખોયડામાં તમારી દીકરી પડી છે, તેને જઈને સંભાળી લ્યો.” અમેએ જઈને જોયું, તો મારી તે દીકરી એક ટ્રેલા ખાટલામાં ખડકા નિશ્ચેષ્ટ જેવી દશામાં પડી હતી અને તે બિચારીને પોતાનાં વસ્ત્રોનું પણ બાન નહોતું. અમેએ તેને બોલાવી ત્યારે તેણે આંખો ઉઘાડી અને થોડીવાર સૂધી ટમટમ અમારી સામું જોઈને તે પોતાની આંખોમાંથી આંસૂડાં ખેરવા મંડી ગઈ. તેને કાલેરા થયો નહોતો, પણ ઝાડા એટલા બધા થયા હતા કે ત્રણ દિવસની માંદગીમાં તો તે મરવાની અણીપર આવી પહોંચી હતી અને ત્રીસ માણસનું કુટુંબ હોવા છતાં તેની સારવાર કોઈપણ કરતું નહોતું એટલે તેના શરીરમાં નિરાશા તથા માનસિક આધાતનું પણ બયાનક પરિણામ થયું હતું, પ્રથમ તો અમેએ તેનાં બગડેલાં વસ્ત્રોને કાઢી નાખીને બીજાં વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં અને ત્યારપછી ત્યાં જ ગંદવાડો થયો હતો તેને ખસેડીને તે જગ્યાને સ્વચ્છ કરી નાખી અને જોડીયાના ડોક્ટર પાસેથી કાલેરાની દવા હું લેતો આવ્યો હતો, તેમાંથી એક ભાગ દવાનો મેં તેને આપી દીધો; કારણ કે કાલેરાની દવા ઝાડાના રોગપર પણ અસર કરે છે, એ વાત મારી જાણમાં હતી. થોડીવાર પછી કાંઈક આરામ જેવું જણાયાથી મારી તે મરણોન્મુખ પુત્રીએ પોતાના મંદ પડી ગયેલા સ્વરથી અમેને કહ્યું કે: “માતા પિતા, તમેએ જીવતા મનુષ્યોનું રક્તપાન કરનારાં રાક્ષસોના ગૃહમાં મને નાખી, તેના કરતાં જો ઝેર પાછને મને કાળના મુખમાંજ ધોકેલી દીધી હોત, તો મારો તરત છૂટકો થઈ જત અને આમ રીયાઈ રીયાઈને મરવાનો વખત આવત નહિ! આજે ચાર દિવસથી મારી આ અવસ્થા છે; પણ કોઈએ ધરમાંથી મારી સંભાળ લીધી નથી અને મારી સાસુ કોઈ પણ માણસને મારી પાસે આવવા દેતી નથી; કારણ કે, તેનો તો એજ વિચાર છે કે, દીકરાની વહૂ મરી ગઈ અને ખાનસકું ફાટી ગયું, એ બંને બરાબર છે; તેના મનમાં દવા જેવી વસ્તુનું અસ્તિત્વજ નથી, અને હું પણ આવાં દયાહીન સાસરિયાંમાં રહીને જીવવા કરતાં મરવાનેજ વધારે સારું માનું છું. પરણીને અહીં આવ્યા પછી મારાપર જે અમાનુષી અને રાક્ષસીય અત્યાચારોની વૃષ્ટિ વર્ષવા

માંડી છે, તેનો અત્યાર સૂધી અંત આવ્યો નથી અને હું જીવતી છું ત્યાં સૂધી અંત આવવાનો પણ નથી. જો તમે હવે કાંઈક બહાર કરો, તો બલે; નહિ તો અત્યારે તો મારી ઉપર આકાશ અને નીચે સમુદ્ર જેવીજ અવસ્થા છે અને કેવળ ઇશ્વર વિના મારો બીજો કોઈ પણ આધાર નથી ! ” અમારી પુત્રીના આવા નિરાશાજનક ઉદ્ગારો સાંભળીને મારાં તથા મારી સ્ત્રીનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારા વહી નીકળી.....”

એ વૃદ્ધ પિતા નાનજીભાઈનાં નેત્રોમાંથી તે વેળાયે તો અશ્રુની ધારા વહી નીકળી હશે, પણ આ વેળાયે તે પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં પણ તેની આંખમાં આંસૂ આવી ગયાં અને તેથી તે થોડીવારને માટે ખોલતો અટકી ગયો. એક પ્રેમાળ તથા સંતાનવત્સલ પિતાનું હૃદય કેવું દયાર્દ્ર તથા વાત્સલ્યપૂર્ણ હોય છે, એનો એ વેળાયે મને સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયો. પરંતુ તત્કાળ શોકના એ આવેગને દબાવી અશ્રુ લૂછીને તે પુનઃ કહેવા લાગ્યો કે:—

“ અમારા હૃદયમાં શોકનો અતિશય આવિર્ભાવ થવાથી કાંઈક ક્રોધ પણ ઉપજ્યો, છતાં તે વેળાયે અમે અમારાં તે નિર્દય સગાંના ગામમાં તથા ઘરમાં હોવાથી વધારે કાંઈ પણ બોલ્યાં નહિ અને દીકરીને આશ્વાસન આપીને જેમ તેમ કરી રાત વીતાડી. આખી રાતમાં બે વાર અને સવારમાં એકવાર દવા આપવાથી અમારી દીકરીને કાંઈક આરામ થતો દેખાયો અને તેથી સવારમાં અમેજે તેને જાણ તથા ભાત ખાવામાટે પણ આપ્યાં. એ જાણ પણ અમે બહારથીજ માગી લાવ્યાં હતાં, કારણ કે, અમારી વેવાણે જાણ આપવાની પણ એખી ના પાડી દીધી હતી. બીજે દીવસે સાંજે અમેજે અમારા વેવાઈ પાસેથી અમારી દીકરીને થોડા દિવસને માટે અમારે ઘેર મોકલવામાટેની રજા માગી, પણ તેમણે તે રજા તેની સાસુ પાસેથી લેવાનું જણાવ્યું અને મારી દીકરીની સાસુએ તત્કાળ રજા આપી દીધી; કારણ કે, તેને તો એટલુંજ જોઈતું હતું. તે સાંજેજ અમેજે એક ગાડું ભાડે કરી લીધું; કારણ કે, મળસ્કે તો અમારે ત્યાંથી નીકળવાનું હતું. રાતે એક વૃદ્ધ લુહાણો ગૃહસ્થ મારી પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે: “ નાનજીભાઈ, મારા દીકરાની વહૂને મારે જોડીયે તેને પિયર મોકલવાની છે, તો તમે તેને સાથે લેતા જશો ? કારણ કે, તમારા જેવો સારો સાથ છે એટલે અમારો કેરો

ટળી જાય તેમ છે. અમો તમને ગાડાનું અડધું ભાડું આપીશું.” અમો ત્રણ જણ છડાકુંડ જવાનાં હતાં; કારણ કે, અમારી સાથે સામાન તો વધારે હતોજ નહિ; એટલે એક બાઈને લઈ જવામાં કાંઈ અડચણ જેવું ન હોવાથી અને અડધું ભાડું પણ મળતું હોવાથી મેં તરત હા પાડી દીધી. સવારમાં અમો ત્યાંથી વિદાય થયાં. મારી પુત્રીને તેની સાસુએ કહ્યાં, બલોઈયાં અને નાકની સળી ઉપરાંત બીજું કાંઈ ઘરેણું તેમજ તેના શરીરપર જે ત્રણ વસ્ત્રો હતાં તે ઉપરાંત ચોથું વસ્ત્ર આપવાની ઉદારતા બતાવી નહોતી અને અમોએ તેમાટેની માગણી પણ કરી નહિ. લગભગ છ ગાઉનો પંથ કાપ્યા પછી એક વાવ પાસે બપોર કરવામાટે અમોએ ગાડું છોડ્યું અને પાસેના વટવડાની શીતળ છાયામાં અમો ટીમણ કરવા બેઠાં; કારણ કે, ટીમણમાટે ઢેઘરાં વગેરે કરીને અમોએ સાથે લઈ લીધાં હતાં. ટીમણ કરીને જરા વાર વિશ્રાંતિ લેવાનો અમોએ વિચાર કર્યો; કારણ કે, મારી દીકરીની તબીયત ઘણીજ નરમ હોવાથી તેને વિશ્રાંતિની બહુજ આવશ્યકતા હતી. તેને ગોઠડું પાથરી આપ્યું અને તે આડે પડ્યે તેના પર પડી. અમારી સાથે જે બાઈ આવી હતી, તેનું નામ દેવકીબાઈ હતું અને તે ખરેખર દેવકી જેવી જ હતી. તેની અવસ્થા સત્તાવીસથી અઠ્ઠાવીસ વર્ષની હતી અને અઘાપિ તેનો બોળો ભરાયો જ નહોતો. અહીં શાંતિથી વાર્તાલાપ કરવાનો પ્રસંગ મળવાથી તે બાઈ મને તથા મારી સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે : “તમોએ આ ગાયને લઈ જઈને કસાઈવાડામાં કેમ નાખી છે, એનું કારણ મારાથી સમજી શકાતું નથી. તમારી આ દીકરીને એનાં સાસ-રિયાંમાં જે અસહ્ય દુઃખો વેઠ્યાં પડે છે, તે અમો નિત્ય અમારી આંખે જોઈએ છીએ અને તેથી અમો ત્રાસી જઈએ છીએ. એનાં એ દુઃખો અમારાથી જોઈ શકાતાં નથી. એની સાસુ રાંડ એવી ક-ભારણ છે કે તેના જેવી દુષ્ટ સ્ત્રી અઘાપિ બીજી કોઈ પણ અમારા જવા કે સાંભળવામાં આવી નથી; તેમજ સસરો પણ બાયડીનો નચાબો નાચતો હોવાથી અને તેમના બે છોકરા બિલ્કુલ માવડિયા તથા નમાલા હોવાથી ઘરમાં એની સાસુનો ડંડોજ ચાલ્યા કરે છે અને બિચારી વહુઓ દુઃખની ઘંટીમાં ઘઉં કે બાજરાના દાણાની પેઠે રાતને દિવસ દળાયાં કરે છે ; પીસાયા કરે છે અને તેમને પોતાના ઉદ્ધારનો કોઈ પણ ઉપાય કે માર્ગ દેખાતો નથી. તમોએ

પૈસા તથા પીતળિયાં જોયાં, પણ ધર સાઈ ન જોયું અને દીકરીનો અવતાર ખગાડી નાખ્યો ।” તે બાઈનાં આ વાક્યોથી આશ્ચર્યચકિત થઈને મેં પૂછ્યું કે : “ શું ત્યારે અમારી દીકરીને એટલું બધું દુઃખ વેઠવું પડે છે ? ” તે બાઈએ કહ્યું કે : “ તમારી દીકરીનાં દુઃખોનો પારજ નથી, તો તેમનું વર્ણન કેટલુંક કરીએ વાર ? આપણા લુહાણા સંસારનો, આજકાલના લુહાણા સંસારનો લગભગ એ એક નિયમજ થઈ ગયો છે કે પોતાના પુત્રોને પરણાવતી વખતે પુત્રવતી સ્ત્રીઓના મનમાં જે ઉત્સાહ તથા પ્રેમ હોય છે, તે તેમનો ઉત્સાહ તથા પ્રેમ તેમની વહૂઓ ધરમાં આવ્યા પછી શતાંશે પણ અવશિષ્ટ રહેતો નથી અને પોતાની સાસુની પદવીને એક અત્યાચારી રાજની પદવી સમાન માની પુત્રવધૂને એક ગુલામડી અથવા કૂતરી કરતાં પણ હલકી ગણીને તે નિર્દય સાસુઓ તે પુત્રવધૂઓપર ગમે તેવા અત્યાચારો કરવા મંડી જાય છે, અને તેના પરિણામે કેટલીકવાર કંટાળેલી વહૂઓ પોતાના જીવ પર ઉદાર થઈને એ અત્યાચારોથી છૂટવામાટે આત્મહત્યા પણ કરી નાખે છે.* કેટલીકવાર કેટલીક દુષ્ટ સ્વભાવની નણુંદે તો વળી ભાભીઓપર જીલમ કરવામાં પોતાની માઓ કરતાં પણ આગળ વધી જાય છે. આ કારણથીજ એક સમયમાં આદર્શ સંસ્થા તરીકે મનાતી સંયુક્ત કુટુંબસંસ્થા આજે ત્યાજ્ય તથા દુઃખદાયક મનાય છે; અને તેમાં પણ જે સ્ત્રીનો પતિ માવડિયો તથા નમાલો હોય છે, તેના દુઃખની તો સીમા જ રહેતી નથી; કારણ કે એવા પતિની સ્ત્રીમાટે દુઃખમુક્ત થવાના કોઈ પણ માર્ગ ન હોવાની તે સ્ત્રીને જીવનનો પણ કંટાળો આવી જાય છે. તમારી પુત્રીની પણ અત્યારે એવીજ દુર્દશા છે અને તેથી તેને એ દુર્દશામાંથી છોડાવવાના શીઘ્ર પ્રયત્નની અતિશય આવશ્યકતા છે. તમારી પુત્રીનું શરીર પ્રથમથીજ નળજું તો છે જ,

* જલ જે વર્ષના કલાવધિમાં જામનગર રાજ્યનાં કલ્યાણપુર, રાવલ તથા આશિયાવદર નામનાં ગામોમાં આવા પ્રકારનાં સારૂ નણુંદના અન્યાચારોથી કંટાળેલી ત્રણ લુહાણા યુવતીઓએ આત્મહત્યા કરેલી છે. કલ્યાણપુરમાં એક બાઈ કૂવામાં પડી હતી, રાવલમાં એક બાઈએ પોતાના શરીર પર ઘાસલેટ રેડીને પોતાનું શરીર અગ્નિદેવને જીવતાંજ સમર્પ્યું હતું અને આશિયાવદરમાં એક બાઈએ કૂવામાં પડીને આત્મહત્યા કરી હતી. આ ત્રણ બનાવો તો મારા નજીવામાં છે; પણ બીજા પણ કોણ નજીવે કેટલાય આવા બનાવો એટલા કાળમાં બન્યા હશે, તે ધરમાત્મા નજીવે ! આપણી જ્ઞાતિમાં બનતા આવા દુઃખદ બનાવોની એક ખાસ નોંધ રાખવાની આવશ્યકતા છે કે જો આપણી જ્ઞાતિની નૈતિક અવનતિનું આપણાથી કોઈક અનુમાન કરી શકાય.

અને સાસરિયામાં સવારમાં મળસ્કે ઉઠીને ચાર પાંચ પાલી લોટ દળવો પડે છે. સાસુ સસરા મરજદ લઈ આવેલાં હોવાથી દિવસમાં દશવાર એને નવડાવે છે અને પોતે તથા છોકરા ખીચડી, શાક અને ખાજરાના રોટલા ખાય છે, છતાં બિચારી વહૂને જીવારના રોટલા અને પ્રાણી જેવી છાશ તથા મીઠું જ ખાવાને આપે છે. જો કોઈવાર એ બિચારીની તખીયત નબળી હોય અને કામમાં કાંઈક ખામી આવે, તો દીકરાને ભંભેરીને એની કર્કશા સાસુ એને એવો તો માર ખવડાવે છે કે, બિચારીનાં હાડકાં પાંસળાં ખોખરાં થઈ જાય છે અને એજ કારણથી એક વખતની આ તમારી રંભા જેવી રૂપાળી અને ચંદ્રમા જેવી ઉજળી ભાગીરથી કાળીમેષ જેવી થઈ ગઈ છે. હવે એને પાંચી સાસરે મોકલો તો વ્યવસ્થા કરીનેજ મોકલજો, નહિ તો દીકરી જેવી દીકરીને ખોઈ ખેસશે અને સ્ત્રીહત્યાનું પાતક તમારી કોટે બંધાશે...”

“ દેવકીબાઈ આગળ બોલવા જતી હતી એટલામાં ગાડાવાળાએ ઉતાવળ કરવાથી અમો ગાડામાં બેઠાં, ત્યારપછી કેટલીક બીજી વાતો ચાલી અને રાતે આઠ વાગે અમો જોડિયામાં પહોંચી ગયાં; કારણ કે, હજી નાકાં બંધ થયાં નહોતાં. દેવકીબાઈ તેના પિતાને ઘેર ગઈ અને અમો અમારે ઘેર ગયાં. પછી બીજે દિવસે હું મારી દીકરીને ડૉક્ટર પાસે લઈ ગયો અને ડૉક્ટરે સારી દવા આપવાથી આઠ દશ દિવસમાં મારી દીકરીની તખીયત સુધરી જતાં તે કાંઈક ખાવા-પીવા પણ લાગી. જોડિયાની ઉંડ નદીનું પાણી પણ હલકું અને ગુણકારક હોવાથી અને સાધારણ રીતે જોડિયાની હવા પણ સારી હોવાથી એ પાણી તથા હવાની પણ તેના શરીરમાં સારી અસર થઈ હતી, એવો ડૉક્ટરનો અભિપ્રાય હતો. ‘ સો દવા અને એક હવા ’ એમ જે કહેવામાં આવે છે તે ખોટું તો નથીજ. વળી પીયરિયામાં માતાપિતાની વાત્સલ્યમયી છાયા અને કોઈ પણ પ્રકારના ત્રાસ અથવા કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તાનો જે અભાવ, તે પણ તેની પ્રકૃતિસુધારણાનાં એક હેતુ હતો. ભલી, ભોળી અને પરોપકારિણી દેવકીબાઈ રોજ એક બે વાર મારી દીકરીની તખીયતના સમાચાર પૂછવા અમારે ત્યાં આવતી હતી, અને કલાક કલાક કે બપોળે કલાક મારી પુત્રી તથા મારી સ્ત્રી પાસે બેસતી હતી. એવી રીતે લગભગ એક મહિના જેટલો સમય વીતી ગયો અને મારી દીકરીને લઈ જવામાટે તેના સાસરેથી તેડું આવ્યું. ”

નાનજી બુદ્ધો પોતાની કર્મકથાના આટલા ભાગપર્યન્ત આવી પહોંચ્યો, તે વેળાએ રાત્રિના સાડાબાર કે એક વાગ્યાનો અમલ થયેલો હોવાથી રાત્રિના તૃતીય પ્રહરનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો અને તેથી અમારી આંખો ઉંઘથી ઘેરાતાં અમને બગાસાં આવવા લાગ્યાં અને એ સ્થિતિ નાનજીના જાણવામાં આવતાં તેમણે કહ્યું કે: “હીલાધર શેઠ, મારી કર્મકથા હજી ઘણી લાંબી છે અને તેથી તેનો સવાર સુધીમાં પણ અંત આવવાનો સંભવ નથી. તમારી આંખો ઉંઘથી ઘેરાવા માંડી છે, માટે હવે તમે ઓરડાનાં દ્વાર વાસીને બંદો સૂઈ જાઓ અને બે ઘડી આરામ કરો. જો આવતી કાલે આપને અવકાશ મળશે અને જો આપની તે મારી કર્મકથાને સાંભળવાની ઇચ્છા હશે, તો વળી આવતી કાલે રાતે આપણે આજની પેઠે બે ઘડી બેસીશું અને હું મારી કર્મકથાનો ઉત્તર ભાગ આપને સંભળાવીશ.”

“બહુ સારું; જેવી આપની ઇચ્છા; પરંતુ નાનજીકાકા, આવતી કાલે બપોરે જન્મવાની આપ બીજી કશી ખટપટ કરશો નહિ; સવારમાં જરા બજારમાં જઈને શાક પાંદડું લાવી આપજો અને બપોરે અમારી સાથેજ જન્મજો. જ્યાં સૂધી અમે અહીં છીએ, ત્યાં સૂધી જન્મવામાટેની બીજી કશી પણ વ્યવસ્થા તમારે કરવીજ નહિ.” મારા પતિએ નાનજીને બાકીના બે દિવસનું સાથેજ નોતરું આપી મૂક્યું.

“ભાઈ, ગરીબોની આપ આટલી બધી લાગણી અને ચિન્તા રાખો છો; એટલે ઇશ્વર આપપર સદા પ્રસન્ન છે, એમજ આપે સમજવાનું છે અને આપ જ્યાં જશો, ત્યાં ઇશ્વર આપને વિજય આપશે અને આપનું તથા આપના પરિવારનું કલ્યાણજ કરશે, એવા આ વૃદ્ધનો આપને આશીર્વાદ છે.” આ પ્રમાણે આશીર્વાદ આપીને નાનજી બુદ્ધો ત્યાંથી દરવાજાના ઓટલાપર સૂવાને ચાલ્યો ગયો અને અમે પણ ઓરડાના દ્વારને વાસીને નિદ્રાવશ થઈ ગયાં.

* * * * *

પ્રભાતમાં અમે જ્યાં તે વેળાએ સવારમાં સાડાછ વાગ્યા હતા. પ્રાતઃકાલિક નિત્યકર્મથી મુક્ત થઈ સ્નાન આદિ કરીને મેં ચાહ તૈયાર કરી અને મારા પતિએ નાનજી બુદ્ધને બોલાવી ચાહ પીવડાવીને પછી પૈસા આપી અમુક વસ્તુઓ લાવવામાટે બજારમાં મોકલી દીધો. તેના જવા પછી તે દિવસ પોરબંદરમાં કેવા પ્રકારે વીતાડવો, એ વિશેનો અમે દંપતી વિચાર કરવા લાગ્યાં. મારા પતિએ મને

પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં કહ્યું: કે “આજે બપોરે જમ્યા પછી આપણે ગાડીમાં બેસીને જરા બહાર ફરવા નીકળીશું અને ફેટલાંક જેવા ચોંચ સ્થળો જોઈ આવીશું; મેં તો જોકે પૌરખંદરનાં એ સર્વ પ્રેક્ષણીય સ્થાનો જોયેલાં છે, પણ તું પૌરખંદરમાં પહેલવહેલીજ આવી છે અને તેથી તને મારે એ સર્વ સ્થાનો બતાવવાનાં છે.”

“અહીં પ્રેક્ષણીય સ્થાનો ક્યાં ક્યાં છે વાર ?” મેં જિજ્ઞાસા દર્શાવી.

મારા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મારા પતિએ જણાવ્યું કે: “કૃષ્ણ ભગવાનના જે પ્રાણપ્રિય સખા તથા પરમ ભક્ત સુદામાજીના કારણથી આ પૌરખંદરનું સુદામાપુરી તરીકે અતિથય માહાત્મ્ય છે અને જે સુદામાજીના દર્શનમાટે પ્રતિવર્ષ સહસ્રાવધિ યાત્રાળુઓ આ સ્થાનમાં આવે છે, તે શ્રી સુદામાજીનું મંદિર પૌરખંદરમાં સર્વથી પ્રથમ પ્રેક્ષણીય સ્થાન છે અને તે ઉપરાંત સુલ્તાનખાગ, દરઆરગઢ તથા રાજવાડી આદિ સ્થાનો પણ જોવાલાયક છે. બીલેસર મહાદેવનું સ્થાન પણ પ્રેક્ષણીય છે, પરંતુ ત્યાં જતાં ગાડામાં પ્રવાસ કરવાની આવશ્યકતા હોવાથી ત્યાં હાલ તરત આપણાથી જઈ શકાય તેમ નથી; કારણ કે, આપણા હાથમાં સમય બહુજ અલ્પ છે. તે સ્થાન જોઈ ઇશ્વરની ઇચ્છા હશે, તો વળી બીજાવાર જોઈશું.”

“વાર, આપની ઇચ્છા છે, તો આપણે બપોરે જમ્યા પછી બેઘડી વિશ્રાંતિ લઈને ચારેક વાગે અહીંથી નીકળીશું અને જે જે ચાર જોવા લાયક સ્થળો છે તે જોઈ આવીશું.” મેં મારી અનુમતિ દર્શાવી.

નાનજી બુઢો નંદીની વસ્તુઓ લઈને ખજૂરમાંથી પાછો આવ્યો અને પાણીના બે ઘડા ભરીને લાવી આપ્યા એટલે મેં રાંધવાનો આરંભ કરી દીધો અને બરાબર સાડા અગિયાર વાગે અમો ભોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ ગયાં. નાનજીએ વાસણ ઉટકી નાખ્યા પછી અમે બે વાગ્યા સૂઈને સમય વિશ્રાંતિ તથા વાર્તાલાપમાં વીતાડ્યો; અને ત્યારપછી બહાર નીકળવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. નવીન વસ્ત્ર આદિ ધારણ કરતાં ત્રણ વાગ્યા અને નાનજી ડોસાને મારા પતિએ ભાડાની એક સારી ગાડી લાવવામાટે મોકલ્યો. સાડા ત્રણ વાગે તે એક ખત્રીની સારી ગાડી લઈ આવ્યો અને તેમાં બેસીને અમો પ્રેક્ષણીય સ્થાનો જોવાને રવાના થયાં. પ્રથમ અમોએ શ્રી સુદામા-

જીના મંદિરમાં જઈ તે પ્રાચીન લક્ષ્મણશિરોમણિનાં દર્શન કરીને અમારાં નેત્રોને પવિત્ર કર્યાં અને ત્યારપછી સુદામાજીના મંદિરની પાસેજ આવેલા સુલ્તાનબાગમાં પ્રવેશ કરીને મહારાણા સુલ્તાનસિંહજીના શ્રીખંડસદન તથા કમળસરોવર આદિનું અવલોકન કર્યું. ત્યાંથી અમે રાજવાડીમાં ગયાં અને ત્યાં લીલી બદામ, લીલાં નારીયેળ; સંતરાં તથા પોપૈયાં આદિ તાજાં ફળો વેચાતાં મળતાં હોવાથી રાજવાડીમાં ફરવામાં, ખેસવામાં અને ફળો ઈત્યાદિ ખાવામાં ધાર્યા કરતાં વધારે સમય વીતી જવાથી અમારાથી અન્યત્ર ક્યાંય પણ જઈ શકાયું નહિ અને તેથી લગભગ સાડા છ વાગે અમે ધર્મશાળામાં પાછાં આવી પહોંચ્યાં. આટલી વાર સૂધી મારો બાળક પણ મારી સાથેજ હતો, છતાં તે બિચારાએ રડીને અમેને જરા પણ કંટાળો આપ્યો નહોતો. પરમાત્મા એવાં સુલક્ષણાં તથા સુધીર બાળકો સર્વને આપને, એવોજ મારો આશીર્વાદ છે ! અસ્તુ: પૌરખંદરની ભુંખળની સડકો સાથે સ્પર્ધા કરનારી સડકો, પથ્થરનાં સુંદર મકાનો અને પાણીના નળ આદિની વ્યવસ્થાને જોઈને હું અતિશય પ્રસન્ન થઈ અને સમુદ્રતીરપ્રાંતમાં વસેલા એ પૌરખંદર નામક પ્રાચીન જેઠવા વંશની રાજધાની સમાન અન્ય કોઈપણ નગર સમસ્ત કાઠિયાવાડમાં હશે કે કેમ ? એવો મારા મનમાં સંશય થવા લાગ્યો. પૌરખંદરમાં અડમિનિસ્ટ્રેશન હોવાથી ઘણીખરી વ્યવસ્થા અંગ્રેજી રાજ્યનાં નગરો જેવીજ જેવામાં આવતી હતી. માત્ર રમશાન પાસેના સમુદ્રતીરવિભાગમાં પ્રભાતમાં તથા સંધ્યાકાળે સ્ત્રી તથા પુરુષો દિશાજંગલ જવાને ખેસે છે, તે દૃષ્ય મને બહુજ ખીલત્સ લાગ્યું; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ ત્યાં સમુદ્રની મોટી છોળ આવતી હોવાથી કેટલીકવાર ત્યાં જંગલ ખેસનારાંમાંનું કોઈ માણસ સમુદ્રમાં ખેંચાઈ જાય છે અને પ્રતિવર્ષ એવા એકાદ બે અકસ્માતો થયા કરે છે, એમ પણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ ઝાડે જંગલ જવાની ખીજ કોઈ વ્યવસ્થા થાય અને આ પદ્ધતિનો અંત આવી જાય, તો તે અત્યંત ઈચ્છવા યોગ્ય વિષય છે. અસ્તુ: ધર્મશાળામાં આવીને નિશાભોજનની મેં તૈયારી કરી અને આજે કેવળ રોટલા, શાક તથા દૂધથીજ ચલાવી લેવાનું હોવાથી આઠ વાગ્યાની અંદર તો અમે નિશાભોજન કરીને મુક્ત થઈ ગયાં અને ત્યારપછી નાનજી ડોસો ગત રાત્રિ પ્રમાણેજ પોતાનો હોઠો લઈને

આવ્યો, અમારા ઓરડાના ઊંઘરામાં બેઠો અને આરંભમાં આમ તેમથી કેટલીક ત્રાતો કરીને તથા વચ્ચે વચ્ચે કેટલાક રમૂજ દૂચકા સંભળાવીને અમારું મનોરંજન કરવા લાગ્યો. કેટલોક સમય એવી રીતે વીત્યા પછી મારા પતિએ તેને તેની પોતાની અપૂર્ણ રહેલી આત્મકથાને આગળ લંબાવવામાટેનું સ્મરણ કરાવ્યું અને મારા પતિદેવની ઇચ્છાને માન આપીને તેણે પુનઃ પોતાની કર્મકથાનો આવી રીતે આરંભ કર્યો :—

“મારી દીકરીને લઈ જવામાટે તેના સાસરેથી તેડું આવ્યાની વાત તો ગઈ કાલે મેં આપને જણાવીજ છે. અમારો ત્યાં કેવા પ્રકારનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો, એ તો જો કે અમારાં મન સારી રીતે જાણતાં હતાં; તો પણ ત્યાંથી તેડવા આવેલા મારા વેવાઈ અને તેની સાથેના એક બીજા માણસનો અમારો ગરીબ સંસાર હોવા છતાં પણ અમોએ અમારાથી બની શકતો સારો સત્કાર કર્યો; કારણ કે, દીકરીનાં માખાપને હમેશાં નમવુંજ પડે છે, એવો આપણો પરંપરાથી ચાલતો આવેલો શિષ્ટાચાર છે અને જો તે શિષ્ટાચારનું પાલન કરવામાં ન આવે, તો દીકરીનાં માખાપ લોકનિન્દાને પાત્ર થાય છે, એતો આપ જાણેજ છો. પરંતુ મારી દીકરી પોતાના સ્વસુરના આગમનને યમરાજના આગમન સમાન માનીને અત્યંત શોકપૂર્વક આંખોમાંથી ચોધારાં આંસૂ વર્ષાવવા લાગી અને મને તથા તેની માતાને વારંવાર હાથ જોડી જોડીને તથા પગે પડી પડીને કહેવા લાગી કે, કૃપા કરીને મને મારે સાસરે મોકલશો નહિ, નહિ તો હવે ત્યાં મારું જીવન ટકવાનું નથી; અરે! ત્યાં હું મરવા પડીશ તો મને કોઈ ઘૂટડો પાણી પણ આપે તેમ નથી! જો તમને મારા જીવનો ખપતી ન હોય અને હું રીખાઈ રીખાઈને મરી જઈ, એવીજ તમારી ઇચ્છા હોય; તોજ મને પાછી એ કસાઈઓના હાથમાં સોંપજો. મારા જન્મદાતા પિતા અને મારી જન્મદાત્રી માતા! મારી દીકરીની જાત હોવાથી જો કે બીજું કંઈ તો મારાથી બની શકે તેમ નથી, પણ હું તમારા ઘરમાં તમારી ચાકરી કરીશ, તમારા ઘરનું બધું કામકાજ કરીશ, એક ગુલામડી તરીકે રહીશ અને જો જીવારનો ત્રણ દિવસનો ટાઢો રોટલો, મીઠું કે જાશનું પાણી મને આપશો, તો તેને પણ હું અમૃત માનીને સ્વીકારીશ અને સંતોષ માનીશ! પણ મને કૃપા કરીને અહીંથી કાઢશો નહિ; કારણ કે, મારો

તમારા વિના ખીજો કોઈ પણ આધાર નથી; જે તમે કરડી નજર કરશો, તો મારો આ સંસારમાં ઉદ્ધાર નથી ! ત્યાં મારાપર જે આમાનુષી અત્યાચારો કરવામાં આવે છે, તે અત્યાચારોના સ્મરણ માત્રથી પણ અત્યારે મારું હૃદય કંપી જાય છે અને તેથી સાસરે જવા કરતાં આત્મહત્યા કરીને યમધામમાં જવું એ મને વધારે ઉત્તમ દેખાય છે ! કેટલાંક દુઃખો એવા પ્રકારનાં હોય છે કે જે માતા પિતા આગળ પણ વર્ણવી શકાતાં નથી અને તેથી અત્યાર સૂધી મેં મારી ખરી અને અસહ્ય આંતરિક પીડાની કથા તો તમોને સંભળાવીજ નથી. મારી એવી ઇચ્છા છે કે એ કથાને વર્ણવવાનો અને મારી લજ્જાને ત્યાગવાનો પ્રસંગ મારા શિરપર ન આવે, તો વધારે સાહે. મારા ભાગ્યમાં સંસારસુખ લખાયલુંજ નથી, એટલામાંજ જે તમે સમજી જાઓ, તો વધારે સાહે છે; નહિ તો પછી હું સર્વ કથા તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં તમને કહી સંભળાવું.” મારી પુત્રીની આવી દીન તથા આર્જવ-યુક્ત વાણીના શ્રવણથી અમો પતિપત્નીનાં હૃદય પીગળી ગયાં અને તેથી અમોએ અમારા વેવાઈને જણાવ્યું કે : “હજી અમારી દીકરીની તખીયત જેમજે તેવી સારી નથી, માટે એકાદ માસ તેને હજી અહીંજ રહેવા દો, તો સાહે; કારણ કે, અહીંનાં હવાપાણી માફક આવવાથી તેની તખીયતમાં જે સુધારો થવા માંડ્યો છે તે ત્યાં જવાથી ખગાડના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે અને વળી પાછાં અમારે ત્યાં આવવું પડશે.” પરંતુ અમારા વેવાઈએ અમારી વાત ન માની અને મારી દીકરીને લઈ જવામાટેના પોતાના આગ્રહને જરાપણ ઓછો ન કર્યો. અમો લાચાર થયાં અને છેવટે દીકરીનું ગમે તે થાય, પણ વેવાઈનું અપમાન તો નજ કરાય એવા વિચારપર આવીને અમો ભાગીરથીને તેના સાસરે મોકલવાને તૈયાર થઈ ગયાં; કારણકે તેને સાસરે ન મોકલવાથી લોકનિદાને પાત્ર થવાનો અમારા મનમાં અતિશય ભય રહ્યા કરતો હતો. અમારા આ નિશ્ચયની વાર્તા જ્યારે મારી દીકરીના જણવામાં આવી એટલે તેના મુખમંડળમાં મરણની છાયા જેવી શ્યામ છાયા છવાઈ ગઈ અને તેણે પોતાના ઉદ્ધારની સર્વ આશાઓને ત્યાગી દીધી. તેના સસરાને અમોએ જે દિવસ આગ્રહ કરીને રોક્યો અને ત્રીજે દિવસે સવારમાં ભાગીરથીને વિદાય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જે દિવસે સવારમાં ભાગીરથીને વિદાય કરવાની હતી તેની આગલી રાતે આઠ વાગ્યા સૂધી તો ભાગીરથી ધરમાંજ

હતી અને ખાઇ પીને અમારી પાસે ખાટલો ઢાળી સૂતી હતી; પરંતુ સવારમાં જ્યારે અમે નિદ્રામાંથી જાગૃત થયાં તે વેળાએ ભાગીરથી જોવામાં ન આવી; અને તેના સસરાએ ત્યાંથી રવાના થવામાટેની ઉતાવળ કરવા માંડી. મારી પત્નીએ ચૂલા પાસે જઈને, ભાગીરથી ક્યાંક પાડોશમાં ગઈ હશે અને તે હમણાં આવશે એમ ધારીને ટી-મણુમાટે ઢેઘરાં કરી નાખવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ ત્યાં ચૂલાની પાસે જ ભાગીરથીનાં કલ્લાં, સોનાની મઢેલી ચૂડીઓ અને નાકની સળી ઇત્યાદિ ધરેણાં પડેલાં તેના જોવામાં આવ્યાં અને તે ધરેણાંને જોતાંની સાથેજ તેના મનમાં ધારકો પડવાથી તેણે મને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે: “જરા જઈને તપાસ કરો; આપણી દીકરીએ આપઘાત કર્યો હોય એવી મારા મનમાં શંકા છે; કારણ કે, નહિ તો તે ચૂલા આગળ ધરેણાં રાખી ન જાય!” મને પણ તેની શંકા સકારણ લાગવાથી પ્રથમ તો મેં આડોશી પાડોશીનાં ઘરોમાં અને ત્યાર પછી દેવકીખાઈને ત્યાં મારી દીકરીની તપાસ કરી, પણ ક્યાંય તેનો પત્તો મળી શક્યો નહિ એટલે અંતે વાવ કૂવાઓમાં માણસો ઉતારીને શોધ કરાવ્યો; પણ ક્યાંય જાયતી કે મરી ગયેલી ભાગીરથી અમારા જોવામાં ન આવી. અમારા શોક તથા નૈરાશ્યનો પાર ન રહ્યો, અમને આખા દિવસનો કડકો થઈ ગયો અને અમારો નિશ્ચય થયો કે: “ભાગીરથી હવે આ સંસારમાં નથી; તે અવશ્ય કોઈ ઉંડી વાવમાં પડી હશે અને આવતી કાલે તેનું મડદું ઉપર તરી આવશે!” મારો કસાર્ધ વેવાઈ તો ‘તમે એ જાણી જોઈનેજ તમારી દીકરીને ક્યાંક છુપાવી છે!’ એમ કહીને અમારાપરજ દોષનો આરોપ કરવા લાગ્યો અને અમને ગમે તેમ બોલીને પોતાને ગામ જવાને રવાના થઈ ગયો. મારી દીકરીનાં ધરેણાં પણ તે પોતાની સાથે લેતો ગયો. તેના જવા પછી અમને અમારી દીકરીનું મડદું પણ ન મળ્યું અને તેના બીજા કાંઈ સમાચાર પણ ન મળ્યા. અમારી મૂર્ખતાથી અમે દીકરીને જોઈને રડતાં બેસી રહ્યાં. આવી રીતે લગભગ છ કે સાત મહિનાનો કાળ વીતી ગયો અને ત્યાર પછી અચાનક ટપાલિયાએ આવીને મારા નામનો એક બંધ કાગળ મારા હાથમાં આપ્યો. મારાપર બહુધા કોઈનો કાગળ કોઈવાર આવતોજ નહોતો એટલે એ કાગળને આવેતો જોઈને મારા મનમાં વિચાર થવા લાગ્યો. અન્તે તે કાગળને બોલીને હું વાંચવા લાગ્યો અને તેમાં આ પ્રમાણેની વિગત લખેલી મારા જોવામાં આવી:

“ મુરખી નાનજીભાઈની સેવામાં, જોડિયામંદર; જો કે તમારી સારી મારો કોઈ પણ પ્રકારનો પરિચય નથી, છતાં એક જાતિમાં તરીકે તમારા કિતમાટેજ મેં આ કાગળ તમને લખ્યો છે. આપણી જાતિનો એક કુલકલંક તરુણ તમારી પુત્રી ભાગીરથીને અહીં સિંધ હુયદરા-આદમાં લઈ આવ્યો છે અને તેનો તમારી પુત્રીને અહીંના કોઈ ગામમાં વેચી નાખવાનો વિચાર છે, આ વાર્તા કોઈ રીતે મારા જાણવામાં આવવાથી અને અહીં મારી સારી લાગવગ હોવાથી તમારા આવતાં સૂંધી તેવું કાંઈ પણ બનવા ન પામે એનો મેં પૂરતો અંદોષસ્ત કરેલો છે; માટે તમે આ કાગળને તાર પ્રમાણે માનીને અહીં આવવાને નીકળો; કરાચી થઈને અહીં અચાય છે અને કરાચીથી હુયદરાઆદનું રેલભાડું માત્ર દોઢ રૂપિયોજ છે. તમે નિર્ધન છો એટલે અહીં આવ્યા પછી પૈસા ટકાની પણ તમને જોઈતી મદદ આપવામાં આવશે અને જો અહીં આવવા જેટલા પૈસા પણ ન હોય, તો તાર કરો એટલે તારથી તમને પૈસા મોકલીશું. મારું સરનામું આ પ્રમાણે છે: લક્ષ્મીવલ્લભ વિજ્ઞાનસોવાર, કેન્ટોન્મેન્ટ, હુયદરાઆદ, સિન્ધ-સેવક લક્ષ્મીવલ્લભના પ્રણામ સ્વીકારશો. ” મારા આશ્ચર્યનો અવધિ થયો અને મારી પુત્રીમાં મારો બહુજ પ્રેમ હોવાથી તે દિવસેજ લક્ષ્મીવલ્લભને તારથી મારી રવાનગીના સમાચાર આપી એક વહાણ કરાચી જવાનું હતું તેમાં બેસીને કરાચી જવામાટે હું રવાના થયો. પાંચમે દિવસે કરાચી પહોંચીને છઠ્ઠે દિવસે હું સિંધ હુયદરાઆદમાં દાખલ થઈ ગયો.

“ અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે, કરાચીથી રેલવેટ્રેનમાં બેઠા પહેલાં મને મારી પુત્રી હુયદરાઆદમાં હોવાના સમાચાર મોકલનાર રા. લક્ષ્મીવલ્લભને મેં સ્ટેશનપર મને લેવા આવવામાટેનો તાર કર્યો હતો અને તેથી તે સદગૃહસ્થ હુયદરાઆદના સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મપર મારી વાટ જોતો તૈયારજ ઉભો હતો. તેને આ પરિશ્રમ આપવાનું કારણ એજ હતું કે, હું હુયદરાઆદથી સર્વથા અજાણ્યો હતો અને હુયદરાઆદમાં પહોંચ્યા પછી જ્યાં સૂંધી મારી પુત્રીને મારા અધિકારમાં લેવામાટેની યોગ્ય વ્યવસ્થા ન થાય, ત્યાં સૂંધી મારે ત્યાં કોઈની નજરે ન પડતાં ગુપ્ત જ રહેવાનું હતું; કારણ કે, મારી પુત્રીને ત્યાં ભોળવીને લઈ જનાર મનુષ્ય જો મને ક્યાંક જોઈ લે, તો તે મારી પુત્રીને લઈને અથવા તો એકલોજ હુયદરાઆદમાંથી પલાયન કરી જાય,

તો કાં તો હાથમાં આવેલી દીકરી વળી પાછી ખોવાય અને કાં તો અપરાધી હાથમાંથી છટકી જાય, એવો સંભવ હતો. હૃયદરાખાદના સ્ટેશનપર ઉતરનારા પેસન્જરોના વેપથી મારો વેપ તત્કાળ ઓળખાઈ આવે તેવો જૂદા પ્રકારનો અને તદ્દન હાત્તારી હોવાથી એક પ્રભાવશાળી અને તેજસ્વી યુવકે મારી પાસે આવીને પૂછ્યું કે: “કાકા તમો ક્યાંથી આવો છો અને અહીં હૃયદરાખાદમાં ક્યાં તથા કોને ઘેર ઉતરવાના છો?” મને આ પ્રશ્ન પૂછનાર યુવકે તે વેળાએ હંગેરિયન કંપ, ખમીસ, વેસ્ટ, શાર્ટ કોટ, અને ધોતિયું એ પ્રમાણેનાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલાં હતાં; તેના જમણા હાથની ટયક્રી આંગળીમાં હીરાની એક ચીંટી હતી અને તેના ડાબા હાથના કાંડાપર એક રિસ્ત્રોયાનનાં દર્શન થતાં હતાં. પગમાં તેણે વિઝાયતી શૂજ પહેર્યાં હતાં. તેની ચામડીનો રંગ ધઉંવણો હતો, તેનો દેહ હૃષ્ટપુષ્ટ તથા બળવાન હતો, તેની મુખાકૃતિ સુંદર હતી અને મૂંઝોનો દોરો થોડા વખતનોજ ફૂટેલો હોવાથી તેની અવસ્થા એકવીસ કે બાવીસ વર્ષ કરતાં વધારે નજ હોવી જોઈએ, એમ કાંઈ પણ કહી શકે તેમ હતું. તેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મેં નમ્રતાથી જણાવ્યું કે: “ભાઈ હું જામનગર રાજ્યમાં આવેલાં જોડિયાખંદરથી આવું છું અને આ ગામમાં શેઠ લક્ષ્મીવલ્લભ નામના અમારા જ્ઞાતિજીંધુને ત્યાં ઉતરવાનો છું. તેઓ મને લેવામાટે અહીં આવવાના છે, એટલે હું તેમની વાટ જોતોજ ઉભો છું.” મારું આ ઉત્તર સાંભળતાંજ તેણે સવાલ કર્યો કે: “ત્યારે નાનજીભાઈ આપનુંજ નામ કે?” મેં હા પાડીને જિજ્ઞાસા કરી કે: “ત્યારે લક્ષ્મીવલ્લભ શેઠ આપ પોતે તો નહિ?” તેણે જણાવ્યું કે: “હા, આપને કાગળ લખીને અહીં ખોલાવનાર આપનો જ્ઞાતિજીંધુ અને આપનો નમ્ર બાળક લક્ષ્મીવલ્લભ હું પોતેજ છું અને આપને લેવામાટેજ અત્યારે હું સ્ટેશનપર આવ્યો છું. ચાલો મારી સાથે, ગાડી બહાર તૈયાર છે અને આપના બિતારામાટેની પણ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી રાખી છે. હવે આપે કાંઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા રાખવાની નથી અને આપ જાણે આપના પોતાના ધરમાંજ તથા પોતાના ગામમાંજ છો; એમજ આપે માનવાનું છે.” મારી પાસે કાંઈ વધારે સામાન તો હતોજ નહિ એટલે અમો પ્લેટફોર્મના દરવાજામાં ટિકિટ કલેક્ટરને ટિકિટ આપીને બહાર નીકળ્યા અને ત્યાં લક્ષ્મીવલ્લભે તૈયાર રાખેલી ગાડીમાં બેસીને ગામ ભણી જવાને રવાના થયા. ગાડી ચાલતી થઈ અને સ્ટેશનની

સામેના રાણીના અગીઆને તથા કિલ્લાની દીવાલની હદને ઓળંગીને ગાડી આગળ વધી એટલે લક્ષ્મીવલ્લભે મને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે; “આપ આજે આવી પહોંચ્યા એ બહુ જ સારું થયું; કારણ કે, નહિ તો આવતી કાલે તમારી દીકરીને સાથે લઇને તેને નસાડી લાવનારા અહીંથી નીકળવાની તૈયારી કરીને બેઠા છે, એટલે જો તેઓ જવાને તૈયાર થાત અને આપ ન આવી પહોંચ્યા હોત તો મારે ખુદશા પડીને પોલીસદ્વારા તેમને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવો પડત. હવે આપ આવ્યા છો એટલે સર્વ કાર્ય કાંઈ પણ પ્રકારના વિધન વિનાજ સંપૂર્ણ થઇ જશે.”

“અસ્તુ; હવે હું તમારી જાણવામાટે હુયદરાખાદનું કાંઈક વર્ણન કરીશ. હુયદરાખાદ શહેર જો કે ચતુષ્કોણ છે; પરંતુ તેની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ એક માઈલની અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ અડધાથી પોણા માઈલ જેટલી હોય, એનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. આખું શહેર એક ટેકરીપર વસેલું છે અને તે ટેકરી વચ્ચે ઉંચી તથા બે બાજુએ કાંઈક ઢંગતી છે, ઉંચા મધ્ય ભાગમાં દક્ષિણોત્તર સરળ રેખામાં જરા પણ ખાંચ કે આડાઈ વગરનો રમણીય બજાર બાંધવામાં આવ્યો છે કે જેવો બજાર બીજા કોઈ પણ શહેરમાં જોવામાં આવતો નથી. હુયદરાખાદનો સર્વ પ્રકારનો વ્યાપાર એ એકજ બજારમાં થાય છે અને જે વસ્તુઓ જોઈએ તે એ એકજ બજારમાંથી મળી શકે છે. બન્ને બાજુના ઢંગતા ભાગોમાં જૂદી જૂદી ગલીઓ આવેલી છે અને તેમાં ત્યાંના લોકોનાં રહેવાનાં મકાનો બાંધેલાં છે. ત્યાંનાં જૂનાં ઘરો તો કાચી ઇંટોનાં અને કેટલાંક તો કેવળ લાકડાનાં જ બાંધેલાં છે, પરંતુ હવે જે નવી ઈમારતો બાંધાય છે તે ઘણે અંશે મુખર્ષ અથવા તો આ પોરબંદરની ઈમારતો પ્રમાણે પાકી ઇંટો અથવા તો પત્થરની બાંધવામાં આવે છે અને તેથી હુયદરાખાદનું બાહ્ય સ્વરૂપ દિવસે દિવસે વધારે અને વધારે આકર્ષક થતું જાય છે. નગરની પશ્ચિમે આસરે ૧/૪ માઈલપર ફોન્ટેન-મેન્ટ આવેલું છે અને એ લગ્ગરી હાવણીની હદને ત્યાંના લોકો ‘સદર’ ના નામથી ઓળખે છે. સદરમાંનાં ઘરો કાંઈક સારી બાંધણીનાં છે અને ત્યાં કેટલાક પારસી, વોરા તથા આપણા દેશના હિંદુ વ્યાપારીઓની દુકાનો હોવાથી ‘ગુજરાતી’ ભાષા બોલનારી વસતી સદરમાંજ વધારે પ્રમાણમાં વસે છે, એમ કહેવામાં કોઈ પણ

પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી. શહેરના રક્ષણમાટે તેમજ જો જરૂર પડે તો અફઘાનીસ્તાનની સરહદપર પહોંચવામાટે અહીં હિંદી તથા યૂરોપીયન લશ્કરને તૈયાર રાખવામાં આવે છે અને તેની સાથે તોપખાનું પણ રહે છે. શહેરથી પૂર્વ દિશામાં લગભગ અડધા માઇલપર કુલેલી નામક એક મોટી નહેર આવેલી છે અને તેમાં ખારે માસ મોટાં વહાણો ચાલી શકે તેટલું પાણી કાયમ રહ્યા કરે છે. એ નહેર હયદરાબાદથી આશરે સોળ માઇલપર આવેલા મટારિયા નામક ગામની પાસેથી મીઠા મેરામણ એટલે કે સિંધુમાંથી નીકળે છે અને ત્યાંની ઘણી ખરી ખેતી તેના પાણીથીજ થાય છે. સાં વર્ષાદની વધારે અગત્ય હોતી નથી અને તેથી સિંધુદેશમાં બહુધા દુષ્કાળની ખાધા થતી નથી. આ નહેર બહુ પ્રાચીન છે અને તે કોની ખંધાવેલી છે, એનો પત્તો મળી શકતો નથી. અંગ્રેજ સરકારે એ નહેરમાં પછીથી કેટલાક ધણા જ સારા સુધારા કરેલા છે. એ કુલેલીના કિનારાપર હિન્દુઓના કેટલાક શિવાલયો અને બે ત્રણ બગીચા છે અને ત્યાં હયરાબાદના લોકો ઉત્હાળામાં સાંજે ફરવા તથા હવા ખાવાને જાય છે. હયદરાબાદની મનુષ્યવસતી એક લાખ કરતાં વધારે છે, સિંધુદેશનું તે એક મુખ્ય નગર છે અને વ્યાપારનું સારું સ્થાન હોવા સાથે રેલ્વેનું પણ એક સારું જંકશન છે. મારી કથાને સમજવામાટે હયદરાબાદનું આટલું વર્ણન સંપૂર્ણ છે અને તેથી હું હયદરાબાદની પ્રાચીનતા તથા ઐતિહાસિકતાને વર્ણવીને એ વર્ણનને અકારણ લંબાવવા નથી માગતો.

“ મારા આ વર્ણનથી એટલું તો તમો જાણી શક્યા હશે જ કે, સદર હયદરાબાદની પશ્ચિમે છે અને કુલેલીના કિનારો હયદરાબાદની પૂર્વે છે એટલે એ બે સ્થાનો વચ્ચેનો અંતરાય લગભગ એક માઇલનો થવા જાય છે. લક્ષ્મીવલ્લભ મને કુલેલીના કિનારાપર લઈ ગયો અને ત્યાં કુલેલીના ‘કારો પુડમો’ નામક પુલની આ બાજુએ આવેલા એક શિવાલયની પાસે ગાડીવાળાને ગાડી ઉભી રાખવાનો તેણે હુકમ આપી દીધો. અમો ગાડીમાંથી ઉતર્યા અને ત્યાર પછી અમોએ શિવાલયના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો. શિવાલયના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યા પછી અમો એક આંગણામાં આગ્યા. એ આંગણાની એક બાજુએ શિવનું એક સાધારણ મંદિર હતું, એક બાજુએ એક ઓસરી હતી અને તેમાં ત્રણ ઓરડાનાં ત્રણ દ્વાર દેખાતાં

હતાં. આંગણના મધ્ય ભાગમાં સાંજે બેસવામાટે પાળાવાળો એક ઓટલો બાંધેલો હતો અને તેની પેલી બાજુ સામેના ખૂણામાં જળજર તથા સ્નાનગૃહ આદિની વ્યવસ્થા કરેલી હતી. એ શિવાલયમાં એક બાવો અને બાવી રહેતાં હતાં અને તેઓ જ મહાદેવની પૂજા કરતાં હતાં તથા શિવાલયને સંભાળતાં હતાં. એ બાવો અને બાવી કાઠિયાવાડનાં હોવાથી અમને જોતાં જ બાવાએ અમને આવકાર આપતાં કહ્યું કે: “ પધારો, શેડીયા, બાવી પહોંચ્યા ? લક્ષ્મીવલ્લભ શેઠ, આપના આ મેહમાનમાટે આ ઓરડો વાળી ઝાડીને અમોએ ગઈ કાલનો સાફ કરી રાખ્યો છે અને પાણીનો ઘડો પણ ભરી રાખ્યો છે. ” અમો તે ઓરડામાં ગયા તો ત્યાં એક ખાટલાપર ગાદલું વગેરે પાથરીને ખાટલાને પણ તૈયાર રાખવામાં આવ્યો હતો અને ભોંયપર જોડીની બનાવટની પાતળા ગાદલા જેવી એક ચટાઈ પણ પાથરેલી હતી. અમો ચટાઈપર બેઠા અને ત્યારપછી લક્ષ્મીવલ્લભે મને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે: “ નાનજી કાકા, આપની દીકરીને તે લુચ્યાઓએ સદરમાં એક પોરાનું મકાન ભાડે લઈને તેમાં રાખેલી છે અને તેટલામાટે જ નગરની આ બીજી દિશામાં આ ફુલેલીના કિનારાપરના આ શિવાલયમાં તમને અત્યારે રાખવાની મેં વ્યવસ્થા કરી છે; કારણ કે, આ શિવાલયમાં બહુધા બહારના લોકો આવતા નથી; કોઈ કોઈ વાર કેવળ આ શિવાલયના બંધાવનાર સિંધી વ્યાપારીઓ આવે છે અને તેથી એકાદ બે દિવસ જો અહીં ગુપ્ત નિવાસમાં વીતાડવા હોય તો અડચણ આવે તેમ નથી. એક ઔદીચ્ય વિધવા બ્રાહ્મણી તમારામાટે ખાવાનું તૈયાર કરીને એક કલાક પછી લઈ આવશે; હું હવે રજા લઉં છું; કારણ કે, અહીંથી ઘેર જઈ ભોજન કરીને મારે જે વ્યવસ્થા કરવાની છે તે કરી નાખીશ અને ત્યારપછી ગાડી લઈને પાછો આપની પાસે આવીશ. મારા આવતાં સૂધી આ શિવાલયમાંથી કૃપા કરીને આપ બહાર ન નીકળશો; આપને કોઈ વસ્તુ જોઈતી હશે, તો આ બાવો લાવી આપશે. ” આ પ્રમાણે મારામાટે સર્વ પ્રકારની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરીને લક્ષ્મીવલ્લભ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને ત્યાર પછી સ્નાન આદિ નિત્યકર્મથી મુક્ત થઈને હજી તો હું વસ્ત્ર બદલતો હતો એટલામાં તો તે વિધવા બ્રાહ્મણી મારામાટે ખાવાનું લઈને આવી પહોંચી. ખાવાના પદાર્થોમાં મિષ્ટાન્ન આદિ પણ હતાં. મેં સચિ અનુસાર ખાઈને ખાટલાપર પડી આડું પડખું કર્યું અને મને ઉંઘ આવી ગઈ.

“ લગભગ ત્રણ વાગે હું ઉંઘમાંથી જાગ્યો અને આવતે પૂછ્યું તો હજી લક્ષ્મીવક્ત્ર આગ્યો નહોતો એમ મારા જણવામાં આવ્યું. એટલું ઘોઘને મેં ચક્ષુ પીવાનો આરંભ કર્યો એટલામાં બહાર ગાડીનો ધધડાટ સંભળાયો અને નિમેષ માત્રમાંજ લક્ષ્મીવક્ત્ર પોતાની સાથે એક સિંધી વકીલ તથા કેન્ટોન્મેન્ટ મેજિસ્ટ્રેટના એક સિંધી ક્લાર્કને લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આવતાંની સાથેજ તેણે મને કહ્યું કે : “ના-નજી કાકા, કપડાં પહેરી લ્યો અને ચાલો અમારી સાથે : કારણ કે અત્યારેજ આપણે આપની પુત્રીને જે મકાનમાં રાખવામાં આવી છે, તે મકાનમાં જવાનું છે. ” હું તૈયાર થયો; અમે સર્વ પાછા ગાડીમાં બેઠા અને ગાડી સદરની દિશામાં ચાલવા લાગી. પંદર મિનિટમાં ગાડીએ અમેને અમારા ઇચ્છિત સ્થાને પહોંચાડી દીધા અને ગાડી ઉભી રહ્યા પછી ગાડીમાંથી ઉતરતાં અમેએ એક ઘરના પાછળના ભાગમાંના એ બંધ દરવાજા આગળ અમને ઉમેડા જોયા. લક્ષ્મીવક્ત્રે મને કહ્યું કે : “ આ જે એ બંધ દરવાજા છે, તેમાંનો આ જમણી બાજુનો દરવાજો નીચેના ભાગનો છે અને ડાબી બાજુના દરવાજાની અંદર દાદરો હોવાથી ઉપરના ભાગમાં જવાય છે. નીચેનો ભાગ આ ઘરના માલિક વેરાના પોતાના તાબામાં છે અને ઉપરનો ભાગ ભાડે લઈને તેમાં પેલા ભામટાઓએ આપની પુત્રીને એક કેદી જેવી હાલ-તમાં રાખેલી છે. તેઓ જ્યારે બહાર જાય છે ત્યારે આ દરવાજાને તાળું વાસી જાય છે, પણ અત્યારે તાળું વાસેલું ન હોવાથી તેમનામાંનો કોઈ પણ એક અથવા તો બન્ને બદમાશો અંદર હાજર હોવા જોઈએ, એમ માઈ ધારવું છે. પરંતુ મેં સર્વ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરેલી હોવાથી હમણાંજ આપણે ઉપર જઈશું અને આપ પોતાની પુત્રી સાથે મુક્તાકાંત કરી શકશો. ” આમ કહીને તેણે દરવાજાને બહુજ જોરથી ખખડાવવાનો આરંભ કરી દીધો. લગભગ પાંચ મિનિટ સૂધી તો ઉપરથી કાંઈ પણ જવાબ ન મળ્યો; પણ જ્યારે ખખડાવવાનું કામ કંટાળા વગર ચાલુજ રાખવામાં આવ્યું એટલે અંતે એ ખખડાટથી કંટાળીને ઉપરના ઘરમાંથી એક માણસ ઉપરની નાની અગાસીની પાળ પાસે આવીને પૂછવા લાગ્યો કે : “ દરવાજા આટલા બધા જોરથી શામાટે ખખડાવવામાં આવે છે ? અહીં આપનું કોની સાથે અને શું કામ છે ? ” એના જવાબમાં કેન્ટોન્મેન્ટ મેજિસ્ટ્રેટના ક્લાર્કે જણાવ્યું કે : “ એક તો ત્રણે આપની સાથેજ અમારું કામ છે અને આપના

મિત્ર વલ્લભરામ સાથે પણ અમારે કાંઈક વાતચીત કરવાની છે; માટે દામોદરભાઈ, સત્વર દરવાજે ઉઘાડો એટલે અમો ઉપર આવીએ.” દામોદરની નજર એ વેળાએ મારાપર પડતાંની સાથેજ તેના ચહેરાનો રંગ ઉતરી ગયો અને વક્રીલને જોઈને તે ગભરાઈ ગયા જેવો થઈ ગયો. તે પાછો અંદરના ભાગમાં ચાલ્યો ગયો અને થોડીવાર પછી દરવાજે અંદરથી ઉઘાડવામાં આવ્યો; પણ તે ઉઘાડનાર દામોદરને બદલે તેનો મિત્ર વલ્લભરામ પુષ્કરણો આહ્વાનજ હતો. અમો સર્વ દરવાજાની પાસેજ ઉભા હતા અને તે એટલામાટેજ કે તે બેમાંના કોઈ પણ એક માણસ દરવાજે ખોલીને તરત છટકી ન જાય. દરવાજે ઉઘડતાંજ અમો સર્વ દાદરાપર ચઢવા લાગ્યા અને તેથી વલ્લભરામને ઉતરવાનો માર્ગ ન મળી શકવાથી લાચારીએ પાછું ઉપર ચઢવું પડ્યું. ઉપર ચઢી ગયા પછી ખુલ્લું આંગણું અને તેમાં એક નાનું રસોડું, નાનું સ્નાનગૃહ તથા જાનર અમારા જોવામાં આવ્યાં. સામી બાજુએ એક ઓરડો હતો, તેનાં દાર ખુલ્લાં હતાં, પણ તે ઓરડામાંથી જે બજારમાં પડતા બીજા ઓરડામાં જવાતું હતું તે ઓરડાનાં વચલાં દાર બંધ હતાં. દામોદર કરતાં વલ્લભરામ કાંઈક હિંમતવાળો હોવાથી તેણે અમોને પૂછ્યું કે; “અમારી સાથે આપનું શું કામ છે, તે કૃપા કરીને જણાવશો? કારણ કે, અમારો હવે દુકાનપર જવાનો વખત થઈ ગયો છે અને તેથી વધારે વાર ખોટી થવા જેટલી અમને ધુરસદ નથી.” એના ઉત્તરમાં સિંધી વક્રીલે જણાવ્યું કે; “તમારા ધંધાનો બધો ભેદ અમારા જણવામાં આવી ગયો છે; માટે હવે દુકાનની કે ધંધાની વાત બંધ કરો અને જે બાઈને તમો જોડિયા અંદરથી છુપી રીતે નસાડીને અહીં વેચવામાટે લાવ્યા છો, તે બાઈ ક્યાં છે, તે અમને બતાવો. અમારી ખાત્રી છે કે, તે બાઈ આ અંદરના ઓરડામાંજ છે અને તેથી અમો એ ઓરડાને પણ જોવા માગીએ છીએ.” સિંધી વક્રીલ તથા કેન્ટોન્મેન્ટ મેન્જિસ્ટ્રેટના કલાર્કના દમામને જોઈને તેઓ બંને ગભરાઈ ગયા અને તેમણે વધારે આનાકાની ન કરતાં અંદરના ઓરડાનાં દાર તત્કાળ ખોલી નાખ્યાં. ત્યાં એક દયાજનક દૃશ્ય અમારા જોવામાં આવ્યું. મારી પુત્રીને તેના હાથપગ મજબૂત દોરડાથી બાંધીને તથા તેના મોઢામાં ડૂચો દઈને એક ખૂણામાં નાખી દેવામાં આવી હતી અને તેની આંખોમાંથી ચોધારાં આંસૂ ચાલ્યાં જતાં હતાં, પ્રથમ તો મેં તરત તેના મોઢામાંના ડૂચાને ખેંચી કાઢ્યો

અને તેના બંધ તોડી નાખ્યા. તે મૂર્ચ્છિત થઇ ગઈ અને તેનાં મસ્તક પર તથા નેત્રોપર પાણી છાંટ્યા પછી જ્યારે તે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે પછી મને તેણે ઓળખ્યો અને તે મારે ગળે બાંધી પડીને એટલુંજ બોલી કે : “ મને બચાવો, મને ઉગારો ! ”

“ તે ક્ષણેજ લક્ષ્મીવલ્લભના કહેવાથી મારી પુત્રી ભાગીરથીને યોગ્ય આશ્વાસન આપીને હું ત્યાંથી નીચે લાવ્યો અને ગાડીમાં બેસાડી દીધી. ત્યારપછી ઉપરથી તેનાં વસ્ત્રોની એક પોટલી હતી તે પણ લાવવામાં આવી અને લક્ષ્મીવલ્લભે દામોદર તથા તેના સાથીને બહુજ કઠોરતાથી જણાવ્યું કે : “ તમારી દુષ્ટ ઇચ્છાનો સર્વ બેદ અમારા જાણુવામાં આવી ગયો છે અને તેથી તમારી જેવજનત્રામાટેની મેં સર્વ તૈયારીઓ કરી રાખી છે; જો તમે હુયદરાબાદમાંથી ન્હાસી જવાનો યત્ન કરશો, તો તમારી દેખરેખમાટે યોગ્યલા ડિટેક્ટિવો તરત તમને પકડી લેશે; પણ જો શાંતિથી અહીંજ રહેશો, તો હું તમને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ; માટે મારી અનુમતિ વિના કાંઈ પણ સાહસ કરશો નહિ. દામોદર ! તું અત્યારે અમારી સાથે ચાલ; કારણકે, અમારે તારી સાથે કેટલુંક કામ છે; જો અમારામાં વિશ્વાસ રાખીશ, તો અમે તારું અહિત કરવાના નથી, એ વિશેનો તું નિશ્ચય રાખજે.” હું, મારી પુત્રી, લક્ષ્મીવલ્લભ તથા દામોદર એક ગાડીમાં બેઠાં અને બીજી ગાડી બોલાવીને તેમાં સિંધી વકીલ તથા કૅન્ટોન્મેન્ટ મૅજિસ્ટ્રેટનો ક્લાર્ક એ બે જણા બેઠા; ગાડીઓ ચાલતી થઇ અને અમે પાંચ કુલેલીના કિનારા પરના શિવાલયમાં આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં પહોંચ્યા પછી મારી પુત્રી બે દિવસની જુખી હોવાથી પ્રથમ તેના ખાનપાનમાટેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી અને ત્યાર પછી તેને મને જે ઓરડામાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો તે ઓરડામાં સૂવાનું કહીને અમે સર્વ પુરુષો બહારની ઓસરીમાં બેઠા. લક્ષ્મીવલ્લભે દામોદરને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે : “ દામોદર, તું અને તારો સાથી આ બાંધને અહીં હુયદરાબાદમાં શામાટે લાવ્યા હતા અને એ બિચારી નિરાધાર નારી પર તમે એ આટલો બધો અત્યાચાર શા કારણથી કરવા માંડ્યો હતો, એ સમસ્ત વૃત્તાન્ત કાંઈપણ પ્રકારના કપટ અથવા જૂઠાણા વગર અમને કહી સંભળાવ; જો અસત્યનું જરાપણ અવલંબન કર્યું છે, તો આ હુયદરાબાદમાંથી તું સહીસલામત નીકળીને તારા ગામ ભેળો અને ઘર ભેળો થવાનો નથી, એ સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખી લેજે.” એના ઉત્તરમાં દામોદરે

જણાવ્યું કે: “ જ્યારે હવે અમારા પાપનો પૂર્ણ પ્રકાશ થઈ ગયો છે અને કેવળ આપની દયાપરજ અમારા ઉદ્ધારનો સર્વ આધાર રહેલો છે; તો હવે અસત્ય વાત કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. અમે આ બાઈને જે કારણથી અહીં લાવ્યા હતા અને એના પર અત્યાચાર કરતા હતા, તેનો વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છે. ” આમ કહીને હામોદરે તે વૃત્તાંતને વર્ણવવાનો આવી રીતે આરંભ કર્યો:—

“ જોડિયામાં હું અને મારો મોટો ભાઈ કોઈ વાર કડીયાનો ધંધો કરીને તો કોઈ વાર મૂલ મજૂરી કરીને ગરીબાઈથી અમારું ગુજરાન ચલાવીએ છીએ અને મુવાસાટે જીવીએ છીએ. મારો મોટો ભાઈ પરણેલો છે અને હું કુંવારો છું. આ નાનજીભાઈ જ્યારથી જોડિયામાં આવીને વસવા લાગ્યો હતા, ત્યારથી એમનાં પત્ની અને મારી ભાભીનો પરસ્પર સારો સંબંધ હતો અને તેથી એમની દીકરીના દુઃખની બધી વાત એમનાં પત્નીના મુખથી મારી ભાભીના જાણવામાં આવી હતી અને તે વાત ભાભીના મુખથી હું પણ જાણી શક્યો હતો. આ બાઈને નાનજીભાઈ જોડિયામાં લાવ્યા એટલે એ બાઈ ધણીકવાર મારી ભાભી પાસે આવતી અને પોતાના દુઃખની કથા તેને સંભળાવતી હતી. હું નાનપણથીજ ગરીબ અને તે સાથે જુગારી હોવાથી મને કોઈ પરણેતર કે ધરધરણાની બાયડી મળવાનો સંભવ નહોતો અને તેથી જો આવી કોઈ દુઃખથી પીડાયલી સ્ત્રીને નસાડીને ક્યાંક દૂરના દેશમાં નીકળી જઈએ, તો બાયડીવાળા થઈએ, એવા વિચારનો મારા હૃદયમાં ઉદય થયો અને એટલામાંજ આ બાઈને તેના સાસરાનું તેડું આવતાં સાસરે જવાને બદલે આત્મહત્યા કરીને મરી જવામાટેનો આ બાઈનો વિચાર મારા જાણવામાં આવી ગયો. જુગારમાંથી એ વેળાયે હું ખસેં રૂપિયા કમાયો હતો એટલે કોઈ પણ રીતે મારી ભાભીને મેં સો રૂપિયાની લાલચ આપીને એ બાઈના મનને ચળાવવાનો અને એને મારી સાથે નાસી જવાના વિચાર પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાટેનો આગ્રહ કર્યો. મારી ભાભીએ આ બાઈને કહ્યું કે: ‘ ભાગીરથી, જો આત્મહત્યા કરીને મરી જઈશ, તો તારા સાતે લવ એવા જશે અને જો કોઈ પણ રીતે જીવતી રહીશ, તો કોઈ દિવસ પણ ઇશ્વર સુખના દિવસ દેખાડશે. જો સાસરે જવાનો તારો વિચાર ન હોય, તો મારા દેર સાથે અહીંથી કરાચી ચાલી જા: કારણ કે, મારો દેર આજેજ કરાચી જવામાટે રવાના થવાનો છે. ત્યાં જઈને તારા ધણીને એમ લખી જણા-

કે, જો તમે તમારાં માખાપથી જૂદા થઈને અહીં આવીને ધંધો કરો, તો આપણો ગૃહસંસાર સારી રીતે ચાલશે અને નહિ તો હવે મારો ત્યાં આવવાનો વિચાર નથી. આમ લખવાથી ખેવના હશે, તો તારો ધણી પોતાની મેજેજ કરાચી આવશે અને નહિ આવે, તો કરાચીમાં શ્રીમંત લુહાણા ગૃહસ્થોની સંખ્યા સારી હોવાથી કોઈને ત્યાં ઘરકામમાટે ચાકરડી તરીકે રહીશ, તોય તારા નિર્વાહમાં વાંધો આવવાનો નથી.’ નાનજીભાઈની ભોળી પુત્રી, વિચાર કરવાનો વધારે સમય તેની પાસે ન હોવાથી, મારી ભાભીના આ ઉપદેશરૂપ જાળમાં આવી ગઈ અને મારી સાથે કરાચી આવવાને તૈયાર થઈ ગઈ. મેં એક ઊંટ ભાડે કરી લીધો અને એ બાઈને લઈને હું દ્વારિકા જવાને જોદ્રિયાથી નીકળ્યો. આગખોટમાં જોડિયાથી ન ખેસવાનું કારણ એ હતું કે ત્યાં જો અમો કોઈના જોવામાં આવીએ, તો પકડાઈ જવાનો અમને ભય રહ્યા કરતો હતો. દ્વારિકાથી અમો આખે સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીની મુખ્યથી કરાચી જતી ‘ મહાનદી ’ નામક કોસ્ટીંગ સ્ટીમરમાં બેઠાં અને કરાચી પહોંચીને જોડિયા બજારમાં આવેલી મારા સાથી પુષ્કરણા બ્રાહ્મણ વલ્લભરામની વીશીમાં અમોએ ઊતારો કર્યો. લલભરામ એકવાર જોડિયામાં આવ્યો હતો અને છ માસ ત્યાં રહ્યો હતો, તે વેળાએ જુગારખાનામાં તેની સાથે મારો પરિચય થયો હતો અને તેથી અમો એક બીજાને સારી રીતે ઓળખતા હતા. તે મૂળ કચ્છ દેશનો નિવાસી હતો અને ત્યાં કેટલાક ખોટા ખેત્ર ખેલી આવેલો હોવાથી કરાચીમાં વીશીનો ધંધો કરીને પોતાનું ગાંડું ગળાડાવતો હતો. તેને મેં આ બાઈને જોડિયામાંથી નસાડવાની બધી વાત કહી સંભળાવી અને તેણે અમને એક જૂદો ઓરડો અમારા રહેવામાટે કાઢી આપ્યો. કરાચીમાં આવ્યાને ત્રણ ચાર દિવસ થઈ ગયા પછી મેં આ બાઈને મારી સાથે ઘરઘીને મારી સ્ત્રી થવાનું કહ્યું, પણ આ બાઈએ મારી એ માગણીનો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અસ્વીકાર કરીને કહ્યું કે: ‘હું અહીં બીજો ધણી કરવામાટે આવી નથી, પણ મારા ધણીને અહીં ખોલાવવામાટે અથવા તો કોઈની નોકરી કરીને આખરે ઇજ્જતથી પેટ ભરવામાટે આવી છું અને તેથી તમારી આ વાતને હું સ્વીકારી શકતી નથી.’ મેં એને બહુ સમજાવી, પણ એ એકની બે ન થઈ અને છેવટે વાત તકરારના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. મારા વીશીવાળા મિત્ર વલ્લભરામે સલાહ આપી કે: ‘ દામોદર, આ બાઈ સમજે તેવી નથી એટલે બળાત્કાર કરવામાં માલ નથી.

મારું માને તો એને સિંધમાં લઇ જઇને ક્યાંક વેચી નાખી શકું
 જે હજાર ખારસેં રૂપિયા મળે, તે લઇને પાછો દેશમાં જ એટલે
 રૂપિયા હશે, તો ખીજી હુહાણી મળતાં વાર લાગવાની નથી; કારણ
 કે, હુહાણા જાતિમાં કાંઇ ખાચડીઓની અછત નથી. આજકાલ આ
 સિંધમાં કાઠિયાવાડની ખાચડીઓ ધમધોકાર વેચાય છે અને કાંઇ
 કાંઇવાર તો તેમની પંદરસોથી બે હજાર સુધીની કીમત પણ ઉપજી જાય
 છે. આ ખાંઈની ઉંમર હજી નાની છે, એટલે કીમત સારી આવશે,
 એવી મારી ખાત્રી છે.' મને પણ તેની આ સલાહ વ્યાજખી લાગી;
 પણ હું પોતે સિંધનો જાણીતો ન હોવાથી તેને મેં આ કામમાં
 મારો ભાગીદાર થવાને કહ્યું અને આ ખાંઈને વેચતાં જે કીમત
 આવે, તેમાંથી અડધો ભાગ લેવાની શરતે તેણે મારી એ ઇચ્છાનો
 સ્વીકાર કરી લીધો. ખીજે દિવસે વલ્લભરામ હુયદરાખાદ જઇને એક
 ઘર તથા એક દુકાન ભાડે રાખી આવ્યો અને ચારેક દિવસ પછી
 આ ખાંઈને રેલ્વે રસ્તે પાછાં જોડિયે જવાના બહાનાથી અમો આ
 હુયદરાખાદમાં લઇ આવ્યા. વલ્લભરામ મારી સાથે વીશીને વીંટી
 નાખીને જ આવ્યો હતો અને તેનું ખીજું કાંઈ તેની પાછળ રડનાર
 ફૂટનાર હતું જ નહિ, એટલે તેને તો તે જ્યાં જાય ત્યાં પરમ
 આનંદ જ હતો. તેણે હુયદરાખાદના સદર બજારમાં દૂધ, મલક અને
 પેડા બરશીની દુકાન ખોલી દીધી અને છુપી રીતે આ ખાંઈને
 ખરીદનાર કાંઈ ગ્રાહકની તપાસ કરવા માંડી. અહીં આવ્યા પછી
 અમો આ ખાંઈને એક કેદીની હાલતમાં રાખવા લાગ્યા અને જે
 કાંઈ પણ હોહા કરીશ, તો મારીજ નાખીશું! એ પ્રમાણેની ધમ-
 કીઓ આપીને દબાયલી ને દબાયલી જ રાખવા લાગ્યા. પરંતુ
 એટલું તો મારે કહેવું જ જોઈએ કે, ગમે તેવી ધમકીઓ આપવા
 છતાં પણ અત્યારસુધી એ ખાંઈ અમારી દુબટ ઇચ્છાને વશ થઇ
 નથી અને અદ્યાપિ પોતાની પવિત્રતાને દબતાથી જાળવી રહી છે;
 કારણ કે, બ્યબિચારના માર્ગમાં ઉતરી જવા કરતાં એ ખાંઈ મર-
 ણના માર્ગને જ વધારે પસંદ કરનારી છે. અમોને અહીં આવ્યાને
 છ માસ કરતાં કાંઈક વધારે સમય થવા આવ્યો છે અને એટલા
 સમયમાં જે કે એ ખાંઈને ખરીદનાર તો પાંચ છ માણસ આવી
 ગયા, પણ કાંઈએ આઠ સો નવ સોથી વધારે કીમત આપવાની હામ
 ન બીડી તેથી વિલંબ થતો ગયો; પણ છેવટે એક વૃદ્ધ મુસલમાન

જમીનદાર પંદસોની રકમ આપવાને તૈયાર થવાથી તેની સાથે અમે સાદું નક્કી કર્યું છે, તેની પાસેથી ખાનાના ત્રણ સેં રૂપિયા લીધા છે અને આજકાલમાં એ બાઈને તેના હાથમાં સોંપવામાટે અહીંથી દશ બાર ગાઉપર આવેલા એક બીજા ગામમાં લઈ જવામાટેની અમારી તૈયારીઓ ચાલતી હતી એટલામાં આજે આ બાઈના પિતાના આવી પહોંચવાથી અમારી એ બધી આશાઓ ધૂળમાં મળી ગઈ છે અને અમારા ખોદેલા ખાડામાં અમારા પડવાનો જ સમય આવી લાગ્યો છે ! અમારાં આ કાવત્રાંની વાર્તા આ લક્ષ્મીવલ્લભભાઈના જાણવામાં કેવી રીતે આવી, એની હું કશી પણ કલ્પના કરી શકતો નથી; કારણ કે, ભાગીરથીબાઈને અમો કદાપિ ધરમાંથી બહાર નીકળવા દેતા નહોતા અને જ્યારે અમો પોતે બહાર જતા હતા, તે વેળાએ ઉપરના રૂમને તેમજ નીચેના દાદરાને તાળું વાસીને જ બહાર જતા હતા, એટલે એ બાઈ સાથે કોઈ ખાનગી વાતચીત કરી શકે, એવો સંભવ હતોજ નહિ. પરંતુ પાપકર્મ કદાપિ દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ગુપ્ત રહી શકતું જ નથી, એ નિયમનો આજે મને સાક્ષાત્કાર થયો છે અને અત્યારે મારા કુકર્મ વિશે મને બહુ જ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. મારા ઉદ્ધારનો આધાર હવે કેવળ આપ દયાળુ ગૃહસ્થોની દયાપરજ રહેલો છે. હવે મારો કે તારો એ આપની ઇચ્છાને આધીન છે.” આ શબ્દો સાથે દુષ્ટ દામોદરે પોતાના વૃત્તાન્તની પૂર્ણાહુતિ કરી નાખી. તેના વૃત્તાન્તની પૂર્ણાહુતિ થયેલી જોઈને પરોપકારી પુરુષ લક્ષ્મીવલ્લભ કહેવા લાગ્યો કે:—

“ દાનવના અવતાર, લુહાણાકુલકલંક કુસંગાર દુષ્ટ દામોદર તારા અને તારા ચાંડાલ સાથીના આ પાપકર્મનો ભેદ મારા જાણવામાં કેવી રીતે આવ્યો, તે હવે સાંભળ. તારા સાથીએ સદરમાં દૂધ, મલાઈ અને પેડા બરફીની નવી દુકાન ઉઘાડી ત્યારથી જ અહીંની મેડીકલ સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા આપણા દેશના કેટલાક મેડીકલ સ્ટુડન્ટ્સ સાથે હું તે દુકાનપર દૂધ પીવા તથા મલાઈ ખાવાને રાત્રિના સમયમાં આવતો હતો અને જે ધરમાં તમોએ આ બાઈને કેદ કરી રાખી હતી તેની સામેના બેડી બાંધણીના ધરમાં મારા બે મિત્ર મેડીકલ સ્ટુડન્ટ્સ રહેતા હોવાથી તેમના ધરમાં હું રાતે કોઈ કોઈ વાર તો બાર બાર વાગ્યા સુધી બેસતો હતો. તને

તથા તારા સાથીને સામેના ઘરમાં રાતે ઘણીવાર જતા આવતા જોવાથી અને એકવાર ઉપર એક બાંધને જોવાથી મારા મનમાં સ્વાભાવિકજ કાંઈક સંશય આવ્યો અને તે ઘરનો માલિક વોરો મારો ઓળખીતો હોવાથી તેને એ વિશે પૂછતાં તેણે તમારી સાથે એક સ્ત્રી હોવાનું અને કેટલીકવાર તેની સાથે તમારી બોલાચાલી થતી હોવાનું મને જણાવ્યું. વલ્લભરામ મહારાજ દારૂડિયો હતો, એ મારા જાણવામાં આવ્યું હતું તેથી મારા એક ગુપ્તચરને મેં તેની સાથે દોસ્તી કરી તેને દારૂ પીવડાવીને તેના મુખથી આ ભેદને જાણવામાટે યોગ્ય દીધો. આ પ્રયત્નમાં મને લગલગ પચાસ રૂપિયાનો ખર્ચ થઈ ગયો, પણ છેવટે તેના મુખથી જ આ સર્વ ભેદ મારા જાણવામાં આવ્યો. એ પછી એક દિવસ તું અહીંથી કોટડી ગયો હતો તે વેળાયે તારા સાથી વલ્લભરામને દારૂના રંગમાં ગિલ્તાન રાખીને ત્રણ કલાક સૂધી તેને છૂટો ન પડવા દેવાનો મેં મારા ગુપ્તચરને હુકમ કર્યો અને એ યોજના કરીને એક તાળા ચાવીવાળાને બોલાવી તારા ઘરનાં બંને તાળાં ઉઘાડીને હું ઉપર પહોંચી ગયો. મને જોઈને બાંધને કે પ્રથમ તો કાંઈક ગભરાઈ ગઈ, પણ જ્યારે મેં તેને આશ્વાસન આપ્યું અને ખરી ખીના જણાવી દેવાનું કહ્યું એટલે તેં જે વૃત્તાન્ત જણાવ્યો છે તેજ વૃત્તાન્ત તેણે મને જણાવ્યો. તેની પાસેથી તેના પિતાનાં નામકામ આદિ જાણી લઈને ત્યાં મેં એક કાગળ લખ્યો અને અહીં તમો બાંધને ત્રણ દિવસની અન્યત્ર ન લઈ જઈ શકો એમ માટેની મેં છુપી ગોઠવણ કરી દીધી. તમો આજકાલમાં એ બાંધને અહીંથી કાઢી જવાની તૈયારીમાં હતા એ વાત મારાથી અજાણી નથી અને તેથી જો આ નાનજીભાઈ ન આવ્યા હોત, તો પણ હું તો તમોને અટકાવવાનોજ હતો; પણ બાંધના પિતા આવી ગયા છે એટલે હવે મને એક પ્રકારની નિશ્ચિન્તતા થઈ છે. તારો અપરાધ તો એવો ભયાનક છે કે તને જન્મદેશનિકાલનીજ સજા થવી જોઈએ અને તારા સાથીને તો તોપના મોઢે બાંધીને ઉડાવવો જોઈએ; કારણ કે, એક શુદ્ધ હુલાણાપુત્રના આવાં કર્મો હોયજ નહિ !”

“ત્યારે શું પ્રતાપી અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં પણ આ સિં-
ધુદેશમાં આવી રીતે સ્ત્રીઓને વેચવાનો અને ખરીદવાનો ધંધો ચાલ્યા કરે છે ? ખરેખર આ તો એક આશ્ચર્યકારક ઘટનાજ કહી શકાય. આ વાત્તાં એવી છે કે ભાગ્યેજ કોઈના માનવામાં આવી શકે !” મેં

લક્ષ્મીવક્ત્રભને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણેના ઉદ્વિગાર કાઢ્યા અને વધારામાં જણાવ્યું કે; “છતાં જ્યારે મારી પોતાની પુત્રીના સંબંધમાં જ આ ખનાવ બન્યો છે, તો હવે એ કયાને અસત્ય પણ કેમ કરીને માની શકાય વાર? ખરેખર આ સંસારને ‘ચુડેલના વાંસા’ ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે અસત્ય માન્યતા તો નથીજ.”

“નાનજીભાઈ, આમાં તમારે આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ પણ નથી; કારણ કે, સરકારની આંખ એક હોય છે અને ચોરની આંખ ચાર હોય છે એટલે જ્યાં સૂધી આ નીચ ધંધા વિશે યોગ્ય પોક્કર ન થાય અને તે સરકારના જણવામાં ન આવે, ત્યાં સૂધી સરકાર એ ધંધાને અટકાવવાનાં બ્યાજખી પગલાં કેવી રીતે ભરી શકે વાર?”

લક્ષ્મીવક્ત્રભે મારી શંકાનું નિવારણ કરવા માંડ્યું: “આજકાલ શું-બધના, કચ્છના, કાઠિયાવાડના તથા ગુજરાતના લુચ્છા, લકૃંગા, લોકર અને ચોરટા લોકોમાટે કરાચી શહેર એક વિશ્રામસ્થાન સમાન થઈ પડ્યું છે; કારણ કે, એવા લોકોને જ્યારે પોતાના પાપરૂપ અશ્વોને દોડાવવામાટેનું અન્ય કંઈ પણ ક્ષેત્ર મળી નથી શકતું, ત્યાં પછી છેવટે તેઓ કરાચી આવે છે અને ત્યાંથી સિંધુદેશના આંતરિક ભાગમાં તેમનો પ્રવેશ થતાં તેમનાં કુકર્મોના સમાચાર તેમના દેશ પર્યન્ત ભાગ્યેજ પહોંચી શકે છે. કાઠિયાવાડનાં કેટલાંક શહેરોમાં ભોળી સ્ત્રીઓને ભોળીને સિંધમાં લાવનારા અને અહીં લાવીને વેચી નાખનારા બદમાશોની એક ટોળી ઉભી થઈ છે અને તે ટોળીના બદમાશ મેમ્બરોએ પૌરખંદરની એક સોનારણ તથા એક બે ખારવીઓ તેમજ જામનગર તથા જૂનાગઢ અને વેરાવળની કેટલીક સ્ત્રીઓને અહીં લાવીને વેચી નાખી છે, એવી વાર્તા મારા સાંભળવામાં આવી છે. પૌરખંદરની એક વેચાયલી ખારવી તો પોતે હિમ્મતવાળી હોવાથી પાછી પૌરખંદર પહોંચી ગઈ છે, અને તેના મુખથી પૌરખંદરમાં ખાયડીઓને વેચવાના આ ધંધાની ખબર પડી જવાથી ત્યાંથી હવે એ બદમાશોને ધારેલા શિકાર મળી શકતા નથી. હવે આ વિષય વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચાવો જઈએ છે કે જેથી આ નીચ ધંધાની વાત સરકારના જણત્રમાં આવી શકે અને સરકારથી એના અટકાવમાટેના યોગ્ય ઉપાયો યોજી શકાય. જેઓ ખોલતા નથી તેઓ માર ખાય છે અને જેઓ ખોલે છે તેમના જ ખોર વેચાય છે, એ આ વિશ્વનો એક સરળ તથા સર્વમાન્ય ન્યાય છે!”

“ ભાઈ, મારી આ પુત્રી ભાગીરથીને આ સિન્ધુદેશમાં વેચાઈ જતી અટકાવીને તમોએ મારાપર અને મારા કુટુંબપર જે ઉપકાર કર્યો છે, તેનો બદલો જો કે મારા જેવા ગરીબ અને કંગાલ માણસથી તો વાળી શકાય તેમ છે જ નહિ, પણ મારો તમને આશીર્વાદ છે કે, તમારું સદા કલ્યાણ જ થશે અને પરમાત્માની કૃપાથી તમો જે કાર્યમાં હાથ નાખશો તે કાર્યમાં તમને વિજય અને વિજયજ મળતો રહેશે. જો મારી પુત્રી કોઈ વિજતીય તથા વિધર્મીય પુરુષના હાથમાં પડીને ધર્મબ્રષ્ટ થઈ હોત, તો જીવતી હોવા છતાં પણ અમારા કામની રહેત નહિ અને અમારું નાક કપાઈ જત !x આજે જેવી રીતે અમારી આખર તમોએ બચાવી છે, તેવી રીતે પરમાત્મા નિરંતર તમારી પ્રતિષ્ઠાને જળાવે, એજ મારી ઇશ્વરનાં ચરણોમાં પ્રાર્થના છે ! ” મેં અંતઃકરણ પૂર્વક લક્ષ્મીવલ્લભનો ઉપકાર માન્યો.

x ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં હું કરાચીમાં હતો, તે બેળાથી કાઠિયાવાડના માંગરોળ શહેરનો નિવાસી એક લુહાણો (કે જેનું નામ મને યાદ નથી) પોતાની સ્ત્રીને લઈને કરાચી આવ્યો હતો અને તેનો પોતાનાં સાસરિયાં સાથે કોઈ પ્રકારનો અણબનાવ હોવાથી કરાચીના કેટલાક ભામટાઓ સાથે મળી સિન્ધુદેશના એક ગામડામાં જઈને પોતાની સ્ત્રીને તેણે ત્રણસેં કે ચારસેં રૂપિયા લઈને એક વૃદ્ધ હિન્દુને ત્યાં વેચી નાખી હતી. પોતાના આ પાપકર્મને છુપાવવામાટે કરાચીથી તેણે માંગરોળ તેની સાસુપર એક તાર એવા આશયનો કર્યો હતો કે : “ તમારી દીકરીને ખેંચ થયો છે ” અને ત્યારપછી તેજ દિવસે આઠેક કલાક પછી ખીલે તાર એવો કર્યો કે : ‘ તમારી દીકરી ખેંચથી મરી ગઈ છે ! ’ ત્યાં તો સહુ રડી કૂટીને ખેંચી રહ્યાં; પણ થોડા વખતમાં તે બાઈને વેચનારાઓમાં પૈસાનો કાંઈક વાંધો પર્યો અને તેથી તેમનામાંના એક માણસે બધો ભેદ બુલ્લો કરી નાખ્યો. કરાચીમાં ચર્ચા થતાં એક લુહાણા ગૃહસ્થે તે બાઈની માતાને તાર કરીને કરાચી બોલાવી અને તે વૃદ્ધ માતા કરાચી આવી ત્યારે જમાઈના કાળા કર્મની વાત તેના જણવામાં આવી. બાઈની માતા ખિચારી ગરીબ હોવાથી કરાચીમાં એક ફંડ ઉણું કરવામાં આવ્યું અને તેમાં લુહાણા જ્ઞાતિના કેટલાક ગૃહસ્થોની ઉદારતાથી રૂપિયા ત્રણસેં કે ચારસેં ભરાયા. આ ફંડમાં મેં પણ પાંચ રૂપિયા ભર્યા હતા. ત્યારપછી પોલીસની મદદગી અને મેંજિસ્ટ્રેટના હુકમથી તે બાઈને તેને વેચાતી લેનારપાસેથી પાછી કરાચી લાવવામાં આવી. પરંતુ તેને પાછી લાવતાં સૂઝીમાં ચાર કે પાંચ માસનો સમય વીતી ગયો હતો અને તે બાઈએ બહો અનિચ્છાથી પણ તે નવીન વૃદ્ધ સાથે ચાર કે પાંચ માસનો ગૃહવાસ ભોગવેલો હોવાથી તે બ્રષ્ટ તો થઈ ચૂકી હતી. જો તેનું

“ મેં મારું કર્તવ્ય કર્મ કયું છે એટલે ઉપકાર માનવાની આવશ્યકતા નથી. હવે મારી માત્ર એજ જાણવાની ઈચ્છા છે કે, આ દામોદર તથા એના સાથીને યોગ્ય શિક્ષા અપાવવાનો આપનો વિચાર છે કે કેમ ? ” લક્ષ્મીવલ્લભે મારા વિચારને જાણવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું.

સદ્ભાવ્ય હોય તો તે એટલું જ હતું કે, તે સુસહ્માનને ત્યાં વેચાઈ નહોતી એટલે તેના હિન્દુપણનો નાશ થયો નહોતો. એ કાલાવધિમાં તેનો અગ્રમ પતિ પાછો માંગરોળ પહોંચી ગયો હતો અને ત્યાં તેના આ ભયંકર અપરાધના બદલામાં તેને ત્યાંની સરકારે કારાગૃહમાં નાખ્યો હતો, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ ત્યારપછી કુરાચીમાંથી હું આવ્યો ગયો હતો એટલે તે બાંધનું શું થયું અને શું નહિ, એ વિશેની વધારે હકીકત મારા જાણવામાં આવી શકી નહોતી. આ વાર્તા કુરાચીના તથા માંગરોળના લોકો સારી રીતે જાણે છે, એટલે એની સત્યતા વિશે શંકા છે જ નહિ. એજ પ્રમાણે પ્રસ્તુત નવલકથામાં જે ઘટના લેવાયેલી છે, તે પણ અક્ષરે અક્ષર સત્ય ઘટના છે અને તે હું પોતે હૃયદરાબાદમાં હતો, તે વેળાએ ઈ. સ. ૧૮૯૬ કે ૧૯૦૦ માં મેં મારી નજરથી જોયેલી છે. બાગીચીને વેચાતી અટકાવનાર લક્ષ્મીવલ્લભ મારા મિત્ર હતા, પણ તેમનું નામ બદલી નાખવામાં આવ્યું છે. પોતાને રઘુવંશીય ક્ષત્રિય તરીકે ઓળખાવનાર કેટલાક છુહાણા પોતાની સ્ત્રીને તેમજ પોતાની જ્ઞાતિની નિર્દોષ યુવતીઓને દૂરના દેશમાં લઈ જઈને તેમની અસાહાયતાનો લાભ લઈ સુસહ્માનોના હાથમાં વેચી નાખવાનો વ્યવસાય કરે અને સમસ્ત જ્ઞાતિના નામને કલંક લગાડે, એના જેવી બીજી કોઈપણ અત્યંત હોઈ શકે ખરી કે ? શું આવા દુષ્ટ છુહાણાઓને તેમનાં નીચ કર્મોની યોગ્ય શિક્ષા અપાવવામાટે ‘ છુહાણા ક્રાન્ડરન્સ ’ માં એક બ્લૅક ફ્રાન્ક ઉભું કરવાની આવશ્યકતા નથી ? શું કુરાચી અને હૃયદરાબાદ આદિ શહેરોમાં આવા દુષ્ટોપર દેખરેખ રાખવામાટે કેટલાક પગારદાર માણસોને રાખવાની આવશ્યકતા નથી ? માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આવા દુષ્ટોનો જ્ઞાતિ તરફથી પણ પૂર્ણ તિરસ્કાર થવો જોઈએ; નહિતો આ દુષ્ટતા દિવસે દિવસે વધતી જશે અને તેનાં ભવિષ્યમાં આપણને મહા-ભયંકર પરિણામો ભોગવવાં પડશે. મીરનપુરમાં હિન્દુ સુસહ્માનોની એક ગુપ્ત મંડળી આજે કેટલાક વખતથી સારા મનુષ્યોની વહૂ દીકરીઓને બહેનકાવીને પંજાબમાં લઈ જઈને વેચી નાખવાનું નિન્દાપાત્ર કાર્ય કરતી હતી. શહેર કેટલાક ઠાકોર જંગબહાદુરસિંહના પ્રયત્નોથી એ બદમાશોની મંડળીનો હુમલો પત્તો લાગ્યો છે અને જો કે કેટલાક બદમાશો નહાસી ગયા છે, છતાં તેમાંના છ પુરુષો અને બે સ્ત્રીઓને પાંચપાંચ વર્ષના કઠિન કારાગૃહવાસની શિક્ષા અપવામાં આવી છે. સિન્ધમાં સારા ઘરની વહૂ દીકરીઓને વેચી નાખનાર બદમાશો પણ શું આવી શિક્ષાને પાત્ર નથી ?

“ લક્ષ્મીવલ્લભભાઈ, મારી પુત્રી ઇશ્વરની કૃપાથી અને તમારા પ્રયત્નથી કોઈ પણ પ્રકારની બજટા વિના મને પાછી મળી છે, તો હવે આ બાબતને આગળ લાંબાવવાનો, સરકાર દરબારે ચઢવાનો તેમજ લોક-ખત્રીસીએ ચઢવાનો મારો વિચાર નથી; કારણ કે, એક તો હું પૈસાદાર નથી. તેમજ મારી દીકરીને કાર્ટના પાંજરામાં ઉભી રાખવાનો મારો વિચાર નથી. એમના કર્યા એ ભોગવશે; ઇશ્વર એમને એમનાં દુષ્કર્મોનું ફળ અવશ્ય આપશે અને લાકડું લાકડાના ભારથીજ ભાંગી જશે. મારો તો આવતી કાલેજ અહીંથી મારી દીકરીને લઈને મુંબઈ જવાનો વિચાર છે, એટલે રેલભાડાની અને આગખોટભાડાની વ્યવસ્થા આપ મને કરી આપો, તો હું એમજ ધારીશ કે આપે મને લાખો રૂપિયા આપ્યા. ”

“ એ વિશેની તમારે કાંઈ પણ ચિન્તા રાખવી નહિ. આપનો આ ઉત્તમ વિચાર છે. ” આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપીને લક્ષ્મીવલ્લભે દામોદરને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે: “દામોદર, અમોએ તમારાપર હજી કેસ કર્યો નથી; આ બધું કામ અમોએ દમદાદીમાંજ કરી નાખ્યું છે; તો હવે મારી તમને એજ સલાહ છે કે, તમે બન્ને અહીંથી એક બે દિવસમાં કાળું કરીને હુયદરાબાદ છોડી જાઓ; નહિ તો પછી મારે તમને ખીજ કોઈ સકંજમાં સપડાવવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે. ”

“ દામોદરે હુયદરાબાદમાંથી ત્રણ દિવસમાં ચાલ્યા જવાનું સ્વીકાર્યું અને ત્યારપછી તેને ત્યાંથી જવામાટેની રજા આપવામાં આવી. તે દિવસ અને તે રાત્રિ અમોએ હુયદરાબાદમાં વીતાડ્યાં અને ખીજે દિવસે રૂપિયા પચાસ આપીને લક્ષ્મીવલ્લભે અમને કરાચી રવાના કરી દીધાં. કરાચીમાં અમારે બે દિવસ વીતાડવા પડ્યા; કારણ કે, આગખોટને બે દિવસની વાર હતી. ત્યારપછી હાજીકાસમની આગખોટમાં બેસીને હું અને મારી પુત્રી મુંબઈ જવાને રવાના થયાં.....”

વૃદ્ધ નાનજીની કર્મકથાનો આટલો ભાગ સમાપ્ત થયો તે વેળાએ રાત્રિના બે વાગી ગયા હતા અને તેથી અમારી આંખો ઊંઘથી ઘેરાવા માંડી હતી. નાનજી કાકા ઉઠ્યા અને અમો ઓરડાના દ્વાર વાસીને નિદ્રાવશ થવાની તૈયારી કરતાં હતાં એટલામાં નાનજી કાકાનો ભયંકર ચીત્કાર અમારા સાંભળવામાં આવ્યો અને તે સાંભળી તત્કાળ દ્વાર ઉઘાડી હું અને મારા પતિ ધર્મશાળાના મોટા દરવાજા પાસેના

ઑટલાપર જ્યાં નાનજી કાકા સૂતા હતા ત્યાં દોડી ગયાં. ત્યાં જતાં જણાયું કે નાનજી કાકાને સર્પે દંશ કર્યો હતો. તત્કાળ અમોએ બીજા પ્રવાસીઓને પણ જગાડ્યા અને તેમના યોગ્ય ઉપચારનું કાર્ય ફેટલા-કાએ કરવા માંડ્યું અને ફેટલાકા સર્પને શોધવા લાગ્યા. સર્પ પકડાયો; પણ ધણા ઉપચારો કરવા છતાં અને મંત્રથી સર્પના વિષને ઉતારનારને બોલાવવા છતાં નાનજી ડોસાના શરીરમાંથી સર્પના વિષનો લોપ ન થયો અને પ્રભાતમાં તો તેમનો દેહાંત થઈ ગયો. સર્પના વિષથી મનુષ્યને બચાવવાનો અઘાપિ એક પણ રામબાણુ ઉપાય મળી આવ્યો નથી અને તેના પરિણામે ભારતવર્ષમાં સર્પદંશથી પ્રતિવર્ષ સહસ્રાવધિ મનુષ્યોનાં અકાળ મરણ થાય છે, એમ મે ફેટલીકવાર સાંભળ્યું હતું તેનો એ વેળાએ મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો.

નાનજી ડોસાનું પૌરખંદરમાં કોઈ પણ સગું વહાલું ન હોવાથી મારા પતિ હુહાણા મહાજનના એક અગ્રેસર ગૃહસ્થ પાસે ગયા અને તે ગૃહસ્થે પાંચ હુહાણાને મોકલવાથી નાનજી કાકાના શબને સમુદ્રતીરપ્રાંતમાંના સ્મશાનમાં મધ્યાહ્ન સમયે અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. અનાથના શબને અગ્નિસંસ્કાર કરવાથી અશ્વમેધનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એવી શાસ્ત્રની ઉક્તિ હોવાથી નાનજી કાકાના શબને અગ્નિસંસ્કાર મારા પતિએજ કર્યો હતો; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ ત્યારપછી મહાજનના ફેટલાક ગૃહસ્થાને મળી તેની ઉત્તરક્રિયા યોગ્યતાપૂર્વક થાય, એવી વ્યવસ્થા પણ તેમણે કરી હતી. નાનજી ડોસાના સર્પદંશથી થયેલા અકાળ મૃત્યુની ઘટનાથી અમારું મન પૌરખંદરમાંથી ઉડી ગયું અને તેથી બીજે દિવસેજ અમો ત્યાંથી મુંબઈ જવામાટે રવાના થઈ ગયાં.

રેલ્વે કંપનીવાળા થર્ડ ક્લાસના પેસેન્જરોને બકરાં કે ઘેટાં સમજતા હોવાથી અને થર્ડ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં દશ માણસને બેસાડવાના કાયદાને ખીંટીએ ભેરવીને જે વખત આવે તો વીસ માણસને દાબી દાબીને ભરતા હોવાથી મારા પતિએ સેકન્ડ ક્લાસમાં મુસાફરી કરવાનું વ્યાજબી ધાર્યું હતું અને તેથી અમને થર્ડક્લાસનો એ ત્રાસ વેકવો પડ્યો નહોતો. પૌરખંદરથી સવારમાં અગિયાર ને વીસ મિનિટે નીકળી જેતલસર તથા વીરમગામ એ બે સ્થળોએ ટ્રેન બદલીને વળતે દિવસે સવારમાં પોણા નવ વાગે અમો અમદાવાદ અથવા ગુજરાતના

સુસભ્માન સુસ્તાનોના જૂના પાટનગરમાં પહોંચ્યા. અમદાવાદમાં એક દિવસ રોકાવાનો અમારો વિચાર હોવાથી અમે ત્યાં ઉતર્યા. તે સમયમાં રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ સૌલિસિટરની ધર્મશાળા નહોતી અને તેથી જેમની શહેરમાં ઓળખાણ ન હોય, તેમને સ્ટેશન પાસે વીશીઓ-માંજ આશ્રય લેવો પડતો હતો. તે વીશીઓ કેવા પ્રકારની હતી એ પણ એક જાણવા જેવો વિષય છે અને તેથી જો હું તેનું કાંઈક વર્ણન કરીશ, તો તે અપ્રાસંગિક તો નહિજ થાય.

વીશીવાળાઓ સ્ટેશનના કંપાઉન્ડની બહાર રસ્તાની સામી બાજુના આખા ડેલા જ આગળ તો ભાડે રાખી લેતા હતા; એટલે જો કોઈ મુસાફરને પોતાના કુટુંબ સહિત જૂદા રહેવું હોય, તો તેની પાસેથી એક રાતનું બે આના કે ચાર આના ભાડું લઈને તેને એક ઓરડી રહેવામાટે આપતા હતા. પરંતુ એ બે ચાર આના ભાડું માત્ર ઓરડીનું, કલકતાના જલ્લેક હોલ જેવી ચારે તરફથી બંધ અને વેન્ટીલેશન વગરના કોટડીનું હાંકે! કારણ કે, જો કોટડીને વાસવામાટે તાળું જોઈએ તો તે ત્રણ પૈસાની કીમતના તાળાનું એક રાતનું ભાડું એક પૈસા, જો ખાટલો જોઈએ તો તેનું ભાડું બે પૈસા, જો ગોદડાં તથા ઓસીકાં જોઈએ તો દરેક ગોદડાનું ભાડું બે પૈસા અને દરેક ઓસીકાનું ભાડું એક પૈસા અને રાતે ઘાસલેટનો ખડીયો બાળવામાટે મંગાવો તો તેનો ઘાસલેટ સુદ્ધાં અડધો આનો. એ પ્રમાણે દરેક વસ્તુનું ભાડું જૂદું જૂદું લેવાય એટલે હિસાબ કરીએ તો ખાસા મળના આડથી નવ આના થઈ જાય અને તેમાં પણ બે ખાટલા એવા મળે કે જેમાંનો કાથો ટૂટી ગયો હોય અને માકણ બે ખાંડી ભરેલા હોય; ગોદડાંમાંથી નાના પ્રકારના લોકિના પ્રસ્વેદનો ગંધ માથાને ફેરવી નાખે તેવો આવતો હોય અને ઓસીકાંની મૃદુતા પા-પાણીની કડિનતાને પણ એક બાજુએ બેસાડે તેવી હોય, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય માનવો નહિ. ખાવાના દરેક માણસના એક ટંકના ત્રણ આના લેવાય અને ઘી, દૂધ તથા દહિનો ચાર્જ જૂદો કરાય; પણ ખાવાનું તો જમનારાને ઘેરને લાયકનું જ અપાય ! કારણ કે સ્ટેશનપરના વીશીવાળા હલકામાં હલકો દાણો, નાખી દેવા લાયકનું સડી ગયેલું સરનામાં સસ્તું શાક, તેલના ભિત્રણવાળું ગંધાતું ઘી અને હનુમાનપરથી ઉતરેલું તેલ આદિ વસ્તુઓ વાપરતા હોવાથી

રસોષ કેવી થતી હોવી જોઈએ, એની સહજ કલ્પના કરી શકાય તેમ છે; તેમાં પણ વળી ખૂબી એ કે, દાળને મસાલાવાળું નર્દમ પાણી કહીએ તો પણ ચાલે; કારણ કે, જે દાળના તપેલામાં કાંઈ કુખડી મારીને તપાસે અને દાળનો એક આખો કે ટૂટેલો દાણો તેના હાથમાં આવે, તો તો તે વીશીની દાળ જ નહિ અને તે દાળ કરનાર વીશી વાળાની ઓલાદનો જ નહિ ! રોટલી તો ઉતર્યા પછી પંદર મિનિટે ખાધી હોય તો તોડી ટૂટે નહિ અને ચામડાનો જ સ્વાદ આવે ! અને પૂરીનો પણ લગભગ એજ હિસાબ સમજી લેવો. આવી ફરમાસ રસોષ હોવા છતાં જે કોઈ ખેડૂ કે ગામડિયો કંકડીને ભૂખ લાગવાથી જે કાળિયા વધારે ખાય તો તેની ખુદ્દા શબ્દોમાં તેના અકરાંતિયા-પણા અથવા ખાધરાપણાની ટીકા-સર્વથા અસત્ય અને અયોગ્ય ટીકા-પણુ કરાય. જે જમનારા ભૂખ્યાને ભૂખ્યાજ પાછા જાય, તો વીશી-વાળાને સ્વર્ગ મળ્યા જેટલો આનંદ થાય ! આ સર્વ કરતાં પણ વધારે આશ્ચર્યકારક તો એ જણાવ્યું કે, સવારમાં જનજંમમાં જનાર પાસેથી જનજંભાડાનો પણ વળી અકેકે પૈસો લેવાય; એટલે ધારો કે સરેરાસ રોજ સવારમાં એક વીશીમાં વીશ માણસ જનજંમમાં જનાર આવતાં હોય; તો રોજના પાંચ આનાના હિસાબે નવ રૂપિયાને છ આના મહિનાની આવક થવા જાય અને ભંગીને તો મહિનાનો રૂપિયો કે દોઢ રૂપિયો અપાય એટલે જનજંમની કમાણી માંથી પણ વીશીવાળાને ચોખ્ખો આઠ રૂપિયાનો દર મહિને નફો થાય ! આનું નામ કાયદાસરની લૂટ નહિ તો ખીજું શું વાડ ? આ વીશીઓમાં વળી ઘણીકવાર ચોરીઓ પણ થયા કરે છે, એ વળી એક મહાભયંકર ઘટના છે. અત્યારે જે કે સ્ટેશનની સામેજ સર્વ પ્રકારની સગવડવાળી એક વિશાળ ધર્મશાળા રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ સૌલિ-સિટરે ખંધાવી છે અને તેમાં ઉતરવાથી પ્રવાસીને કાંઈ પણ પ્રકારનો ત્રાસ ભોગવવો પડતો નથી; માત્ર ખાવા પીવાની સગવડ કરી લેવી પડે છે અને તે સગવડ ગામમાં જવાથી તરતજ થઈ જાય છે. છતાં પણ જૂની ફેશનની એ લૂટણિયા વીશીઓ હજી નાબૂદ થઈ નથી; અદ્યાપિ તેમાંની કેટલીક વીશીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને જે શિકારો તેમના હાથમાં સપડાય છે તેમને વેતરવામાં તે વીશીના માલિકો જરા પણ આગળ પાછળનો વિચાર રાખતા નથી. અસ્તુ: અમારો અમ-દાવાદમાં એક દિવસ રહેવાનો વિચાર હતો; પરંતુ મારા સુકુમાર બા-

ઠકના શરીરમાં પ્રવાસના પરિશ્રમથી જવર જેવું જણાયું અને તેથી અમારે બે દિવસ એવીજ એક વીશીમાં રહીને વીતાડ્યા પડ્યા. આ કારણથી અમારાથી અમદાવાદનાં કેટલાંક જૂનાં જોવાલાયક ઐતિહાસિક સ્થળોને જોવામાટે પણ જવાયું નહિ અને બીજે દિવસે મારા પુત્રની પ્રકૃતિ કાંઈક સ્વસ્થ થતાં રાત્રે મેલમાં બેસીને અમો મુખ્ય જવાને નીકળ્યાં.

જ્યારથી અમોએ પૌરખંદર છોડ્યું હતું ત્યારથી નાનજીના અકાળ મરણની ઘટનાને હું ભૂલી નહોતી અને કરાચીથી મુખ્ય જવાને નીકળ્યા પછી તેની પુત્રી ભાગીરથીની શી અવસ્થા થઈ હશે. એનોજ વારંવાર મારા મનમાં વિચાર આવ્યા કરતો હતો. નાનજીની અપૂર્ણ રહેલી કમંડયાને સાંભળવાની મારી બહુજ આકાંક્ષા હતી અને તે મારી આકાંક્ષા અચાનક ભાગીરથી સાથેના મારા મેળાપ પછી પૂર્ણ થઈ હતી. ભાગીરથીએ એ કથાનો અપૂર્ણ ભાગ મને કહી સંભળાવ્યો હતો અને તે મારા વાંચકોને હું ભાગીરથી સાથેના મારા મેળાપના પ્રસંગેજ કહી સંભળાવીશ.

અમો કોઈ પણ પ્રકારના વિદ્ય વિના અલબેલી મુંબાપુરીમાં આવી પહોંચ્યાં.

પ્રકરણ ૧૫ મું અલબેલી મુંબાપુરીમાં

અમદાવાદથી અમો રાત્રિભોજન કરીને જ મેલટ્રેનમાં બેઠેલા હોવાથી ટ્રેન નડિયાદ મૂકીને આગળ વધી એટલે અમો ઉપરના ખર્ચોમાં નિદ્રાવશ થઈ ગયાં. અમદાવાદની વીશીમાંના ખાટલા કરતાં સેકન્ડ ક્લાસ કેરેજ-બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેના સેકન્ડ-ક્લાસ કેરેજ-માંના ખર્ચો હજારગણા ઉત્તમ હોવાથી અમોને તેમાં પડતાંજ નિદ્રા આવી ગઈ અને રાત ક્યાં તથા ક્યારે વીતી ગઈ એની અમને ખબરજ રહી નહિ. પ્રભાતમાં પાલગઢના સ્ટેશનપર અમારી નિદ્રાનો ભંગ થયો અને ત્યાં ટ્રેન અડધો કલાક રોકાતી હોવાથી દંતધાવન તથા મુખક્ષાલન કરીને અમોએ ચાહ પીવાનું કામ આટોપી લીધું. અમારા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં અમો અમદાવાદથી સ્ટાર્ટ થયાં ત્યારે

સૂરતના જે પેસન્જરો હતા, પણ સૂરત પછી કોઈ અન્ય પેસન્જરનું આગમન ન થવાથી આખા કમ્પાર્ટમેન્ટનાં ભોક્તા અમોજ હતાં, એમ કહીએ તો તે યોગ્યજ છે. લગભગ સાડા આઠ વાગે ટ્રેન ગ્રાંટરોડ સ્ટેશનપર આવી પહોંચી અને ત્યાં પ્લેટફોર્મપર અમને ઉતારવામાટે આવેલા મારા પતિના મિત્ર શ્રીમાન્ વૈકુંઠનાથ તથા તેમનાં સુશીલ પત્ની શ્રીમતી સરસ્વતીદેવી ટ્રેનની વાટ જાળનેજ ઉભાં હતાં. મારા પતિ ખારીમાં ડોકું કાઢી ઉભેલા હોવાથી ટ્રેન ઉભી રહ્યા પહેલાંજ તેમની નજર અમારાપરં પડી હતી અને તેથી તેઓ મજૂરોને લઈનેજ અમારા ડબ્બાના દરવાજાપર આવ્યાં. મજૂરોના માથાપર સામાન ઉચકાવીને અમે પ્લેટફોર્મના દરવાજાપર ટિકિટો આપી રસ્તાપર આવ્યાં અને ત્યાં જો જે ગાડીઓ અમારામાટે તૈયાર રાખવામાં આવી હતી તેમાંની એક ગાડીમાં સામાન મૂકાવી વૈકુંઠનાથના નોકર સાથે તે ગાડીને આગળ ચાલવાનું કહી અમે બીજી વિક્ટોરિયામાં બેઠાં. હું અને મારા પતિ પાછળની સીટપર બેઠાં હતાં અને વૈકુંઠનાથ તથા તેમનાં પત્ની સામેની સીટપર બેઠાં હતાં. મારા પુત્રને બહાલથી સરસ્વતીએ પોતાના બોળામાં બેસાડ્યો હતો. હું બાલ્યાવસ્થામાં એકવાર મારાં માતાપિતા સાથે નાસિકની યાત્રાએ જતાં મુંબઈમાં આવી હતી એટલે તે સમયની મુંબઈનગરી અને અલ્હારની મુંબઈ નગરીમાં મને અવની તથા આકાશ જેટલું પરિવર્તન થઈ ગયેલું દેખાયું. માર્ગમાંજ મારા પતિએ પ્રથમ મૌનનો ભંગ કરીને વૈકુંઠનાથને પૂછ્યું કે:—

“ મારો તાર તમને ગઈ કાલે વખતસર મળ્યો હતો ખરો કે ? ”

“ તમારો અમદાવાદથી ગઈ કાલે સાંજે સાડા ચાર વાગ્યાનો કરેલો તાર મને લગભગ સાત વાગે મળ્યો હતો અને તેથી તમારા નિવાસમાટેની રાત્રેજ સર્વ વ્યવસ્થા અમોએ કરી રાખી છે. હું જો કે મહિને પાંત્રીસ રૂપિયા ભાડું ભરું છું અને ચાર રૂમવાળો સારો બ્લોક વાપરું છું, તો પણ જગ્યાની સંકડાશ તો પડે છેજ; એટલામાટે ગઈ કાલેજ મારા બ્લોકની બાજુમાં જે રૂમનો એક અડધો બ્લોક ખાલી થયો હતો તે મેં એક મહિનાને માટે ભાડે રાખી લીધો છે અને તેમાંજ તમને ઉતારો આપવાનો છે, કે જેથી તમને ચાર દિવસ વધારે થાય, તો પણ કોઈને કશી જાતની અડચણ ન આવે. જંગબારની સ્ટીમર પંદર દિવસ પહેલાં તો તમને નથીજ

મળવાની અને આવતી કાલે એક અન્ય અતિથિના આવવાનો પણ સંભવ છે; પરંતુ તે બાદ એકલાં આવવાનાં હોવાથી તેમનો સમાવેશ અમારી સાથે થઈ શકશે. મુંબઈમાં રોટલાની વિપુલતા છે, પણ ઓટલાનો દુબકાળ છે, એ તો તમો જાણોજ છો, એટલે એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.” વૈકુંઠનાથે મારા પતિના પ્રશ્નનું સવિસ્તર ઉત્તર આપ્યું.

“આ મુંબઈ જેની નગરીમાં કે જ્યાં પ્રવાસીઓ હજારોની સંખ્યામાં નિલ આવે છે, ત્યાં હિન્દુઓમાટે સારી ધર્મશાળાઓ છે ખરી કે નહિ ? કારણકે, મે સાંભળ્યું છે કે, હિન્દુઓમાટે મુંબઈમાં સારી ધર્મશાળાઓની જોઈએ તેવી સગવડ નથી.” મારા પતિએ કહ્યું.

“થોડા વખતથી એક જૈન ગૃહસ્થે માધવબાગ પાસે હીરા-બાગ નામની એક ધર્મશાળા હિન્દુઓમાટે ખંધાવી છે અને તેમાં જૂદા ઓરડા વગેરેની સારી સગવડ કરેલી છે; પણ તેમાં ઉતરનાર પાસેથી તે પાંચ કે સાત દિવસ ધર્મશાળામાં રહે ત્યાં સૂધી દશ રૂપિયા લઈને ડિપોઝિટ તરીકે રાખવાનો નિયમ હોવાથી ગરીબ માણસો તે ધર્મશાળાનો લાભ લઈ શકતાં નથી અને સાધનસંપન્ન પ્રવાસીઓ લોજનાં ઉતરતાં હોવાથી એ ધર્મશાળા લગભગ નકામી જેવીજ પડી રહી છે અથવા તો બહુજ થોડા પ્રવાસીઓના ઉપયોગમાં આવે છે, એમ કહીએ તો તે ચાલી શકે તેમ છે. કેટલીક સાધારણ ધર્મશાળાઓ છે તે કેવળ બાવા સાધુઓનેજ ઉતરવામાટે લાયકની છે અને તેથી ગૃહસ્થમાટે સર્વથા નિરુપયોગી છે.” વૈકુંઠનાથે ઉત્તર આપ્યું.

“ત્યારે તો મિત્ર વૈકુંઠનાથ, અમોએ તમોને બહુજ પરિશ્રમ આપ્યો. જો આવી ખબર હોત, તો હું પણ લોજમાં ઉતરવાનુંજ વધારે પસંદ કરત. ખરેખર મુંબઈમાં કોઈનાં મેહમાન થઈને રહેવું, એ મોટામાં મોટી ભૂલ છે.” મારા પતિએ સત્ય ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“મિત્ર લીલાધર, આમ ધારવામાં તો તમારીજ મોટામાં મોટી ભૂલ થાય છે; કારણ કે, મુંબઈમાં જે લોકો ધંધા રોજગારમાં જામી ગયા છે, તેમને કમાણી ધણીજ સારી થતી હોવાથી બાવા અતિથિ-સત્કારના પ્રસંગે જો પાંચ પચાસનો ખર્ચ કરવો પડે તો તે ખર્ચ કરતાં દેશના લોકો પ્રમાણે મુંબઈપ્રવાસીઓને સંકાય થતો નથી અને તેઓ આનંદથી બાવા ખર્ચોને સહન કરી શકે છે. માણસ માણસને ત્યાં ક્યાંથી ? અતિથિસત્કાર એ ગૃહસ્થાશ્રમીનો સર્વથી પ્રથમ ધર્મ

હોવાથી તમેએ મારા અતિથિ થઈને મારાપર એક પ્રકારનો ઉપકાર કર્યો છે એટલે તમારે હૃદયમાં કાંઈ પણ પ્રકારના સંકેતને તો સ્થાન આપવુંજ નહિ, એવી મારી પ્રાર્થના છે. ” વૈકુંઠનાથ પોતાની ઉદારતા તથા વિનયશીલતાનો યોગ્ય શબ્દોમાં પરિચય કરાવ્યો.

આટલો વાર્તાલાપ થયો એટલામાં તો લોકારણ્ય સમાન કેટલાક વિશાળ રાજમાર્ગોને વટાવીને અમે પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ નામથી ઓળખાતા લક્ષ્મણાંતી એક વિશાળ બિલ્ડીંગ પાસે આવી પહોંચ્યાં અને ત્યાં ગાડીવાળાએ ગાડીને ઉભી રાખી. વૈકુંઠનાથ એ બિલ્ડીંગમાં ત્રીજે માળે રહેતા હતા. અમે જ્યારે ઉપર ગયાં ત્યારે ગૃહના દ્વારમાં વૈકુંઠનાથ તથા સરસ્વતીનો આકર્ષી નવ વર્ષના વયનો પુત્ર પોતાનાં માતાપિતાની તથા અમારી વાટ જોતો ઉભો હતો. સરસ્વતીને જોતાંજ પોતાની મધુર વાણીથી તેણે પૂછ્યું કે: “ કેમ માતા, આપણાં મેહમાન આવ્યાં કે ? ”

“ હા, બેટા, આ આવ્યાં. ” સરસ્વતીએ બહાલથી ઉત્તર આપ્યું.

“ સરસ્વતી બહેન, આ તમારા ચિરંજીવી કે શું ? ” મેં સરસ્વતીને પૂછ્યું; કારણકે, મારા પતિ અને વૈકુંઠનાથ તો ક્યારનાય ઘરમાં જઈને બેઠા હતા અને હું તથા સરસ્વતી પાછળ એકલાં જ હતાં.

મારે એ પ્રશ્ન સાંભળીને સરસ્વતીએ મોઢું મલકાવીને લજ્જાના ભાવ સહિત વિનોદદર્શક ભાવથી કહ્યું કે: “ એ પણ જ્યારે હું જણાવીશ ત્યારેજ જાણશે કે બહેન ? ”

મેં સ્નેહના ઉમંગકાથી તે બાળકને તેડી લીધો અને વારંવાર ચુંબન કરીને તેના ગુલાબી ગાલોને બીના કરી નાખ્યા.

ઘરમાં આવતાંની સાથેજ સરસ્વતી વસ્ત્રો બદલીને ગૃહના કાર્યમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. પ્રથમ તો તેણે સ્ટવ સળગાવીને ચાહ મૂકી અને સંચામાં ગરમ પાણી તૈયાર હોવાથી અમેને સ્નાન કરવાની સૂચના આપી દીધી. સ્નાનના કાર્યથી મુક્ત થઈને અમેએ ચાહ પી લીધી, એટલે તેણે રાંધવાના કાર્યનો આરંભ કદી દીધો.

મેં તેને રાંધવાના કાર્યમાં સહાયતા આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી પણ મારી તે ઇચ્છાનો નિષેધ કરીને તેણે જણાવ્યું કે: “ કલ્યાણી બહેન, તમે પ્રવાસના શ્રમથી શ્રમિત થયેલાં છો, એટલે અત્યારે તો વિશ્રાંતિ લ્યો; આવતી કાલથી જો તમારી ઇચ્છા હશે, તો આપણે સાથે મળીનેજ રાંધીશું. ”

અહીં વૈકુંઠનાથ અને તેની પરીસ્થિતિનો કિંચિત્ પરિચય કરાવવો આવશ્યકીય છે. વૈકુંઠનાથ અમારી હુહાણા જ્ઞાતિનો ચોત્રીસ કે પાંત્રીસ વર્ષના વયનો એક કુલીન, વિદ્વાન અને તેજસ્વી ગૃહસ્થ હતો. તે જો કે અત્યારે લક્ષ્યાધીશ કે ધનાઢ્ય નહોતો, પરંતુ પૂર્વે એક સમયમાં તેના પૂર્વજો અત્યંત શ્રીમાન્ હોવાથી ગર્ભશ્રીમાન્ તો હતોજ. તેના પિતાશ્રી એક નામાંકિત વ્યાપારી હતા અને લાખો રૂપીયાનો વ્યાપાર કરતા હતા; પરંતુ એકવાર વ્યાપારમાં ખોટ જવાથી તેમણે પોતાના ધરમાં એક પાઇ પણ ન રાખતાં સર્વસ્વ લેણદારોને આપી દીધું હતું અને દીવાળું કુંકળીને પોતાના સાત પેઢીથી ચાલતા આવેલા શુદ્ધ નામને કલંકિત કર્યું નહોતું. વૈકુંઠનાથને એ કારણથી જોકે વારસામાં પિતાની મોટી ભક્ત મળી નહોતી, પરંતુ તેના પિતાએ તેને વિદ્યાનો બહુજ સારો વારસો આપેલો હોવાથી અને તેના યોગે વૈકુંઠનાથ સાહિત્યના વ્યવસાયમાં પડેલો હોવાથી સાહિત્યક્ષેત્રમાં વિજય મળતાં અને સારી નામના થતાં તે અત્યારે દર મહિને અઢીસેથી ત્રણસે રૂપીયા જેટલી કમાણી કરતો હતો અને પોતાનું જીવન આનંદમાં વીતાડતો હતો. તે જેમ ઉડાઉ નહોતો તેમ લોભિષ્ટ પણ નહોતો અને ઇશ્વરકૃપાથી સ્ત્રી પણ તેને તેના જેમજ સ્વભાવની મળી હતી એટલે અતિથિ આદિના આગમનમાટે તેના ગૃહનાં દ્વાર નિરંતર ખુલાં રહેતાં હતાં. સરસ્વતી જેમ સુંદરી તથા રૂપવતી હતી તેમજ નમ્ર તથા ગુણવતી પણ હતી એટલે સુવર્ણમાં સુગંધના યોગ જેવોજ યોગ થયેલો દેખાતો હતો. અને તે સાથે વળી વિદ્યુબ્રૂષણ જેવા એક સુંદર, વિનયશીલ અને આજ્ઞાધારક પુત્રને રમાડવાનું ભાગ્ય આપીને તો ઇશ્વરે એ દંપતીના સંસારસુખનો અવધિજ કરી બતાવ્યો હતો.

જે બિલ્ડીંગમાં વૈકુંઠનાથ વસતો હતો, તે બિલ્ડીંગ નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણેની હોવાથી તેમાં ચાર ચાર રૂમ્સના બ્લૉકો કરેલા હતા, અને એવો એક આખો બ્લૉક વૈકુંઠનાથે પોતાના નિવાસમાટે ભાડે રાખ્યો હતો. એમાંનો એક રૂમ વૈકુંઠનાથની લાયબ્રેરી તથા લખવાની જગ્યા તરીકે વપરાતો હોવાથી તેમાં ટેબલ, કુરસી, એક કાચ; જસ્ટિસ તેક્કંગ, જસ્ટિસ રાનડે, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિનેકાનંદ, ઍલ્ડ્સ્ટન, મેક્સ્મૂલર, અને હર્બર્ટ સ્પેન્સર આદિ કેટલાંક વિદ્વાન મહાપુરુષોની મોટી મોટી છબીઓ. વૈકુંઠનાથ, તેના પિતા વિષ્ણુદાસ

સરસ્વતી અને વિદ્યુદ્ધણ આદિના ફોટોગ્રાફો અને એવરલાસ્ટિંગ કલેન્ડર તથા રેગ્યુલેટર કલેન્ડર આદિ વસ્તુઓ ભીંતને શોભાવતી હતી; કબાટ, બુકસ્ટેન્ડ તથા ટેબલપર લાયબ્રેરી પ્રમાણે અનેક અંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને પર્શિયન આદિ ભાષાનાં પુસ્તકો ગોઠવેલાં હતાં અને લેખનવ્યવસાયમાટે અગત્યનાં હોય તેવાં સર્વ સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં. એ રૂમની બાજુના રૂમમાં બે પલંગો શય્યાવિભૂષિત સ્થિતિમાં શયનમાટે જ્યારે જુઓ ત્યારે હાજર હતાં અને ભીંતોપર રાજા રવિવર્માનાં, શકુન્તલાજન્મ, શકુન્તલા-પત્રલેખન, ઉષાસ્વપ્ન, રાધા, દમયંતી, લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને મોહિની આદિ રંગીન ચિત્રો કલાના નિયમથી ટાંગેલાં હતાં અને તે વૈકુંઠનાથની રસિકતાનો યથાર્થ ભાસ કરાવતાં હતાં. તૃતીય રૂમ પાંક-શાળા અથવા રસોડા તરીકે વપરાતો હતો અને ચોથી સર્વથી નાની ઓરડીનો સ્નાનગૃહ અથવા આથરૂમ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો.

બરાબર સાડા અગિયાર વાગે રસોઇ તૈયાર થઇ ગઇ અને પ્રથમ ત્રણ થાળીઓ પીરસીને સરસ્વતીએ તેના પતિ, મારા પતિ તથા પોતાના પુત્રને જમવામાટે બોલાવ્યા. તેઓ જમીને ઉઠ્યા એટલે અમો અખળાઓના જમવાનો વારો આવ્યો. સરસ્વતીએ મારામાટે ભોજન એક ચોખ્ખી થાળીમાં પીરસ્યું અને પોતે પોતાના પતિની એકી થાળીમાંજ જે જોઇતું હતું તે લઇને જમવા માંડ્યું. તેની આ એજાને જોઇને મેં કહ્યું કે:—

“સરસ્વતી બહેન, આ તમારો કેવો પક્ષપાત ? તમો પોતાના પ્રાણનાથની એકી થાળીમાં ભોજન કરીને પાતિવ્રત્યધર્મનું યથાર્થ પાલન કરો છો અને સ્વર્ગસુખનાં અધિકારિણી થાઓ છો અને મને તો ધર્મપાલનથી વંચિત રાખો છો, એ તમારી ન્યાય દૃષ્ટિ ખરી કે ?”

“કલ્યાણી બહેન, તમો પણ તમારા પતિના એકા પાત્રમાં જમતાં હશો, એની મને ખબર નહોતી; નહિ તો અવશ્ય હું તમારામાટે તમારા પતિની એકી થાળીમાંજ પીરસત. ખરેખર કહેવાતા ધર્મગુરુ પણ ખરા અધર્મગુરુઓનાં ચાવેલાં એકાં પાન અને તેમનો મૂકલો ‘પ્રસાદ’ નામનો એકવાડો ખાઇને જીવિ તથા દેહને બ્રહ્મ કરવા કરતાં પોતાના સૌભાગ્યાધાર પતિના એકા પ્રસાદનું ભક્ષણ કરવું, એ જીમાટે અત્યંત કલ્યાણકર છે; પતિનો એકો પ્રસાદ તો કોઇ ભાગ્ય-

શાલિની ભાઈનેજ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આજે તો તમારા પતિની એકી થાળી કાઢી નાખી છે એટલે ક્ષમા કરજો; આજે સાંજે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણેનીજ વ્યવસ્થા થઈ જશે.” સરસ્વતીએ જેવું નામ તેવાજ વિચારો દર્શાવ્યા.

સરસ્વતી ગૃહકાર્યમાં એવી તો ચપલ અને પાકનિષ્પત્તિની કળામાં એવી તો કુશળ હતી કે મારા જીવનકાળમાં એવી ચપલતા તથા કુશળતા મેં બહુજ થોડી, આંગળીના ટેરવાપર ગણી શકાય તેટલીજ સ્ત્રીઓમાં જોઈ છે. લગભગ નવ વાગે તો સરસ્વતીએ રાંધવાનો આરંભ કર્યો હતો અને સાડા અગિયાર વાગ્યામાં એટલે કે માત્ર અઢી કલાક જેટલા અવકાશમાં તો એકલે હાથે છૂટી દાળ, ભાત, કઢી, શીરો, પૂરી, ભજ્યાં, શાક અને પાપડ ઇત્યાદિ છ સાત વસ્તુઓ તેણે તૈયાર કરી નાખી અને તે પછુ વળી એવી સ્વાદિષ્ટ કે આંગળીઓ ચાટવાનું મન થાય ! દાળમાં મીઠું બમણું હોય તો શાકમાં મીઠું હોયજ નહિ અને કઢીમાં લાલ મરચાંની અતિવૃષ્ટિ થયેથી હોય તો પાપડ સાવ મોળા હોય ! એવો પ્રકાર ઘણેક સ્થળે જોવામાં આવે છે, પણ સરસ્વતીની પાકશાળામાં સર્વ ખાદ્ય પદાર્થો સચિત્ર અને સ્વાદિષ્ટજ થતા હતા. વળી નાના પ્રકારનાં આથણાંને જોઈને તો હું દાંડળ થઈ ગઈ; કારણ કે, એથી સરસ્વતીની ઉદ્યોગશીલતાનો સાક્ષાત્કાર થતો હતો. જો કે રાંધવામાટે રસોઈયો અથવા રસોઈયણુ ઘરમાં રાખી શકે એટલું વૈકુંઠનાથમાં સામર્થ્ય હતું, પણ સરસ્વતીનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, પત્નીએજ રસોઈ કરીને પ્રેમથી પતિ તથા પુત્રને જમાડવા જોઈએ, નહિ તો પછી પત્ની હોય કે ન હોય તે સમાનજ છે. મારો પોતાનો પણ આવોજ અભિપ્રાય છે. ગૃહનું સર્વ કાર્ય દક્ષતાથી કરવા છતાં સરસ્વતી વિદ્યાભ્યાસ પણ કરતી હતી અને સારા સારા ગ્રંથો પણ વાંચતી હતી. ખરેખર હુહાણા જ્ઞાતિમાં આવું અન્ય સ્ત્રીરત્ન હશે કે નહિ, એની શંકાજ છે.

અસ્તુ: તે દિવસે સાંજે મારા પતિ, વૈકુંઠનાથ સાથે, બહાર ફરવા ગયા હતા; પણ હું ક્યાંય ગઈ નહોતી. અમારા નિવાસમાટે જે બૂદો અડધો બેંક લાડે રાખવામાં આવ્યો હતો, તેમાં એક પલંગ, એક કાચ, બે ત્રણ કુરસીઓ, ઓઢવા પાથરવાનાં સાધનો તથા જળ-પાત્ર ઇત્યાદિ વસ્તુઓ પ્રથમથીજ ગોઠવીને તૈયાર રાખવામાં આવી.

હતી. અમોએ આગ્રહ કરવા છતાં વૈકુંઠનાથ તથા સરસ્વતીએ અમને જુદો ચૂલો માંડવા ન દીધો અને તેથી જન્મવાનું તો તેમની સાથેજ રહ્યું. તે દિવસ અને રાત વીત્યાં, બીજા દિવસનો પ્રભાત થતાંજ સરસ્વતી સ્નાન કર્યા પછી રાંધવાના કામમાં લાગી અને દશ વાગતાંમાં રાંધવાના કામથી પરવારી કપડાં પહેરીને બહાર જવામાટે તૈયાર થઈ. મને પણ તેણે પોતાની સાથે લીધી.

પ્રકરણ ૧૬ મું

કંગાલ કૃષ્ણા

નીચે એક સિઆમ ગાડી અમારી વાટ નેમીને ઉભી હતી એટલે અમો તેમાં બેઠાં અને સરસ્વતીએ ફાયર્મનને બેલાર્ડ પીયરપર ગાડીને લઈ જવામાટેની આજ્ઞા આપી દીધી. આ ગાડી ભાડાની પણ નહોતી અને વૈકુંઠનાથની પોતાની માલિકીની પણ નહોતી, કિન્તુ વૈકુંઠનાથના એક ધનાઢ્ય મિત્રની એ ગાડી હતી અને તેની બીજી પણ બે ત્રણ ગાડીઓ તથા મોટર આદિ હોવાથી જ્યારે પણ વૈકુંઠનાથને આવશ્યકતા હોય, ત્યારે તેમનો તે મિત્ર તરત એક ગાડી મોકલતો હતો. ગાડી ચાલતી થયા પછી મેં સરસ્વતીને પૂછ્યું કે : “આપણે અત્યારે જ્યાં જઈએ છીએ તે કઈ જગ્યા છે અને ત્યાં જવાનું કારણ શું છે ?” એના ઉત્તરમાં સરસ્વતીએ જણાવ્યું કે : “વિલાયત અને આફ્રિકા આદિ સમુદ્રપારના દેશોમાંથી આવતી સ્ટીમરોમાંથી ઉતરતાં મુસાફરોને જ્યાં ઉતારવામાં આવે છે, ત્યાંજ અત્યારે આપણે જઈએ છીએ; કારણ કે, સાડા દશ વાગે જંગપારથી આવેલી મારી એક બાલમૈત્રિણી સ્ટીમરમાંથી ઉતરવાની છે, તેનો તાર આવ્યો છે અને તે આપણે ત્યાંજ અતિથિ તરીકે રહેવાની છે, મારી એ મૈત્રિણીનું નામ તો નેકે કાનબાર્થ છે, પરન્તુ હું તેને હમેશા કૃષ્ણા નામથીજ બોલાવું છું, એટલે કે જ્યારે અમો બન્ને કુમારિકાઓ હતી ત્યારે હું તેને કૃષ્ણા નામથી બોલાવતી હતી, એમજ સમજવાનું છે; કારણકે, તે પરણીને જંગપાર ગયા પછી ઘણા લાંબા કાળથી અમારો મેળાપ થયો નથી. મારી સુશીલ બાલસખી આજે મને મળવાની છે; એથી મારા અંતઃકરણમાં જે હર્ષ થાય છે, તે ખરેખર અવર્ણનીય છે.” દશને વીસ મિનિટે અમો બેલાર્ડ પીયરના બાલ ભાગમાં જઈ પહોંચ્યાં.

અમો ત્યાં પહોંચ્યાં તે વેળાયે સાધારણ રીતે જંગબારની સ્ટીમર આવવાની હોવાથી પોતાનાં સગાં બહાલાં અથવા મિત્ર આદિને લેવામાટે આવેલાં સ્ત્રીપુરુષોની તથા સ્ટીમરમાંથી ઉતરેલાં મુસાફરોની તેમજ ભાડાની ગાડીઓની અને મજૂરો આદિની જે ધમાલ હોવી જોઈએ તેવી કશી પણ ધમાલ અમારા જોવામાં આવી નહિ; માત્ર એકાદ બે ખાલી વિક્ટોરિયાઓ ઉભી હતી અને તેઓ પણ ત્યાં કોઈ ગાડી ભાડે કરનાર ન હોવાથી ત્યાંથી ગચ્છાંતી કરવાની તૈયારીમાં હોય તેમજ જણાતું હતું. ત્યાંની આવી પરિસ્થિતિને જોઈને સરસ્વતીના મુખમાંથી સ્વાભાવિકજ એવો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો કે; “જંગબારની આગબોટ આજે આવવાની છે કે નથી આવવાની એની કલ્પના કરી શકાતી નથી; છતાં ચાલો અંદર પૂછી તો જોઈએ; જો નહિ આવવાની હોય, તો ક્યારે આવવાની છે, એની તો આપણને ખબર પડશે.” આવા વિચારથી અમો ગાડીમાંથી ઉતર્યા અને એલાર્ડ પીયરના દરવાજાબાજી આગળ વધતા જતાં હતાં એટલામાં દરવાજાની પાસેજ એક પોટલાને બગલમાં મારીને એક કૃષ્ણ-વસ્ત્રધારિણી અબળા ઉભેલી અમારા જોવામાં આવી. તે અબળાનાં નેત્રોમાંથી કલનાદિની સરિતાના જળપ્રવાહ પ્રમાણે અશ્રુનો પ્રબળ પ્રવાહ વહ્યા કરતો હતો અને તે દુઃખ તથા શોકથી બાજુ બ્રમિષ્ટા કિંવા ઉન્માદિની થઇ ગઇ હોયની ! એવાં કાંઈક ચિન્હો દેખાતાં હતાં. મારી કલ્પના પ્રમાણે તેને સર્વત્ર કેવળ ભયંકર નિરાશાનોજ સાક્ષાત્કાર થયા કરતો હતો; કેમકે કાળા રંગનો મેલો સાલ્લો, સફેદ કપડાની સાદી ચોળી અને ધાધરો તેની કંગાલ હાલતનો તત્કાળ પરિચય કરાવતાં હતાં. તેના હાથ, પગ, નાક, કાન, કે ગળામાં સુવર્ણ કિંવા ચાંદીનો એક પણ અલંકાર જોવામાં આવતો નહોતો; છતાં તેનું ઘાટીલું અને કદાવર શરીર, પૂર્ણિમાના શુભ આકાશમાંની તારાની ઝાંખી છાંટ સમાન શીળીના દાગની ઝાંખી નિશાનીથી શોભતું તેનું લાવણ્યમય શુભ મુખમંડળ અને તેની જદૂ ભરેલી મારકણી વિશાળ આંખોથી કોઈપર પણ પોતાનો પ્રભાવ પાડવાની તેનામાં સંપૂર્ણ સત્તા હતી, એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારની અતિશયોક્તિનો સંભવ નથી. અમો તેની પાસે પહોંચ્યાં તે વેળાયે એક સિપાહીએ પૂછેલા કોઈ પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે તેના મુખમાંથી આ પ્રમાણેના ઉદ્ગારો નીકળતા મારા અને સરસ્વતીના સાંભળવામાં આવ્યા:—

“ભાઈ, મુંબઈથી હું સાવ અજાણી છું અને અહીં કેવળ મારી એક સખી છે તેના પર મેં તાર ક્યો હતો, છતાં તે મારી સખી સરસ્વતી કિંવા તેના પતિ કોઈ પણ મને લેવા માટે કેમ નહિ આવ્યું હોય, એનો જ મને વિચાર થયા કરે છે. મારો તાર તેમને ન મળ્યો હોય અથવા તો તેઓ મુંબઈમાં ન હોય, તો પરમાત્મા જાણે! હું કદાચિત્ ભાડાની ગાડી કરીને તેમને ઘેર જઈ; પણ જો તેઓ મુંબઈમાં ન હોય, તો ગાડીવાળાને ગાડીભાડું ક્યાંથી આપવું, એ પણ એક પ્રશ્ન છે; કારણ કે, મારી પાસે અત્યારે હવે એક ફૂટી બદામ પણ નથી. હે ઇશ્વર, જો કોઈ આશ્રય નહિ મળે, તો નિર્વાહનાં સાધનો વિના આ વિશાળ નગરમાં મારી કોણ જાણે શી અને કેવી દુર્દશા થશે, એનો વિચાર આવતાં મારાં ગાત્ર ગળી જાય છે અને હૃદયમાં કમકમાટી થાય છે! હવે તો પૂછતાં પૂછતાં પગે ચાલીને જ ત્યાં પહોંચ્યા વિના મારો છૂટકો નથી; જો મારી સખી મને મળશે, તો તો ઠીક છે; નહિ તો પછી જ્ઞાતિના કોઈ અગ્રેસરને ત્યાં જઈ જ્ઞાતિનો આશ્રય મારે લેવો પડશે. હરિ હરિ! મારી આ કેવી દુર્દશા!!”

હું અને સરસ્વતી જો કે તેની પાસે હિલાં હતાં, પરંતુ તેનું ધ્યાન ઉપર્યુક્ત વિચારોમાં તથા ચિન્તામાં નિમગ્ન હોવાથી અમારા પર તેની દૃષ્ટિ પડી નહોતી. તેને આટલી બધી નિરાશ થયેલી જોઈને સરસ્વતીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તેથી સરસ્વતીએ તેને આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે: “બહેન કૃષ્ણા, તારી બાલમૈત્રિણી સરસ્વતી તારો યોગ્ય સત્કાર અને તારી યોગ્ય સેવા કરવા માટે તૈયાર છે, એટલે હવે તું કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તાને તારા હૃદયમાં સ્થાન આપીશ નહિ!” આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં સરસ્વતી દુઃખિની કૃષ્ણાને ગળે બાંધી પડી અને પોતાની સાડીના પાલવથી તેણે કૃષ્ણાના અશ્રુને લૂછી નાખ્યાં ત્યારપછી સરસ્વતીએ તેના પોટલાને ઉપાડીને ગાડીના આગલા ભાગમાં ગાડી હાંકનાર પાસે મૂકી દીધું અને તેને આદરથી ગાડીમાં બેસાડીને અમો પણ ગાડીમાં બેઠાં. કૃષ્ણા મારી સાથે પાછલી સીટ પર બેઠી અને સરસ્વતી અમો બંનેની સામે સામેની સીટ પર બેસી ગઈ. ગાડી ચાલ્યા પછી સરસ્વતીએ કૃષ્ણાને પૂછ્યું કે: “બહેન કૃષ્ણા, તારી અત્યારની સ્થિતિને જોઈને મને ખરેખર અત્યંત સંજેદ આશ્ચર્ય થાય છે. તારા શરીર પર સૌભાગ્યનાં ચિન્હો કેમ નથી દેખાતાં

વાર ? તેમજ આટલા લાંબા સમુદ્રપ્રવાસમાં નથી તારી સાથે કાંઈ માણસ કે નથી કાંઈ સરસામાન, એનું શું કારણ છે, તે હું કદી શકતી નથી.”

“બહેન સરસ્વતી, તું મને મારાં સૌભાગ્યચિન્હો વિશે પૂછે છે? આજે તું પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી મારા જેવી એક સર્વથા દુર્ભાગિની અખળાને લેવામાટે ગાડી લઇને સામી આવી એને પણ હું મારા સદ્ભાગ્યનું એક મહત્ત્વ ચિન્હ માનું છું અને આજેજ પ્રથમવાર મારા હૃદયમાં એટલી આશાનો ઉદય થયો છે કે, આ સંસારમાં મારી પણ એક હિતૈષિણી તો છે ! નહિ તો આજ સૂધી મારી એવી જ ભાવના હતી કે, મધ્ય સમુદ્રના લયંકર તોફાનમાં સપડાયલાં નૌકાવાસીઓને જેમ ઉપર આકાશ અને નીચે અગાધ સમુદ્ર હોય છે; અર્થાત્ કેવળ ઇશ્વર વિના તેમનો બીજો કાંઈ પણ આધાર હોતો નથી, તેવી જ રીતે હું પણ આ સંસારસાગરમાં સર્વથા અસહાય અને નિરાધાર જ છું ! બહેન, મારા કર્મની કથા બહુજ લાંબી અને હૃદયદ્રાવક હોવાથી હું નીરાંતે તે તને કહી સંભળાવીશ. અત્યારે મારા મનની ભ્રમિષ્ટતાને દૂર કરવામાટે મને વિશ્રાંતિની આવશ્યકતા છે.” કૃષ્ણાએ નિઃશ્વાસ નાખીને નિરાશાદર્શક સ્વરથી એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

“ચિન્તા નહિ; પણ બહેન કૃષ્ણા, હું જરાકમોડી આવી તેથી તને કદાચિત્ માહું લાગ્યું હશે, પણ અમને એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, સ્ટીમર લગભગ અગિયાર વાગે આવવાની છે અને તેથી પેસેન્જરોને કાંઠે આવતાં બાર સાડાબારનો ટાઇમ થઇ જશે; એટલે બેઠી ઉઠી ચાહ કર્યા પછી તરતજ હું રાંધવા બેસી ગઇ અને રસોઇ તૈયાર થયા પછી હું અને અમારે ત્યાં આવેલાં આ અતિથિ બાઇ અહીં આવવાને નીકળ્યાં. રસોઇ બેઠી કરવાનું કારણ એ હતું કે, આગખોટના લાંબા પ્રવાસ પછી તને તરત ઉતું ઉતું ખાવાનું મળી શકે અને પ્રવાસનો પરિશ્રમ કાંઈક ઓછો થઇ જાય” સરસ્વતીએ અંતઃકરણની ખરી લાગણી બતાવીને કહ્યું.

“આજના જમાનામાં કાંઈ સુખિની સ્ત્રી પોતાની માજણી દુઃખિની બહેનમાટે પણ આટલી કાળજી નથી રાખતી, તો તારી મારા વિશેની આટલીબધી લાગણીને જોઇને જો હું તારા હજારો હજાર ઉપકાર માનું. તો તે બ્યાજબીજ કહેવાશે. હિન્દુસ્તાનમાં આવતાંની

સાથેજ આ અભાગિની અબળાનો સત્કાર તો સારો થયો છે; હવે આગળ ઉપર જોવાનું છે કે મને મારી ભાગ્યદેવી સુખ કિંવા સંકટના ક્યા અને કેવા પ્રદેશમાં ધસડી જાય છે !” કૃષ્ણાએ આભાર મિશ્રિત નિરાશાની મંદ છટાનું દર્શન કરાવ્યું.

“ સંકટના પ્રદેશમાં ધસડાય તારા શત્રુઓ અને તુ સદા સુખિની તથા સંતુષ્ટ રહે, એજ મારી પરમાત્માનાં ચરણોમાં નિરંતર પ્રાર્થના છે ! મારી બહાલી કૃષ્ણા, ઇશ્વરે પાછી તને નિર્વિધન આપણી ‘સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી’ જન્મભૂમિ ભરતભૂમિમાં પહોંચાડી છે, તો હવે તારા ભાગ્યમાં સુખજ લખાયલું છે, એમ તારે માની લેવું. જે જગન્નિયતા સકળ વિશ્વનું કલ્યાણ કરે છે, તે તારું પણ અવશ્ય કલ્યાણ કરશે જ. “ સરસ્વતીએ શોકાતુર કૃષ્ણાને મંજુલ આશ્વાસન આપ્યું.

આવા પ્રકારના વાર્તાલાપમાં ગાડીમાંનો સમય વીતી ગયો અને અમો અમારા સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યાં. વિનીત સરસ્વતીએ કૃષ્ણાના પોટલાને પોતેજ ઉપાડી લીધું. ઘરમાં આવતાંજ સરસ્વતીએ પોતાના પુત્રને આજ્ઞા કરી કે : “ ચાલ વિધુ, સાપ્ત અને દુવાલ લાવીને ન્હાવાના રૂમમાં મૂકી દે; હું પાણી કાઢુંછું; તારાં આ કૃષ્ણા મારાં ન્હાવાનાં છે. એ ન્હાવા બેસે એટલામાં તું, તારા પિતાશ્રી અને મેહમાન આદિ જમી લ્યો. ”

કલાગરા બાળક વિધુએ તત્કાળ પોતાની માતાની આજ્ઞાને મસ્તકે ચઢાવીને સાપ્ત તથા દુવાલ આદિ વસ્તુઓ સ્નાનગૃહમાં મૂકી દીધી અને સરસ્વતીએ ત્રાંબાકુંડીમાં ગરમ પાણી તથા એક મોટી બાલ્ટીમાં ઠંડુ પાણી અને લોટો વગેરે ત્યાં કાઢી રાખ્યાં : માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ એક સારો ઘાઘરો, સાલ્લો અને પોલકું ઇત્યાદિ વસ્ત્રો પણ ત્યાં રાખ્યાં. કૃષ્ણા સ્નાનગૃહનાં દ્વાર વાસીને ન્હાવા બેઠી એટલે સરસ્વતીએ મારા પતિ, પોતાના પતિ તથા વિધુમાટે ભોજન પીરસીને તેમને જમાડ્યા. પુરુષવર્ગ જમી રહ્યા પછી અમો ત્રણે સ્ત્રીઓ જમવા બેઠી. મારા ભોજનમાટે મારા પતિનું ઉચ્છિષ્ટ પાત્ર રાખવામાં આવ્યું હતું એટલે ગદ કાલ પ્રમાણે આજે સરસ્વતી સાથે એ વિશે મારો વાદવિવાદ ચાલવાનો સંભવ નહોતો. ભોજનની પ્રમાણિ થતાં સરસ્વતીએ કૃષ્ણાને કહ્યું કે : “ બહેન, હવે તું અંદરના રૂમમાં જઈને પલંગપર સુઈ જા અને બે ઘડી આરામ કરી

લે; ત્રણ કે સાડાત્રણ વાગે ચાહ તૈયાર થશે એટલે ચાહ પીવામાટે હું તને જગાડીશ. ”

ઘાટી આવીને એકાં વાસણ માંજવાને લઈ ગયો અને મેં રસોડું ઘોઈ નાખ્યું એટલે પછી હું અને સરસ્વતી પણ ગૃહકાર્યથી કેટલાક સમયને માટે મુક્ત થયાં. સરસ્વતીએ તરત સાલ્લો બદલી નાખ્યો અને ત્યારપછી તે અને હું વૈકુંઠનાથના ખેસવાના અથવા લખવાના રૂમમાં ગયાં. વૈકુંઠનાથ જમીને ‘પર્લ-ડિ-કાસ્મીર’ ડુંકતા ઇંગ્લેન્ડમાં પડ્યા હતા અને મારા પતિ સામેના કોચપર આડું પડ્યું કરીને બેઠા હતા. અહીં મારે એક નવી બાબત એ જણાવાની છે કે, વૈકુંઠનાથના ગૃહમાં ઉચિત મર્યાદાનો સંપૂર્ણ નિવાસ હોવાથી સ્ત્રીઓએ પતિ સમક્ષ એક હાથનો લાંબો ધુંધટો તાણીનેજ આવવું જોઈએ અને અન્ય મનુષ્યોના દેખતાં પોતાના પતિ સાથે સંભાષણ નજ કરવું જોઈએ, એ ચાલતી રીતને વૈકુંઠનાથ તથા સરસ્વતીએ સર્વથા દેશવટો આપી દીધો હતો; અને તેનું ખીજું કારણ એ પણ હતું કે, વૈકુંઠનાથના ગૃહમાં તેમની માતા, મોટી લાભી કિંવા જ્યેષ્ઠ ભગિની આદિ અન્ય કોઈ પણ પ્રૌઢ અબળા ન હોવાથી એ રીતનું સરસ્વતીથી યથાર્થ પાલન કરી શકાય તેમ હતું જ નહિ. મારા પતિ પણ આ બાબતમાં વૈકુંઠનાથના વિચારને મળતા હોવાથી અને અમો પરદેશમાં આવ્યા પછી અમારી સ્થિતિ પણ વૈકુંઠનાથ તથા સરસ્વતી જેવીજ હોવાથી મને પણ મારા પતિએ ધુંધટો તાણવાની અથવા તો લાજ કાઢવાની રીતને ત્યાગી દેવાની સૂચના કરી હતી અને તેથી હું વૈકુંઠનાથની લાજ કાઢતી નહોતી.

સરસ્વતીએ પ્રથમ તો મને એક કુરસીપર બેસાડી અને ત્યારપછી ખીજી કુરસીપર પોતે બેસી ટિપોચપર પાન સોપારીના ડબ્બાને રાખીને પાનની પાંચ પટ્ટીઓ ખનાવી અને પોતાના પતિ, મારા પતિ તેમજ વિધુને તથા મને આપ્યા પછી એક ખીડી તેણે પોતે ખાધી. એ પછી તે પોતાના પતિને સંબોધીને શોક દર્શાવતી કહેવા લાગી કે:—

“પ્રાણનાથ, ભાગ્યની પણ કેવી વિલક્ષણ ગતિ અને વક્ર રેખા ! આ બિચારી કૃષ્ણા અને હું એકજ ગામમાં અને એકજ ગાતિમાં એકજ દિવસે જન્મી હતી, અમોએ અમારી બાલ્યાવસ્થા આનંદ તથા વિનોદમાં સાથે વીતાડી હતી અને એવો અમો ઉભયનાં લગ્ન પણ ચાર

પાંચ માસને અંતરે એકજ વર્ષમાં થયાં હતાં. હું આપની છાયામાં આવી અને એ પોતાના પતિ સાથે જંગબાર ગઇ હતી. હું અત્યારે પરમસુખી છું અને આજના પ્રત્યક્ષ પરિચયથી બિચારી કૃષ્ણા પરમદુઃખિની હોય, એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ગાડીમાં નીકળેલા એના મુખના ઉદ્ગારો એમ સ્પષ્ટ જણાવતા હતા કે એના હૃદયમાં દુઃખ તથા નિરાશાનો બહુજ બળવાન આઘાત થયેલો હોવો જોઈએ; કારણકે, એનું હૃદય સર્વથા હતાશ તથા ભગ્ન થઇ ગયું છે. જો થોડા દિવસ એ અહીં આપણા ગૃહમાં રહે, તો આપણે અવશ્ય આપણાથી બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં એના દુઃખને ન્યૂન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; એવો મારો અભિપ્રાય છે.”

“ એ બાઇ તો આપણાં આત્મીય છે એટલે એમના દુઃખભારને ઘટાડવાની એણે તો આપણે કરીશુંજ; પરંતુ આ સંસારમાં કોઈ પણ દુઃખી તથા પીડિત મનુષ્યને યોગ્ય આશ્વાસન, અનુકંપા તથા સત્કારદ્વારા સુખી કરવાની પોતાથી બને તેટલી એણે કરવીજ જોઈએ, એ પ્રત્યેક સાધનસંપન્ન મનુષ્યનું કર્તવ્યજ છે અને એ કર્તવ્યનું જો કોઈ પણ યથાર્થ પાલન નથી કરતું, તે મનુષ્ય નહિ, પણ પશુ છે, એવીજ મારી માન્યતા છે. છતાં પણ કેટલીકવાર કોઈપણ એકલી અટ્ટલી, તરુણી તથા સુંદરી સ્ત્રીને પોતાના ગૃહમાં આશ્રય આપતી વેળાએ કેટલીક સંભાળ રાખવાની આવશ્યકતા છે; કારણ કે, એવી સંભાળ ન રાખવાથી કેટલીકવાર ધર્મ કરતાં ધાડ આવે છે, ગુણનો ભાઈ ચોર ઠરે છે અને અકારણ આપણી નિન્દા થવાનો દુઃખદ પ્રસંગ આવીને ઉપરિચિત થાય છે. ” વૈકુંઠનાથે અનુકંપા દર્શાવીને અમુક સારાસારવિવેકનું સમર્થન કર્યું.

“ આપના વિચારોને જરા સ્પષ્ટતાથી જણાવશો, નાથ ? ” સરસ્વતીએ પ્રાર્થના કરી.

વૈકુંઠનાથે પોતાની શંકાને યોગ્ય શબ્દોમાં દર્શાવતાં કહ્યું કે :
 “ મારા મનમાં એક શંકા આવે છે અને તે એ કે, ત્યાં જંગબારમાં કૃષ્ણાબાઇનાં બીજાં સગાં સંબંધી કાણ છે અને જો તેમનાં ત્યાં કોઈ પણ નિકટ સંબંધી હોય, તો તેમણે આ બાઇને ત્યાંથી આવી રીતે કેમ રવાના કરી હશે, એની કશી પણ કલ્પના કરી શકાતી નથી. સ્ત્રીનું હૃદય ચંચળ હોય છે અને જો તેને અનુકુલ સંયોગો આવી મળે છે તો પછી તે વધારે ચંચળ થઈ જાય છે એટલે એ બાઇથી

કાંઈ એવી ભૂત્ર તો નહિ થઈ ગઈ હોય કે જેનું આ પરિણામ આવવાનો સંભવ માની શકાય ? અથવા એ બાઈના સ્વભાવમાં તો કાંઈ વિલક્ષણતા નથી ? કદાચિત્ તેવું કાંઈ હોય, તો તો એ વિશે વિચાર તો કરવોજ નોંધએ. જો આવી સ્થિતિ હોય, તો આપણા ગૃહમાં એ બાઈને આશ્રય આપવો અને એમના અધિક સમાગમમાં આવવું, એ આપણામાટે મહા ભયંકર ઘટનાજ કહી શકાય. આવા એક બે બનાવો મારા જોવા તથા અનુભવવામાં આવેલા હોવાથી દૂધનો દાઝ્યો છાશ પણ પુકીને પીએ, એ નિયમને અનુસરીને મારે લાચારીએ આમ કહેવું પડે છે. કોઈ પણ કાર્ય સંપૂર્ણ વિચાર કરીનેજ કરવું કે જેના યોગે પછીથી પશ્ચાત્તાપનો પ્રસંગ આવીજ ન શકે. ”

“ નાથ, આપની આ શંકા જો કે સત્ય અને સકારણ છે, છતાં મને પોતાને મારી બાલ્ય સખી કૃષ્ણાનો જે અનુભવ છે તેના આધારે હું એટલું તો કહી શકીશ કે, નથી એના સ્વભાવમાં એવી કશી વિલક્ષણતા કે નથી એના હાથે કોઈ એવો અક્ષમ્ય અપરાધ થવાનો સંભવ. કેટલીકવાર શાંત તથા નમ્ર સ્વભાવની સ્ત્રીને જે ગરીબ ગાયના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેવીજ એ પણ એક ગરીબ ગાય છે, એવોજ મારો અભિપ્રાય છે. જો પાછળથી એના સ્વભાવમાં કાંઈ વિલક્ષણ પરિવર્તન થયું હોય, તો તે વિશે હું કાંઈ પણ નિશ્ચયાત્મક કહી શકતી નથી. છતાં કોઈના ગુણ કિંવા અવગુણને બાણી લીધા વિના તેના વિશે આપણે આપણા હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારની કુશંકાને સ્થાન આપવું ન જોઈએ, એવો શિષ્ટ જનોનો ઉપદેશ છે, એ તો આપ બાણીજ છો, હવે એ જ્યારે અહીં આવી છે અને આપણા ગૃહમાંજ ઉતરી છે, તો વખતના જવા સાથે પોતાની મેળેજ એના ગુણ તથા સ્વભાવનો આપણને પરિચય થતો જશે. ” સરસ્વતીએ અતિશય નમ્રતા તથા વિવેકથી કૃષ્ણાની ઉત્તમતાના પક્ષનું સમર્થન કરતાં એ પ્રમાણેનાં વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

“ હું તારા કથનને સર્વ પ્રકારે સત્ય માનું છું; છતાં એમાંથી વળી બીજો એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે અને તે એ કે, કદાચિત્ એ બાઈ બહુજ સારા સ્વભાવનાં અને સદ્વર્તનશાલિની હોવા છતાં આપણાં ઘણાંક ઘરોમાં ચાલે છે તેમ કુટુંબકલેશ કિંવા અસહ્ય અત્યાચારથી કંટાળીને ભાગી આવ્યાં હોય અને પાછળથી એમનાં સંબંધીઓ પોતાના અપરાધને ઢાંકવામાટે એમનાપર અને એમના આશ્રયદાતાપર

જો કોઈ બનાવટી આરોપ લાવે, તો તે વેળાયે આપણે શું કરવું વાર ? જ્યારે આવો કોઈ પણ પ્રસંગ આવીને ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે તેનું પરિણામ એજ આવે છે કે, સત્ય તો જ્યારે પ્રકાશમાં આવે ત્યારે ખરું, પણ પ્રથમ તો આવી પીડિતા અબળાને આશ્રય આપનાર પોતેજ લોકનિન્દાને પાત્ર થઈ પડે છે. ઈશ્વર કરે અને આવો પ્રસંગ આપણા શિરપર ન આવે ! ” વૈકુંઠનાથે એક બીજા શક્ય ભાવિ ભયની સૂચના આપી.

“ પ્રાણુપતિ, આપ વિદ્વાન્ છો અને વિદ્વાનોના હૃદયમાં સાધારણ મનુષ્યો કરતાં કલ્પનાનું સામાન્ય અધિક પ્રબળ હોય છે, એ હું સારી રીતે જાણું છું. પરંતુ આ વિષયમાં આટલી બધી કલ્પના કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. કૃષ્ણા ત્યાંથી ભાગી આવી, હોય એ તો કદાપિ સંભવેજ નહિ; છતાં એક એ દિવસમાં જે હશે તે એના પોતાના મુખ્યથીજ આપણા જાણવામાં આવી જશે, એટલે અત્યારેજ અધિક ચિન્તા કરવા જેવું નથી. અત્યારે તો આગંતુક અતિથિનો યોગ્ય આદર સત્કાર કરવો, એજ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે. આપ બુદ્ધિમાન્ છો, એટલે મારા જેવી એક અદ્વપમતિ નારી આપને વધારે શું કહી શકે ? ” સરસ્વતીએ સ્વામીની શંકાનું નિરસન કર્યું.

“ તું પણ એક વિચારશીલ અને બુદ્ધિમતી વનિતા હોવાથી મારે પણ કાંઈ વધારે કહેવા જેવું નથી. પોતાની શક્તિ અનુસાર અતિથિનો સર્વ પ્રકારે યોગ્ય આદર સત્કાર કરવો, એ ગૃહસ્થોનો ધર્મ છે અને એ ધર્મના પાલનમાટે મારી તને સંપૂર્ણ અનુમતિ છે. એ દુઃખિની બાઇને કાંઈ પણ ઓછું આવવા દર્દશ નહિ અને એમની યોગ્ય સેવા કરજો. ” વૈકુંઠનાથે અંતે પોતાની પ્રાણેશ્વરીના પ્રસ્તાવને પૂર્ણ માન આપ્યું અને તે સાથે પોતાની કુડીનતાનો પણ પરિચય કરાવી દીધો.

આ અને એ વિષયને અનુસરતા એવાજ બીજા વાર્તાલાપમાં સમય વીતતાં લગભગ સાડા ત્રણ વાગવાનો સમય થવા આવ્યો. વૈકુંઠનાથને બપોરે અગિયાર કે બાર વાગે જમી લીધા પછી તરત વામકુક્ષી કરવાની ટેવ હતી, પણ આજે વામકુક્ષીનો સમય જાગરણ તથા સંભાષણમાંજ વીતી ગયો. ચાર વાગે સરસ્વતીએ કલાધર્મકસ્ટવ સળગાવીને ચાહતું આંધણ ચઢાવ્યું ; અને ત્યાર પછી નિદ્રાધીન

કૃષ્ણાને ઊંઘમાંથી જગાડી ચાહ પી લીધા પછી સરસ્વતીએ પોતાના પતિને આજે બહાર ફરવા જવામાટેની ઇચ્છા દર્શાવી અને વૈકુંઠનાથનું અનુમોદન મળતાં અમો સર્વ ગાડીમાં બેસીને ઍન્ડર્સ્ટેન્ડપર ફરવા ગયા અને ત્યાંથી વળતાં સિનેમેટોગ્રાફનો પ્રથમ પોગ્રામ જોઇને પાછાં ઘેર આવ્યાં. ઘેર આવીને મેં તથા સરસ્વતીએ મળીને ઝટ ખીચડી અને કઢી કરી નાખી અને જમીને તરત વૈકુંઠનાથ કાંઇ કામ હોવાથી બહાર જવાને તૈયાર થયા. મારા પતિ પણ તેમની સાથે જવાથી વિદ્યુ તથા મારો પુત્ર નિદ્રાવશ થતાં મને તથા સરસ્વતીને કૃષ્ણા સાથે એકાંતમાં વાર્તાલાપ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો.

પુરુષોના જવાપછી ગૃહમાં અમો સ્ત્રીઓનું સ્વતંત્ર સામ્રાજ્ય થતાં અમોએ વૈકુંઠનાથના લખવાના રૂમમાં જઇ અમારી કમીડી ભરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે નિશ્ચય પ્રમાણે તે રૂમમાં અમોએ અમારી છાવણી નાખી દીધી. સરસ્વતી પોતાના પતિના ટેબલ પાસેની ઇજરમાં પડી. કૃષ્ણા પાસેના કોચપર હથેલીપર મસ્તકને ટેકાવીને બેઠી અને હું એક કુરસીપર બેસી ગઇ. પ્રથમ તો અમોએ પાન, સોપારી, એલચી અને સેકેલા ધાણા આદિ મુખવાસના પદાર્થોને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો અને ત્યાર પછી સરસ્વતીએ કૃષ્ણાના વૃત્તાંતને જાણવાના ઉદ્દેશથી કરવા ધારેલા સંભાષણના મંગલાચરણરૂપ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે :—

“ બહેન કૃષ્ણા, તું તો જગજાર ગઈ તે ગઈજ અરે ભુંડી, ત્યાં તારો બાર વર્ષનો લાંબો કાળ વીતી ગયો. છતાં તેં કાંઈ ચાર એક કાગળ પણ મને ન લખ્યો, એજ તારી લાગણી અને તારી મૈત્રી કે ? પરદેશમાં તો કાગળનાજ મેળાપ હોય છે, એટલો વિચાર પણ તેં ન કર્યો ? તારા પતિના નામનું મને સ્મરણ ન હોવાથી તેમજ તારાં સરનામું પણ મારી પાસે ન હોવાથી અનેકવાર કાગળ લખવાની ઇચ્છા થવા છતાં પણ મારાથી કાગળ લખી શકાયો નહોતો. ને તારા સરનામાની મને ખબર હોત, તો હું અવશ્ય મહિને મહિને કાગળ લખ્યા કરત ! પરંતુ તારી પાસે એ બચાવ નથી; કારણ કે, તેં મારા પતિના નામનો તાર કર્યો છે, એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તું મારા પતિના એડ્રેસને સારી રીતે જાણતી હતી. તો હવે કહે કે, તેં આટલા દિવસ મૌનનું અવલંબન શા કારણથી કર્યું હતું ? ”

એના ઉત્તરમાં કૃષ્ણા ગંભીરતાથી કહેવા લાગી કે: “ સરસ્વતી, આમ ઉતાવળી ન થા અને એ વિષેનો મારો ખુલાસો જરા શાંતિથી સાંભળી લે. હું તારા પતિના સરનામાને જાણતી ન હોતી; પરંતુ જ્યારે એવોજ સમય આવી લાગ્યો, ત્યારે આવશ્યકતા શોધ ખોળતી માતા હોય છે, એ ન્યાર્ય પ્રમાણે કલ્પનાથીજ મેં તારા પતિના એડેસનો શોધ કર્યો હતો. તારા પતિનું નામ તો મારા જાણવામાં હતુંજ એ તો તું જાણેજ છે; તારા પતિનાં પુસ્તકો જે જાપખાનામાં જપાધને પ્રકટ થાયછે, તે જાપખાનાનું નામ, તારા પતિનાં ચાર પાંચ પુસ્તકો મારાં વાંચવામાં આવેલાં હોવાથી, મારા સ્મરણમાં હતું અને તેથી જે જાપખાનાના સરનામાંથી હું તાર મોકલીશ, તો તારા પતિ ગમે ત્યાં હશે, તોપણ તે જાપખાનાવાળા તે તાર તારા પતિપર મોકલી દેશે; એવી ધારણાથી મેં તાર જાપખાનાના એડેસથી મોકલ્યો હતો અને મારી ધારણા પ્રમાણે તે તાર તેમને પહોંચ્યો કે જેના પરિણામે હું અત્યારે અહીં નિર્ભય અવસ્થામાં બેઠી છું. હવે તું મારી અતિશય પ્રિય બાલમૈત્રિણી હોવા છતાં બાર વર્ષના કલાવધિમાં મારાથી તને એક કાર્ડ અથવા એક કાગળ પણ કેમ અને શા કારણથી ન લખી શકાયો, એના કારણને દર્શાવતાં મારે મારા લક્ષ પછીની સાઘન્ટ કર્મકથા તને વિસ્તારપૂર્વક સંભળાવવી પડશે. મારી તે કથાને વર્ણવતાં મારું હૃદય તો વિદીર્ણ થશેજ; પણ મારી બહાલી સખી, તે સાંભળીને તારા હૃદયમાં પણ ભયાનક આઘાત થવાનો સંભવ છે અને તેથી તે કથાને વર્ણવતાં મારું મન કાંઈક અચકાય છે.” આ છેલ્લા શબ્દો ઉચ્ચારીને કૃષ્ણાએ એક ઉજ્જ્વલ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“ પરંતુ હૃદયની કોઇ પણ દુઃખદાયિની ગુપ્ત કથાનો કોઇ પણ હિતૈષિણી વ્યક્તિ સમક્ષ સ્ફોટ કરવાથી હૃદયનો ભાર કાંઈક ઓછો થઇ જાય છે, એવો વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય હોવાથી એ દુઃખના ભારને ઘટાડવામાટે તારે પોતાની એ કથા અમને સંભળાવવી તો પડશેજ અને તે કથા સાંભળીને જે મારા હૃદયમાં આઘાત થશે, તો તેને હું સહન કરી લઇશ; પરંતુ તારો વૃત્તાંત તો સાંભળીશ કે જેથી તારા ભાવિ સુખના માર્ગની મારાથી કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરી શકાય. તારા ગત જીવનને જાણ્યાવિના મારાથી કોઇ પણ પ્રકારના નિશ્ચયપર ન આવી શકાય એ તો કોઇ પણ કહી શકે તેમ છે; કારણ કે, મનુષ્યનો ભૂતકાળજ તેના ભવિષ્ય કાળની દિશાને સૂચવનારો હોય છે, એ એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે.” સરસ્વતીએ સ્નેહાર્દ્ર હૃદયથી કહ્યું.

“ તારી એવીજ ઈચ્છા છે, તો ભલે મારી કર્મકથાને સાંભળા લે.” એમ કહીને કૃષ્ણાએ પોતાની કર્મકથાનો નીચે પ્રમાણે આરંભ કર્યો:—

પ્રકરણ ૧૭ મું

કૃષ્ણાની કર્મકથા

“આપણા ગામથી બે અઢી ગાઉપર આવેલા.....નામક ગામમાં આપણી ન્યાતનો જંગળારમાં વ્યાપાર કરતો શિવજીવન નામનો લગભગ ૪૫ થી ૫૦ વર્ષના વયનો એક ગૃહસ્થ આવ્યો હતો અને તેણે મારા પિતાને ‘જંગળારમાં મારો સારો વ્યાપાર ચાલે છે, મારી પચીસથી ત્રીસ હજારની મિલકત છે, વર્ષે બે ત્રણ હજારની આવક છે, પાંચ હજારનો મારો વીમો છે અને પાછળ ખાનાર પીનાર કોઈ નથી; માટે જો તમારી પુત્રીનો મારી સાથે લગ્ન સંબંધ કરી આપો, તો માં પણુ ધર મંડાય અને જો તમારી પુત્રીને સંતાન થાય તો મારી ભવિષ્યની ચિંતા ટળી જાય. અત્યારે તો બધી મિલકતની માલિક તમારી પુત્રીજ થશે. આવો લાભ છે; પછી તો જેવી તમારી ઈચ્છા.’ આવી મોટી મોટી અને લાંબી લાંબી વાતો સંભળાવી લોભાવ્યા અને મારા જૂના જમાનાના ભોળા ખાપ તેના દાવમાં આવ્યા. એ પછી તે વેળાએ મારી માત્ર બાર વર્ષની ઉંમર છતાં પચાસ વર્ષના વર સાથે મારો લગ્નસંબંધ થયો અને પરણીને તે બુદ્ધો મને તરત જંગળાર લઈ ગયો; એ બધી વાત તારા જાણવામાં હોવાથી વધારે વિસ્તારથી કહેવાની અગત્ય નથી. જો તે વેળાએ મારી માતા જીવતી હોત, તો કદાચિત્ આ સંબંધ તે થવા દેત નહિ, પણ એ વિચાર હવે નિષ્પ્રયોજન છે. જે મારા ભાગ્યમાં લખાયેલું હતું તે બન્યું.

“જંગળારમાં જવા પછી મારા જાણવામાં આવ્યું કે, મારા પહેલાં શિવજીવનની બે બાઈડીઓ થઈ હતી અને તેમાંની પહેલીએ ત્રણ છોકરા અને બીજીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. એ સવ પુત્રો જીવતા હતા. પહેલી બાઈડીના બે મોટા છોકરા પરણેલા હતા

અને તેમની ઝીઝો પણ ત્યાં જંગબારમાં જ હતી. તે બન્ને પિતા સાથે ધંધામાં જોડાયલા હતા અને ખીજા બે છોકરા વયમાં નાના હોવાથી નિશાળમાં ભણતા હતા. સહુથી મોટા પુત્ર તો ચાર સંતાનોનો પિતા પણ થઈ ચૂક્યો હતો. આ બન્ને છોકરાની બાયડીઓ મારા કરતાં મોટી ઉમ્મરની હતી; એટલે વઢૂઓ મોટી અને સાસુ નાની. એ હાસ્યરસનો પ્રત્યક્ષ નમૂનો ત્યાં મારા જવા પછી લોકોના જોવામાં આવ્યો. જો કે શિવજીવનના એ ત્રીજા વારના લગ્નમાટે તેના પુત્રો અને પુત્રવધૂઓની સંમતિ તો નહોતી, પરંતુ છુટ્ટો પોતે જરા વિકાસી હોવાથી તેના અતિશય આગ્રહને વશ થઈ તેમણે એવી શર્તે એ લગ્ન કરવાની અનુમતિ આપી હતી કે, ‘તમારી નવીને ઘરમાં કામ કરનારી એક ચાકરડીના હક હોય તેના કરતાં કાંઈ પણ વધારે હક આપવામાં આવશે નહિ અને જો તેને છોકરો થશે તો તેને અમે અત્યાર સૂંધીની મિલકતમાંથી કશે પણ ભાગ આપીશું નહિ. એ શર્ત કબૂલ હોય તો ભલે એકને બદલે બે બાયડીઓ કરી લાવો; રોટલા ખાઓ અને મોજ કરો.’ અને કોણ જાણે શા કારણથી દીકરાથી દખાયલા ડોકરાએ આ વાત કબૂલીને જ મારી જોડે લગ્ન કર્યું હતું. આ બધી ખીના જંગબારમાં તેમની એક ચાકરડીના મોઢેથી મારા જાણવામાં આવી. જો કે પ્રથમ તો તેની એ વાત મને માનવા જોગ ન લાગી, પણ જ્યારે એનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થવા માંડ્યો, ત્યારે હું મારા પિતાને અને સાથે મારા દુર્ભાગ્યને અનેકાનેક અભિશાપ આપવા લાગી. લગ્નસમયે મારા ઘણીએ જ થોડાં ઘણાં ઘરેણાં અને લૂગડાં મારામાટે કરાવ્યાં હતાં, તે પણ ત્યાં જતાંની સાથે જ મારી પાસેથી લઈ લેવામાં આવ્યાં. માત્ર નાકમાં સોનાની બારીક સળી અને હાથમાં કાચની બંગડી સાથે ત્રણ તોલાની સોનાની ઝીણી ચાર બંગડી એટલામાં જ મારા સર્વ અઝંકાર આવી રહેતા હતા. ગણીને બે ધાધરા, બે કમખા ને બે સાદલા મને મોટા દીકરાની વઢૂએ આપ્યા અને તે એક વર્ષ સૂંધી ચલાવવાની સખ્ત તાકીદ પણ આપી દીધી. હું ગઈ અને ખીજા દિવસથી જ રાંધવા સીંધવાનું, વાસણ ઉતકવાનું, ઘરમાં વાસીદું વાળવાનું, દળવા ખાંડવાનું અને પાણી ભરવા વગેરેનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું અને રાતે છુટ્ટા ઘણીના ડીલ અને પગ દાખવામાં બે ત્રણ કલાકની મજૂરી કપાળે ચોંટી તે તો વળી વધારામાં જ. બન્ને વઢૂઓ પટરાણી થઈને હુકમ ચલાવે અને મારે તેમના

હુકમને તાબે થવું; એવા પ્રકારનો આરંભ થયો. હું ધરની ધણી-
યાણી નહિ, પણ ગુલામડીના અવતારમાં ફેરવાઈ ગઈ. ધરમાં બધાં
મળાને ખાર તેર માણસ હોવાથી કામનું એટલું બધું દબાણ રહેતું
હતું કે સવારમાં પાંચ વાગ્યાથી તે દશ વાગતાં સુધી એક પણ માત્ર-
નો પણ જમીને બેસવાનો કે વીસામો લેવાનો અવકાશ મને મળી
શકતો નહોતો, તેમજ રાતે ઊંઘવાનો પણ કોઈ વાર મને ત્રણ કલાક-
થી વધારે વખત મળતો નહોતો; છતાં ગામડામાં અને તે પણ માતા-
ના છત્ર વિના હું ઉછરીને મોટી થયેલી હોવાથી અને ધરકામની ટેવા-
યલી હોવાથી એ સર્વ અત્યાચારોને મૂકે મોટે સહન કરતી હતી
અને કોઈ કોઈ વાર રાતે રડીને મારા આંતરિક દુઃખના ઉભરાને
બહાર કાઢતી હતી. જેને હૃદયની આ પીડા કહી શકાય એવું કોઈ
માણસ પણ મારા નિકટમાં નહોતું.

“આટ આટલી ગુલામગિરી કરવા છતાં પણ જો કોઈ વેળાએ
હું રજસ્વલા હોઉં અથવા બે દિવસ તાવ આવી ગયો હોય કે કોઈ
કામમાં જરાક ભૂલ પડી હોય, તો મારી વહૂઓ મને જેમ આવે
તેમ બોલતી; એટલુંજ નહિ, પણ પોતાના ધણીઓને ઉસ્કેરીને એવા
તો તૈયાર કરતી કે, તેઓ એક સાધારણ ચાકરડીને પણ ન ભાંડી
શકાય તેવી ગાળો, હું તેમની ઓરમાન મા હોવા છતાં, મને બેધડક
ભાંડતા હતા અને કોઈ કોઈ વાર તમાચા અને લાતનો સ્વાદ પણ
ચખાડી દેતા હતા. આટલું છતાં જો પતિ તરફનું મને કોઈ પણ
સુખ હોત, તો તો એ દુઃખની પણ હું વધારે પરવા કરત નહિ;
પરંતુ પતિના સુખનો પણ સંપૂર્ણ અભાવ હતો. ત્યાં જવા પછી પાંચ
વર્ષ આવી હાડમારીમાં વીતાડી હું સત્તર વર્ષના વયની થઈ અને
યૌવનના વસંતકાળમાં આવી પહોંચી, છતાં વૃદ્ધ પતિના સમાગમથી
સંસારનું જે સુખ મળવું જોઈએ તે મને મળી શકતું નહોતું અથવા
મળતું હતું, તો તે એટલા મંદ પ્રમાણમાં કે તેની સુખમાં ભાગ્યેજ
ગણના કરી શકાય. એવી રીતે ન્યારે ચારે તરફથી નિરાશાનાં વાદળ
ઘેરાઈ આવતાં મને મારા જીવનનો કંટાળો આવવા લાગ્યો, ત્યારે
હૃદયને અન્ય વિષયમાં વાળી જો મેળવી શકાય તો કોઈ પણ પ્રકારના
આનંદને મેળવવાના વિચારથી મેં બંધવાનો આરંભ કર્યો; પરંતુ
એમાટે પણ મારી વહૂઓની તાનાખાજ ચાલવા લાગી. તેઓ વારં-
વાર કહેતી કે: ‘હો આઈ સાહેબ હવે બણીને બાંહેધર થવાના છે

ને કારટમાં કળ્યા લાડશે.’ એમ એક કહેતી, એટલે બીજી ટહુકે પૂરતી: ‘અરે નારે એ તો મરવાની અણીપર આવી લાગેલા ખડિયા ખડખડ ધણીને મરણુ વેળાએ પોતેજ ગીતા ને ભાગવત વાંચી સંભળાવશે અને રંડાયા પછી ગરુડપુરાણુ પણ પોતેજ વાંચશે, એટલા- માટે ભણે છે!’ છતાં એની જરાપણુ દરકાર ન રાખતાં હું મારા સ્વીકારેલા કાર્યમાં દૃઢ રહી અને છ આઠ મહિનામાં મને વાંચતાં લખતાં આવડી ગયું.”

તેને આગળ બોલતી અટકાવીને વચ્ચે સરસ્વતીએ સવાલ કર્યો કે: “તું જ્યારે આટલી બધી દુઃખિની હતી અને વળી વાંચતાં લખતાં તને આવડી ગયું હતું; તો પછી તેં તારા પિતાપર કે અમારાપર કેમ કાંઈ લખી ન મોકલ્યું કે તારા સુખમાટેની કાંઈ કાંઈ વ્યવસ્થા તો કરી શકે. આ તારી મોટી ભૂલજ કહેવાય.”

“એ મારી ભૂલ નથી; પણ મારાપર ત્યાં થયેલા જીલ્મોનુંજ એક પરિણામ છે. જંગમ્યારમાં આપણી ન્યાતનાં ધણાં ઘર છે અને કેટલીકવાર આપણી ન્યાતીલીઓ અમારે ત્યાં આવતી હતી, પણ તેઓ આવે ત્યારે તેમની જોડે કાંઈ પણ જાતની વાતચીત કરવાનો મને સખ્ત મનાઈહુકમ હતો; કારણ કે, હું દુઃખની વાત કોઇને કહી દઇશ તો તેમની નિંદા અને ચર્ચા થવા માંડશે, એવી તેમને ભીતિ હતી; તો પછી બહાર નીકળવાની છૂટ તો મને ક્યાંથીજ હોય તાર? આમ છતાં ધારો કે, હું કાગળ લખવાનું કાંઈ રીતે સાહસ કરું, પણ કાગળપર ચોડવાની ટિકિટ જોટલા પૈસા પણ કાંઈ દિવસ મારા હાથમાં આવતા ન હોતા. હું જંગમ્યાર ગઈ ત્યારથી તે જંગ- મ્યારથી અહીં આવવા નીકળી ત્યાં સૂધીમાં રોકડા પૈસાએ મારા હાથને સ્પર્શ કર્યો નહોતો. કદાચિત્ નોટપેડ કાગળ મોકલી શકાત, પણ મને પરણાવ્યા પછી મારા પિતાનો કોઈ તીર્થસ્થાનમાં નિવાસ કર- વાનો નિશ્ચય હોવાથી અને તમારા સરનામાની ખબર ન હોવાથી કાગળ ક્યાં મોકલવો, એ પણ એક મોટામાં મોટો સવાલ હતો. માત્ર છોકરાઓની એટલી મેહરબાની કે કાંઈ કોઈ વાર, તેઓ લાય- એરીમાંથી કેટલીક ચોપડીઓ વાંચવા લાવતા હતા અને તે મને વાંચવા દેતા હતા. એ વાંચન એટલું કામ આપ્યું કે છેલ્લી ધડીએ હું તારા પતિને તાર કરી શકી.” કૃષ્ણાએ ઉત્તરમાં જણાવ્યું.

“વાર પછી શું થયું?” સરસ્વતીએ આતુરતા દર્શાવી.

“એ પછીના વર્ષમાં એટલે કે, અઢારમે વર્ષે ગર્ભવતી થવાનો વિશેષ કોઇ પણ પ્રકારનો સંભવ ન હોવા છતાં ભાગ્યના ચમત્કારથી કહો કે અન્ય કોઇ પૂર્વજન્મના કર્મફળરૂપ કહો; પણ હું ગર્ભવતી થઇ. સગર્ભા હોવા છતાં મારાપરનો ત્રાસ તો તેવો ને તેવોજ કાયમ રહ્યો. ધરની જે વેઠ હું કરતી હતી તે આઠ માસનો ગર્ભ થયો ત્યાં સુધી કરતીજ રહી. નવમા માસમાં ન્યારે મારા શરીરમાં ઊઠવાની પણ શક્તિ ન રહી, ત્યારે લાચારીએજ ‘નહિ કામની કે કાળની દુસ્મન અનાજની,’ એવી મારી વહૂઓએ લાચારીએ અને ન છૂટકે ધરનું કામકાજ કરવા માંડ્યું. યથાસમય મેં એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ સૂવાવડમાં પણ પ્રથમ પ્રસૂતિનો પ્રસંગ હોવાથી જોઇએ તેવી સંભાળ ન લેવાયાથી મારી એવી દુર્દશા થઈ કે જેનું વણુન હું કરી શકતી નથી. માત્ર ઈશ્વરની કૃપાથી એ સૂવાવડમાંથી હું જીવતી ઊઠી શકી. અસ્તુ: બાળકના મુખને જોઇ અને તેની નિર્દોષ ચેષ્ટા-ઓનું અવલોકન કરી હું મારા દુઃખને ભૂલી જવાની આશાથી હર્ષિત થઇ; પણ અશ્વસોસ કે એટલું સુખ પણ મારા ભાગ્યમાં લખાયલું નહાતું. જેવી હું ચાલતી ફરતી થઇ કે પાછી મને આગળ કરતાં પણ વધારે ભારી વૈતરાના ગાડામાં જોડી દેવામાં આવી; એટલે સુધી કે રડતા બાળકને છાનું રાખવાનો કે તે ભૂખ્યું થાય ત્યારે સ્તનપાન કરાવવાનો પણ અવકાશ મને ભાગ્યેજ મળી શકતો હતો; તો પછી તેને નીરાંતે રમાડી એક માતા તરીકેનો લ્હાવો લેવાનો સમય મળે એ તો આકાશપુષ્પની આશા રાખ્યા જેવુંજ કહેવાય. બિચારા બાળકનું પણ દુર્ભાગ્ય કે મારા જેવી અભાગિની માતાના પેટે તેણે અવતાર લીધો ! ”

આ છેલ્લાં વાક્યો ઉચ્ચારતાં એક માતા તરીકેની લાગણીઓ ઉસ્કેરાઈ આવવાથી દુઃખિની કૃષ્ણાનાં નેત્રોમાંથી નીરની ધારા વહી નીકળી અને તેની વાચા બંધ થઇ ગઈ. ઘણીવાર સુધી તેનાથી ખોલી શકાયું નહિ. આવા પ્રસંગે આશ્વાસન વિશેષ વેદનાવર્ધક થઇ પડે છે, એ તત્ત્વને સરસ્વતી સારી રીતે જાણતી હોવાથી તેણે પણ તેનું સાત્ત્વન કરવાને બદલે મૌનનુંજ અવલંબન કરી લીધું.

ફેટલીકવાર પછી અશ્રુના વહનથી હૃદયનો ભાર ઓછો થતાં કૃષ્ણા પુનઃ પોતાના વૃત્તાંતને આગળ લખાવતી કહેવા લાગી કે:—

“ આવી પરિસ્થિતિમાં પણ, જેમ અરણ્યમાંનાં ડેટલાંક વૃક્ષો કાંઈ પણ જાતની સારવાર કે સંભાળ ન હોવા છતાં ઉંચાં વધતાં જાય છે, તેવી રીતે માંડે બાળક પણ કાંઈ પ્રકારની સંભાળ ન હોવા છતાં દિવસે દિવસે મોટું થવા લાગ્યું અને પોતાની કાલીધેલી વાણી તથા નિર્દોષ એજાથી મારાં કાન તથા આંખોને આનંદ આપવા લાગ્યું. કાળ તો જે હોવાનો તેજ હોય છે એટલે સુખના કે દુઃખના કાંઈ પણ પ્રકારના દિવસો કાયદા પ્રમાણે વીતતા જાય છે. જે ભેદ છે તે માત્ર એટલોજ કે, સુખમાં વીતેલો એક વર્ષનો કાળ આપણને એક દિવસ જેવો દેખાય છે, ત્યારે દુઃખમાં વીતતો એક દિવસ એક યુગ જેવો જણાય છે મારા યુગ સમાન દિવસોનાં બનેલાં બીજાં ચાર વર્ષ પણ વીત્યાં અને માંડે બાળક ચાલવા તથા દોડધામ કરવા લાગ્યું. તેને જોઈ મારા મનમાં એ દૂરની આશાનો ઉદ્ભવ થયો કે, કાલ સવારે મારો દીકરો મોટો થશે એટલે મારા દુઃખના દિવસોનો અંત આવી જશે. પણ એ આશાની સફળતા જોવાનો સમય મારા ભાગ્યમાં લખાયેલો નહોતો. એજ સમયમાં મારા વૃદ્ધ પતિને સંગૃહિણી નામક રોગ લાગૂ પડ્યો અને તે રોગ પંદર વીસ દિવસમાં તો એટલો બધો વધી ગયો કે, જાજર સૂધી જવાની પણ તેનામાં શક્તિ ન રહી અને દિવસમાં વીસ વાર મળનાં કુંડાં બહાર નાખવા જવાનું મારા માથા-પર નવું કામ આવી પડ્યું. બાપની કમાઈના હકદાર વારસ બની બેઠેલા મોટા જુવાન જોધ દીકરા, કે તેમની વહૂઓ કદાપિ પાસે આવતાં નહોતાં અને ચોવીસે કલાક મારેજ મારા રુચ્યુ પતિની સેવામાં હાજર રહેવું પડતું હતું. દીકરાઓ જોધએ તેટલા પ્રમાણમાં પિતાના રોગના ઉપચાર પણ કરતા નહોતા; કારણકે, તેમનો આંતરિક ભાવ તો એજ હતો કે, બુદ્ધો વહેલો ઉકલી જાય અને પીડા ટળે તો વધારે સાઈ. અંતે ચાર મહિના ખાટલો ભોગવી, રીઆઇ રીઆઇને મારો વયોવૃદ્ધ પતિ મરણના પંથે પડી ગયો અને તેના બહાલા (!) દીકરાઓનો મનોભાવ સિદ્ધ થયો.

“ બસ થઈ ચૂક્યું; એક નામ માત્રનો આધારરૂપ ડગમગતો થાંભલો હતો, તે પણ આમ અચાનક ધસી પડ્યો અને હું નિરાધાર થઈ ગઈ. આપણામાં એવો રિવાજ છે કે, જે સ્ત્રી નાની ઉમરની હોય અને રંડાય તો ચૂડા ફાડી નાખવા છતાં સોનાની બંગડીઓ તો અમુક સમય સૂધી તેના હાથમાં રહેવા દે છે અને પછી સોનાની

ચૂડ કરીને પહેરાવે છે; પણ આતો મારા પતિના શયને સ્મશાનમાં બાળીને આવ્યા કે તરતજ મારા ઓરમાન દીકરાઓએ પોતાની પ્રાણેશ્વરીઓની શીખવણીથી મારા હાથમાંની સોનાની શ્રીણી બંગડીઓ પણ ઉતારી લીધી. બીજે દિવસે ન્યારે ન્યાતની સ્ત્રીઓ કૂટવા આવી અને મારા અડવા હાથને જોઇ ચર્ચા ચલાવવા લાગી ત્યારે વળી શરમને લીધે મને બંગડીઓ પાછી આપવામાં આવી કે જે હજી સૂધી મારા હાથમાં કાયમ છે. પતિના જીવતાં ન્યાં મારો ગુલામ-ડીનોજ અવતાર હતો, ત્યાં વિધવા થવા પછી પીડામાં શી ખામી રહે વાર ? હવે તો મારામાટે શુણીપર રહેવાનો વખત આવી લાગ્યો. વહુઓ વારંવાર એમજ કહેતી કે : 'રાંડ છ'પરપગીએ આવીને અમારા સસરાનો જીવ લીધો;' એટલુંજ નહિ, પણ મને ધરનાં બધાં માણસો, હું પવિત્ર હોવા છતાં, શંકાની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યાં. કોઇ પણ રીતે મને પીડવી, એ તેમની જે મૂળ લાવના તેજ આ સર્વ આડાં વર્તનનું કારણ હતું. જેને કોઇ પણ રીતે વિવાદ ઉપસ્થિત કરવોજ હોય, તેને ગમે ત્યારે એક કે બીજું કારણ મળીજ આવે છે. મારા સબંધમાં પણ તેવુંજ બન્યું. મારા પતિના સ્વર્ગવાસને લગભગ આઠ મહિના થવા આવ્યા હતા અને હું ખૂણામાંજ હતી એવામાં એક દિવસ રાત્રે મારા જીવનમાં પરિવર્તન કરનારી એક વિલક્ષણ ઘટના બની. એ ત્રણ દિવસથી મારું માથું દુઃખતું હોવાથી તે રાત્રે મેં સોનામુખીનો સાદો જુલાબ લીધો હતો; મારા જે એ પરણેલા મોટા દીકરા હતા, તેમાંનો સહુથી મોટો દીકરો પોતાની સ્ત્રી સાથે, ત્યાં પણ મુબંધ જેવી કેટલીક ચાલ હોવાથી, નીચે પહેલે માળે રહેતો હતો અને હું તેનાથી નાના દીકરાસાથે ઉપર બીજે માળે રહેતી હતી. અમારા ઘરમાં એ ઓરડા હતા. આગળ રસોઇનો ઓરડો અને પાછળ સૂવા બેસવાનો ઓરડો કે જેમાં રસોઇના ઓરડામાં થઇને જવાતું હતું અને જેની બારીઓ બહાર રસ્તાપર પડતી હતી. મોટો દીકરો અને વહુ પાછળના ઓરડામાં અને મારા બીજા એ ઓરમાન દીકરા, મારો દીકરો અને હું ચાર જણ આગળના ઓરડામાં સૂતાં હતાં. રાતે લગભગ બાર વાગે મને વાડામાં જવાની હાજત થઇ અને હું ઉઠીને દરવાજો વાસી તાળું ટપકાવીને જાનજમાં ગઇ. ત્યાં પેટમાં વધારે પીડા થતાં હું એકવાર જઈ આવ્યા પછી કેટલીકવાર સૂધી ત્યાંજ ઉભી રહી અને ત્યારપછી પૂર્ણિમાની

અજવાળી રાત હોવાથી ઉપર અગાસીમાં જઈને ચંદ્ર તથા ચંદ્રિકાની નૈસર્ગિક શોભાનું અવલોકન કરવા લાગી. વાર્તાઓમાં જે કેટલાક આવા પ્રસંગોનાં વર્ણનો વાંચવામાં આવ્યાં હતાં તે સર્વ હૃદયમાં સ્ફુરી આવતાં માંડે હૃદય નાના પ્રકારની કલ્પનાઓને એટલું બધું વશ થઈ ગયું કે ત્યાં મારો કેટલો સમય વીતી ગયો એનું મને જરા પણ ભાન રહ્યું નહિ. અચાનક કોઈના ધરમાંના ઘડિયાળમાં થયેલા એના ટકોરા સંભળાયા અને તે સાથેજ મારી શુદ્ધ ઠેકાણે આવતાં હું ધરમાં જવાને નીચે ડિતરી. હું ધરપાસે આવી એટલામાં તો ત્યાં મામલો બધો ફેરવાઈ ગયો હતો. જે ઓરડામાં હું ગઈ ત્યારે દીવો ખુઝાવેલો હોવાથી અંધારું હતું ત્યાં ઝગમગાટ દીવો બળતો હતો અને મેં તાળું વાસી બહારથી બંધ કરેલાં બારણાં અંદરથી બંધ હતાં. બહારનું તાળું ગુમ થયું હતું. જે ચાર બૂમો પાડવા પછી બારણાં તો ઉઘાડવામાં આવ્યાં, પણ એ પળથીજ મારી ભયંકર દુર્દશાનો આરંભ થયો. હું અગાસીમાં હતી તે વેળાએ મારા છોકરાના રડવાથી મારો બીજો ઓરમાન છોકરો જાગી ઊઠ્યો હતો અને મને ત્યાં ન જોવાથી તથા બહાર તાળું વાસેલું હોવાથી મારા વર્તન વિશે તેના મનમાં સંશય આવ્યો હતો. તાળાની બીજી કુંચી બારીમાંથી કાઢી પાડોસીને આપી તેણે તાળું ઉઘાડવી દીવો કર્યો હતો અને મારી વાટ જોઈને આખું ઘર બેઠું હતું. નીચેથી પોતાના મોટા ભાઈને પણ તેણે બોલાવ્યો હતો. તે બન્ને ભાઈઓ ‘તું અત્યારે ક્યાં ગઈ’તી તે સાચે સાચું બોલી દે!’ એ સવાલની સાથે બૂખ્યા વડે પેઠે લાત અને તમાચાથી મારા પર ટૂટી પડ્યા અને મને એવી તો મારી કે માંડે શરીર સૂજી આવ્યું અને મારામાં બોલવાની શક્તિ પણ ન રહી. મેં તેમને જે ખરી બીના હતી તે જણાવી, પણ તે તેમના માનવામાં ન આવી અને તેથી તેમણે હવે લાત ગુસ્તાને બદલે મારા કોમળ શરીરપર સખ્ત લાકડીઓ ચલાવી. અતે માર સહન ન થવાથી હું બેભાન થઈ ગઈ. સવારમાં આ વાત જ્યારે આડોશી પાડોશીમાં પ્રસરી ગઈ એટલે ચીખાવલાં બૈરાં-પોતે ગમે તેવી ચાલનાં હોય છતાં બીજાની કુજેતી જોઈ આનંદ માનનારાં બૈરાં-નાં ટોળેટોળાં અમારા ઘરના ઉંમરામાં આવીને એકઠાં થવા લાગ્યાં અને તેમની આગળ મારી નાની વહુ જેમ સંભામાં બાપણુ આપતી હોય તેમ રાતની વાત હસી હસીને વિસ્તારથી કહી સંભળાવવા

લાગી. મને માર એવો તો સખ્ત વાગ્યો હતો કે ત્રણ દિવસ સૂધી અન્ન કે જળ લીધા વિના હું એક ને એક સ્થળે છોખંધ જમીનપર સરદીમાં પડી રહી; છતાં ધરમાંના હિંસ્ર પશુઓને પણ નિર્દયતામાં શર્માવે તેવાં કૂર માનવ પ્રાણીઓએ મારી કશી સારવાર પણ ન કરી અને વિવેક દેખાડવા પણ એકવાર ખાવા ન બોલાવી. બસ હવે મારો પિત્તો ઉછળી આવ્યો અને મેં તે રાક્ષસોના પંજમાંથી છૂટવાનો મારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો.

“ જાડવાની શક્તિ ન હોવા છતાં ત્રીજે દીવસે હું જાડી અને મારા છોકરાઓને બોલાવીને સાફ જણાવી દીધું કે : ‘ જુઓ; આ ધરમાં આવ્યા પછી અને તમારી ઝોરમાન મા થવા પછી મારા પર દુઃખના એવા તો ડુંગર આવી પડ્યા છે કે અત્યાર સૂધી હું જીવું છું એનું પણ મને આશ્ચર્ય થયા કરે છે. છેવટે વ્યભિચારનો આરોપ પણ મારા પર આવી ચૂક્યો એટલે હવે એક પણ માત્ર પણ મારો તમારા ધરમાં રહેવાનો વિચાર નથી; માટે જો આખરનો ખપ કરતા હો, તો મને મારા ખાપને ગામ પહોંચાડી દો, હું ત્યાં મેહનત મજૂરી કરીને માંડે પેટ ભરીશ અને મારા દીકરાને મોટો કરીશ. ’ હું ધરના કામકાજમાં મેહનતૂ અને ચાલાક હોવાથી જો કે તેમનો મને કાઠી મૂકવાનો નહિ, પણ હમેશાં દયાયલી રાખવાનોજ વિચાર હતો; પણ જ્યારે મને બિલકુલ ફરી ગએલી જોઈ ત્યારે લાચારીએ તેમણે એવો જવાબ આપ્યો કે : ‘ જીવું હોય તો ભલે જ; તારો છોકરો પણ મળવાનો નથી અને પૈસા પણ મળવાના નથી; તું તાંડે ગમે તેમ ફેડી લે, ’ ‘ ચાલો, એમ તો એમ; એટલી કૃપા કરજો કે, આ પણ તમારો ભાઈ છે એટલે એને ઇશ્વરને ખાતર ઉછેરજો, દુઃખી ન કરશો અને મારા વૈરનો બદલો એની પાસેથી ન વાળશો. ’ આટલું કહી છોકરાને છેલ્લું ચુંબન કરી આંખમાંથી આંસુ વર્ષાવીને માત્ર બેત્રણ કપડાં લઈ હું ધરમાંથી બહાર નીકળી પડી. ફાણ જાણે રાક્ષસોને સ્મરણ ન રહ્યું કે કેમ, એટલે માત્ર સોનાની ચાર બંગડીઓ મારા હાથમાં રહી ગઈ અને તે વેચી નાખવાનો મેં વિચાર કર્યો.

“ કાઠિવાર વધારે બહાર નીકળેલી નહિ અને કાઠ સાથે વધારે ઝાળખાણ નહિ એટલે બંગડીઓ ક્યાં વેચવી, એ એક ભયંકર પ્રશ્ન આવીને મારા સમક્ષ ઉભો રહ્યો. પરંતુ અસહાયનો સહાયક ઇશ્વર જ્યાં જુઓ ત્યાં એવા સંકટના સમયમાં પ્રત્યક્ષ આવીને સામે ઉભો રહે

છે, તેજ મારો સહાયક થયો. આપણી જ્ઞાતિનો એક સુશિક્ષિત અને પરોપકારી પુરુષ મને માર્ગમાં મળી ગયો અને મને જોતાંજ તેણે પૂછ્યું કે: 'કેમ કુળજાળાઈ, તમે આજે કાંઈ રસ્તામાં? વળી કાંઈ નવો બનાવ તો નથી બન્યો ને?' એના જવાબમાં મેં જણાવ્યું કે: 'આપ મારા તરફ ધિક્કાર બતાવવાને બદલે આટલો આદરભાવ દેખાડો છો, એ જોઈને મને બહુજ આશ્ચર્ય થાય છે. ઇશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે.' એમ કહીને મેં તેને મારી સઘળી કથા સંભળાવી. તે સાંભળીને તેણે કહ્યું કે: 'તમે જે કાંઈ કર્યું છે તે ઠીકજ કર્યું છે. તમે અહીં રહો તેમાં તમારી સલામતી નથી. પણ હવે આ બંગડીઓ વેચવાનું માંડી વાળો અને મારી થોડી સેવાને સ્વીકારો. હું આગ-બોટની ટિકિટ અને વાટખર્ચાંના બંદોબસ્ત કરી આપું છું, પછી મુ'બઇ પહોંચીને તમારે પોતાની જે વ્યવસ્થા કરવાની હોય તે કરી લેજો. તમારાં સારાં ભાગ્યે આજે સાંજેજ અહીંથી સ્ટીમર ઉપડવાની છે; એટલે અત્યારેજ ચાલો, નહિ તો મોડું થશે તો વળી આઠ દિવસ અહીંજ રોકાઈ જવું પડશે. હું તમને સ્ટીમરમાં બેસાડી આવ્યા પછીજ જમીશ.' ટુંકામાં કહેવાનું એટલુંજ કે, તે પરોપકારી ગૃહસ્થે મને ટિકિટ આદિની બધી વ્યવસ્થા કરી આપીને આગબોટમાં બેસાડી અને વાટખર્ચાંમાટે રોકડા રૂપિયા પંદર-એક ગીની-આખ્યા. એ સહાયક દેવને અંતઃકરણના અનેક આશીર્વાદ આપીને મેં એકવારનો જંગબારનો કિનારો છોડી દીધો અને હું હિન્દુસ્તાનની દિશામાં વળી. સ્ટીમરમાં બેઠા પછી તારા પતિને તાર કરવાનું પણ મેં એજ ગૃહસ્થને કહ્યું હતું અને તેણે તે પ્રમાણે તાર કર્યો હતો કે જેના પરિણામે તને મળવામાટે મને અહીં વધારે પરિશ્રમ વેઠવો ન પડ્યો. જંગબારથી હું બહુજ ઉતાવળ અને નહારા સંયોગોમાં નીકળેલી હોવાથી સાથે ખાવાનું વગેરે કાંઈ પણ લઈ શકી નહોતી અને પંદર સત્તર દિવસનો પ્રવાસ કરવાનો હતો. આગબોટમાં બજાયાં પૂરી આદિ ખાવાનું મળતું હતું એટલે મુ'બઇ આવતાં પંદર રૂપિયા તો પૂરા થઈ ગયા અને છેલ્લો એક દિવસ તો મારે અપવાસ કરીને જ કાઢવો પડ્યો; કારણ કે, સ્ટીમરમાં મીઠા પાણીના પણ પૈસા આપવા પડતા હતા. અત્યારે એક ફૂટી બદામ પણ મારી પાસે નથી. જો અહીં તારો મેળાપ ન થયો હોત, તો મારી વળી નવેસરથી કેવી અને શી દુર્દશા થાત, એનો વિચાર આવતાં પણ મારું હૃદય કંપી જાય છે.

કદાચિત્ મારે જન્મને ન્યાતની વાડીમાં ઉતરવું પડત અને સદાવ્રતનો આશ્રય લેવો પડત ! તેં મને આટલો આશ્રય આપ્યો છે, તેના બદલામાં હું માત્ર એટલોજ આશીર્વાદ આપું છું કે, તું અખંડ-સૌભાગ્યવતી રહે, તારા સુખમાં વૃદ્ધિ થતી રહે અને તારા સંકટોનો લોપ થાય ! એ વિના અત્યારે આપવા જેવું મારી પાસે બીજું કંઈ પણ નથી.”

કૃષ્ણાએ એ પ્રમાણે પોતાની કર્મકથાની પૂર્ણાકૃતિ કરી દીધી.

“કૃષ્ણા, તારી માતાનો, તું માત્ર છ માસની હતી ત્યારેજ, સ્વર્ગવાસ થયો અને પિતા નિર્ધન તથા લકતજન હોવાથી તારો બાલ્યકાળ સાધારણ સ્થિતિમાં ગયો. ધનવાનના ઘરમાં જવાથી પુત્રી સુખિની થશે, એવી આશાથી પિતાએ તને એ વૃદ્ધ જોડે પરણાવી તો ત્યાં આવી બયંકર દુર્દશા આગળ આવી. ખરેખર તારી દુર્દશાની સીમા થએલીજ કહેવાય. તને તો હમણાં એમજ લાગતું હશે કે, સુખ શબ્દમાં કશું તાત્પર્ય છેજ નહિ અને આ જગતમાં સુખ જેવી કોઈ વસ્તુ હશે કે નહિ એની શંકાજ છે. મારી બાલ્યસખી કૃષ્ણા, તારાં દુઃખોની આ કથા સાંભળીને મારું હૃદય દુઃખ તથા ખેદથી ફાટી જાય છે અને મનમાં કંઈ કંઈ થઈ જાય છે ! પણ હું તને એમ પૂછવા માગું છું કે, તું છેવટે દુઃખ અસહ્ય થવાથી અહીં તો આવી, પણ તે શા વિચારથી ? તેં પોતાના ભાવિ જીવન વિશેનો કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કર્યો છે ખરો કે ?” સરસ્વતીએ અનુ-કંપા દર્શાવીને પૂછ્યું.

“હું કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરીને આવી નથી અને મારા ભાવિ જીવન જેવું મને કંઈ દેખાતુંજ નથી; કારણ કે, જે ભૂતકાળમાં કંઈ માણ્યું હોય તો તેના સ્મરણને પણ એક જાતનું દ્વાર્ષું માનીને ભાવિ જીવન વીતાડી શકાય છે; પણ મારી પાસે તે માણ્યાનું સ્મરણ માત્ર પણ ન હોવાથી મારું જીવન મારા માટે સદા ભારરૂપ થાય એ સ્વાભાવિક છે. સુખ તો ભોગબ્યંજ નહોતું, એવામાં વૈધવ્ય આવ્યું અને એકના એક પુત્રનો પણ સદાનો વિયોગ થયો; વળી બે દિવસ નિર્વાહ કરી શકાય એટલું સાધન પણ મારી પાસે નથી, તો પછી મારે જીવવું ક્યા અને શા સુખની આશાથી ? માત્ર એક વાર તને અને મારા પિતાને મળવાની આશા હતી કે મારાં દુઃખોની વાત જો તેઓ મારા સુખથી સાંભળે તો મારા મરણ પછી પણ લાભ-

ણીનાં ચાર આંસૂડાં વર્ષાવે ને તેથી મરણ પછી મારા આત્માને સ્વર્ગમાં કદાચિત્ કાંઈક શાંતિનો સ્પર્શ થાય. તને મળવાની આશા તો પૂરી થઈ, એ ઇશ્વરે મોટી કૃપા કરી. માત્ર પિતાના મુખદર્શનનો યોગ અવશિષ્ટ છે; પણ હું જાણતી નથી કે તેઓ ક્યાં છે અને તેમનું સરનામું શું છે ? ” કૃષ્ણાએ અતિશય નિરાશાને દર્શાવનારા ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“ બહેન, આમ એક નિરાશ થવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. બહુકિંવાર એવા બનાવો બનેલા છે કે, અતિશય નિરાશ થતાં આત્મહત્યાના પ્રયત્ન કરનાર કેટલાક મનુષ્યો પછીથી મોટા મોટા રાજ્ય-સંસ્થાપકો થયા છે. જોલાં ઉડવામાં લાલ છે કે મોડાં ઉડવામાં, એ કોઈથી પણ કહી શકાય તેમ નથી. આવી ભયંકર યાતનામાંથી મુક્ત કરી ઇશ્વરે નિર્વિઘ્ન તને મુખમાં પહોંચાડી છે, તો તેમાં તેનો તારું કહ્યાણ કરવાનો હેતુજ સમાયલો હશે, એવી મારી ધારણા છે. તારા પિતા હરદ્વારમાં છે અને તેમનું સરનામું મારા પતિની ડાયરીમાં લખેલું છે; કારણ કે, એક વાર તેઓ મુખમાં આવ્યા હતા અને અમે તેમને જમવામાટે બોલાવ્યા હતા. તેઓ પણ તને બહુજ યાદ કરતા હતા. કાલેજ આપણે તાર કરીને તારા પિતાને તેડાવીશું. આ તારી સગી બહેનનું ધર છે એમજ તારે માનવું અને કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા તારે રાખવીજ નહિ. ઇશ્વર સહુ સારાં વાનાં કરશે. ” સરસ્વતીએ શાંતિપૂર્વક આશ્વાસન આપ્યું.

“ તારા પ્રયત્નથી કદાચિત્ મારા પિતા સાથે એક વાર મારો મેળાપ થશે, પણ એ ઉપરાંત મને હવે બીજા સુખની આશા નથી. હવે તો સત્વર આ નિરાશા, દુઃખ અને આંતરિક વેદનાથી ભરેલા અસાર સંસારમાંથી સદાનેમાટે પ્રયાણ કરી જવામાંજ મારું ખરું સુખ સમાયલું છે. જેમ મને આ સંસાર પાસેથી કશા લાભ કે આનંદની આશા નથી તેમજ મારા જેવી એક ભૂમિભાર ભામાના જીવનથી સંસારને પણ કશો લાભ નથી. તો પછી વ્યર્થ શામાટે જીવવું વાર ? ” કૃષ્ણા બોલી.

“ પણ એમ કાંઈ મરણ માગ્યું આવે છે ! ગાંડી, આવા વિચાર ન કરીએ. વેળાને માન આપીને વર્તવામાંજ માનવજીવિની સાર્થકતા છે. રાત પછી રાત પડતી નથી, રાત પછી જેમ દિવસ આવે છે, તેમજ દુર્ભાગ્ય પછી ઇશ્વર સદ્ભાગ્યનો પ્રસંગ પણ અવશ્ય લાવે છે.

જો માનવજીવનના સર્વ દિવસો સરખાજ નતા હોય, તો જગત પરિવર્તનશીલ કહેવાયજ નહિ. જેમ સુખ સ્થિર નથી તેમજ દુઃખ પણ સ્થિર નથી. તેમાં પણ વળી દુઃખ પછી પ્રાપ્ત થએલું સુખ અધિક મધુર અને મૂલ્યવાન હોય છે, એ એક ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી ખીના છે; કારણ કે, મનુષ્યનો સ્વભાવજ એવો છે કે, નિરંતર અતિશય સુખમાં વસવાથી છેવટે તે સુખનો પણ કેટલેક અંશે તેને કંટાળો આવી જાય છે. ઇશ્વર જે કરે છે તે સારામાટેજ છે, એમ માનીને સ્વસ્થ રહેવામાંજ સાર છે.” સરસ્વતીએ સુધાતુલ્ય મધુર વાણી સંભળાવી.

“ ઠીક છે, અત્યારે તો જીવતી છું; કાલની ઘટના કાળના ગર્ભમાં છે. બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષનો કાળ તો વ્યર્થ ગયો છે અને હવે પછીનો સમય કેવો જાય છે તે જોવાનું છે.” કૃષ્ણાએ નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

એટલામાં વૈકુંઠનાથ અને મારા પતિ આવી લાગ્યા અને સખી-દ્વયના વાર્તાલાપનો અંત આવી ગયો. વૈકુંઠનાથને ઘણીકવાર રાતે મોડા આવ્યા પછી થોડું ઘણું ખાવાની ટેવ હોવાથી સરસ્વતીએ ઝટ ઉઠીને રસોડામાં દીવો બોગો અને પતિને પૂછ્યું કે: “ કમ જમવાની ઇચ્છા છે? પૂરી શાક કરી આપું?”

“ ના, આજે હમણાંજ કોરી અને બે ચાર ગિસ્ક્રીટ ખાઇને આવ્યો છું એટલે ખાવાથી ઇચ્છા નથી. વિધુ સૂઇ ગયો છે કે? એ કોઇ કોઈ વાર રાતે બકારો કરે છે, માટે છોકરો ઉંઘમાં ખી ન જાય; તેની સંભાળ રાખજે.” વૈકુંઠનાથે વાતસહ્યને દર્શાવી યોગ્ય સૂચના આપી.

“ બહુ સારું નાથ, પુત્રના આરોગ્યની જે ચિંતા માતાએ રાખવી જોઇએ, તે ચિંતા આપનું મસ્તિષ્ક અનેક પ્રકારના વિચારોમાં રોકાયેલું છતાં આપ રાખો છો, એ આપના પિતૃપ્રેમનું જ પરિણામ છે. ત્યારે અમને હવે સૂઇ જવાની આજ્ઞા છે?” સરસ્વતીએ નમ્રતાથી કહ્યું.

“ હા, ભલે સૂઇ જાઓ, હું અહીંજ સૂઇ જઇશ.” ઉત્તર મળ્યું.

“ ચાલો, બહેન કૃષ્ણા, આપણે હવે આરામ લઇએ.” સરસ્વતીએ કૃષ્ણાને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“ એ જગતા હોય ને આપણે સૂઇ જઇએ?” કૃષ્ણાએ પૂછ્યું.

“ એમને તો રાતે ગમે તેટલા મોડા આવ્યા હોય છતાં કલાક બે કલાક વાંચવું તો જોઈએજ, એવી ટેવ છે; અને મારે તો ધરના કામકાજમાટે વહેલું ઉઠવું જોઈએ એટલે એમની મને વહેલાં સૂઇ

જવાની આગા છે.” એમ કહી કૃષ્ણાને તેનો હાથ ઝાલીને સરસ્વતી શયનમંદિરમાં લઇ ગઇ અને ત્યાં બંને સખીઓ એ પદ્મગપર નિદ્રાવશ થઇ. મારા પતિ અને હું અમારા ઘરમાં ચાલ્યાં ગયાં.

બીજે દિવસે વૈકુંઠનાથે પોતાની પત્નીના કહેવાથી કૃષ્ણાના પિતાપર આર્ડિનરી તાર કરી દીધો.

—:૦:—

પ્રકરણ ૧૮ મું અસૌક્રિક આર્ય અખળા

ત્રીજે દિવસે રવિવાર આવ્યો અને કૃષ્ણાની ગેરહાજરીમાં પોતાના પતિને તેનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવવાનો તેમજ તે વિશે કેટલીક ખાનગી વાતચીત કરવાનો સરસ્વતીનો મનોભાવ હોવાથી અને મુંબઇની સંકુચિત જગ્યાઓમાં એક માણસ બલેને ધરના બીજા ઓરડામાં હોય છતાં તે જરા પણ સાંભળી ન શકે એવી રીતે છુપી વાર્તા કરવાનું અશક્ય હોવાથી સરસ્વતીએ અમુક સમય પર્યંત કૃષ્ણાને ગેરહાજર રાખવાની એક યુક્તિ શોધી કાઢી. પોતાના પતિનો બહુધા મુંબઇમાંની સર્વ નાટક મંડળીઓ સાથે પરોક્ષ કે અપરોક્ષ સંબંધ હોવાથી પતિને કહીને મોરબી આર્ય સુબોધ નાટક મંડળીના તે દિવસના બપોરના બેઠાની ત્રણ ટિકિટો તેણે મંગાવી લીધી અને તે દિવસે રજાને લીધે પોતાનો ભાઇ ઘેર આવ્યો હતો તેને તથા પોતાના પુત્રને સાથે આપી સરસ્વતીએ કૃષ્ણાને કહ્યું કે:-

“કૃષ્ણા, આજ કાલ તારું મન ઉદ્વિગ્ન રહેતું હોવાથી તને મનોરંજનની બહુજ અગત્ય છે અને એટલામાટે વિધુના પિતાને કહી મેં આજના એક ઉત્તમ નાટકની ત્રણ ટિકિટો મંગાવી છે. માટે તું, વિધુ અને દેવચંદ્ર ત્રણ જણુ જાઓ અને નાટક જોઇ આવો. સાંજે જમવા વખતે તો તમે નાટક જોઇને પાછાં આવી લાગશે, કાંઇ ઉન્નગરો કરવાનો નથી. વિધુ ત્યાંનો જાણીતો છે એટલે વાંધો નહિ આવે. મારી તખીયત ઠીક નથી, નહિ તો હું પણ આવત.”

કૃષ્ણાએ પ્રથમ તો જરા હા ના કરી, પણ છેવટે સરસ્વતીના બહુ આમ્રહને લીધે વિધુ અને દેવચંદ્રને સાથે લઇને નાટક જોવાને ગઇ. તેઓ અઢી વાગે ગયાં અને સાડા ત્રણ વાગે વૈકુંઠનાથ વામકુક્ષી

કરીને ઉઠ્યા પછી તેના ટેબલપર ચાહનો કપ રાખીને સરસ્વતીએ સામે બેસી પોતાના મનની વાતને યુક્તિથી બહાર કાઢ્યા માંડી. હું પણ ત્યાં હાજર હતી. તેણે કહ્યું:—

“પ્રાણનાથ, આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કૃષ્ણાના આમ અચાનક આવી દશામાં અહીં આવવાના હેતુને મેં જાણી લીધો છે. ખરેખર એનો વૃત્તાંત અત્યંત હૃદયદ્રાવક છે. એનો વૃત્તાંત સાંભળીને જો કોઈ હૃદય દ્રવી ન જાય, તો અવશ્ય તે હૃદય પાપાણુ કિંવા લોહનુંજ હોવું જોઈએ, એવોજ મારો અભિપ્રાય છે. પ્રભુ કોઈ શત્રુને પણ આવા સંકટનો સમય ન બતાવશે, એજ મારી મારા પ્રભુને નમ્ર પ્રાર્થના છે. ઓહ, બિચારીની કેવી અસહ્ય દુર્દશા !”

“ત્યારે શું ખરેખર એ બિચારી અનાથ અખળાપર એટલા બધા દુઃખના ડુંગર ટૂટી પડ્યા છે? અફસોસ ! જરા એનો વૃત્તાંત મને સંભળાવ તો ખરી !” સાનુકંપ હૃદયના વૈકુંઠનાથે કૃષ્ણાના વૃત્તાંતને જાણવાની આતુરતા દર્શાવી.

સરસ્વતીએ પતિની આજ્ઞાને મસ્તકે ધારણુ કરીને કૃષ્ણાનો વૃત્તાંત વિશેષ હૃદયદ્રાવકતાની છટાથી અને અંતઃકરણની ઉંડી લાગણીથી એવો તો સરસ કહી સંભળાવ્યો કે સદય અને અને સહૃદય વૈકુંઠનાથનાં નેત્રોમાંથી પણ તે સાંભળીને ચાર આંસુ ખરી પડ્યાં. તેણે નિઃશ્વાસપૂર્વક ઉદ્ગાર કાઢ્યા કે: “ત્યારે તો ખરેખર એના માટે હવે સુખ તો નથી, પણ સુખની આશા જેવું પણ કંઈ રહ્યું નથી કે, જેના આધારે એ પોતાના જીવનને ટકાવી રાખે. જો એની આવી દશા વધારે વખત આલૂ રહેશે, તો કાં તો એ ગાંડી થઈ જશે અને કાં તો માનસિક વેદનાથી ગુમ્મ રીતે પીડાઈને છેવટે અકાળે લયંકર મૃત્યુને વશ થશે. મહા. ખેદ !”

“નાથ; અત્યારે તો એ બિચારીની અવસ્થા એવીજ છે કે:—

‘ ન ભાઈ જહેન કોઈ ને ન છાયા તાત માતાની;

લખી’તી ભાગ્યમાં એના બધી પીડા જમાનાની;

વળી વૈધવ્ય આવ્યું આ હૃદયમાં આગ ધરવાને;

દિવસ ને રાત બાળી હાય ભસ્મીભૂત કરવાને;

સુમન ખીલ્યું વસંતે એ ભ્રમર ભોગી નથી કોઈ;

કહે આ વેદના કોને થઈ રહે શાંત એ રોષ !’

એની બહારે ધાનાર કોઈ નથી, માત્ર જગન્નિયંતા જગદીશ્વર

વિના એનો આ સંસારમાં આધાર કોઈ નથી.” સરસ્વતીએ પતિની અનુકંપાને અધિક જાત્રત કરવાના ઉદ્દેશથી બહુજ બળ અને લાગણીથી આ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

“ અહાહા, દુર્ભાગ્યની પણ કેવી પ્રખળતા અને કેવી પ્રખરતા ! પણ મિત્રે, એના દુઃખને મટાડવાનો આપણી પાસે કોઈ ઉપાય નથી, એટલે લાચાર. માત્ર લાગણી અને અનુકંપા ખતાવવા ઉપરાંત આપણાથી એના માટે બીજું શું કરી શકાય એમ છે વાર ? કોઈ પુરુષ આવા સંકટમાં હોત, તો તેના માટે કોઈ પણ સુખનો માર્ગ કાઢી શકાત; પણ એ સ્ત્રી હોવાથી હૃદયમાં અનેક આશંકાઓ થાય છે, એના સુખના માર્ગને શોધવામાટે આગળ વધેલું મન અચાનક પાછું ફરી જાય છે.” વૈકુંઠનાથે અતિશય માર્મિકતાને દર્શાવનારા ઉદ્દગાર કાઢ્યા અને થોડીવાર સૂધી તે મહાગહન વિચારમાં તહીન થઈ ગયો.

“ આ ઉત્તરથી તો ત્યારે એમજ સમજવું ને કે દુઃખી પુરુષના સુખના માર્ગને શોધવામાં પ્રતિકાર નથી અને પીડાયલી પ્રમદામાટે મરણ પર્યન્ત સુખને શોધવાનો અધિકાર નથી; કારણ કે, સ્ત્રીનો અવતાર તે મનુષ્યનો અવતાર નથી ?” સરસ્વતીએ એક વક્ત્ર પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

“કામળહૃદયા અને કામળાંગી અખળાને પોતાના સુખને મેળવવાનો સંપૂર્ણ કિંબહુના પુરુષ કરતાં પણ અધિક અધિકાર છે અને અનાથ અખળાને સાહાય્ય આપવું એમાંજ પુરુષના ધર્મ તથા કર્તવ્યનો સત્ય વિસ્તાર છે; પરંતુ આ સંસાર અધમ નિન્દકોનો ભંડાર છે અને તેથીજ કેટલીક અખળાઓ આવી કંગાલ હાલતમાં છે અને લાચાર છે ! ધાર કે અત્યારે દયા લાવી કેવળ પરોપકારની વૃત્તિથીજ આપણે એને આશ્રય આપીને આપણા ઘરમાં રાખીએ, તો એણે એવડે પરિણામ શું આવે એનો તને કોઈ વિચાર છે ?” વૈકુંઠનાથે રૂઢિ અને જનવ્યવહારના ભેદનું દર્શન કરાવ્યું.

“ એજ કે, કેટલાંક વિદ્વસંતોષી અને પરનિન્દામાંજ પરમાનંદ માનનારાં અધમ વૃત્તિનાં સ્ત્રીપુરુષોને એવી નિન્દા કરવાનો પ્રસંગ મળે કે, એનો આપની સાથે કોઈ પણ જાતનો આડો વ્યવહાર હોવો જોઈએ; નહિ તો એક પારકી સ્ત્રીને પોતાના ઘરમાં સદાને માટે આશ્રય આપવાનું બીજું શું કારણ હોય ? અર્થાત્ વિના કારણ લોકોની દૃષ્ટિમાં કલંકિત થવાનો પ્રસંગ આવીને ઉભો રહે, એજ કે કોઈ બીજું ?” સરસ્વતીએ તેની શંકાનું પ્રકટ શબ્દોમાં સ્પષ્ટીકરણ કરી ખતાવ્યું.

“એજ. દુનિયા દીવાની છે, ગમે તેમખોલે, લોકોનાં મોઢે તાળાં વાસી શકાતાં નથી અને એટલામાટેજ સુઝ પુરુષોએ કહ્યું છે કે, લોકોથી હમેશાં ડરીનેજ ચાલવું જોઈએ, કરવું તો પણ ડરવું અને ન કરવું તો પણ ડરવું અને તેમાં પણ જેની પ્રતિષ્ઠા કાંઈક સારી હોય, તેનેતો વળી આ બાબતનો બહુજ મોટો ડર રહ્યા કરે છે; કારણ કે, સાચા કે ખોટા ગમે તે કારણથી એકવાર ગયેલી પ્રતિષ્ઠા પાછી ભાગ્યેજ તેવા સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ભય મનુષ્યને નથી, પણ તેની પ્રતિષ્ઠાને છે.” વૈકુંઠનાથે ભયના કારણનું વિવેચન કરી સંભળાવ્યું.

“બસ એટલુંજને ? પણ લોકોને નિન્દા કરવાનું અને આપને પ્રતિષ્ઠા જવાના ભયનું કારણજ ન મળે, તો ? જો આપ મારા વચનને કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ દર્શાવ્યા વિના માન્ય રાખવાનું વચન આપતા હો, તો તેવો એક માર્ગ મારા ધ્યાનમાં છે તે બતાવું. એથી આપણી નિન્દા પણ નહિ થાય અને કૃષ્ણા પણ સુખિની થશે.” સરસ્વતીએ વૈકુંઠનાથને આશ્ચર્યમાં નાખનારાં વચનો કહ્યાં.

“ભલે તેવો માર્ગ હશે, તો તેને સ્વીકારવાનું હું આનંદથી વચન આપું છું. અત્યાર સૂઝીમાં મારા સુખ તથા દુઃખમાં એક સરખી રીતે ભાગ લઈ મારી પ્રકૃતિ તથા મારી સ્થિતિને સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ રહી મારા જીવનને તેં અમૃતમય બનાવ્યું છે અને કદાપિ મારી આજ્ઞાનું ભૂલેચૂકે પણ ઉલ્લંઘન કર્યું નથી, તો તારા જેવી એક દેવીસ્વરૂપા દારાની યોગ્ય ઇચ્છાને આધીન થવું અને તારી ભાવનાને માન આપવું એ હું માંડે કર્તવ્ય સમજું છું. જે માર્ગ બતાવવો હોય તે આનંદથી બતાવ.” વૈકુંઠનાથે ગુણવતી પત્નીની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી.

“પણ નાથ, મારા સૂચવેલા એ માર્ગનો, તમારે, તે તમારા આજ્ઞાસૂચીના વિચારથી વિરુદ્ધ અને પ્રતિકૂલ માર્ગ હોય, તો પણ કેવળ મારા સંતોષ અને કેવળ મારા વચનને માટે પણ સ્વીકાર કરવો પડશે. આજ્ઞાસૂચીમાં મેં નથી માગ્યું ધન, નથી માગ્યાં સારાં વસ્ત્રો કે નથી માગ્યા હઠ કરીને અલંકાર ! તમે જે પોતાની ઇચ્છાથી લાવી આપ્યું છે તેમાંજ મેં સદા પરમ સંતોષ માન્યો છે; તો આ મારી પ્રથમવારની માત્ર એકજ યાચનાનો તમો અસ્વીકાર કરીને મને નિરાશ નહિજ કરો, એવી હું દૃઢ આશા રાખું છું.” સરસ્વતીએ વળી પણ વિષયને નિશ્ચિત કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“ તારી તે આશા અવશ્ય સફળ થવાનીજ. ” પતિએ અનુ-
કૂળ ઉત્તર આપ્યું.

“ તો નાથ, મારી ઈચ્છા છે કે, જે સુખ અને જે આનંદ
ધર્મને કૃપા કરીને મને આપ્યાં છે, તેમાંથી અડધો ભાગ મારે મારી
એ બહાલી કૃષ્ણાને આપવો અને જે અત્યારે આપણા ગૃહમાં થોડા
સમયને માટે એક અતિથિ તરીકે આવીને રહી છે, તેને સદાને માટે
આ ગૃહની નિવાસિની બનાવવી. ” સરસ્વતીએ પોતાની ઈચ્છાને
અર્ધ સ્પષ્ટ રૂપમાં વ્યક્ત કરી બતાવી.

સરસ્વતીના બોલવાના યથાર્થ ભાવાર્થને તત્કાળ ન સમજી
શકવાથી તે શબ્દોના સામાન્ય અર્થને સ્વીકારીને વૈકુંઠનાથે અનુમતિ
આપતાં દર્શાવ્યું કે: “ ભલે જે એ બાંધને કાઢીને આધાર ન હોય
અને એની હમેશને માટે આપણા ધરમાંજ રહેવાની ઈચ્છા હોય, તો
મારી ના નથી. ભાડું તો ભરીએજ છીએ અને ખાવાનું અને કપડાંનું
ખર્ચ કાંઈ આપણને ભારી પડવાનું નથી, એ તો એના ભાગ્યનું
પરમેશ્વર આપણને ગમે ત્યાંથી આપી રહેશે. આવા દુઃખી અને
પીડિત જીવોને યોગ્ય આશ્રય આપવો એ આપણો પરમ ધર્મ છે.
તું એક સુશિક્ષિત સ્ત્રી હોવાથી દયા અને અનુકંપાનાં તત્ત્વો તારા
સરળ હૃદયમાં આટલી સીમા સૂધી ભરેલાં છે, એ જોઈને ખરેખર
મારા હૃદયમાં અતિશય હર્ષ થાય છે. તું મારા ગૃહની શોભા છે,
જેને લોકો ગૃહલક્ષ્મીના નામથી ઓળખે છે, તે મારી દૃષ્ટિમાં
સાક્ષાત્ તુંજ છે. કદાચિત્ લોકો નિન્દા કરશે, તો તારા સંતોષને માટે
હું તે નિન્દાની પણ પરવા કરું તેમ નથી. ”

“ નાથ, ક્ષમા કરજો, મારા હૃદયના ભાવને હજી આપ બરાબર
સમજી શક્યા નથી. ઉતાવળા ન થાઓ અને મારા કથનના રહસ્યને
યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજી લ્યો. હું મારી કૃષ્ણાને મારા ભાગ્યની
અર્ધભાગિની બનાવવા માગું છું; જે ઉપવનમાં માત્ર એકજ વૃક્ષરી
છે ત્યાં એકજ વૃક્ષની સહચરી થવામાટે બીજી પુષ્પલતાને પણ લા-
વવા માગું છું. ” સરસ્વતીએ કાંઈક અધિક સ્પષ્ટીકરણ કર્યું.

“ ભાગ્યની અર્ધભાગિની એટલે ? ” વૈકુંઠનાથે જરા ખો-
ચીને પૂછ્યું.

“ સૌભાગ્યની અર્ધભાગિની ! ” સરસ્વતીએ છેવટે સૂર્યપ્રકાશવત્
સ્પષ્ટ શબ્દો સંભળાવ્યા.

વૈકુંઠનાથ મહદ્ આશ્ચર્યમાં પડી ગયો; આતું શું ઉત્તર આપતું અને શું નહિ એની તે તત્કાળ કલ્પના કરી શક્યો નહિ. અંતે તે કાંઈક ગંભીરતાને ધારણ કરીને બોલ્યો કે: “ સરસ્વતી, આજે આ તું શું બોલે છે ? તને કોઈ પ્રકારનો ઉન્માદ તો નથી થયો ને ? એક તો તું પોતે વિધવાપુનર્લગ્નથી, આપણી જ્ઞાતિમાં એવો રિવાજ હોવા છતાં, વિરુદ્ધતા ધરાવે છે તેમજ એકજ ધરમાં એક પતિની જ્યાં બે સ્ત્રીઓ હોય છે, ત્યાં નિરંતર કલેશ અને કલહનો નિવાસ થવાથી કુટુંબનાં સર્વ મનુષ્યોનાં જીવન કેવાં વિષમય અને અશાંત થઈ જાય છે, એનો તને પૂર્ણ અનુભવ છે, છતાં પણ પોતેજ આવી યાચના કરે છે, એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક ઘટનાજ કહી શકાય. શું તારા પોતાના હાથેજ પોતાની જીવનસુધામાં હલાહલને ભેળવવાનો તારો વિચાર છે ? ” વૈકુંઠનાથે શાંતભાવથી માર્મિક વિરોધ દર્શાવ્યો.

“ પ્રાણનાથ, મેં જે વિલક્ષણ યાચનાની હિંમત કરી છે તેનાં અનેક સખળ કારણો છે. બિચારી કૃષ્ણામાટે ક્યાંય પગ મૂકવાનું સ્થાન નથી એટલે એને આપણા ધરમાં હમેશને માટે રાખ્યા વિના તો છૂટકોજ નથી અને એવી રીતે એક સુંદર તરુણીને ધરમાં રાખવાથી કદાચિત્ ન્યાતમાં કે જનસમાજમાં કોઈ પ્રકારની ચર્ચા થાય એ પણ સ્વાભાવિક હોવાથી જો આપણી ન્યાતના રિવાજ પ્રમાણે આ વ્યવસ્થા કરી નાખી હોય, તો એના દુઃખનો પણ અંત આવે અને આપણી નિંદા કરવાનો હેતુ પણ કોઈને ન મળી શકે. હવે રહી માત્ર સોક્યોના કંકાસની વાત. આપ વિદ્વાન હોવાથી એ તો સારી રીતે જાણો છોજ કે, પ્રત્યેક નિયમનો એક અપવાદ તો હોય છેજ; અને એવાં એક કરતાં અધિક ઉદાહરણો પણ આપણાં જોવામાં આવ્યાં છે કે, એકજ પતિની બે સ્ત્રીઓ માજણી બહેનો કરતાં પણ વધારે સલાહ સંપત્તી વતે છે અને તેમના ધરમાં કોઈએ કોઈવાર સાધારણ કલેશ થતો પણ જોયો નથી. પાંચે આંગળીઓ કાંઈ સરખી હોતી નથી. કૃષ્ણા મારી સપત્ની થઈને આવે અને મારો દ્વેષ કરે એમ કદાપિ બનેજ નહિ.” સરસ્વતીએ પોતાના પક્ષનું સમર્થન કર્યું.

“ પ્રત્યેક નિયમનો અપવાદ હોય છે એ સત્ય છે, પરંતુ પ્રત્યેકને એવી મુખદાયક અપવાદાત્મક વસ્તુજ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એવો કાંઈ નિયમ નથી. એવાં ઉદાહરણો પણ આપણા જોવા અને

જાણવામાં આવી ચૂક્યાં છે કે, એક સ્ત્રી બે બાળકોને પોતા પાછળ મૂકીને મરી જતાં તે બાળકોને કાંઈ પ્રકારની પીડા ન થાય એટલા માટે તેમનો પિતા પોતાની સાળાને એટલે કે તે બાળકોની માસીનેજ પત્ની કરીને પોતાના ઘરમાં લાવ્યો, જ્યાં સૂધી પોતાને કાંઈ સંતાન નહોતું ત્યાં સૂધી તો માસીના હૃદયમાં પોતાની પરલોકવાસિની બગિચાનાં સંતાનોમાં કાંઈક પ્રેમ રહ્યો, પણ પોતાને સંતાન થતાંની સાથેજ તે પ્રેમ ધિક્કાર અને દ્વેષના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો અને અંતે પરિણામ એ આવ્યું કે, બાળકોના કારણથી ઘરમાં થતા રાતદિવસના કંકાસને ટાળવામાટે પિતાને પોતાના બહાલાં બાળકોને બોર્ડિંગમાં રાખવાની ફરજ પડી. બીજો એક બનાવ એવો પણ બની ગયેલો છે કે, એક સ્ત્રીને પરણ્યા પછી આઠ વર્ષ પર્યન્ત સંતાન ન થવાથી તેણે પોતેજ પતિનો આગ્રહ કરીને પોતાની નાની બહેન સાથે લગ્નસંબંધ કરાવી આપ્યો. એ પછી બનાવ એવો બન્યો કે, બન્ને બહેનો સાથેજ સગલાં થઈ અને બન્નેએ પુત્રનેજ જન્મ આપ્યો. બસ થઈ ચૂક્યું, બહેનો એકબીજાની દુસ્મનો બની ગઈ અને એ કલેશનું પરિણામ બિચારા વ્યવસાયી પતિને અઘાપિ ભોગવવું પડે છે. આવો સંબંધ થતાં જ્યાં સગી બહેનોનો પ્રેમ પણ શત્રુભાવના સ્વરૂપમાં બદલાઈ જાય છે, ત્યાં કૃષ્ણાની બુદ્ધિ સદા આવીજ રહેશે, એમ ધારવામાં તારી ભૂલ થાય છે.” વૈકુંઠનાથે વિરુદ્ધ ઉદાહરણોનો સંગ્રહ રજૂ કરી દીધો.

“ ધારો કે, કૃષ્ણાની બુદ્ધિ પછીથી કદાચિત્ ફરી જાય, મારી પાળેલી સર્પિણી મનેજ દંશ આપવા તૈયાર થાય, તો પણ તેની મને ચિન્તા નથી. અત્યાર સૂધી મેં આપની જાયામાં સંપૂર્ણ સુખ ભોગવ્યું છે, એટલે સૂધી કે મને હવે અધિક સુખ કે વિજ્ઞાસની આકાંક્ષા રહી નથી, એટલે જો એ દ્વેષને આધીન થશે અને આપને દુઃખ થવાનો રંગ દેખાશે, તો હું મારાં પિયરીયાંમાં જઈને રહીશ અને ત્યાં આપનો રોટલો ખાઈ આપને આશીર્વાદ આપ્યા કરીશ. મારે માત્ર સમાજને એટલું જ ખતાવવાનું છે કે, જે સ્ત્રીઓને સપત્નીના સુખને સહન ન કરી શકનારી નાગિનીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેજ સ્ત્રી જો ધારે, તો બીજી સ્ત્રીને સુખ આપવાની પ્રમત્ત ઇચ્છાથી પોતાના સર્વ સુખોનો કેટલી સીમા પર્યન્ત તૃણવત્ ત્યાગ કરી શકે છે ! જેમ

સ્ત્રીજાતિ જેવી અદેખી કાંઈ જાતિ નથી; તેમજ સ્ત્રીજાતિ જેવી અને જેટલી ઉદારતા પણ ખીજી કાંઈ જાતિમાં હોઈ શકતી નથી ! હું વિધવાનપુર્ણજનથી એટલી બધી વિરુદ્ધ છું કે, ઇશ્વર આપને સો વર્ષનું આયુષ્ય આપે અને હું સૌભાગ્યચિન્હો સાથે આપના હાથોમાંજ ચાલી જાઉં એવી મારી પરમ ઇચ્છા છતાં ધારો કે, મારા દુર્ભાગ્યની પ્રખળતાથી એથી વિપરીત ઘટના જોવાનો પ્રસંગ મને આવે, તો હું કદાપિ પુનર્લગ્નના વિચારને મનમાં પણ લાવું નહિ અને જે માણ્યું છે તેના સ્મરણનેજ એક પ્રકારનો લ્હાવો માની તે લ્હાવો લેવામાંજ જીવનની સમક્ષિ કરી નાખું. પણ મારા જેવી હજી કૃષ્ણા દલ વિચારની હશે કે કેમ એનો નિશ્ચય નથી તેમજ અત્યાર સૂધી એણે સુખ જેવું કાંઈ જોયુંજ નથી એટલામાટે એનું કાંઈ હિતૈષી ન હોવાથી આંધળી થઈને ક્યાંક કાંઈ પથર સાથે અથડાય અને એના જીવનની બિલકુલ ધૂળધાણી થઈ જાય, એના કરતાં એ આપના જેવા નામાંકિત, પ્રેમી અને સહૃદય પતિની પત્ની થાય અને એના જીવનની સફલતા થઈ જાય, એ જોવાની મારી પરમ મનીષા છે. ” સરસ્વતીએ એવા તો બળથી પોતાનો વાદ રજૂ કર્યો કે હવે વૈકુંઠનાથમાટે પ્રતિવાદનું સ્થાન બહુધા રહ્યુંજ નહિ.

“ પરંતુ આ કેવળ તારંજ મનોરાજ્ય છે કે કૃષ્ણાની પોતાની પણ તેં આ કાર્યમાટે સંમતિ લઈ લીધી છે ? હું ધારું છું કે, કૃષ્ણાની પોતાની કદાચિત્ આવી ઇચ્છા ન પણ હોય. ક્યાંક એવું ન બને કે વિનાકારણ તું આવી વાત કાઢે ને કૃષ્ણા ચોખી ના પાડે એટલે તને ચાટ પડવાનો વખત આવે. ” વૈકુંઠનાથે વાતને ખીજી રીતે ઉડાવવાનો યત્ન કર્યો.

“ કૃષ્ણાને આ વિશે મેં પણ કાંઈ કહ્યું નથી તેમજ કૃષ્ણાએ પણ એવી કશી ઇચ્છા દર્શાવી નથી. આ કલ્પના માત્ર મારા મસ્તિષ્કમાંથીજ ઉદ્ભવી છે. મને પોણાસોળ આના તો ખાત્રી છે કે, તે અતિદુઃખીની હોવાથી આ વાતને કબૂલ કરશે જ. પણ તે પોતાની અનુમતિ આપે અને આપ મારી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર ન કરો, તો વળી તેના નિરાશ હૃદયમાં બમણી નિરાશાનો આઘાત થાય અને તે બિચારીની ‘ ધોખીનો કૂતરો નહિ ધરનો કે નહિ ધાટનો ’ એના જેવીજ અવસ્થા થઈ જાય; એટલામાટે પ્રથમ આ વાર્તા આપને

જણાવી આપની અનુમતિ મેળવવાનું મને વધારે વ્યાજખી લાગવાથી આ વિશે પ્રથમ વાતચીત મેં આપની સાથેજ કરી છે. હવે હું તેની સાથે પણ આ વિષયની ચર્ચા ચલાવીશ અને નવ્વાણું ટકા તો મારા અતનમાં હું ફાવીશ. ” સરસ્વતીએ પોતાની દીર્ઘદષ્ટિ અને દક્ષતાનો કાંઈક પરિચય કરાવ્યો.

“ સરસ્વતી, તું એટલી બધી દયાળુ, વિચારશીલ અને સુસ્મ છે, અને તેથી તારો મારાપર એટલો બધો પ્રભાવ પડી ગયો છે કે, હું તને કોઈ પણ બાબતની મારી અનિચ્છા હોવા છતાં પણ ના પાડી શકતો નથી. છતાં પણ એટલી સૂચના આપી મૂકું છું કે, જે કરે તે સંપૂર્ણ વિચાર કરીનેજ કરજે અને તેની જો આ વિષયમાં જરા પણ અનિચ્છા હોય અથવા દેખાય તો પછી વાતને આગળ લંબાવતીજ નહિ. આપણાથી બીજી જે સહાયતા આપી શકાશે તે આનંદથી આપીશું. ” વૈકુંઠનાથે નિરુપાય થઈને અર્ધઅનુમોદન આપ્યું.

આ સંભાષણમાં લગભગ છ વાગ્યાનો વખત થવા આવ્યો. વૈકુંઠનાથે બહાર જવાની તૈયારી કરી અને સરસ્વતી ગૃહકાર્યમાં નિમગ્ન થઈ. પ્રથમ લેમ્પમાં કેરોસિન પૂરી ચિમની તથા ઝોબ આદિને સાફ કરીને તેમને તેમના સ્થાને મૂકી વૈકુંઠનાથના જવા પછી તેણે સગડીઓ સળગાવીને રાંધવાની શરૂઆત કરી. સ્ટેન્ડર્ડ આઠ કે સાડા આઠ વાગે કૃષ્ણા, વિધુ તથા સરસ્વતીનો બંધુ નાટક જોઈને પાછાં આવ્યાં તે વેળાએ રસોઈ તૈયાર હોવાથી સરસ્વતીએ તે સર્વને જમવા બેસાડી દીધાં. કૃષ્ણાએ પૂછ્યું કે: “ વિધુના પિતા જમી ગયા કે શું ! ” એના ઉત્તરમાં સરસ્વતીએ જણાવ્યું કે: “ આજ એ તો પોતાના એક મિત્રને ત્યાં જમવાના છે અને રાતે મોડા આવવાના છે, એટલે એમના જમવાની આપણે વાટ જોવાની નથી. ” અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે, મારા પતિ પણ વૈકુંઠનાથ સાથે બહાર ગયા હતા અને તેઓ પણ વૈકુંઠનાથ સાથે તેમના મિત્રને ઘેરજ જમવાના હતા એટલે હું તથા સરસ્વતી પણ જમવાના કાર્યથી ઝટ પરવારી ગયાં. થોડી વારમાં સરસ્વતીનો બ્રાતા આવ્યો ગયો અને વિધુ નિદ્રાવશ થયો.

સરસ્વતી, હું અને કૃષ્ણા વૈકુંઠનાથના બેસવાના ઓરડામાં બેઠાં અને અમારાં વાર્તાલાપનો આરંભ થયો. સરસ્વતીના મુખ-

મંડળમાં કાંઈક ગંભીરતાની છટા વિલસતી હોવાથી તેના હૃદયમાં કાંઈક ગંભીર વિચાર થતા હોવા જોઈએ, એવી સ્પષ્ટ કલ્પના કરી શકાતી હતી. મારી કલ્પના અનુસાર સરસ્વતીના હૃદયમાં એવી ભાવના રમી રહી હતી કે, કૃષ્ણાને પોતાના મનની વાર્તા જણાવવી તો ખરીજ, પણ તે એવી રીતે કે, પોતે તેના પર ઉપકાર કરવાનો ભાવ બતાવે છે, એવી કલ્પના કૃષ્ણાના મનમાં ન આવવી જોઈએ અને તેના હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અદ્ય સ્વદ્ય આધાત પણ ન થવો જોઈએ. હૃદયમાં આવા પ્રકારનો વિચાર ચાલી રહેલો હોવા છતાં પોતે એવા કોઈ પણ વિચારમાં લીન છે, એની કૃષ્ણાને શંકા ન થાય એટલામાટે સરસ્વતીએ હૃદયને વિચારમાં નિમગ્ન રાખી હર્ષિત મુખથી કેટલીક આમતેમની વાતો કરી અને ત્યાર પછી પોતાના ઇચ્છિત વિષયને ચર્ચવાના ઉદ્દેશથી નીચે પ્રમાણે વાર્તાલાપનું મંગળાચરણ કર્યું:—

“કેમ, કૃષ્ણા આજનું નાટક કેવું હતું અને તેમાં તું નવીનતા શી જોઈ આવી વાર? નાટક નીતિની શાળા મનાય છે અને પ્રેક્ષકો તથા પ્રેક્ષિકાઓ ત્યાં વિદ્યાર્થી તથા વિદ્યાર્થિની રૂપે કાંઈક પણ ઉત્તમ પાઠ શીખવામાટેજ જાય છે, તો તને આજના નાટકમાંથી કાંઈ પણ શીખવાનું મળ્યું ખરું કે નહિ? મારી ધારણા પ્રમાણે તો પ્રત્યેક વ્યક્તિને નાટકમાંથી અવશ્ય કાંઈ ને કાંઈ પણ શીખવાનું મળી આવે છે.”

સરસ્વતીના આ પ્રશ્નને સાંભળીને કૃષ્ણાએ ગંભીર મુખમંડળ તથા ગંભીર સ્વરથી ઉત્તર આપ્યું કે: “તારી કલ્પના સત્ય છે; મને પણ કાંઈક શીખવાનું તો મળ્યું છે, પણ તેથી મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો વિશેષ વિદ્વાતક આધાત થયો છે; દુઃખનો જે ધા તારા સહવાસથી કાંઈક રૂઝાયો હતો, તે પાછો તાજો થઈ ગયો છે!”

“જો આવી ખખર હોત, તો હું તને નાટક જોવા મોકલતજ નહિ. પણ એ વિદ્વાતક આધાત કરનારી આજના નાટમાં તે શી ઘટના નિહાળી?” સરસ્વતીએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“આજના ‘સતી અનસૂયા’ નાટકમાં આવતી યોગેશ્વરી કુમારિકા નર્મદાને સદેહ સ્વર્ગમાં જવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી હોવા છતાં તેણે પરણીને પતિની સેવા કરી પોતાના સ્ત્રીજીવનના કર્તવ્યની સમાપ્તિ કરેલી ન હોવાથી દેવોએ તેને સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરતી અટકાવી

હતી અને અંતે પતિની સેવાના પ્રતાપેજ તેનામાં સૂર્યનારાયણને સ્તંભાવી રાખવાની શક્તિનો આવિર્ભાવ થયો હતો; સ્વામીની સેવાથીજ નમંદાનો ઉદ્ધાર થયો હતો. ખરેખર પતિ વિના પ્રમદાની કોઈ ગતિજ નથી; અને તેમાં પણ વિધવા વનિતાનો અવતાર તો સર્વથા વ્યર્થજ માની લેવાનો છે !” કૃષ્ણાએ નાટકમાંની વિધાતક આધાત કરનારી ઘટનાને અશ્રુપૂર્ણ નયનોથી વર્ણવી સંભળાવી.

“પતિરૂપ છત્ર કિંવા મુકુટ વિના પ્રમદાની મહત્તા કશીજ નથી, એ વાત્તાં સર્વથા નિર્વિવાદ અને નિઃસંશય છે.” સરસ્વતીએ કહ્યું.

“ખરેખર જે પતિદેવ વર્તમાન હોય, તો કેવળ પતિદેવનીજ તનમનધનથી એકનિષ્ઠ સેવા કરવાથી પત્નીનો ઉદ્ધાર થાય છે અને પતિદેવની સેવા વિના પરમાત્માની સેવા પણ નિષ્ફળ થઈ જાય છે. પતિજ પત્નીનો જગદાધાર છે; પતિ વિના પત્નીનો અવતાર સર્વથા નિઃસાર છે !” મેં પણ સરસ્વતીના ઉદ્ગારોને યોગ્ય તથા સત્ય પુષ્ટિ આપી.

“અને તેનું કારણ એ કે;—” એમ કહીને કૃષ્ણાએ આ કવિતાનો ઉચ્ચાર કરી સંભળાવ્યો:—

“ધન ધન યુવતીનું, જીવન પ્રાણનાથ;
અક્ષય સકળ ભાસે, કામિની જે અનાથ;
સુમન અલિપિહીન, પ્રાય નિર્માલ્ય ભાસે;
ગણુવૌ તરુણૌ તેવી, યૌવને સ્વામિનાશે !”

“જ્યારે તું વૈધવ્યને આટલું બધું ભયંકર અને અસહ્ય કષ્ટ-કારક માને છે તો સધવા સૌભાગ્યવતી થવાનો ઉપાય તારા હાથમાં છે. આપણી જ્ઞાતિના રિવાજ પ્રમાણે પુનર્લગ્ન કરી તું સરળતાથી પતિસેવાને પ્રાપ્ત કરી પોતાના અવતારથી સાર્થકતા કરી શકે એમ છે. કેમ, છે એવો કાંઈ વિચાર ?” સરસ્વતીએ તેના સત્ય મનો-ભાવને જાણી લેવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું.

“સરસ્વતી, મેં એક સાધારણ વાત કરી, તેમાં તું મનેજ લેતી પડી કે ? આ પણ ઠીક. મારો તો પુનર્લગ્ન કરવાનો જરા પણ વિચાર નથી; કારણ કે, પુનર્લગ્ન કરવાથી અવશ્ય સુખ મળવાનુંજ, એવો કાંઈ નિશ્ચય નથી. ધાર કે, જેમ જૂના સ્થળે કુટુંબનાં બીજાં માણસો નખોદ અને ઘણી બુઢો તથા કુટુંબમાં કોઈ પણ જાતના

ભારખોઝ વગરનો મળ્યો હતો, તેવીજ પરસ્થિતિમાં પાછી જઈ પડું અથવા તો કુટુંબના ઝાઝા વિસ્તાર વગરનો, પણ પોતેજ દુરાચારી હોય તેવો કોઈ ધણી મળી જાય, તો એક ભવમાંથી જે ભવ પણ થાય અને દુઃખ પણ જેવુંનું તેવુંજ રહે. એના કરતાં તો વૈધવ્યનું પાલન કરવુંજ વધારે સારું છે. દૂધનું દાઝ્યું જેમ છાશને પણ ફૂંકીને પીએ છે, તેમ અતિશય દુઃખ ભોગવવાથી મારો આ જગતમાંથી બધો વિશ્વાસ હીટી ગયો છે; તેમજ વળી મારી સાર સંભાળ લેનાર કોઈ પણ ન હોવાથી જો એવા કોઈ વંઠેલાના હાથમાં જઈ પડું, તો મારું માંસ કૂતરાં પણ ન ખાય, એવી હાલતમાં છેવટે મારે મરી જવું પડે! એના કરતાં અત્યારે છે તેજ અવસ્થા શી ખોટી છે? અત્યારે તો હું તારી મેહમાન છું, પણ મારા પિતા આવશે એટલે તેમની અને તારી મદદથી હલકા ભાડાની એક કાટડી લઈને રહીશ અને એક પેટ ભરવાનું છે તે કોઈની મેહનત મંજૂરી કરીને કે શીવવા અને ભરત ભરવાનું કામ કરીને પણ ભરીશ. ટેડવાડે જઈને હાડકાંથી ન ધરાઈએ, તો પછી કાલી બદનામી માથાપર શામાટે લેવી? બુદ્ધિમાન એવું કાર્ય કરેજ શામાટે કે પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે? હું નથી ધારતી કે મારા આ વિચારોથી તું પ્રતિકૂળ હોય. જો તું મારા કલ્યાણનેજ ઇચ્છનારી હોય, તો પોતાનો ખરે-ખરો અભિપ્રાયજ આપજે; મને રૂકું મનવીશ નહિ.” કૃષ્ણાએ જરાક જુસ્સાથી આ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

“પરતુ કૃષ્ણા, જો એવો કોઈ પણ ભય ન રહે અને પતિ સદ્ગુણી, વિદ્વાન, યોગ્ય વયનો અને પ્રેમી તથા તને અને ભવિષ્યમાં તારાં સંતાન થાય તો તેમને સારી રીતે પાળી શકે તેવાં સાધનો વાળો મજે, તો તું પુનર્લગ્ન કરે ખરી કે નહિ? પુનર્લગ્ન કરવાની તારી ઇચ્છા તો છે; પણ આ વિધ્નોની શંકા બળાત્કારે તારી તે ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તતાં તને અટકાવે છે, તો એ વિધ્નો આવવાની બીતિ ન રહે અને તારી ઇચ્છા પૂર્ણ થાય, એવી વ્યવસ્થા હું કરી આપવાને તૈયાર છું. માત્ર તારા મોઢામાંથી ‘હા’ એટલો એકજ અક્ષર નીઃળવો જોઈએ.” સરસ્વતીએ તેના મુખમાંથી હા પડાવવા-માટે ચોખ્ખો ગળે બાઝવાનો હિસાબ કર્યો.

કૃષ્ણા ખોલીને ફસાઈ ગયેલી હોવાથી હવે આનો શા જવાબ આપવો એ વિશેના ગહન વિચારમાં પડી ગઈ. થોડી વાર સૂધી તો

તે કાંઈ પણ બોલી શકીજ નહિ અને ત્યાર પછી પણ તેણે એટલુંજ કહ્યું કે: “ સરસ્વતી, આ વાતને હવે આટલેથીજ દુકાંટી કરી નાખ. આપણી જાતિમાં કાંઈ કુંવારી કન્યાઓનો કે તરુણ વિધવાઓનો દુકાળ નથી કે એવો યોગ્ય પુરુષ મારા જેવા ગરીબ આપની, પર-દેશમાં વસેલી અને જેના ગુણ દોષની અહીં કાંઈને કશી માહિતી નથી એવી એક નિરાધાર તથા નિઃસહાય વિધવાને આશ્રય આપવામાટે એસી રહ્યો હોય ! આ આશા આકાશકુસુમ સમાન છે. અત્યારથીજ પોતાના ધરમાંથી મને દૂર કરવાનો યત્ન શામાટે આદરે છે ? હું કાંઈ વધારે દિવસ તારા ધરમાં રહીને તને ભારરૂપ થવાની નથી; કારણકે, મારા પિતા આવશે એટલે હું મારી, મારાથી બનશે તે, વ્યવસ્થા કરી લઈશ.”

“ કૃષ્ણા, મારા આ બોલવાનો તેં આવો ઊંઘો અર્થ કરીને મનમાં માહું લગાડ્યું કે ? ગાંડી, શું આ વખત તારી સાથે વિનોદ કરવાનો કે તારા દુઃખપર ડહામ દેવાનો છે ? હું જે કહું છું તે ખરી લાગણીથી અને અક્ષરે અક્ષર સાચું કહું છું. તું એ નિશ્ચયપૂર્વક માની લે કે જો તારી હા હોય, તો કચ્છી, હાલાર્ધ અને ઘોઘારી એ ત્રણે રઘુવંશીય જાતિમાં ન મળી શકે તેવો એક યોગ્યતાવાન પુરુષ તારા પાણિયહણની પ્રતીક્ષા કરીનેજ એસી રહેલો છે; હવે માત્ર તારું ભાગ્ય તને સદૃશ્યુદ્ધિ આપે એટલોજ વિલાંબ છે. આમ કરવામાં હું કેવળ તારા પરજ ઉપકાર કરું છું એમ નથી, પણ એમાં મારો પોતાનો પણ કેટલોક સ્વાર્થ સમાયલો છે.” સરસ્વતીએ ગંભીરતાથી કહ્યું.

“ તારો વળી એમાં શો સ્વાર્થ છે ? પેલાં લોકો માકડું વળગાડી, વર મરો કે કન્યા મરો પણ ગોરનું તરલાણું બરો, એ મંત્રને જપનારા આજકાલના બ્રાહ્મણોની પેઠે કાંઈ દલાલી ખાવાનો વિચાર છે કે શું ?” કૃષ્ણાએ મીઠી મશ્કરી કરીને કહ્યું.

“ તું દલાલી માન કે ગમે તે માન, પણ તું મારી બાલ્યસખી અને મારા પ્રતિ સારો ભાવ તથા પ્રેમ રાખનારી હોવાથી મારી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ રહેતી હોય તો મારી સેવા કરવી અને મારી સહાયિકા થઈ રહેવું એ તારો ધર્મ છે ખરો કે નહિ ? મારો નિશ્ચય છે કે, આનું ઉત્તર તું ‘ ના ’ માં તો કદાપિ આપવાનીજ નથી, અને તેટલામાટે તારા ઉત્તરની વાટ જોયા વિનાજ હું આગળ વધીને કહું

હું કે, મારી એવી ઇચ્છા છે કે, તું સદાને માટે મારી સહાયિકા થઈને મારી આંખો આગળજ રહે તો વધારે માફ. હવે તારા મારી નજર આગળ રહેવાના બે માર્ગ છે. એક તો તટસ્થ સંબંધથી કોઈ પણ પ્રકારના વિકારની છાયા વિના રહેવું અને બીજું ગૃહની સ્વામિની થઈને રહેવું. પ્રથમના પ્રકારથી રહેવામાં લોકનિન્દાને પાત્ર થવાનો કિંવા પ્રમાદવશ થવાનો સંભવ હોવાથી બીજા પ્રકારના સંબંધથી રહેવું એ વિશેષ નિર્ભય અને લાભકારક છે; અર્થાત્ હું તને મારી પેઠેજ આ ગૃહની સ્વામિથી બનાવવા માગું છું.” સરસ્વતીએ હવે પોતાના મનોભાવને ખુદી રીતે જણાવી દીધો.

કૃષ્ણા તો તેનાં આ વાક્યો સાંભળીને આશ્ચર્ય તથા નિઃસ્તબ્ધતાનાં ભાવને વ્યક્ત કરતાં વિસ્ફારિત લોચનથી તેના મુખ સાથે એકી ટસે જોઈ રહી. કેટલીકવાર પછી તેણે એટલા શબ્દોજ ઉચ્ચાર્યા કે: “ શું મારી ભગિનીતુલ્ય સખીની, મારી પ્રાણાધિકા સરસ્વતીની હું સોક્ય થાઉં ?”

“ ના, સોક્ય શબ્દનો અત્યારે જે અર્થ કરવામાં આવે છે તે અર્થને સિદ્ધ કરનારી સોક્ય નહિ; પણ મારા સુખદુઃખની તથા મારા સૌભાગ્યની સમાન ભાગિની થા ! હું એમજ માનીશ કે કૃષ્ણા મારી સખી નહિ, પણ મારી નાની બહેનજ છે. મારી આટલી નમ્ર યાચના છે અને તેનો તું સ્વીકાર કર. ” સરસ્વતીએ બહુજ નમ્રતા દર્શાવી અને તેથી કૃષ્ણાનું મન દ્રવી જતાં તેનાં નેત્રોમાંથી હર્ષનાં અશ્રુ ખરી પડ્યાં. તે સરસ્વતીના ગળામાં હાથ નાખી મસ્તકને તેની છાતીપર રાખીને કાચપર ઢળી ગઈ.

કેટલીકવાર પછી હર્ષવિદાર ઓછો થતાં તે સરળ હૃદયથી ઉદ્ગાર કાઢવા લાગી કે: “ સરસ્વતી, સરસ્વતી, તું માનવ સ્ત્રી નહિ, સ્વર્ગની અપ્સરા નહિ, પણ સાક્ષાત્ દેવદુહિતા અને દેવદારા છે ! તું આવી ઉદારાત્મા અને અનસૂયા હૃદય, એવી સ્વપ્નમાં પણ મને કલ્પના નહોતી અને તેવી કલ્પના ન હોય એ સ્વભાવિકજ છે; કારણ કે, પતિના પ્રેમનો ભાગ પોતાના હસ્તેજ અન્ય અભળાને આપવો, એ ઉદારતા બહુધા સ્ત્રીના સ્વભાવમાં સર્વેશ્વરે મૂકીજ નથી, અને જે મૂકી હોય તો તે અપવાદરૂપજ કહી શકાય. વળી સ્ત્રીઓ-માંની એ અપવાદરૂપ અલૌકિક ઉદારતા બહુ અંશે કેવળ ભારતન

વર્ષની સ્ત્રીઓમાંજ મળી શકે છે. પણ સરસ્વતી, તારી આવી આ સદ્ભાવનામય ઉદારતાને તારા વિદ્વાન પતિ માન્ય રાખશે ખરા કે ? તું સદ્ગુણવતી છે, પતિની આજ્ઞામાં વર્તનારી છે, પુત્રવતી છે અને તારા પતિ વિદ્વાન હોવાથી એ સ્ત્રી કરવાના વિચારવાળા તો નહિજ હોય, એટલે આ વિષયને તેઓ માન્ય રાખે એવી મારી માન્યતા નથી. તારા પતિના સ્વભાવને તું વધારે સારી રીતે જાણતી હઇશ, એટલે મારાથી વધારે કાંઈ બોલી શકાય તેમ નથી.”

“ મારી ગમે તેવી પ્રાર્થના હોય છતાં મારા પ્રાણનાથ મારી પ્રાર્થનાનો તિરસ્કાર કરે એમ બનેજ નહિ. માત્ર તારી ઇચ્છા હોય એટલે થયું, એમને હું ગમે તે રીતે સમજાવીશ અને આ બ્રાહ્મતની હા પડાવીશ. કેમ છે હા ? ” સરસ્વતીએ એ બીકું ઝડપી લીધું.

“ જ્યાં વૈકુંઠનાથ જેવા વિદ્વાન પુરુષને પણ તેં સૂતરને કાચે તાંતણે બાંધી રાખ્યા છે અને તેમનામાં પણ તને કોઈ પણ બ્રાહ્મત-માટે ના પાડવાની શક્તિ રહી નથી; તો હું તો ખિચારી એક અબળા છું એટલે મારી શી ખિસાત ? જ્યાં પ્રરુષ પણ હારી જાય ત્યાં મારા જેવી એક અશક્ત અબળાથી દેવીની આજ્ઞાનો અનાદર કરી કેમ કરીને ના પાડી શકાય વાર ? ” કૃષ્ણાએ અંતે નેત્રાને નીચાં ઢાળીને પોતાની અનુમતિ આપી દીધી.

“ બસ કૃષ્ણા, જાણી લે કે આજથી ઈશ્વર તારા પરં કૃપાળુ થયો છે અને તારા સંકટનો કાળ ચાલ્યો ગયો છે. તારા પિતા આવે, તેમની અનુમતિ વિવેકને માટે લઇએ અને જાતિના રિવાજ પ્રમાણે પુનર્લગ્નનો વિધિ આટોપી દઈએ એટલેજ માત્ર વિલંબ છે. આટલાં વર્ષો વીત્યાં છે તો ચાર આઠ દિવસ બીજા પણ વીતી જશે. ધૈર્યને ડગવા દેતી નહિ, આજના નિશ્ચયને દૃઢ રાખજે અને જગન્નિયંતા જગદીશ્વરમાં અચલ શ્રદ્ધા તથા વિશ્વાસ રાખજે; તો પરમાત્મા તારું કલ્યાણ કરશે.” સરસ્વતીએ સાક્ષાત્ પરમેશ્વરી તુલ્ય આશ્વાસક શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો.

“ તારી વાણી અને તારો આશીર્વાદ સફળ થાઓ. હું પણ પ્રભુ પાસેથી એટલુંજ માગું છું કે, તારામાં પૂજ્યભાવ અને નિષ્કપટ પ્રેમ રાખવાની સદ્બુદ્ધિ મને તે આપે અને આપણા ગૃહમાં કુસંપનું સાત્રાન્ય ન બ્યાપે ! ” કૃષ્ણાએ કૃતમતા દર્શાવી.

“પરમાત્મા તેમજ કરશે; આપણી પર્ણકુટીમાં સંપ અને સં-
તોષનોજ સદા અખંડ નિવાસ થશે !” સરસ્વતીએ શુભ આશા ધારી.

*

*

*

*

એ ત્રણ દિવસમાં કૃષ્ણાનો વૃદ્ધ પિતા તીર્થક્ષેત્રમાંથી મુખ્યમાં
આવી લાગ્યો અને શુદ્ધિમતી સરસ્વતીએ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી કૃષ્ણાના
વૈકુંઠનાથ સાથે પુનર્લગ્ન કરાવવાની વાર્તાને એટલી સીમા પર્યંત તેના
હૃદયમાં ઠસાવી દીધી કે તેના પરિણામે તેનાથી માત્ર એટલુંજ કહી
શકાયું કે: “ જો આ આખતમાં તમે દંપતીનો અને મારી કૃષ્ણાનો
એકજ અભિપ્રાય હોય, તો મારી ના નથી; મારો જરા પણ વાંધો
નથી. મારી માત્ર એટલીજ એક અંતિમ ઇચ્છા છે કે, મારા એક
સમયના જે પ્રમાદના પરિણામે મારી એકની એક ગરીબ ગાય જેવી
દીકરીને આટલાં બધાં સંકટો ભોગવવાં પડ્યાં છે, તે કૃષ્ણાને કોઈ
પણ ઉપાયે પુનઃ સુખની પ્રાપ્તિ થાય અને તેનું શેષ આયુષ્ય આનંદ
તથા હર્ષમાંજ વીતી જાય ! મને મારા પોતાના સ્વાર્થે કિંવા સુખની
કશી પણ લાલસા કિંવા વાસના રહીજ નથી અને તેથી આ વિષ-
યમાં કોઈ પણ પ્રકારનો હસ્તાક્ષેપ કરવાનો મારો વિચાર છેજ નહિ.”

આવી રીતે ગૃહમાં તો સરસ્વતીની ઇચ્છા પ્રમાણેનો સમસ્ત
યોગ બની આવ્યો; પરંતુ જ્યારે બધી વાતનો નિશ્ચય થઈ ગયો અને
વૈકુંઠનાથે આ વાર્તા પોતાના ખાસ અને નિત્ય સાથે ખેસનારા જે
ત્રણ મિત્રોને જણાવી ત્યારે તે મિત્રોએ આ વિષયમાં પોતાનો સર્વથા
વિરુદ્ધ અભિપ્રાયજ દર્શાવ્યો અને તે ખાસ એટલામાટેજ કે, ‘કોઈ
પણ પ્રકારે તેમની દેવીતુલ્ય સરસ્વતી લાભીના હૃદયમાં ગુપ્ત આઘાત
ન થાય અને તેના અંતઃકરણમાંથી સર્વનાશક ‘હાય !’ ન નીકળી
જાય !’ સરસ્વતી પોતેજ આ કાર્યમાં અગ્રેસર ભાગ લેનારી અને
પોતેજ પોતાના પતિને ખીજું ઘર માંડી આપનારી હતી, એ વાર્તાથી
તે બિચારા હિતૈષી મિત્રો અઘાપિ અગ્નજ હતા; પરંતુ જ્યારે સર-
સ્વતીએ પોતેજ પોતાના મુખથી તેમના સમક્ષ સમસ્ત રહસ્યનો
સ્ફોટ કર્યો એટલે પછી તેઓ પણ શાંત થઈ ગયા અને ‘સરસ્વતી
લાભીએ જે કાંઈ કર્યું હશે, તે જોઈ વિચારીને તથા પરાપકારશુદ્ધિ-
થીજ કર્યું હશે !’ એવી તેમની દૃઢ શ્રદ્ધા હોવાથી વિશેષ વિરોધ
દર્શાવવાનું તેમણે માંડી વાળ્યું. હવે એ કાર્યની સમાપ્તિમાં એક પણ

વિધન આવવાની શંકા રહી નહિ અને એ પરિણામ શાનું હતું વાર ? કાંઈ પણ તત્કાળ કહી શકે તેમ છે કે, સરસ્વતીની અલૌકિક ઉદારતાનું !

રવિવારને દિવસે કૃષ્ણા સાથે વૈકુંઠનાથનું પુનર્લગ્ન થઈ જાય, એવા પ્રકારનો અવિચલ અને દૃઢ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો; પરંતુ સનિવારે કૃષ્ણા રજસ્વલા થવાથી પુનર્લગ્ન એક સપ્તાહ પર્યંત વિશેષ લંબાયું.

પ્રકરણ ૧૯ મું

કૃષ્ણાનું પુનર્લગ્ન અને પત્ર

જ્ઞેતજ્ઞેતાંમાં એક સપ્તાહનો કાળ વીતી ગયો અને ખીજો રવિવાર પણ આવી લાગ્યો. તે દિવસે વૈકુંઠનાથ સાથે કૃષ્ણાનું પુનર્લગ્ન થવાનું હોવાથી કેટલીક તૈયારીઓ આગળથીજ કરી રાખવામાં આવી હતી એટલે બપોરે જમ્યા પછી તરતજ સરસ્વતીની આજ્ઞાથી કૃષ્ણા અને હું વાલુકેશ્વર જવાને તૈયાર થયાં; કારણકે, પુનર્લગ્નનો વિધિ વાલુકેશ્વરમાંજ થવાનો હતો. એ કાર્યમાટે ખાસ ત્યાં એક મકાન એક દિવસ અને એક રાતમાટે ભાડે રાખવામાં આવ્યું હતું. સરસ્વતી, કૃષ્ણા અને હું ગાડીમાં બેસીને વાલુકેશ્વરના તે મકાનમાં ગયાં અને ત્યાર પછી થોડીવારમાંજ વૈકુંઠનાથ પણ પોતાના કેટલાક મિત્રો તથા જ્ઞાતિયાંધિયોને સાથે લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. અમારા બે સારસ્વત ગ્રોરખાપા તો ત્યાં પ્રથમથીજ હાજર થઈ ગયા હતા, એટલે હવે એ શુભ કાર્યમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો વિલંબ થવાનો સંભવ નહોતો; માત્ર યોગ્ય સમયનીજ પ્રતીક્ષા કરાતી હતી. સરસ્વતીની ઓળખીતી તથા મૈત્રિણી ત્રણ ચાર સ્ત્રીઓ પણ ત્યાં આવી હતી. આમંત્રિત સ્ત્રી તથા પુરુષોમાટે નાસ્તા તથા ચાહની વ્યવસ્થા કરાયેલી હોવાથી પાંચ વાગે નાસ્તા તથા ચાહની તૈયારી થઈ ગઈ અને ત્યાર પછી તાંબૂલ-બક્ષણનો વિધિ ચાલ્યો ત્યાં તો સાડાછનો સમય થવા આવ્યો.

આજે સરસ્વતીએ કૃષ્ણાને પોતાનાં વસ્ત્રાભૂષણોવડે ભગિની કરતાં પણ અધિક સ્નેહથી એવી તો સુંદર રીતિથી શૃંગારી હતી કે જંગમ્યારથી આવેલી કૃષ્ણા અને આજની કૃષ્ણામાં અવની તથા

આકાશ જેટલું પરિવર્તન થયેલું દેખાતું હતું. આજે કૃષ્ણાના મુખ-મંડળની તેજસ્વિતા તથા પ્રભા આંતરિક આનંદના યોગે સર્વથા અન્ય પ્રકારનીજ દેખાતી હતી. જાણે પુનર્લગ્ન નહિ, પણ તેનો પ્રથમ-વારનોજ લગ્નસમારંભ થતો હોયની ! એવોજ જ્ઞેનારને ભાસ થયા કરતો હતો. પુનર્લગ્નના વિધિમાટે જૂદા રાખેલા ઓરડામાં રાતે સાડા સાતથી આઠ સુધીમાં પુનર્લગ્નનો વિધિ થઈ ગયો અને ત્યાર પછી ભોજન તૈયાર હોવાથી વર, નવીન વધૂ તથા આમંત્રિત સ્ત્રી પુરુષોએ ભોજનના આનંદને લૂટવાનો આરંભ કર્યો. ભોજનના કાર્યની સમાપ્તિ થયા પછી ખાસ બોલાવવામાં આવેલા નાનાભાઈ ભૂરિયાની કલબના સાજિન્દા તથા છોકરાએ સર્વને સંગીતનો સ્વાદ ચખાડવા માંડ્યો અને સર્વત્ર આનંદ તથા આનંદનોજ વિસ્તાર દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો. લગભગ બાર વાગે તૈયાર રખાવેલી ગાડીઓમાં સર્વ પોત પોતાને ઘેર જવામાટે વિદાય થયાં. અમો એક વાગે ઘેર પહોંચ્યાં.

આ પુનર્લગ્નની વાર્તા જ્યારે અમારી જ્ઞાતિના સર્વસાધારણ તથા અન્ય જનોના જાણવામાં આવી, ત્યારે વૈકુંઠનાથ જેવા એક સારા વિદ્વાન અને અતુલવી વિચારશીલ પુરુષે પોતાની દેવીસ્વરૂપા પ્રથમ પત્નીના જીવતાંજ આ દ્વિતીય પત્ની કરવાનું સાહસ કેમ કર્યું હશે, એની તેઓ કલ્પના કરી શક્યા નહિ. કેટલાક તટસ્થવૃત્તિ જનો જ્યારે માત્ર સંશયયુક્ત ચર્ચા ચલાવતા હતા, ત્યારે કેટલાક પરોત્કર્ષ-સહિષ્ણુ તથા પારકી નિન્દાનેજ પોતાના નિર્વાહના સાધનરૂપ માનનારા નિન્દકો તેની અકારણ નિન્દાનો અખંડ વ્યવસાય આદરી બેઠા હતા. છેવટે જ્યારે સત્ય વાર્તા સર્વના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેમનાં મોઢાં સીવાઈ ગયાં અને સમાજમાં ચાલતી સારી નહારી સઘળી વાતો ધીમે ધીમે ઓછી થતી થતી ખિલકુલ અંધ થઈ ગઈ.

પુનર્લગ્નના સમારંભને આઠ દશ દિવસનો કાળ વીતી ગયા પછી કૃષ્ણાએ પોતાના પૂર્વ પતિના સંબંધથી પોતાના ઓરમાન પુત્ર તરીકે ઓળખાતા પુત્રોમાંના દ્વિતીય પુત્રના નામનો એક કાગળ લખ્યો અને તે સરસ્વતીને તથા મને વંચાવ્યો. તે હૃદયદ્રાવક પત્ર-માંનો લેખ આ પ્રમાણેનો હતો:—

“ ભાઈ x x x x x દાસની સેવામાં,

મુ. જંગબાર,

“ તમારા વૃદ્ધ પિતાના પરલોકવાસ પછી તમે સર્વ ભાઈ

ઓએ અને તમારી સ્ત્રીઓએ મારા પર પારકા પરદેશમાં જે જે અત્યાચારોની વૃષ્ટિ વર્ષાવી છે, તેનું સ્મરણ થતાં આજે પણ લયથી મારા હૃદય તથા શરીરમાં બીષણ કંપનો આવિર્ભાવ થાય છે. તમે બન્ને ભાઈઓએ એકવાર રાક્ષસીય કૂરતાથી મને જે માર માર્યો હતો, તેની સ્મૃતિ અદ્યાપિ મને મારાં લગ્ન અસ્થિ તાજ કરાવી આપે છે; છતાં પણ તમારાં એ દુષ્કૃત્યોમાટે તમને ધિક્કારવાને બદલે અને તમારા શિરપર અભિશાપની વૃષ્ટિ વર્ષાવવાને બદલે હું તમને એટલામાટે આશીર્વાદ આપું છું કે, તમારા એ અત્યાચારોના કારણથી મને અહીં આવવાની ખુદ્ધિ થઈ અને આપણી જાતિમાં પુનર્લગ્નની રૂઢિ પ્રચલિત હોવાથી તમે રાક્ષસોના પંજમાંથી છૂટીને એક દેવતુલ્ય પતિની છાયામાં ખેસવાના સૌભાગ્યને હું પ્રાપ્ત કરી શકી છું. તમે મારી સાથે ગમે તેવી નિષ્કુરતા તથા નિર્દયતાથી વર્ત્યા છો, છતાં એક વાર હું તમારી ઓરમાન તો ઓરમાન, પણ માતા હતી એટલા પૂરતું હજી પણ તમારા હિત પ્રતિ માંડે અંતઃકરણ આકર્ષાય છે અને તેથીજ હું તમને ચેતવણી આપું છું કે, તમારી સ્ત્રી ચંચળા હજી નાદાન, ઉછાંછળી અને ઓછી સમજવાળી છે તેમજ તેનો જે તમારી સામે રહેતી પાડોશણ વીજળી સાથે રાત દિવસનો સમાગમ છે તે તેને કાંઈ દિવસ બ્રજ કરશે અને તમારા સંસારસુખનું નિકંદન નીકળી જશે; કારણ કે, એ પાડોશણ બાઈ પોતે શ્દ્ર જાતિની છે, પ્રથમ વેશ્યાવૃત્તિથી નિર્વાહ કરતી હતી, પછી મુંબઈમાં ભક્ત ઉપનામથી ઓળખાતા વેણજી નામના એક એકાક્ષ હુલાણાના ઘરમાં ખેસી ગઈ હતી અને અત્યારે એક ભાટિયાની ખાયડી થઈને જંગ-ખારમાં આવી છે. તમારી સ્ત્રી ચંચળાએ તમને અંધારામાં રાખીને તે ભાટિયા તથા તેની રાખેલી રાંડ વીજળી સાથે ખેસીને એક છબ્બી પણ પડાવી છે કે જે શોધ કરતાં તમારી સ્ત્રીની કપડાં રાખવાની પેટીમાંથી તમને મળી શકશે. આનો શો અર્થ નીકળી શકે છે, એની કલ્પના તમારેજ કરી લેવાની છે. હું ત્યાં હતી તે વેળાએજ આ બધી સંતાકૂકડીની રમત મારા જોવા તથા જાણવામાં આવી હતી, પણ તે વેળાએ એ બાબતને ખુલ્લી કરવાનો મારો વખત નહોતો; કારણ કે, તે વખતે જો હું કાંઈ પણ બોલત, તો તમારી ખાયડી તમને ગમે તેમ રીઝાવીને સામા મારી વિરુદ્ધ ભંભેગીને બૂત કરત અને મારે રોજ મેથીપાક જમવો પડત ! આ કાગળની વાતને છાની

રાખીને તપાસ કરશો, તો જે સત્ય હશે તે તરત તમારા જાણવામાં આવી જશે; કારણ કે, મનુષ્યહત્યા અને વ્યભિચાર જેવાં પાપો દીર્ઘકાળ પર્યંત કદાપિ ગુપ્ત રહી શકતાં નથી. અંતમાં નમ્રતા તથા વિનય પૂર્વક મારી માત્ર એક એટલીજ પ્રાર્થના છે કે, મારા પેટના જે ગોળાને મેં તમારા ઘરમાં અને તમારા હાથમાં છોડ્યો છે, તે માતા પિતા વગરનો એક સર્વથા નિરાધાર અને અનાથ અદ્ય-વયસ્ક બાળક હોવાથી અને તમારા ઘરમાંની કોઈ પણ સ્ત્રીના હૃદયમાં તેના વિશે વાતસલ્ય કિંવા સારી લાગણી ન હોવાથી, જે વૃક્ષનાં તમે ફળ છો તેજ વૃક્ષનું તે પણ ફળ છે એટલે કે, તે તમારા પિતાનો પુત્ર અને તમારો અંધુ છે, એવી પ્રેમભાવનાથી તેનું યોગ્ય પાલન પેપણુ કરશો અને લણાવી ગણાવી ઉત્તમ નાગરિક બનાવશો, તો હું મારા અંતઃકરણથી તમને નિરંતર આશીર્વાદ આપતી રહીશ અને તે આશીર્વાદના પરિણામે પરમાત્મા તમારું કલ્યાણ કરશે! આપણામાં સ્ત્રી બીજું ઘર કરે એટલે પ્રથમનાં સાસરિયાં તેને મરી ગયેલી માનીને તે જીવતી હોવા છતાં તેના નામનું મૃતસ્નાન કરી નાખે છે અને તેની સાથેના તેમના સમસ્ત સંબંધનો સહાને માટે અંત આવી જાય છે; અર્થાત્ એ રૂઢિ પ્રમાણે આજે આપણા પૂર્વસંબંધનો અંત થયો છે એટલે ભવિષ્યમાં હવે આપણો પરસ્પર પત્રવ્યવહાર પણ રહેવાનો નથી, તેથી આ પહેલાં તેમજ છેલ્લા પત્રમાં ફરી એકવાર યાચના કરું છું કે, તમારા બાળક અંધુને સંભાળજો, તેને કોઈ વાતે ઓછું આવવા દેશો નહિ અને પરમાત્માની ભીતિ રાખીને દયાના માર્ગનું અવલંબન કરજો. હું પુત્રવતી હોવાથી પુનર્લગ્ન કરવાનો મારો લેશ માત્ર પણ વિચાર નહોતો, પરંતુ તમારા ઘરમાં મારા પર દિવસ રાત જીવમનો વર્ષાદ વર્ષવા માંડ્યો અને છેવટે તમોએ મારા વિશુદ્ધ ચરિત્રમાં કંઈક લગાડીને ત્યાંથી બળાત્કારે મને નીકળી જવાની ફરજ પાડી એટલે મારો આ વિશ્વમાં કોઈ પણ આધાર ન હોવાથી લાચારીએજ મારે પુનર્લગ્ન કરવું પડ્યું છે, એ વાર્તા નવેસરથી તમને જણાવવાની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી માન્યતા નથી; કારણ કે, મારી પરિસ્થિતિને તમો સારી રીતે જાણો છો. અસ્તુ: મારા ભાગ્યમાં જે લખાયલું હતું તે થયું છે અને તેથી હું બીજા કોઈને કશો પણ દોષ દેવા નથી ઇચ્છતી. પરમાત્મા સર્વનું કલ્યાણ કરે, એજ નિરંતર ઇચ્છતી

તમારી એક સમયની નિરંતર હિતૈષિણી માતા, પણ હવે જાતિ-ભગિની કૃષ્ણાના અંતિમ પ્રણામ સ્વીકારશો.”

કૃષ્ણાના લખેલા આ પત્રને વાંચીને મારાં તથા સરસ્વતીનાં નેત્રોમાંથી તત્કાળ અશ્રુ ખરી પડ્યાં; કારણ કે, અમો ઉભયનાં હૃદય અનુકંપાથી ભરાઇ આવ્યાં હતાં અને અશ્રુ પડ્યા વિના હૃદયના ભારની ન્યૂનતા થવાનો સંભવ હતોજ નહિ. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો એ પત્ર કોઈ પણ સહૃદય સ્ત્રી કિંવા પુરુષનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહેવડાવે તેવું હૃદયદ્રાવક હતું અને તેટલામાટેજ એ પત્ર અહીં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે, કે જેથી વાંચકો મારા અભિપ્રાયની સત્યતાનું કાંઈક અનુમાન કરી શકે. અહા, માતા તે માતાજ અને તેમાં પણ એક આર્યમાતાનો સંતાન વિપયક સ્નેહ તો અઔકિક તથા અદ્વિતીયજ હોય છે. પુત્રના અખંડ વિયોગથી એક આર્ય-જનનીના અંતઃકરણમાં કેવી અને કેટલી અસહ્ય વેદના થયા કરે છે, એની કલ્પના માતૃપદને ધરાવનારી કેવળ આર્ય અખળાજ કરી શકે છે. એનું શાબ્દિક ચિત્ર આલેખવાનું કોઈ ગમે તેવા સમર્થ વિદ્વાન, કવિ કે લેખકની લેખિનીમાં પણ સામર્થ્ય નથી; તો પછી મારા જેવી એક અલ્પશિક્ષિતા અખળાની લેખિનીમાં તો તે સામર્થ્યની સંભાવના ક્યાંથીજ હોઈ શકે? મારી લેખિનીમાં એ સામર્થ્ય ન હોવાથીજ એ વિપયના શાબ્દિક ચિત્રને વિસ્તારથી આલેખવાનો આડંબર મેં નથી કર્યો.

કૃષ્ણાની કથાના પ્રવાહમાં તણાઈને હું વાંચકને એક વાર્તા જણાવતાં ભૂલી ગઈ છું અને તે એ કે, અમારે મુંબઈમાં માત્ર પંદર દિવસનો સમય ચીતાડીને જંગમ્બારની આગખોટમાં ખેસવાનું હતું, પરંતુ એક કારણ એવું આવી પડ્યું કે પંદરને બદલે પચીસ દિવસ થવા છતાં અને જંગમ્બારની આગખોટ ઉપડી જવા છતાં અમારાથી નીકળી શકાયું નહિ અને હજી પણ ઓઝામાં ઓઝા ખે માસ સૂધી ત્યાંથી નીકળી શકાય તેવો સંભવ નહોતો. આવી રીતે રોકાઈ જવાનું કારણ એ હતું કે, લગભગ ખે માસમાં આપણી જ્ઞાતિના એક નિધન પરંતુ સહૃદય જ્ઞાનિરત્ન રા. કાનજી આધવજી હીડોઆના કેટલાંક વર્ષતા સતત ભગીરથ પ્રયત્નના પરિણામે મુંબઈ-નગરીમાં આપણી સમસ્ત હુહાણા જ્ઞાતિની એક પ્રચંડ પરિષદ (કોનફરન્સ) ભરાવાની હતી અને તેમાં યથાશક્તિ ભાગ લેવામાટે

કચ્છી, હાથાઈ, ઘોઘારી અને ગુજરાતી તેમજ કવચિત્ સિંધી આદિ સર્વદેશીય હુહાણા અગ્રેસરો તથા સાધારણ ગૃહસ્થો પધારવાના હતા. એમ પણ સાંભળવામાં આવતું હતું કે, એ કૉન્ફરન્સમાં હુહાણા જાતિની એક બે સ્ત્રીઓ અથવા કન્યાઓ પણ ભાષણ કરવાની હતી. અર્થાત્ વૈકુંઠનાથે મારા પતિદેવને એવો આગ્રહ કર્યો કે: “ મિત્ર લીલાધર, આપણી શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિના વિષયમાં અન્ય ઉચ્ચ હિન્દુ જાતિઓ કરતાં બહુજ પશ્ચાત્ રહી ગયેલી હુહાણા જાતિના ભાવી અભ્યુદયને શક્ય કરવામાટે આ પ્રથમ હુહાણાપરિષદ ભરવાની યોજના કરાયેલી છે અને તેમાં હુહાણા જાતિના અભ્યુદયના અનેક પ્રશ્નોનો વિચાર તથા ઊહાપોહ થવાનો છે. વળી એ કૉન્ફરન્સ પ્રસંગે આપણી જાતિના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોમાંથી સહસ્ત્રાવધિ મનુષ્યો અહીં પધારે એવો સંભવ છે એટલે બીજી રીતે જ્ઞાતિગંગાના દર્શનનો લાભ પણ મળશે. તમે અચાનક મુંબઈમાં આવી લાગ્યા છો તો હવે આપણી જાતિની ઉન્નતિના ચિન્હસ્વરૂપ આ પ્રયંત મહાજનમંડળને પણ જોતા જાઓ; જંગમ્મારથી એ પ્રસંગે ખાસ કરીને તમારાથી અહીં આવી શકાય તેમ નથી. વળી તમે બે મહિના મોડા જંગમ્માર જશો, તો તમારી આર્થિક સ્થિતિ એવી નથી કે જેથી તમે તણાઈ રહેશો અથવા તો મોટી જોટ આવી જશે. અરે જંગમ્માર જવાનો વિચાર ન હોય, તો આ મુંબઈમાં પણ તમારામાટે કાંઈ સારા ધંધાની જોટ નથી. હું નથી ધારતો કે, મારી આ પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કરીને તમે આ પ્રસંગને તેનો યોગ્ય લાભ લીધા વિના હાથમાંથી જવા દેશો. બની શકશે તો હું આપના પિતાશ્રીને પણ કૉન્ફરન્સના પ્રસંગે અહીં બોલાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ અને તેથી તેમની સાથે પણ જંગમ્માર જવા પૂર્વે તમારો મેળાપ થશે. બોલો ત્યારે હવે શો વિચાર છે ?” મારા પતિ પ્રથમથીજ કાંઈક શર્માળ સ્વભાવના હોવાથી અને રોકાઈ જવાનું કારણ પણ કાંઈક સખળ હોવાથી છેવટે વૈકુંઠનાથના આગ્રહને વશ થઈને તેમણે મુંબઈમાંજ બે ત્રણ મહિનાનો વિશેષ કાળ વીતાડવાનો નિશ્ચય કર્યો; કારણકે, અઘાપિ કૉન્ફરન્સ મળવાની તારીખ નક્કી થયેલી ન હોવાથી કદાચિત્ એને બદલે ત્રણ અથવા ચાર મહિનાનો સમય પણ થઈ જાય, એવો સંભવ હતો; અર્થાત્ તેટલો સમય મુંબઈમાં વીતાડવાનો નિશ્ચય થયો એટલે પછી

મારા પતિ જરૂર જોઈતી કેટલીક નવીન વસ્તુઓ પણ લઈ આવ્યા અને અમોએ મુંબઈમાં કામચલાઉ નવું ઘર માંડી દીધું. વૈકુંઠનાથે અમારો અત્યંત આગ્રહ છતાં અમને જૂદું રાંધી ખાવાની અનુમતિ ન આપી અને તેથી જન્મવાનું તો અમારે તેમની સાથેજ રાખવું પડ્યું.

અસ્તુ: સમયને જતાં વિલંબ નથી થતો એટલે જોતજોતાંમાં વૈકુંઠનાથ તથા કૃષ્ણના પુનર્લગ્નને એક માસનો કાળ થઈ ગયો. કૃષ્ણાએ વૈકુંઠનાથનું પાણિગ્રહણ કર્યા પછી ગૃહકાર્યનો સર્વ ભાર પોતાના શિરપર ઉપાડી લીધો હતો અને સરસ્વતીને સંપૂર્ણ વિશ્રામ ભોગવવાનો અવસર પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યો હતો. કૃષ્ણ તથા સરસ્વતીનો પરસ્પર એવો તો સંપ તથા પ્રેમભાવ રહ્યા કરતો હતો કે તે જોઈને એ એ સોક્યો હશે, એવી અજાણ્યા માણસના મનમાં ઝાંખી કલ્પના થવાનો પણ સંભવ ન હોતો. કૃષ્ણ સરસ્વતીના સુત્ર વિધુને પ્રાણ કરતાં પણ અધિક માનતી હતી અને વૈકુંઠનાથને તો ધરમાં શું થાય છે અને શું નહિ, એની કોઈવાર કશી ખબરજ પડતી ન હોતી. તેમના ગૃહમાંના આવા સંપને જોઈને અનેક સ્ત્રીપુરુષોના મુખ-માંથી એવાજ ઉદ્ગારો નીકળતા હતા કે: “આતે સોક્યો કે એ માજણી સગી બહેનો! બહેનોમાં પણ આવો સંપ ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે તેવા કળિકાળમાં આ એ સોક્યો આવા સંતોષ સમાધાનથી વર્તે છે, એ ખરેખર એક મોટામાં મોટી અજ્ઞયખીજ કહી શકાય!” જે એ આયડીવાળાના ધરમાં રાત દિવસ કળ્યો ને કંકાસ પથારી પાથરીને પડેલો હોય, તેઓ પોતાની આયડીઓને કૃષ્ણ તથા સરસ્વતીનો દાખલો આપી તેમની પેઠે વર્તવાનો ઉપદેશ આપતા હતા. કેટલાક દિવસ સૂઈ તો જાણુવા જોવો કાંઈ પણ બનાવ ન બન્યો; પરંતુ ત્યાર પછી અચાનક મુંબઈમાં, પૌરખંદરમાંની ભાટિયાની ધર્મ-શાળાના રક્ષક સ્વર્ગવાસી નાનજીભાઈની પુત્રી ભાગીરથી સાથે મારો મેળાપ થઈ ગયો અને તેના મુખથી તેનો અવશિષ્ટ વ્રતાંત મારા જાણુવામાં આવ્યો. એ બનાવ આવી રીતે બન્યો.

પ્રકરણ ૨૦ મું

ભાગીરથીના મેળાપ

એક દિવસ સરસ્વતી, કૃષ્ણા અને હું બેચેર પછી લગભગ ચાર વાગ્યાને સુમારે સરસ્વતીના ગૃહમાં બેઠી હતી. સરસ્વતી કપાટમાં કપડાંને ગોઠવાને મૂકતી હતી, કૃષ્ણા ચોખ્ખા વીણતી હતી અને હું મારા પુત્રને સ્તનપાન કરાવવા સાથે એ બન્ને સાથે વાતો કર્યા કરતી હતી. વૈકુંઠનાથ, મારા પિતા અને વિધુ ત્રણે બહાર ગયેલા હોવાથી અમારો વાર્તાલાપ નિઃસંકોચ ચાલતો હતો. એટલામાં અચાનક આપણી ઝાતિની બે સ્ત્રીઓ આવી. તેમાંની એક સ્ત્રીની અવસ્થા લગભગ અઠાવીસ વર્ષની હતી, તે શરીરે જોકે કાંઈક કૃશ હતી છતાં તેનું સૌંદર્ય આકર્ષક તથા મુખમંડળ પ્રભાવશાળી હતું. તેનાં વસ્ત્રાભૂષણોને જોતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું કે તે ઉછાંછળા સ્વભાવની અને ફેશનની ફિશિયારીને પસંદ કરનારી નહોતી; કારણ કે, તેનો સાલ્લો, ધાધરો અને પોલકું આદિ વસ્ત્રો કીમતી હોવા છતાં દેખાવમાં સાદાં હતાં અને અલંકારો તો સ્ત્રીને જેમના વિના બિલકુલ ન ચાલી શકે તેટલાજ તેણે ધાર્યા હતા. તેની સાથેની અન્ય અબળાનું વય લગભગ ચાળીશ વર્ષનું ધારી શકાતું હતું અને તેના રૂપરંગ તથા વેશ ઇત્યાદિથી તે કાંઈ ગરીબ ઘરની સ્ત્રી હોવી જોઈએ એવું અનુમાન કરી શકાતું હતું. એ બે સ્ત્રીઓને જોતાંજ સરસ્વતીએ “આવો આવો, ભાગીરથી બહેન, આવો; આજે તો તમારાં દર્શનનો લાભ લગભગ છ કે સાત મહિના પછી મળ્યો. હવે તો તમારી તબીયત સારી છે ને? દેવલાલીથી પાછાં ક્યારે આવ્યાં? તમારા પતિ પણ, આશા છે કે, આનંદમાં હશે. આ બાઈ પણ તમારી સાથે જ છે ને?” ભાગીરથીએ કાચપર બેસીને એના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે, “સરસ્વતી બહેન, દેવલાલીમાં કાંઈ પણ વાતનું દુઃખ નહોતું અને જે જોઈએ તે મળી શકતું હતું; પરંતુ તમારા જેવા સખીજનોના તથા સંબંધિજનોના સમાગમસુખનો ત્યાં સંપૂર્ણ અભાવ હોવાથી કેટલીકવાર સમય બહુજ કષ્ટપૂર્વક વીતતો હતો. આ વસંતબાઈ વળી સાથે હતાં, એટલો સંતોષ હતો. પરંતુ મારો રોગ એવા પ્રકારનો હતો કે દેવલાલીની સફાઈ હવામાં રહેવા વિના મારો છૂટકોજ નહોતો.

દેવલાલીમાં ખરાખર સાત મહિના વીતાડવાથી અને પથ્ય સહિત ઔષધિના સેવનથી અત્યારે તો મારી પ્રકૃતિ બહુજ સારી થઇ ગઇ છે અને ડોક્ટરની અનુમતિથીજ તમારા ભાઇ મને ગઇ કાલે પાછી અહીં મુખ્યમાં લઇ આવ્યા છે. દેવલાલીમાંના નિવાસથી વળી વિશેષ લાભ તો એ થયો છે કે, તમારા ભાઇની તબીબત પણ અહીં કેટલીકવાર ખગડી આવતી હતી, તે પણ હવે સારી થઇ ગઇ છે અને તેમના શરીરનો રંગ બિલકુલ બદલાઇ ગયો છે. અમારા સમાચાર આ પ્રમાણેના છે, અને હવે તમો કહો કે, તમો, વિધુ તથા વિધુના પિતા સર્વ આનંદમાં તો છો ને ?” સરસ્વતીએ કહ્યું કે: “પરમાત્માની કૃપાથી અમો સર્વ આનંદમાં છીએ અને તમારા જેવાં શુભેચ્છકોનું કલ્યાણ ઇચ્છીએ છીએ.” ભાગીરથીએ કહ્યું કે: “ગઇ કાલે અહીં આવ્યા પછી મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, તમોએ પોતેજ પોતાના હાથે તમારી એક મૈત્રિણી સાથે તમારા પતિનું પુનર્લગ્ન કરાવ્યું છે, એ વાર્તા શું સત્ય છે ?” સરસ્વતીએ કહ્યું કે: “એ વાર્તા અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે અને આ રહી મારી તે મૈત્રિણી કૃષ્ણા.” ભાગીરથીએ ત્યારપછી મારા પ્રતિ ઇશારો કરીને પૂછ્યું કે: “અને આ બાઇ કાણ છે ? કારણ કે, આગળ કાંઈવાર મેં આ બાઇને તમારે ત્યાં જોયાં નથી.” સરસ્વતીએ ભાગીરથીને મારા પતિનો તથા મારો પરિચય આપ્યો અને ભાગીરથીએ તેમણે આનંદ દર્શાવ્યો. આ વેળાએ કૃષ્ણા ત્યાંથી ઉઠીને રસોડામાં ચાલી ગઇ અને ચાહતી તૈયારી કરવા લાગી. કૃષ્ણા ત્યાંથી ઉઠી ગયા પછી ભાગીરથીએ સરસ્વતીને પૂછ્યું કે: “સરસ્વતી બહેન, મારા મનમાં ગઇ કાલથી એની એજ શંકા રમી રહી છે કે, એક સ્ત્રી કદાપિ ન કરે તેવું એટલે કે તમારી એક મૈત્રિણીને તમારી સપત્ની અથવા સોક્ય ખનાવવાનું સાદસ તમે શામાટે અને શા કારણથી કર્યું ? આનો યોગ્ય ખુલાસો કરીને મારી શંકાને હટાવશો ?” “હા; ઘણીજ ખુશીથી; સાંભળો;” એમ કહીને સરસ્વતીએ જણાવ્યું કે: “હું ઘણીકવાર માંદી થઇ જાઉં છું અને કેટલીક વાર મારા શરીરમાં એટલી બધી અશક્તિ આવી જાય છે કે, તેના પરિણામે મારા મનમાં મરણની ભીતિ થયા કરે છે અને એમ થઇ જાય છે કે, જો હું કાંઈવાર અચાનક કાળને વશ થઇશ, તો મારા વિધુનું શું થશે ? આ વિચાર વારંવાર મારા હૃદયને અસ્વસ્થ કરી નાખે છે. વળી એ પણ હું સારી રીતે જાણું છું કે, મારી

અસ્વસ્થ પ્રકૃતિના કારણથી વિધુના પિતાને પણ બહુજ ખમવું પડે છે; કારણ કે, જ્યારે મારી માંદગી વધી જાય છે ત્યારે એક તરફ ધધો, ખીજી તરફ ખાનપાનનું દુઃખ અને ત્રીજી તરફ મારી સેવા ચાકરી, એવી રીતે એક સાથે ત્રણ ત્રણ વિડંબનાઓ એમને ભોગવવી પડે છે અને પૈસાનો ધૂમાડો થાય છે તે તો વળી જૂદોજ. આવી સ્થિતિ ચાલતી હતી એવામાં મારી બાલ્ય સખી કૃષ્ણાનું વિવશણ પરિસ્થિતિમાં અહીં આગમન થયું અને તેથી મારે એવોજ નિશ્ચય થઈ ગયો કે, મારા મરણ પછી કોઈ અન્ય અજ્ઞાત સ્ત્રી આવીને મારા સ્વામી તથા આ ગૃહની સ્વામિની થાય અને પોતે સુખ ભોગવી મારા લાડકવાયા વિધુને રંજડે, તેના કરતાં અત્યારથી મારી એક પૂર્ણપરિચિતા અને બાલ્યસખીને મારા હાથેજ આ ગૃહની સ્વામિની બનાવીને તે ભાવિ આપત્તિને અટકાવવી, એજ વધારે સાફ છે. આ વ્યવસ્થા કરવામાં મારે બેવડો લાભ સમાયલો છે અને તે એ કે, એથી વિધુના પિતાની ચિન્તા ઓછી થશે, મારી એક દુઃખિની સખીને સુખ મળશે અને મારા વિધુ વિશે મારા મનમાં કંઈ પણ ચિન્તા નહિ રહે. આ બધાં કારણો જો કે એક ખીજી સાથે જોડાયેલાં છે; છતાં પણ મોટામાં મોટું કારણ તો એ છે કે, મેં જે કંઈ પણ સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યો છે, તે ખીજી કશામાટે નહિ, પણ કેવળ મારી કૃષ્ણાના સુખમાટે ! પ્રધાન કારણ એ છે અને અન્ય કારણો ગૌણ છે. અત્યાર સૂઘીની મારી ધારણા સફળ થઈ છે અને આશા છે કે, મારી છેવટ સૂઘીની સધળી આશાઓ આવીજ રીતે ફળીજૂત થતી રહેશે !” કૃષ્ણા સરસ્વતીના આ ઉદ્દેશો સાંભળતી અંદરના ઓરડામાં વચલા દ્વારની પાછળ ઉભેલી હોવાથી તે તત્કાળ બહાર નીકળી આવી અને નેત્રોમાં હર્ષનાં અશ્રુલાવીને સરસ્વતીને સંબોધી કહેવા લાગી કે: “ મારી દેવીતુલ્ય બહેન સરસ્વતી, મરણની આટલી બધી બીતિ ન રાખ. જો તું માંદી પડીશ, તો હું તારી સેવા ચાકરી કરીશ અને ઇશ્વર તને આરોગ્ય તથા દીર્ઘ આયુષ્ય આપે એવી નિરંતર તેનાં ચરણોમાં નમ્રતા તથા અનન્ય ભાવથી પ્રાર્થના કરતી રહીશ. ” સરસ્વતીનાં નેત્રોમાંથી પણ હર્ષનાં અશ્રુ ખરી પડ્યાં અને કરુણરસનું ત્યાં એક ગંભીર દૃષ્ટ વિસ્તરી રહ્યું.

અસ્તુ: થોડીવારમાં જ કૃષ્ણા ચાહના કપ ભરીને લાવી અને ચાહ પીવાના કાર્યનો આરંભ થયો. અમે સર્વ ચાહ પીતાં હતાં

એટલામાં કૃષ્ણાએ પાનની ખીડીઓ ખનાવાંને તૈયાર રાખી અને અમો સર્વને પાન સોપારી આપ્યા પછીજ તેણે ચાહ પીધી. સરસ્વતી તથા ભાગીરથીને ઉપર્યુક્ત સંવાદ ચાલ્યો અને ચાહ પીવાઈ તેટલો સર્વ સમય મેં તેમના સંવાદને સાંભળવામાં અને ભાગીરથીના મુખમંડળનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવામાં નિઃસ્તબ્ધ ભાવથીજ વીતાડ્યો હતો. છેવટે કેટલેક અંશે મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો કાંઈક નિશ્ચય થવાથી મેં ભાગીરથીને પૂછ્યું કે: “ ભાગીરથી બહેન, આપના પિતાનું નામ શું છે વા? ”

“ મારા પિતાનું નામ નાનજી છે. ” ભાગીરથીએ ઉત્તર આપ્યું.

મારી શંકા અધિક દૃઢ થઈ અને મેં બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે: “ તમારા પિતા જીવતા છે કે કેમ અને જીવતા હોય તો અત્યારે તેઓ ક્યાં છે ? ”

“ જી હા, મારા પિતા હયાત છે અને અત્યારે તેઓ પૌરખંદરની એક ધર્મશાળાના રક્ષક છે, એટલે કે, તેઓ પૌરખંદરમાંજ છે. ” ભાગીરથીએ કોઈ પણ પ્રકારના સંકેત વિના ઉત્તર આપ્યું અને તે સાથે પૂછ્યું કે: “ કેમ તમો આ બધી વાત શામાટે પૂછો છો વા? તમો મને અથવા મારા પિતાશ્રીને ઓળખો છો કે શું ? જો તેમ હોય, તો આપણો ક્યાંય પણ મેળાપ થયો હોય, એનું મને કેમ સ્મરણ નથી રહ્યું ? ”

“ ભાગીરથી બહેન, મારો અને તમારો મેળાપ કદાપિ થયોજ નથી તો પછી તેનું સ્મરણ તમોને ન હોય, એ સ્વાભાવિકજ છે. ” અમો દેશમાંથી આવતાં પૌરખંદરમાં જે ધર્મશાળાના તમારા પિતાશ્રો રક્ષક છે તે ધર્મશાળામાં ત્રણ દિવસ રહ્યાં હતાં અને તમારા પિતાશ્રીએ તમારી કેટલીક વાર્તા મારા પતિ આગળ કરી હતી. અર્થાત્ તમારું નામ મારી જાણમાં હતું અને તમારી મુખમુદ્રા તમારા પિતાશ્રીની આકૃતિને ધણે અંશે મળતી હોવાથી ઘણી વારથી મારા મનમાં સંશય થયા કરતો હતો કે, તે વૃદ્ધ નાનજીનાં પુત્રી ભાગીરથી આ તો નહિ હોય ? છેવટે મેં તમને એ વિશે પૂછ્યું અને તમારા ઉત્તરોથી મારો સંશય સત્ય હતો, એમ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. ”

“ મારા પિતાશ્રી છે તો આનંદમાં ? આજે બે અઢી મહિનાથી તેમનો કાગળ નથી આવ્યો તેથી ચિન્તા થયા કરે છે. હું માંદી હોવાથી દેવલાલીમાં રહેતી હતી અને ત્યાંથી મેં મારી માંદગીનો

કાગળ એટલામાટે નહોતો લખ્યો કે, કદાચિત્ તેમના મનમાં આઘાત થશે અને તેઓ ત્યાંથી અહીં આવશે તો એક તો પચીસ પચાસ રૂપિયા વપરાઈ જશે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવાસનાં દુઃખ ભોગવવાં પડશે. આવતી કાલે તેમને કાગળ લખવાનો મારો વિચાર છે.” ભાગીરથીએ કહ્યું.

ભાગીથી પોતાના પિતાશ્રીના આકસ્મિક મરણની ઘટનાથી અચ્છ હતી એ તેના આ ભાણણથી સ્પષ્ટ થઈ ગયું અને આ પ્રસંગે નાનજીના મરણના સમાચાર તેને સંભળાવવાનો પ્રસંગ ન હોવાથી મેં પણ એ વિશે મૌનતુંજ અવલંબન કરી લીધું. ભાગીરથીને આશ્વાસન આપવાના ઉદ્દેશથી મેં કહ્યું કે: “તમારા પિતાશ્રી આનંદમાં છે અને તમને વારંવાર સંભાર્યા કરે છે. તમારામાં તેમનો અતિશય વાત્સલ્યભાવ હોય એમ તેમના ઉદ્વેગારોથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું.”

“તમારું કથન સત્ય છે; કારણકે, મારા પિતાનો અમો પુત્રીઓમાં એટલો બધો સ્નેહ છે કે એવો સ્નેહ તો કોઈ માતાનો પણ પોતાની પુત્રીઓમાં હશે કે નહિ, એની શંકાજ છે.” ભાગીરથીએ પોતાના પિતાની સ્નેહાલુતાની પ્રશંસા કરીને કહ્યું.

મેં ભાગીરથીને કહ્યું કે: “ભાગીરથી બહેન, મારે તમારી સાથે કેટલીક ખાનગી વાતચીત કરવાની છે અને તમને તમારા પિતાના કેટલાક ખાનગી સમાચાર પણ આપવાના છે; તો તેટલામાટે ત્રણથી ચાર કલાકનો ટાઈમ લઈને કાં તો તમે મારે ઘેર આવો અને કાં તો તમારે ઘેર આવવાનો એવો ટાઈમ આપો કે ત્રણથી ચાર કલાક આપણી વાતચીતમાં કાંઈ પણ આધા થવાનો સંભવ ન હોય, તો હું તમારી પાસે આવું.”

મારી આ માગણીથી ભાગીરથીના મનમાં કાંઈકે આશ્ચર્ય થયું હોય એવો રંગ દેખાવા લાગ્યો, છતાં પોતાના આશ્ચર્યને મનમાંજ દબાવી રાખીને તેણે કહ્યું કે: “હું પરમ દિવસે બપોરે જમ્યા પછી તરતજ અહીં આવીશ અને ચાર પાંચ વાગ્યા સુધી તમારી પાસે રહીશ. મારે ઘેર તમને એ વાતચીતમાટે એટલા કારણથી હું નથી બોલાવતી કે મારી બે ત્રણ પાડોશણો જમ્યા પછી તરતજ સીવવા બરવાતું કામ લઈને મારી પાસે આવીને બેસે છે અને કોઈ અજ્ઞાત સ્ત્રી આવી હોય ત્યારે તો વળી સ્ત્રીઓ વધારે સંખ્યામાં એકઠી થઈ

જાય છે, એવી આપણી રૂઢિ હોવાથી ત્યાં આપણને એકાંતમાં વાર્તા-લાપ કરવાનો અવસર ભાગ્યેજ મળી શકશે. છતાં એકવાર જ્યારે અવકાશ હોય ત્યારે અમસ્તાં સરસ્વતી બહેન, કૃષ્ણા બહેન તથા તમો અવશ્ય મારે ત્યાં આવજો અને મારા ઘરને તમારાં પગલાંથી પવિત્ર કરવાની ઉદારતા દર્શાવજો, એવો મારો આગ્રહપૂર્વક અનુરોધ છે. ”

“ આવતી કાલેજ હું, કૃષ્ણા તથા કલ્યાણીબાઈને લઈને તમારે ઘેર આવવાની છું; તો સવારથીજ નારસ્તાની અને ચાહ પાણીની વ્યવસ્થા કરી રાખજો. ” સરસ્વતીએ વિનોદ કર્યો.

“ એ તો અમારી શક્તિ હશે તેટલો સત્કાર કરીશું, પાલવે તો આવજો અને ન પાલવે તો ન આવશો. ” ભાગીરથીએ પણ વિનોદનું ઉત્તર વિનોદથીજ આપ્યું.

એ પછી કેટલીક સાધારણ વાતો થઈ અને લગભગ સાડાપાંચ વાગે ભાગીરથી તેની સેવિકા સહિત પોતાને ઘેર જવાને રવાના થઈ ગઈ. તેના જવા પછી મેં સરસ્વતીને પૂછ્યું કે: “ સરસ્વતી બહેન, આ ભાગીરથીબાઈના પૂર્વવૃત્તાન્તને તમો જાણો છો ખરાં કે ? ”

“ એ બાઈનો વિશેષ કશો પણ વૃત્તાન્ત મારા જાણવામાં આવી શક્યો નથી; છતાં એટલું જાણવામાં આવ્યું છે કે, એ બાઈએ ધણું ધણું દુઃખો વેઠ્યાં છે અને એની સહનશીલતા તથા ધર્મશીલતાના પ્રતાપે પરમાત્માએ દયા કરીને છેલ્લાં સાત આઠ વર્ષથીજ એને સુખનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે. એના પતિ આપણા વિધુના પિતાના મિત્ર હોવાથી એ બાઈ સાથે મારો પણ મૈત્રીસંબંધ થયો છે અને મારા પાંચ છ વર્ષના અનુભવથી હું સંકેત વાંચી શકું છું કે, એ બાઈ ભલી, ભોળી, પાપભીરુ, સરલહૃદયા અને સચ્ચરિત્રા છે. માત્ર બિચારીનું શરીરમાં લેણું નથી એટલે ધણીકવાર માંદી થઈ આવે છે, પણ પતિનો સ્વભાવ સારો હોવાથી અને પતિની કમાણી પણ સારી હોવાથી પતિ બિચારો પત્નીમાટે પાણીની પેઠે નાણાં ખર્ચે છે, એટલું વળી એનું સદ્ભાગ્ય છે. આ એનું બીજું ધર છે, પણ જ્યારથી એ ધર કર્યું છે ત્યારથી એને ખોટો દિવસ પણ ચઢ્યો નથી અને તેથી પણ કેટલીકવાર એનું મન વ્યગ્ર રહ્યા કરે છે. એના પતિની શાંતિ એવી તો અલૌકિક છે કે એને સંતાન થાય કે ન થાય છતાં અન્ય ક્ષી કરવાનો તેનો વિચાર નથી અને એથી ભાગીરથીની

ચિન્તાનો ભાર કાંઈક ઓછો થઈ ગયો છે.” સરસ્વતીએ ભાગીરથી વિશે તે જે કાંઈ જાણતી હતી તે મને જણાવી દીધું.

*

*

*

ખીજે દિવસે હું, સરસ્વતી અને કૃષ્ણા ભાગીરથીને ઘેર ગયાં અને ત્યાં તેણે અમારો સારો સત્કાર કર્યો. ત્રીજે દિવસે ભાગીરથી પોતાના વચન પ્રમાણે બપોર પછી એક વાગે મારે ઘેર આવી અને તેને એકાંતમાં તેના પિતાએ કહેલો સર્વ વૃત્તાંત સંભળાવીને મેં કહ્યું કે: “ભાગીરથી બહેન, અમો પૌરબંદરથી અચાનક ચાલ્યાં આવ્યાં એટલે તમો તમારા પિતા સાથે કરાચી થઈને મુંબઈ આવવામાટે નીકળ્યાં ત્યાર પછીનો તમારો વૃત્તાંત મારા સાંભળવામાં આવી શક્યો નથી. મને એ વૃત્તાંત સાંભળવાની બહુજ ઉત્કંઠા હોવાથી જો તમારો ત્યારપછીનો વૃત્તાંત મને સંભળાવશો, તો તમારો મારા પર અતિશય આભાર થશે.”

ભાગીરથીએ એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને થોડી વાર સૂધી ત્યાં મૌન વ્યાપી રહ્યું.

પ્રકરણ ૨૧ મું

ભાગીરથીની આત્મકથા

થોડીવાર પછી મૌનનો ભંગ કરીને ભાગીરથી પોતાની કથાને વર્ણવતી કહેવા લાગી કે: “હૃયદરાબાદવાળા લક્ષ્મીવલ્લભે અમને પચાસ રૂપિયા આપીને કરાચી રવાના કરી દીધાં; કરાચીમાં આગબોટને વાર હોવાથી અમારે બે દિવસ વીતાડવા પડ્યા અને ત્યારપછી હું તથા મારા પિતાશ્રી નાનજીભાઈ હાજી કાસમની આગબોટમાં બેસીને મુંબઈ જવાને રવાના થયાં; ત્યાં સૂધીનો કથાભાગ તો તમોએ મારા પિતાશ્રીના મુખથી સાંભળ્યો છે, એટલે હવે ત્યારપછીનો જ કથાભાગ મારે વર્ણવવાનો છે અને તે આ પ્રમાણે છે:—કરાચીથી આગબોટમાં બેઠા પછી આગબોટમાં કાંઈ પણ જાણવા જેવી ઘટના બની ન હોતી; માત્ર મને ઉલ્ટીઓ થતી હોવાથી મારી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ રહેતી હતી; છતાં ચોથે દિવસે સવારમાં દશ વાગે અમો મુંબઈના કિનારાપર નિર્વિઘ્ન ઉતર્યાં. પ્રિન્સિસ ડોકના બાજુ તીરપર એક.

માર્કના ગોડાઉનની સામે અત્યારે પણ એ શેપર્ડ કંપની અથવા તો
 ઑએ સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીની સ્ટીમરો આવીને ઉભી રહે છે,
 ત્યાંજ અમને કરાચીથી લઇ આવનારી આગમોટ પણ ઊભી રહી
 હતી. ઑએ સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીના મુખ્ય એજન્ટ હાજી કાસમ
 હોવાથી આપણા લોકોમાં તે આગમોટો હાજી કાસમની આગમોટ
 તરીકે ઓળખાય છે; પણ ખરી રીતે તો એ આગમોટો ઑએ
 સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીનીજ છે. અસ્તુ: મુંબઇ નગરીથી જે પ્રવા-
 સીઓ સર્વથા અપરિચિત હોય છે, તેમને મુંબઇ નગરીના વૈભવ વિ-
 લાસની અદ્ભુત વાર્તાઓ સાંભળીને એક પ્રકારનો આનંદ તો થાય
 છે તેમજ સ્ટીમરમાંથી ત્રણ ચાર માઇલના અંતરપરથી મુંબઇની
 ગગનચુખ્ત ઇમારતોને જોઇને નેત્રોને જે આનંદ મળે છે, તે સર્વથા
 અવર્ણનીય હોય છે; પરંતુ કિનારાપર ઉતર્યા પછી આપણે ક્યાં જઇને
 ઉતરીશું અને આપણા ખાનપાન તથા નિવાસમાટેની શી વ્યવસ્થા
 કરીશું, એ પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે એટલે તે સર્વ આનંદ તત્કાળ
 અદશ્ય થઇ જાય છે અને તેના સ્થાનમાં ભીષણ ચિન્તા આવીને
 ઊભી રહેલી દેખાય છે. મુંબઇમાં મારી નાની બહેનનાં સાસરિયાં હતાં,
 પરંતુ હજી મારી બહેનને પરણાવેલી ન હોવાથી તેમજ દીકરીનાં
 સાસરિયાંનાં અન્ન પાણી મારા પિતાને ખપે તેમ ન હોવાથી; માત્ર
 એટલુંજ નહિ, પણ માફ પલાયન મારા પિતાની નિન્દાનું એક કારણ
 થઇ પડેલું હોવાથી તે વેવાઇને ત્યાં જવાનો અમારો વિચાર જો કે
 બિદુલ ન હોતો, છતાં પણ લાચારીએ ત્યાં જવું પડ્યું અને તે
 કેવળ એટલીજ ધારણાથી કે, તેમની મદદથી કોઇ હલકા ભાડાની
 ઓરડી રાખી લઇશું અને મેહનત મજૂરી કરીને જેમ તેમ આપણું
 ગુજરાન થોડા દિવસ ચલાવીશું. આવી ધારણાથી અમે તે અમારા
 વેવાઇને ઘેર ગયાં; પરંતુ ત્યાં અમને જેટલો આદરસત્કાર
 મળવો જોઇએ, તેના શતાંશ જેટલો આદર પણ મળ્યો નહિ
 અને તેનું મૂળ કારણ બીજું કાંઇ નહિ, પણ કેવળ અમારું દારિદ્ર્યજ
 હતું. આ સંસારનો એવો એક નિયમજ છે કે, નિર્ધન માતાપિતાની
 પુત્રી જો પોતાના નિર્વાહમાટે કોઇને ઘેર કામ કરવા જતી હોય
 અને ગમે તેવી પવિત્રચરિત્રા હોય, છતાં પણ લોકો તેના ચારિત્ર્યમાં
 શંકાની દષ્ટિ રાખીને તેની નિન્દા કરવા માંડે છે અને ધનાઢ્ય
 માતાપિતાની પુત્રી ભલેને ઘોળે દિવસે અને ભરે બજારે છીનાળું

કરતી હોય, તોપણ તેના ઢાંકણાં ઢોકે છે; કારણ કે, તેનાં ધનાઢ્ય માતાપિતા સાથે ધણાક લોકોનો એક બીજી જાતનો સ્વાર્થસંબંધ સંધાયલો હોય છે, બહુધા તેનો પિતા ન્યાતનો શેડિયો હોય છે અને એજ વસ્તુઓ બળાત્કારે લોકોને પક્ષપાતના માર્ગમાં ખેંચી જાય છે. મારી નાની બહેનનો સસરો જો કે લક્ષાધીશ તો નહોતો પરંતુ ત્રીસ ચાળીસ હજારનો જીવ તેના ઘરમાં હતો અને તેનો મોટો દીકરો કર્મી હોવાથી સમાજમાં તેની પ્રતિષ્ઠા સારી હતી. આ કારણથી મારી બહેનની સાસુતા દિમાગમાં પણ. તે ઓછું પાત્ર હોવાથી એકસો ને અઢાર ડીગ્રી જેટલો અભિમાન અથવા અહંકારનો પારો ચોવીસે કલાક ચઢેલોજ રહેતો હતો. અમો દશ વાગે કઠિ ઉતર્યા પછી પગે ચાલીને ઘર પૂછતાં પૂછતાં ઠેક સાડાઅગિયાર વાગે માંડવી અંદરના એક મહલ્લામાં આવેલા અમારા વેવાઈને ઘેર પહોંચ્યાં. તે વેળાયે મારી બહેનનો સસરો માવજી અને તેનો નાનો દીકરો (મારો બનેલી) દયાળજી જમીને પાન ખાતા બેઠા હતા અને અંદર રસોડામાં મારી બહેનની સાસુ તથા જેઠાણી જમતી હતી. અમને આવેલાં જોતાંજ પચાસ કે પંચાવન વર્ષના ડોસા માવજીના મુખમંડળમાં કાંઈક તિરસ્કારની છટા વ્યાપી ગઈ અને તેણે પરાણે પરાણે ‘આવો’ એટલો એક શબ્દ તો ઉચ્ચાર્યો, પણ મારા પિતા જેવા તેમની સાથે હાથ મેળવીને બેઠા કે તટકાળ તે અવિચારી યુદ્ધાએ કાંઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કે વિવેક ન કરતાં મારા પિતાને એકદમ ઉંઘડા લેવા માંડ્યા અને કહ્યું કે:-

“નાનજી ઠક્કર, મેં સાંભળ્યું છે કે, તમારી મોટી દીકરીને તમો તેનાં સાસરિયામાંથી તમારે ઘેર જોડિયે તેડી લાવ્યા હતા અને ત્યાંથી તે તમારી દીકરી ભાગીરથી અચાનક અદશ્ય થઈ ગઈ હતી, એ વાત ખરી છે કે કેમ? વળી તમોએ તે ભાગીરથી આત્મઘાત કરીને મરી ગઈ હતી, એવી અફવા ઉડાવી હતી, એમ પણ મારા જાણવામાં આવ્યું છે, છતાં ભાગીરથીને અત્યારે હું તમારી સાથે જોઈ છું તેથી સાફ જણાય છે કે તમોએ જાણી જોઈને તમારી દીકરીને ક્યાંક મોકલી દીધી હતી અને તેને કેટલોક સમય વીતી ગયો છે, બધી વાત ટાઢી પડી ગઈ છે એટલે હવે ભાગીરથીને ઘણે તમો મુંઝવે આવ્યા છો. હું ધારું છું કે, આ દીકરીને અહીં ક્યાંક ઘરઘાવીને પાંચ સો હજાર પેદા કરવાનીજ તમારી ઇચ્છા હોવી

નહિએ; નહિ તો આવું કાળું કર્મ તમે કરો નહિ. જો એમજ હતું તો આ કુલકલંકિનીને લઈને મને બદનામ કરવામાટે તમે મારે આંગણે શામાટે આવ્યા ? કોઈ બીજો ઠેકાણેજ જવું હતું અને દીકરીને વેચી નાખ્યા પછીજ અહીં આવવું હતું ! તમારા જેવા નીચ વેવાઈ મળવાથી અમારે પણ નીચું જોઈને ચાલવું પડે છે; કારણ કે, લોકો એવી એવી વાતો દેશમાંથી કાગળમાં લખી મોકલે છે કે, અમારાથી તે કાગળો વાંચી પણ શકતા નથી. જો આવી ખબર હોત, તો મારા દીકરાનું તમારી દીકરી વેરે હું કદાપિ સગપણ કરત નહિ; કારણ કે, મારા દીકરાને તો સારા સારા ધરની એકને બદલે એકવીસ કન્યાઓ મળે તેમ હતું; આપણી લુહાણા જાતિમાં કોઈ કન્યાઓનો કાળ નથી પડી ગયો ! અમને અમારા ભાગ્યેજ બૂલ ખવડાવી કે, આવા પાણા સાથે જઈને અથડાયા ! તમારું આ કાળું મોંદું લઈને મારી આંખો આગળ આવતાં તમને શરમ કેમ ન આવી અને કાંઈ વિચાર કેમ ન થયો, એનુંજ રહી રહીને મને આશ્ચર્ય થયા કરે છે. શેઠ, પેટ ન ભરાય, તો ફેડી નાખીએ અથવા એક રૂપિયાનું અરીણું તેલમાં ઘેળીને પી જઈએ, પણ આવા ધંધા ન કરીએ; સમજ્યા ? તમે એકલા આવ્યા હોત, તો આ ધર તમારુંજ હતું; પણ આ ભાગીરથીને સાથે લાવ્યા છો એટલે મારા ધરમાં તમને વધારે વાર આશ્રય મળવાનો નથી, એ હું તમને સાફ જણાવી દઉં છું. અત્યારે જમી લેજો, પણ જો મુંબઈમાં રહેવું હોય, તો સાંઝ સૂધીમાં કોઈ જગ્યા શોધી લેજો; કારણ કે, તમારામાટે હું કાંઈ મારી મોંઘી આખરૂના કાંકરા કરવાનો નથી. માહું લાગે તો એ નેટલા વધારે ખાજો.”

કોઈ પણ પ્રકારની પૃચ્છા કર્યા વિનાજ માવજી ઠક્કરે કરેલા આવા અપમાનકારક દીર્ઘ બાષણના શ્રવણથી મારા પિતાશ્રીને તથા મને માહું લાગે, એ નૈસર્ગિકજ હતું; પરંતુ સમય એવો હતો કે, એ વેળાયે તેના જેવા થવામાં સાર હતો નહિ, એટલે મારા પિતાશ્રીએ નમ્રતા દર્શાવીને કહ્યું કે : “ માવજી ઠક્કર, એક વખત અમારો પણ એવો હતો કે જામનગરમાં અમો પ્રતિષ્ઠિત તથા અગ્રણી મનાતા હતા અને લોકો અમારા ભાઈ તથા પુત્રાને ઘેર બેઠાં કન્યાઓ આપવાને આવતા હતા અને આજનો વખત એવો છે કે, આપ જેવા મહાગૃહસ્થો અમારી કન્યાને લેતાં પણ શર્માય છે. એ સર્વ સમય

તથા દરિદ્રતાનો પ્રભાવ છે એટલે આપને હું કાંઈ પણ દોષ દેતો નથી. આપે જો આ સર્વ ધટનાનો ખુલાસો પૂછીને આટલા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હોત, તો તે ખીજી વાત થાત; પણ એકતરસી વાતો સાંભળીનેજ માફ આટલું બધું અપમાન કરી નાખ્યું, એ આપને જાણતું નહોતું. અમારે આપના ધરમાં રહેવું તો નહોતુંજ, માત્ર એક બે દિવસ વીતાડવાના હતા; પણ હવે બે ચાર કલાકજ વીતાડીશું અને તમારી આખરના કાંકરા થવા નહિ દઇએ. હું હમણાંજ જઈને ક્યાંક ઓરડી ભાડે રાખી આવું છું અને અમને થોડીવાર ઉભાં રહેવાં દીધાં છે, એમાટે પણ હું આપનો આભાર માનું છું. મારી દીકરી ભાગીરથીપર કેટલા અને કેવા અત્યાચારો થતા હતા, એની કલ્પના આપને નથી.”

“જો અત્યાચાર ન સહી શકાય તેમ હતું, તો ભાગીરથીને કોઈ ફૂવો, વાવ કે તળાવ ન મળ્યાં? આવી રીતે પીયરિયાં અને સાસરિયાંનાં નામોને કલંક લગાડવા કરતાં તો ફૂવો કે વાવ પૂરીને મરી જવું, એમાંજ સ્ત્રીઓની વિશેષ પ્રતિષ્ઠા છે!” માવજી ઠક્કરે કાંઈ પણ વિચાર ન કરતાં વળી પણ વાગ્યખાણ ચલાવવા માંડ્યા.

“માવજી ઠક્કર, અહંકાર રાજા રાવણનો પણ રહ્યો નથી, એટલે આટલો બધો અહંકાર સારો નથી. આપને પણ પરમાત્માએ બે દીકરીઓ આપી છે એટલે જો ઝાઝો અહંકાર કરશો, તો પરમેશ્વર તમને પણ એવો દુઃખદ પ્રસંગ દેખાડશે અને ત્યારેજ ખીજના દુઃખની તમો યથાર્થ કલ્પના કરી શકશો!” મારા પિતાએ હવે અપમાન સહન ન થવાથી એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા અને તેમના એ શબ્દો અક્ષરશઃ કેવી રીતે પછીથી સત્ય સિદ્ધ થયા હતા એ હું આગળ જતાં જણાવીશ. આ શબ્દો ઉચ્ચારી મારા પિતા મને ત્યાં બેસવાનું કહીને માવજી ઠક્કરના જવાબની વાટ ન જોતાં ઓરડી શોધવાને ચાલ્યા ગયા.

અમારી વેવાણે અને તેની વહુએ રસોડામાં બેઠાં બેઠાં માવજી ઠક્કર તથા મારા પિતાશ્રી વચ્ચે ચાલતો સંવાદ અક્ષરશઃ સાંભળ્યો હતો અને મારા પિતાશ્રીના ગયા પછી માવજી ઠક્કર પણ બહાર ચાલ્યા ગયા; તોય તે સ્ત્રીઓએ મને બોલાવી નહિ તેમજ જમવાનું પણ ન કહ્યું. હું નીચું મોઢું કરીને એક ખૂણામાં બેસી રહી અને આતુર હૃદયથી મારા પિતાશ્રીના આવવાની વાટ જોવા લાગી. એટલાં વળી મારા સદ્ભાગ્ય કે, મારા પિતાશ્રીના આવતાં સુધી કોઈ

બીજી સ્ત્રી ન આવી, નહિતો ચીખાવલી સાસુ વઢૂ તેમની આગળ મારી કથા કાઢીને દાઝ્યાપર ડહામ દેવામાં ક્યાશ રાખત નહિ. દોઢ કલાકમાં મારા પિતાશ્રી પાંછા આવ્યા અને મને ત્યાંથી લઇ ગયા. હાથા બંદરમાં આવેલા કુચ્છી હુહાણુની વસતિવાળા એક માળામાં સાડા ત્રણ રૂપિયાના માસિક ભાડાની એક ઓરડી તેઓ ભાડે રાખી આવ્યા હતા; કારણ કે, લક્ષ્મીવલ્લભના આપેલા પચાસ રૂપિયામાંથી હજી ત્રીસ રૂપિયા અમારી પાસે હતા અને તેથી એકાદ માસ વાંધા આવે તેમ ન હોવાથી દશેક રૂપિયાનો ચાલ ચલાઉ સામાન વસાવ્યો અને ઘર કરીને અમે એકાં. મારા પિતા દાળિયા અને મમરા વગેરેની ફેરી કરવા લાગ્યા અને હું રોજ ચાર પાલી ધઉં દળી નાખતી હતી એટલે અમારું ગુજરાન ચાલ્યા કરતું હતું. આવી રીતે પંદર દિવસ વીતી ગયા પછી મારા પિતાએ એક દિવસ મને કહ્યું કે: “ભાગીરથી, તારા ભવિષ્યનો તેં કાંઈ પણ વિચાર કર્યો છે? તારી હવે મારે શી વ્યવસ્થા કરવી, એનોજ મને વિચાર થયા કરે છે અને તેથી મને ખાવાનું પણ ભાવતું નથી અને રાતે પૂરી ઊંઘ પણ આવતી નથી. મારી આ ચિન્તાનો સત્વર અંત આવી જાય તો વધારે સારું.”

હું મારા પિતાના કથનના આશયને સમજી ગઇ અને તેથી મેં કહ્યું કે: “પિતાશ્રી, મારો તો હજી પણ એજ વિચાર છે કે, તમારા જમાઈપર એક કાગળ લખો અને જો તેઓ અહીં આવીને રહેવાને તૈયાર હોય, તો થોડું ઘણું તેઓ કમાશે અને સીવવા તથા દળવાનું કામ કરી પાંચ સાત રૂપિયા હું પણ પેદા કરીશ એટલે અમારો નિર્વાહ ચાલ્યા કરશે. માત્ર મારો હવે મારી રાક્ષસી સાસુના પંજમાં જઇ પડવાનો અને પીડાઇ પીડાઈને મરવાનો વિચાર નથી; તેમજ મારો પરણ્યો ધણી જો કાંઈ રીતે માનતો હોય તો એક ભવમાંથી બીજો ભવ કરવાનો પણ મારો મનોભાવ નથી. ત્યાંથી જવાળ આપ્યા પછી બીજો જે નિશ્ચય કરવાનો હશે, તે કરીશું.”

“મારી ઇચ્છા પ્રમાણેનો કાગળ મારા પિતાએ લખ્યો, પણ મારા પરણેલા પણ માવડિયા ધણીને ગળે એ વાત ન ઉતરી અને તેની માતાની સલાહથી તેણે એવો જવાબ આપ્યો કે, ‘કાંઈની સાથે ભાગી ગયેલી તમારી છીનાળ દીકરી હવે અમારા કામની રહી નથી; અમે તેના નામનું સ્નાન કરી નાખ્યું છે એટલે તેની ઇચ્છા હોય તેમ

તે કરી લે; તેની સાથે અમારો હવે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી અને તમારે પણ હવે કાગળ લખવો નહિ; આવો ચોખ્ખો જવાબ મળવાથી હવે પરણેલા ધણી સાથે રહીને સુખમય સંસાર ભોગવવાની મારી આજ્ઞા દુરાશા સમાન હતી અને તેથી એ આશાને હૃદયમાંથી કાઢી નાખ્યા વિના મારો છૂટકોજ નહોતો. મારી પુનર્લગ્ન કરવાની રચનાત્ર પણ ભાવના ન હોવા છતાં અચાનક પુનર્લગ્ન કરીને એક ભવમાંથી બે ભવ કરવાનો પ્રસંગ મારાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો; કારણ કે, મારાં માતા પિતા વિના અમારા કુટુંબના સર્વ મનુષ્યો મને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતાં હોવાથી પીયરિયામાં જેમ મારાથી નીરાંતે રહી શકાય તેમ નહોતું તેમજ નિરાધાર સ્થિતિમાં અને તારુણ્યમાં એકલી રહી મેહનત મજૂરીથી હું મારો નિર્વાહ ચલાવતી રહું, એ પણ મારામાટે સલામતીભરેલો ભાગ નહોતો. છતાં પણ પુનર્લગ્ન કરવું કે ન કરવું એ વિશેના વિચારમાં ને વિચારમાંજ બે મહિનાનો સમય સડસડાટ કરતો ચાલ્યો ગયો. એવામાં એક તરફથી આવજી ઠક્કરે મારી નાની બહેનનાં લગ્ન કરી આપવામાટેનું મારા પિતાશ્રીપર દબાણ કરવા માંડ્યું અને બીજી તરફથી મારા પિતાશ્રીના મનમાં મારી વ્યવસ્થા વિશેની ચિંતા વધવા લાગી. અમે પિતા અને પુત્રી આવી રીતે ચિંતાથી ઘેરાયલાં હતાં એવામાં હૃદયદરાબાદથી લક્ષ્મીવલ્લભનું કોઈ અગત્યના કાર્યમાટે મુંબઈમાં આગમન થયું અને અમારા ધરતું ઠેકાણું તેમની જાણમાં હોવાથી એક દિવસ રાતે આઠ વાગે તેઓ મારા પિતાશ્રીનું નામ પૂછતા અમને મળવામાટે આવ્યા. મારા પિતાએ અમારી મુશ્કેલીઓના સર્વ સમાચાર કાગળમાં તેમને જણાવેલા હોવાથી સર્વ કર્મકથા નવેસરથી તેમને સંજળાવવાની આવશ્યકતા નહોતી. પ્રથમ થોડીવાર પરસ્પર કુશળપ્રશ્ન પૂછાયા પછી અને અમેએ તેમનો ચાહ તથા પાનવડે યોગ્ય સત્કાર કર્યા પછી મારા પિતાશ્રી તથા લક્ષ્મીવલ્લભ વચ્ચે પરસ્પર આ પ્રમાણેના સંવાદનો આરંભ થયો:—

“ નાનજી કાકા, તમારી અનિવાર્ય પીડાના એટલે કે ભયંકર માનસિક વેદનાના સમાચાર તમારા કાગળમાં જ્યારે મેં વાંચ્યા હતા તે વેળાએ અનુકંપાથી મારૂ હૃદય એવું તો દ્રવી ગયું હતું કે તેના પરિણામે મારાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ ખરી પડ્યાં હતાં. ” લક્ષ્મીવલ્લભે અંતઃકરણની ખરી લાગણીથી આ શબ્દો ઉચ્ચારીને ત્યાર પછી

આપણી જ્ઞાતિમાં બનતી આવી શોકકારક ઘટનાઓનાં કારણોને દર્શાવતાં કહેવા માંડ્યું કે: “ પરંતુ નાનજી કાકા, આજકાલ આપણી જ્ઞાતિમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં આવીજ ઘટનાઓ વિશેષ પ્રમાણમાં બનતી દેખાય છે, એનું એક કારણ તો આપણી જ્ઞાતિમાં જે સ્ત્રીશિક્ષણનો અભાવ છે તે છે અને બીજું કારણ એ છે કે આપણી જ્ઞાતિમાં કન્યાઓની વિપુલતા છે અને તે સાથે વળી પુનર્લગ્નની રીત પણ પ્રચલિત છે. આપણી જ્ઞાતિની જૂના જમાનાની કેટલીક દાદારંગી અને પોતાનોજ દંડો ચલાવનારી સાસુઓનાં હૃદય સદાને માટે જે આવાં નિર્દય તથા અનુકંપાહીન રહી જાય છે અને તેઓ પોતાની દીન પુત્રવધૂઓપર કદાપિ ન કરવા જોઈએ તેવા ધોર અત્યાચારો કરે છે, તેનું કારણ એજ છે કે, શિક્ષણના યોગે મનુષ્યને જે એક પ્રકારની વિચારશીલતા, સારાસારવિવેક, ધર્મબીરતા તથા દયાયુક્ત અનુકંપા આદિ સદ્ભાવનાઓની પ્રાપ્તિ થાય છે; તે ભાવનાઓનો એ જંગલી સ્વભાવની સાસુઓનાં હૃદયને સ્પર્શ માત્ર પણ થઈ શકતો નથી અને ગામડાંમાં નિરંતર તેઓ શુદ્ધ જાતિના લોકોના સહવાસમાં આવતી હોવાથી સંગનો રંગ લાગતાં તેમની શુદ્ધિ પણ બ્રષ્ટ થઈ જાય છે. વળી ગામડાંમાં બહુધા પુરુષવર્ગ પણ સર્વથા અશિક્ષિત તથા જડ શુદ્ધિનો હોવાથી અને પુરુષવર્ગમાં પણ ક્ષુદ્ર લોકોના સહવાસથી તેમની જંગલી રીતોનો પરિણામ થયેલું હોવાથી પુરુષો પોતાના ગૃહની સ્ત્રીઓપર કાબૂ રાખી શકતા નથી; ગામડિયા પુરુષો વિષય-લોલુપતાને જ સંસારનો સાર માનતા હોવાથી સ્ત્રીઓના ન્યાયા જ નાચે છે અને સ્ત્રીઓની આજ્ઞા થાય તો સગા બાપ કે માજણ્યા બાઈનું પણ ખૂન કરી નાખે છે એટલે જો તમારી પુત્રીપર તેની સાસુના અસહ્ય અત્યાચારો થતા હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી, એવી સાસુઓ પોતાના દીકરાને જાણીજોઈને માવડિયા તથા નમાજા બનાવી દે છે કે જેથી તેમની વધૂઓપર તેઓ ગમે તેવા જુલમ ગુજારતી હોય, તોપણ તેમના દીકરાથી કંઈ બોલીજ ન શકાય અને જો તે માની આજ્ઞા થાય, તો તે દીકરો ‘ નખજો માટી બૈયરપર શરો ’ એ કહેવત પ્રમાણે માના કહેવાથી પોતાની બાયડીને મારી નાખવાને પણ તૈયાર થઈ જાય. આજકાલ આપણી ન્યાતમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ જીવતા ધણીએ બીજો ધણી કરેછે, એવો એક પોકાર સંભળાવા માંડ્યો છે; પણ જ્યાં આવાં કારણો

સમાયલાં હોય, ત્યાં નિરંતર અત્યાચારને સહન કરતી સ્ત્રીઓમાટે આત્મહત્યા કરીને કાં તો મરી જવું અને કાં તો પુનર્જનની રૂઢિના લાભ લઈને જીવતા ધણીએ ખીજો ધણી કરીને સુખના માર્ગને મેળવવાની ચેષ્ટા કરવી અને કાં તો જે મન સંયમશીલ હોય અને પીયરિયાં સાધનસંપન્ન તથા માયાળુ હોય તો પીયરિયામાં રહી પ્રભુભજન કરી પવિત્રતામાં જીવન વીતાડવું, એ ત્રણ માર્ગો વિના ચોથો કાંઈ પણ માર્ગ નથી. ત્યારે હવે તમારી પુત્રી ભાગીરથીબાઈએ ક્યા માર્ગનો સ્વીકાર કરવો અને પોતાનું હવે પછીનું જીવન કેવી સ્થિતિમાં વીતાડવું, એ પ્રશ્ન અત્યારે આપણા સમક્ષ આવીને ઉપસ્થિત થયો છે. કાંઈ પણ વિચારશીલ અને સુદા મનુષ્ય કાંઈ પણ મનુષ્યને તે ગમે તેવા અસહ્ય સંકટમાં આવી પડ્યું હોય તો પણ આત્મહત્યા કરીને મરી જવાનો ઉપદેશ તો ન આપે; કારણ કે, આપણાં શાસ્ત્રોમાં આત્મહત્યા એક ધોરતમ પાપ મનાય છે અને આત્મહત્યા કરીને મરી જનાર મનુષ્યના આત્માનો સાત જન્મમાં પણ ઉદ્ધાર નથી થતો. તમો માયાળુ છો, પરંતુ સાધનસંપન્ન નથી તેમજ તમો આજે છો અને કાલે ન હો, તો પછી તમારા પુત્રો પોતાની દુઃખિની ભગિનીને તમારા જેનીજ લાગણીથી ઘરમાં રહેવા દેશે કે કેમ અને તેમની સ્ત્રીઓ તમારી પુત્રીને મેણાં મારીને તેનું જીવન ઝેર નહિ જ કરે, એની દૃશી પણ ખાત્રો નથી એટલે તમારી પુત્રીનું કાંઈ સારા લુહાણાને શોધી તેની સાથે પુનર્જન કરાવી આપવું, એજ માર્ગ તમારામાટે તથા તમારી પુત્રીમાટે હિતાવહ છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે. જે તમારો અને તમારી પુત્રીનો અભિપ્રાય એથી લિન્ન હોય, તો પછી મારે કાંઈ કહેવાનું નથી. તમારા બોલાવ્યા છતાં પણ જ્યારે તમારો નમાલો જમાઈ અહીં ન આવ્યો અને તેને સ્ત્રીનો ખપ જ નથી, તો હવે કાંઈ પણ સમજૂ મનુષ્ય તમને દોષપાત્ર ગણે તેમ નથી. બાકી નિન્દા તો સારાની પણ થાય છે ને નકારાની પણ થાય છે એટલે લોક-નિન્દાથી ડરીને વિનાકારણ મરણ પર્યન્તનાં દુઃખ તથા માનસિક વેદનાને બહોરી લેવાં, એ મારી માન્યતા પ્રમાણે તો યોગ્ય નથીજ. ”

“લક્ષ્મીવલ્લભબાઈ, આપનો અભિપ્રાય અત્યંત ઉત્તમ અને અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે. ” મારા પિતાશ્રીએ લક્ષ્મીવલ્લભના અભિપ્રાયને સંમત થઈને પોતાના વિચારો દર્શાવવા માંડ્યા: “જે અત્યારે હું મારી આ તરુણી પુત્રીને મારા ઘરમાં જ બેસાડી રાખું, તો પણ મારા

તથા મારી સ્ત્રીના સ્વર્ગવાસ પછી મારા પુત્રો અને મારી પુત્રવધૂઓ એને સુખપૂર્વક ધરમાં રહેવા દેશે કે નહિ, એમાટે શંકાજ છે; એટલે હવે આ બાબને કોઈ સારે ઠેકાણે નાખીને એની ચિન્તાથી મુક્ત થઈ જવું, એજ મારામાટે ઉત્તમ માર્ગ છે તેમજ બાઈનું હિત પણ ઠેકાણે પડી જવામાં જ સમાયલું છે. જો કે અત્યાર સૂધી બાઈનો પુનર્લગ્ન કરીને બે ભવ કરવાનો લેશ માત્ર પણ વિચાર નહોતો, પરંતુ પરિસ્થિતિ એવી આવી પડી છે કે, હવે તેમ ક્યાં વિના બાઈનો છૂટકો જ નથી. અર્થાત્ બાઈને કોઈ સારા ઠેકાણે આપી દેવી, એ વાત તે જાણે નક્કી છે; પણ સવાલ એ છે કે, સારું ઠેકાણું મારે શોધવું અને મેળવવું કેવી રીતે અને ક્યાંથી ? કારણ કે, સારા અને પ્રતિષ્ઠિત હુલાણાને સારા ધરની કુંવારી કન્યાઓ તેમજ સારાં પૈસાદાર મા-બાપની વિધવા પુત્રીઓ મળી શકતી હોય, તો પછી તેઓ મારા જેવા એક કંગાલ અને આ મુંબઈમાં બિદકુલ અળસ્યા હુલાણાની છાંડેલી પુત્રીને લેતાં અચકાય એ સ્વાભાવિકજ છે. કદાચિત્ કોઈ લુચ્ચો ભખાડ અથવા સાઠ વર્ષનો બુદ્ધો, કે જેને સારે ઠેકાણેથી કન્યા મળવાનો સંભવ ન હોય તેવો પુરુષ, મારી પુત્રીને સ્વીકારવાને તૈયાર થાય, તો તેથી મારી પુત્રીનો શો શુક્રવાર થઈ શકે વાર ? એવા ધણીના ધરમાં જવા કરતાં તો એ આમની આમ મેહનત મજૂરી કરીને પોતાનું પેટ ભર્યા કરે, એજ વધારે સારું. જો આપ કાંઈક કૃપા કરો અને હૃદયદરાબાદમાંથી જેમ મારી પુત્રીને બચાવી હતી તેમ પરિશ્રમ લઈને અહીં એના માટે કોઈ સારું સ્થળ શોધી આપો, તો કદાચિત્ કાંઈક સંતોષકારક પરિણામ આવી શકે; બાકી, નહિ તો ચણા મમરાની ફેરી કરનારની લોટ દળનારી દીકરી કોઈ સારા માણસની સહાયતા વિના સારે ઠેકાણે પડી જાય, એ વાત્તાં સર્વથા અશક્ય છે. લક્ષ્મીવલ્લભબાઈ, હું બહુજ મુંઝાઈ ગયો છું અને જો સત્વર આ વિષયની વ્યવસ્થા નહિ થઈ જાય, તો મુંબઈમાં લાંબો વખત કેવી રીતે વીતાડી શકાશે અને મારી ગરીબ ગાય જેવી દીકરીની શી દશા થશે, એ ચિન્તાથી મને આહાર તથા નિદ્રા પણ હરામ થઈ પડ્યાં છે. અમારો ઇશ્વર વિના બીજાને કોઈ પણ આધાર નથી !”

મારા વૃદ્ધ પિતાશ્રીનાં આવાં હૃદયદ્રાવક વચનો સાંભળીને પરા-પકારશીલ લક્ષ્મીવલ્લભનું હૃદય દ્રવી ગયું અને તેથી તેઓ મારા પિતાને આશ્વાસન આપતા કહેવા લાગ્યા કે: “ નાનજી કાકા, વિશ્વ-

પાલક જગદીશ્વર જગત્પિતાને સર્વની ચિન્તા હોય છે એટલે તે તમારી આ ચિન્તાનું પણ નિવારણ કરી નાખશે. કચ્છી હુહાણા જ્ઞાતિના અહીં એક મારા મિત્ર છે; તેમનું વય ચોવીસ વર્ષનું છે, તેમનાં પરણેતર પત્ની છ માસની વાત પર સ્વર્ગવાસિની થયાં છે, તેમના ગૃહમાં વૃદ્ધ માતૃશ્રી વિના અન્ય કાંઈ સ્ત્રી કિંવા પુરુષ નથી, તેમનાં માતૃશ્રી પાસે દશથી બાર હજારનો જીવ છે અને મારા તે મિત્ર પોતે પણ મહિને સાઠથી સીતેર રૂપિયા કમાય છે. જો હું તેમને બલામણુ કરીશ અને ખાત્રી આપીશ, તો મને આશા છે કે, તે પોતે અને તેમનાં માતૃશ્રી મારી વાણીને વ્યર્થ નહિ કરે અને તમારી પુત્રી ઠેકાણે પડી જશે. સ્થળ બહુજ ઉત્તમ છે; જો કહો તો વાત કરું અને જો કાંઈ વાંધો હોય, તો હાલ તરત મુક્તવી રાખું. જો કે તે મારા મિત્રને કુમારિકા પણ મળી શકે તેમ છે, પણ મારા માનને ખાતર કદાચિત્ તેઓ આ વાત્તાને સ્વીકારશે.”

“પરંતુ અમો હાલાખ હુહાણા છીએ એટલે જો હું કચ્છી હુહાણાને મારી દીકરી આપીશ, તો દેશમાં જરા ખરાબ દેખાશે અને કેટલાકો એમ પણ ધારશે કે, પૈસા લઈનેજ કચ્છી હુહાણાને દીકરી આપી હશે; કારણ કે, હાલાખઓ કચ્છીને પોતાથી કાંઈક ઉતરતા માને છે, એ તો આપના જણવામાં પણ હોવુંજ નોંધએ. વાંધો હોય, તો માત્ર આટલોજ વાંધો છે; બીજો કાંઈ પણ વાંધો નથી” મારા પિતાશ્રીએ જે એક વાંધો હતો તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધો.

મારા પિતાશ્રીના એ સંશયનું નિરસન કરતા લક્ષ્મીવલ્લભ ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યા કે: “નાનજ કાકા, હાલાખ હુહાણા જો કચ્છી હુહાણાને પોતાથી ઉતરતી પંક્તિના માનતા હોય તો તે તેમનો એક ભયંકર પ્રમાદ છે અથવા તો હઠવાદ કે દુરાગ્રહ છે, એમજ મારે કહેવું પડે છે; કારણ કે, વાસ્તવિક રીતે કચ્છી હુહાણા પાસે હાલાખ, ધોધારી તથા ગુજરાતી હુહાણા કરતાં પોતાની કચ્છી હુહાણા જ્ઞાતિને વ્યાવહારિક તથા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ઉચ્ચતર અને ઉત્તમ સિદ્ધ કરી બતાવવાનાં પ્રબળ પ્રમાણો હોવા છતાં તેઓ હાલાખ તથા ધોધારીઓને પોતાથી હલકા દર્શાવતા નથી અને હાલાખ તથા ધોધારીઓ કેટલીકવાર કચ્છીઓની આવી છેડક્યાં કરે છે, એ તેમની એટલા ખરેખર તિરસ્કારને પાત્ર છે; કારણ કે, એથી સંપન્ને બદલે કુસંપન્નો જ પ્રસાર થાય છે, એકતા વધવાને બદલે બેદલાવ

વધતો જાય છે અને તેના પરિણામે સમસ્ત હુહાણાશાતિની ઉન્નતિ-
નો માર્ગ સંકુચિત થતો દેખાય છે. સત્ય વાર્તા તો એ છે કે, જે
કેટલાક અદિતીય સદ્ગુણો કચ્છી હુહાણામાં રહેલા છે, તે સદ્ગુણોનો
હાલાઈ, ઘોઘારી તથા ગુજરાતી હુહાણામાં બહુજ અલ્પ અંશ
જેવામાં આવે છે; તેમજ કેટલાક એવા ગુણો હાલાઈ, ઘોઘારી તથા
ગુજરાતીઓમાં પણ છે કે જે ગુણો કદાચિત્ કચ્છીઓમાં ઓછા પરિ-
માણ્યમાં હશે; પણ એથી કંઈ કચ્છીઓ હાલાઈ, ઘોઘારી તથા
ગુજરાતી હુહાણા કરતાં ઉતરતી પંક્તિના સિદ્ધ થતા નથી; કારણ
કે અમુક ગુણની ન્યૂનતા જ જે હીનતાના કારણરૂપ હોય, તો જે
ગુણોનો હાલાઈ, ઘોઘારી તથા ગુજરાતીઓમાં બહુધા અભાવ જ
છે, તે ગુણાભાવના કારણથી તેઓ પણ કચ્છીઓ કરતાં ઘણી જ
ઉતરતી પંક્તિમાં મૂકાઈ જાય તેમ છે. હવે હું તમને પૂછવા માગું
છું કે, હાલાઈઓ કચ્છી હુહાણાને જે પોતાથી ઉતરતી પંક્તિના
માને છે, તે શા કારણથી?”

“હાલાઈઓ એમ જણાવે છે કે, કચ્છી હુહાણાના આચારો
જોઈએ તેવા શુદ્ધ નથી; એટલે કે, સ્નાન દેવદર્શન, ગૃહની સ્વચ્છતા
તથા આહાર આદિમાં તેઓ હાલાઈઓ કરતાં ઉતરતી પંક્તિના છે.”
મારા પિતાએ કચ્છીઓને ઉતરતી પંક્તિના માનવાનું પ્રચલિત
કારણ દર્શાવ્યું.

લક્ષ્મીવલ્લભ હવે રંગમાં આવ્યા અને એ કારણનું પ્રમાણપૂર્વક
નિવારણ કરતા કહેવા લાગ્યા કે: “હાલાઈઓ કચ્છીમાંથી હાલારમાં
આવીને વસ્યા પછી વલ્લભીય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અનુયાયી થયા છે
અને તેથી જામનગર, ખંભાળિયા, રાજકોટ તથા પૌરખંદર જેવા
હાલાર અને કાઠિયાવાડનાં કેટલાંક મોટાં મોટાં શહેરોમાં એવી બાહ્ય
શુદ્ધતા તથા એવા બાહ્ય આચારને હાલાઈ હુહાણા વધારે પાળવા
લાગ્યા છે, એ વાર્તા ખરી છે; પરંતુ કચ્છ માંડવી, ભુજ, અંજાર,
મુંદ્રા અને કચ્છના એવાંજ બીજાં નગરોમાં વસતા તેમજ મુંબઈમાં
વસતા કચ્છી હુહાણાને જો તમે જોશો, તો તેઓ હાલાઈઓ કરતાં
પણ વધારે ઉત્તમ દેખાશે. તમે તો હાલારના ગામડામાં વસો છો અને
મેં પણ હાલાર તથા કાઠિયાવાડનાં ગામડાંમાં બ્રમણ કરેલું છે, એટલે
હાલારના હુહાણાના આહાર વિહાર તથા આચાર આદિ કેવા પ્રકાર-
ના છે એ તો તમે જાણો જ છો. હાલારી ગામડિયામાંના ધણીક
ખેતીવાડીનો ધંધો કરે છે, તેઓ આપર જાતિના ખેડુતો પ્રમાણે પા.

જુહારાના ચોયણા ને આંગડી પહેરે છે તથા માથે તેવોજ ફેટો બાધે છે. એજ કપડાં પહેરીને દિશાએ જાય છે અને એજ કપડાં પહેરીને જમવા બેસે છે; પંદર દિવસે હજમત કરાવે ત્યારે જ નહાય છે અને દેવદર્શન કરવા તો બાર મહિને બે વાર હોળી તથા દીવાળીને દિવસે જ જાય છે. જુઆર બાજરીના રોટલા, છાશ, લસણ અને ડુંગળી એ તેમનો રોજનો ખોરાક હોય છે અને તેમના ઘરની સ્ત્રી-ઓના આચાર વ્યવહાર પણ આવાજ પ્રકારના હોય છે. હવે એ ગામડિયા હુહાણા બે મોટાં નગરોમાં અથવા મુ'મ્મમાં આવે, તો ત્યાંની ન્યાતવાળા શું તેમને પોતા સાથે ઘરમાં અથવા ન્યાતના જમણવારમાં જમવાને નથી બેસાડતા ? અર્થાત્ કચ્છી હુહાણામાંના ગામડિયામાં બે આચાર વિચારની કાંઈક ન્યૂનતા હોય, તો હાલાઈ ગામડિયાના આચાર વિચાર સાથે તેમની સરખામણી કરી જોવી અને પછી જ જે બોલવું હોય તે બોલવું. એ તો ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા છે; માટે મૌનને ધારી લેવામાંજ માલ છે. હવે હું એક ખીજ મુદ્દા પર આવવા માગું છું. સમસ્ત ભારતવર્ષમાંની સમસ્ત ઉચ્ચ હિન્દુ જાતિઓમાં એક એવી રૂઠિ પ્રચલિત છે કે, જે જાતિ બીજી જાતિની કન્યા લેતી હોય, પણ પોતાની કન્યા તે બીજી જાતિને આપતી ન હોય; તો તે કન્યા લેનારી જાતિ કન્યા આપનારી જાતિ કરતાં ઉચ્ચ મનાય છે; અર્થાત્ જો એ દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે, તો પણ આજે કચ્છી હુહાણાનાં ઘરોમાં પરણીને તેમ જ ઘરઘીને મેલેલી હાલાઈ હુહાણાની લગભગ પંદર સોથી પણ વધારે કન્યાઓ મળી શકે તેમ છે, એવો હિસાબ કાઢવામાં આવ્યો છે; તેમ જ સો પચાસ ધોધારણો પણ કચ્છીઓના ઘરમાં હશે, પણ હાલાઈ તથા ધોધારી હુહાણાના ઘરમાં કચ્છી હુહાણીઓની સંખ્યા કેટલી છે વા? કદાચિત્ બે પાંચની હોય, તો પરમાત્મા જાણે; આટી નહિ તો, નથી જ, એમ જ કહેવું પડે છે. હાલાઈઓ મૂળ કચ્છમાંથી જ હાલાઈમાં આવી વસ્યા છે એટલે મૂળ તો તેઓ પણ કચ્છી જ છે, છતાં જો તેઓ કચ્છીઓને નિન્દતા હોય તો એ તેમની મોટી ભૂલ છે. આથી મારા કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે કચ્છીઓ ઉંચા અને હાલાઈ નીચા છે; કિન્તુ આપણે સર્વ ભાઈઓ છીએ અને તેથી જ્યાં પરાપૂર્વથી રાટીવ્યવહાર ત્યાં બેટીવ્યવહાર પણ થાય, એ સર્વથા ઇષ્ટ અને આપણી એકતાને પુષ્ટિ આપનારું કાર્ય છે, એ આપણે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી. ”

લક્ષ્મીવક્ષભના એ સપ્રમાણ ભાષણનો મારા પિતાશ્રીના અંતઃ-
કરણમાં એટલો અને એવો તો પ્રભાવ પડી ગયો કે, તેઓ પણ
લક્ષ્મીવક્ષભના મતના જ થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે: “લક્ષ્મી-
વક્ષભભાઈ, આપનું કથન અક્ષરશઃ સત્ય છે. અદ્યાપિ હાલાર્ધ હુહાણા
જાતિના કેટલાક ભાગમાં તો મૂળ કચ્છીપણાનાં કેટલાંક ચિન્હો અત્યાર
સૂધી પણ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવ્યા કરે છે અને દ્વારિકા એટલે કે
ઓખામંડળના હુહાણા અદ્યાપિ કચ્છી ભાષાજ બોલે છે અને
તેમનાં સ્ત્રીપુરુષોનો પહેરવેશ પણ બહુધા કચ્છીઓનેજ મળતો છે.
જામનગર તથા ખંભાળિયા આદિ હાલાર-જામનગર-રાજ્યમાંનાં
કેટલાંક નગરોમાંના હુહાણા પણ કચ્છી ભાષા બોલે છે અને જોડિ-
આના હુહાણા તો બહુધા કચ્છીના નામથીજ અદ્યાપિ ઓળખાય
છે. સ્ત્રીઓમાં છૂટા પહેરવેશનો કચ્છીઓ પ્રમાણેનો રિવાજ હાલારના
ધણાક ભાગમાં અદ્યાપિ પ્રચલિત છે અને હાલારધાઓના બીજા પણ
ધણાક રિવાજો કચ્છીઓ જેવાજ છે. હાલાર અથવા જામનગરના
જામસાહેબ પણ કચ્છના રાઓ જેવાજ છે, તો પછી તેમની સાથે
કચ્છમાંથી ઉતરી આવેલા હુહાણાઓ હાલારમાં આવીને કચ્છીઓથી
ભિન્ન થઈ જાય, એ તો કદાપિ બની શકે જ નહિ. વળી કચ્છી
હુહાણામાં ઉદારતા, પરોપકારપરાયણતા, અનુકંપા, શૌર્ય, વ્યાપાર-
કુશળતા, વ્યવહારદક્ષતા, અતિથિસત્કાર અને સ્ત્રીમાનમયાદા આદિ
જે કેટલાક ક્ષાત્ર ગુણો રહેલા છે, તે ગુણો અન્ય હુહાણા જાતિઓ-
માં પણ છે, પરંતુ તે કચ્છીઓ કરતાં બહુજ ઓછા પ્રમાણમાં
હોવાથી કચ્છીઓને એ ગુણોમાં તો શ્રેષ્ઠ માનવા જ પડે છે. કોઈના
પણ યોગ્ય ગુણોનો સ્વીકાર કરવો અને તે ગુણોમાટે તેની મુક્ત કંઠે
સત્ય પ્રશંસા કરવી, એ આપણો ધર્મ છે.”

“નાનજી કાકા, કચ્છી હુહાણાની ઉદારતા અને ઐક્યપ્રિયતાનું
આપ એટલાથીજ અનુમાન કરી શકશો કે, આ મુંબઈમાં જ્યારે પણ
હાલાર અથવા ધોધારી હુહાણાની વાડીમાં જાતિભોજન અથવા
જમણવાર હોય, તે વેળાએ કોઈ પણ કચ્છી હુહાણા જાતિનાં પુરુષો
સ્ત્રી તથા નોતરા વગર તે જમણવારમાં જમવા જતાંજ નથી;
પરંતુ કદાચિત્ ભોગ જોગે કોઈ અત્યંત હીનશુદ્ધિનાં કે ગરીબ ગુરખાં
એક બે કચ્છી હુહાણા સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં જમવામાટે જઈ ચઢે અને તે

વાર્તા હાલાઇ અથવા ઘોઘારી હુહાણાના જાણવામાં આવે, તો તેમને પંક્તિમાંથી ઉઠાડી મૂકતાં અને તેઓ અડધાં જમ્યાં હોય તેવી સ્થિતિમાં તેમના મોઢામાંનો કોળિયો કઢાવતાં તેઓ જરા પણ સંકેચાતા નથી અને એમાં જ પોતાની મહત્તા માને છે.* એથી વિરુદ્ધ કચ્છી હુહાણાના સાતતડા-સાતિભોજન-માં હાલાઇ હુહાણા, ઘોઘારી હુહાણા, તેમજ આપણા ભાણે ભળતા ખત્રી તથા ભણસાળી આદિ સાતિનાં લગભગ એક હજારથી પણ વધારે સ્ત્રીપુરુષો વગર નોતરે જમવામાટે આવે છે અને એ વાર્તાને કચ્છી હુહાણા સારી રીતે જાણતા હોય છે; છતાં પોતાના આંગણે જમવામાટે આવેલાં સ્ત્રી-પુરુષો અતિથિરૂપ હોવાથી કચ્છી હુહાણાના વીર પુત્રો તેમનું કદાપિ શબ્દ માત્રથી પણ અપમાન કરતા નથી. આ પરિસ્થિતિ અત્યારે પણ પ્રચલિત છે અને ત્રણ ચાર દિવસ પછી સાતતડા થવાના છે તે વેળાને દરિયાસ્થાનમાં આપણે સાથેજ જમવા જઈશું અને હું આ ઘટના આપને નજરો નજર ખતાવી આપીશ.” લક્ષ્મીવલ્લભે કચ્છી હુહાણા સાતિની ઉદ્ધારતાનું અધિક સ્પષ્ટીકરણ કર્યું.

મારા પિતાશ્રીએ કહ્યું કે: “હવે મને પણ એમજ લાગે છે કે, મારી પુત્રી જે કોઈ યોગ્ય કચ્છી હુહાણાના ઘરમાં જશે, તો કદાપિ દુઃખિની નહિ થાય અને તેથી જે આપ તેવી કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરશે તો હું આપની આજ્ઞા અનુસાર વર્તવાને તૈયાર છું. માત્ર આ કાર્ય હવે સત્વર થઈ જાય અને હું ચિન્તાથી મુક્ત થાઉં, એનો વિચાર આપે કરવાનો છે.”

“પરમાત્મામાં વિશ્વાસ રાખો; કારણ કે, સિદ્ધિદાતા કેવળ પરમાત્માજ છે.” લક્ષ્મીવલ્લભે માર્મિક આશ્વાસન આપ્યું.

* ઇ. સ. ૧૯૧૦ ના ડિસેમ્બરમાં ‘પ્રથમ હુહાણા કોન્ફરન્સ’નો સમારંભ થયો, ત્યાં સૂધી તો હાલાઇ અને ઘોઘારી હુહાણાની આ પ્રવૃત્તિ અને પંક્તિભેદપદ્ધતિ ચાલુ હતી. ત્યારપછી જે કાંઈક સુધારણા થઈ હોય તો તે હું જાણતો નથી. પરંતુ ભાવનગરમાં થયેલી ઇ. સ. ૧૯૧૬ માંની ‘અનુરથ હુહાણા પરિષદ’ માં પણ ઘોઘારીઓએ કચ્છી હુહાણા પ્રતિ આવોજ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો હતો અને તેથી ત્યાં વિગ્રહનો રંગ જામ્યો હતો. એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, અદ્યાપિ ઘોઘારીઓના મનમાંથી એ ભેદ ગયા નથી અને કોન્ફરન્સના ઉપદેશનું તેમના હૃદયમાં વિશેષ કાંઈ પણ પરિણામ થઈ શક્યું નથી.

એ દિવસના વાર્તાલાપનો આટલેથીજ અંત આવી ગયો અને લક્ષ્મીવલ્લભ એક બે દિવસમાં પુનઃ આવવાનું કહીને પ્રયાણ કરી ગયા. ત્રીજે દિવસે પુનઃ રાત્રિના સમયમાંજ તેઓ આવ્યા; પરંતુ આ વેળાએ તેમની સાથે એક વૃદ્ધ બાઈ પણ હતાં. મને લાગ્યું કે, લક્ષ્મીવલ્લભે જે પુરુષ સાથે મારા સંબંધનું નક્કી કરવા ધાર્યું હતું તે પુરુષનાં માતૃશ્રી જ મને જોવામાટે આવેલાં હોવાં જોઈએ અને પછીથી મારી એ ધારણા ખરી જ નીવડી. મેં તે બાઈનો યોગ્ય આદરસત્કાર કર્યો અને કલાકેક બેઠા પછી ચાહ વગેરે પીને લક્ષ્મીવલ્લભ તથા તે બાઈ ચાલ્યા ગયાં. વળતે દિવસે લક્ષ્મીવલ્લભ એકલા આવ્યા અને મારા પિતાને સાથે લઈ જઈને તેમને મારા ભાવી પતિ તથા તેમના ગૃહ આદિનાં દર્શન કરાવ્યાં. મારા પિતાને સંતોષ થયો અને તે દિવસે જ મારા પુનર્લગ્નની વાત નક્કી થઈ ગઈ. બે દિવસમાં ન્યાતની રીત પ્રમાણે માંડે પુનર્લગ્ન થઈ ગયું અને હું મારા નવીન પતિના ગૃહમાં ગઈ. મારા પિતા ત્યારપછી પંદરેક દિવસ મુખર્ષમાં રહીને દેશમાં ચાલ્યા ગયા, પણ ત્યાં તેમના મુખર્ષી મારા પુનર્લગ્નની વાર્તા સાંભળીને મારા કાકાએ તેમની સાથે વૈર બાંધ્યું અને મારા ભાઈઓ પણ પિતા સાથે આડા ચાલવા લાગ્યા એટલે પછી કંટાળીને તેઓ ગોકુળ મથુરા તરફ તીર્થયાત્રા કરવાને ચાલ્યા ગયા અને ત્યાંથી દોઢ બે વર્ષે પાછા આવ્યા પછી અહીં મને મળીને પૌરબંદર ગયા અને ત્યાંજ એક ધર્મશાળામાં નોકરી મળવાથી રહી ગયા તે અત્યાર સુધી ત્યાંજ છે. મારાં માતૃશ્રી મારા ભાઈઓ અને અન્ય કુટુંબીય જનો અત્યારે અમારા ગામમાંજ વસે છે; જોડિયાને તેમણે છોડી દીધું છે; પણ મારા પિતાશ્રી ત્યાં જતા નથી અને પ્રભુભજનમાં એકલાજ દિવસ વીતાડ્યા કરે છે. કલ્યાણી બહેન, આ નવીન પતિના ગૃહમાં આવ્યા પછી મને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ થયું નથી, મારાં સાસુ મારામાં પોતાની પુત્રી કરતાં પણ અધિક સ્નેહ રાખતાં હતાં અને મારા પતિનો તો મારામાં એટલો બધો સ્નેહ તથા વિશ્વાસ છે કે, હું તો રાત દિવસ એમજ ચિન્તવ્યા કરું છું કે જો સ્ત્રીને પતિ મળો તો આવાજ મળજો ! મારાં સાસુનો પાંચ છ વર્ષથી સ્વર્ગવાસ થયો છે અને મને કોઈ પણ સંતાન નથી એટલે ગૃહમાં જો કે અમો બે માણસજ છીએ; પણ અમો સંસારમાં સ્વર્ગના મુખને અનુભવીએ

છીએ. મારો વૃત્તાંત આ પ્રમાણેનો છે. ” ભાગીરથીએ પોતાના વૃત્તાંતની એ શબ્દો સાથે પૂર્ણાહુતિ કરી નાખી.

ભાગીરથીની આત્મકથાને શાંતિથી સાંભળી લીધા પછી મેં—ક-
લ્યાણીએ—કહ્યું કે: “ત્યારે તો અમુક પ્રકારના અણુબનાવને લીધે જ
તમારા પિતાએ પોતાનાં ગામ તથા કુટુંબને ત્યાગીને પૌરબંદરમાં
નિવાસ કર્યો હતો. તમારા પિતાએ પૌરબંદરમાં પોતાનો વૃત્તાંત
વર્ણવતાં એકવાર એવા ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા કે. ‘હું મૂળ આ પૌ-
રબંદરનો નિવાસી નથી; હું મૂળ જામનગરનો નિવાસી છું અને ધર્મ-
કર્મસંયોગથી આજે કેટલાંક વર્ષથી આ પૌરબંદરમાં આવી પડ્યો
છું અને જીવનના જે દિવસો બાકી છે તે પૂરા કર્યા કરું છું. આ સંસાર-
માં મારામાટે આશાનું એક પણ બંધન અવશિષ્ટ રહ્યું નથી, તેથી
મને જેમ કાંઈ પ્રકારનું સુખ નથી તેમજ કાંઈ પ્રકારની ચિન્તા પણ
હવે મારામાટે અવશિષ્ટ રહી નથી અને એ મારાપર ઇશ્વરનો એક
પ્રકારનો ઉપકાર થયો છે, એમ જ હું માનું છું.’ તેમના આ ઉદ-
ગારથી મારી તો એવી જ ધારણા બંધાઈ હતી કે, કદાચિત્ તેમનાં
સર્વ કુટુંબીય જનોનો નાશ થઈ ગયો હશે અને તેથી જ તેઓ
નિરાશ થઈને આવું ઐકાંતિક જીવન વીતાડતા હશે; પરંતુ આ તો
બીજોજ ભેદ નીકળ્યો. ચાલો તમારા અન્ય કૌટુંબિક જનો જીવતાં
છે એ પણ એક રીતે સાંઠે જ છે; કારણ કે જીવતા બેગી પ્રજા
બલા એ કહેવતમાં પણ કાંઈક સત્ય રહેલું છે. પરમાત્મા તમને
તમારા ભાઈઓને, તમારાં બહેનને, તમારાં માતૃશ્રીને તથા તમારાં
અન્ય સંબંધીઓને ઉદંડ આયુષ્ય તથા સુખસંપત્તિ આપે, એજ
મારો આશીર્વાદ છે. ”

એ પછી ચાહ તથા પાન આદિથી મેં ભાગીરથીનો યોગ્ય
આદરસત્કાર કર્યો અને જ્યારે તે પોતાને ઘેર જવામાટે તૈયાર થઈ
ત્યારે મેં તેને કહ્યું કે: “ભાગીરથી બહેન, આવતી કાલે સવારમાં
મારા પતિ તમારા પતિને મળવામાટે તમારે ઘેર આવવાના છે, તો
તમારા પતિને નવ વાગે ઘેર રહેવાનું જણાવી દેજો. જો બની શકશે
તો હું પણ સાથે આવીશ. ”

“મારા પતિ લગભગ બાર વાગેજ બહાર જાય છે એટલે
નવ વાગે આવશે તો તેઓ જરૂર મળશે. છતાં જો તેઓ કાંઈ કામ-

સર બહાર જવાના હશે, તો પણ હું તેમને રોકીશ. બસે પધારજો અને ચાહ પણ ત્યાંજ પીજો. ” ભાગીરથીએ કહ્યું.

“ ના ના; ચાહનો ખટરાગ કરશે નહિ; કારણ કે, સાત વાગે ચાહ પીધી હોય ને પાછી નવ વાગે ચાહ પીવામાં આવે, તો તબીબત બગડી જાય છે. ” મેં અમુક કારણથી ચાહની ના પાડી દીધી.

* * * * *

બીજે દિવસે અમો નવને બદલે સાડા આઠ વાગેજ ભાગીરથીને ઘેર જઈ પહોંચ્યાં. હું ભાગીરથી પાસે અંદરના ઓરડામાં બેઠી અને મારા પતિ ભાગીરથીના પતિ પુરુષોત્તમ પાસે બહારના ઓરડામાં બેઠા. ભાગીરથીએ ચૂલાપર ગરમ પાણીનું તપેતું ચઢાવ્યું હતું અને તેથી જણાતું હતું કે, હજી તેના પતિ નહાયા નહોતા. વાતમાં ને વાતમાં ભાગીરથી પોતે પણ હજી નહાવાની હતી, એ પણ મેં જાણી લીધું. મારા પતિએ પુરુષોત્તમને તેમના સસરાના પૌરબંધરમાં સર્પદંશથી થયેલા મરણુની દુઃખ વાર્તા કહી સંભળાવી અને દંપતીને સ્નાન કરવાનું જણાવી દીધું. પુરુષોત્તમે ભાગીરથીને બહાર બોલાવી અને તેના પિતાના મરણના સમાચાર સંભળાવ્યા કે તે ક્ષણેજ ભાગીરથી નિચેઈ થઈને પડી ગઈ. તેના પતિએ તેને સાવધ કરી અને મેં ઉતું પાણી કાઢી આપીને તેને સ્નાન કરાવ્યું. પુરુષોત્તમ તો નીચે જઈને નળના ટાઢા પાણીથીજ નાહી આવ્યા. સ્નાનના કાર્યની સમાપ્તિ થતાં ભાગીરથી બહુજ રોવા લાગી અને મેં તેને યોગ્ય આશ્વાસનો આપીને માંડ માંડ છાની રાખી. મારા પતિએ તે દંપતીને જણાવ્યું છે કે: “ પૌરબંધરમાં નાનજીભાઈના શબને મેં મારા હસ્તથી અગ્નિસંસ્કાર કર્યો છે અને તેમની ઉત્તરક્રિયા પણ ઉત્તમ પ્રકારે થઈ છે, એવો ત્યાંથી કાગળ પણ આવી ગયો છે. છતાં આ સમાચાર તેમના પુત્રોને લખી જણાવજો અને જો તેમની ઇચ્છા હોય તો યોગ્ય ક્રિયા તેમના હાથે કરવાનું પણ લખજો. ” મેં ભાગીરથીને કહ્યું કે: “ બહેન, હવે અધિક શોક કરવાથી કાંઈ પણ ફળ થવાનું નથી. આવી રીતે રોવા ફૂટવાથી તો મરનાર પ્રાણીને અધિક દુઃખ થાય છે. સંસાર ક્ષણબંધુર છે અને મરણ એ શરીરધારીની પ્રકૃતિ છે એટલે હવે તો પરમાત્માનાં ચરણોમાં, તમારા પિતાના આત્માને તે પરમાત્મા શાશ્વત શાંતિ આપે, એવી પ્રાર્થના કરવી, એજ તમારો ધર્મ છે. તેમના આત્માના કલ્યાણમાટે તમારાથી થાય, તો ધર્મદાન

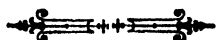
કરો અને બ્યર્થ શોકના વ્યસાયને બંધ કરો. ” ભાગીરથીએ તેના પિતાના શબને મારા પતિએ કરેલા અગ્નિસંસ્કાર તથા તેમની ઉત્તરક્રિયાના પ્રબંધ આદિમાટે અમારો ઉપકાર માન્યો અને મારા પતિને પોતાના ધર્મબંધુ તરીકે સ્વીકારીને લાજ કાઢવાનું માંડી વાળ્યું. એ દિવસથી ભાગીરથી તથા તેના પતિ સાથે અમારો ગાઢ સંબંધ થઈ ગયો.

ધુરુષોત્તમે તેજ દિવસે ભાગીરથીના ભાઈઓપર તેમના પિતાના પરલોકવાસના સમાચારવાળો કાગળ લખી મોકલ્યો અને પંદર દિવસ પછી તેમનો જવાબ પણ આવી ગયો. નાનજીના મરણના સમાચારથી તે ભાઈઓના મનમાં પણ આઘાત થયો અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ભાગીરથીનો મોટો ભાઈ થોડાજ વખતમાં ભાગીરથી પાસે મુંબઈ આવ્યો, પોતાની બહેનની તેણે ક્ષમા માગી તથા બહેન અને બહેનની એકવાર તેમના ગ્રામમાં આવી જવાનો અતિશય આગ્રહ કર્યો. છેવટે કેટલીક આનાકાની પછી ભાગીરથી તથા તેના પતિએ તેના આગ્રહને સ્વીકારીને ‘પ્રથમ હુહાણા પરિષદ’ થઈ ગયા પછી ત્યાં જવાનો સ્વીકાર કર્યો અને તેમને સાથે લઈને જવાના ઉદ્દેશથી ભાગીરથીનો ભાઈ ત્યાંજ રોકાઈ રહ્યો.

આ વેળાએ મુંબઈમાં સમસ્ત હુહાણા પ્રથમ પરિષદની તૈયારીઓ ધમધોકાર ચાલી રહી હતી. કચ્છી, હાલાર્ધ ઘોઘારી અને ગુજરાતી હુહાણા-શ્રીમંત, મધ્યમ વર્ગના અને ગરીબ વર્ગના હુહાણા-એક મન, એક વિચાર, એક ઉદ્દેશ તથા એકજ ભાવનાથી એ પ્રથમ હુહાણા પરિષદને વિજયશીલ બનાવવામાટેના યત્નો એકત્ર બળથી કરી રહ્યા હતા. હાલાર્ધઓની મહાજનવાડીમાં નિત્ય જૂદી જૂદી કમીટીઓ ભરાતી હતી અને ધણુક અગ્રેસરોને જમવાનો અવકાશ પણ મળી શકતો નહોતો. સર્વ હુહાણામાં એક પ્રકારનો અલૌકિક અશ્રુતપૂર્વ, અદ્ભુત અને સર્વથા નવીન ઉત્સાહ વ્યાપેલો દેખાતો હતો. એક સાધારણ સ્થિતિના પરંતુ ઉદ્યોગશીલ અને દૃઢવ્રત હુહાણા ગૃહસ્થ રા. કાનજી ઓધવજી હીંડોઆના પ્રતોઘાપનનો તે દિવસ હવે નિકટમાં આવતો જતો હતો કે જે દિવસે શિક્ષણ તથા વર્તમાન સંબંધતાના અન્ય વિભાગોમાં પશ્ચાત્ રહેલી હુહાણાગણતિની વિજય વૈજયન્તી મુંબઈના ગગનપ્રદેશમાં હુહાણાગણતિની ઉન્નતિના આરંભને દર્શાવવામાટે ગૌરવપૂર્વક ફરકવાની હતી. હુહાણાગણતિના ઉન્નતિ વિષ-

યક પ્રયત્નના ઇતિહાસમાં એ દિવસ ભવિષ્યમાં સુવર્ણના અક્ષરોથી લખાવાનો હતો, એવા ઉદ્દગારો સર્વના મુખમાંથી નીકળતા સંભળાતા હતા અને તે બહુ અંશે સત્ય પણ હતા; કારણ કે જે વેળાએ કૌન્દરન્સના મંડપમાંનો ભગ્ય દેખાવ મારા જોવામાં આવ્યો અને જેનું વર્ણન હું હવે પછી કરવાની છું, તે વેળાએ મારા પોતાના મુખમાંથી પણ એવાજ પ્રકારના ઉદ્દગારો અચાનક નીકળી ગયા હતા.

પ્રકરણ ૨૨ મું

મુ'બઈમાં પ્રથમ લુહાણા પરિષદ

અમારી લુહાણાસાતિની પ્રથમ પરિષદ વેળાએ મુ'બઈના કચ્છી, હાલાઈ તથા ઘોઘારી લુહાણા બાંધવોએ પ્રમુખ અથવા અધ્યક્ષની ચુંટણી કરવામાં જે દક્ષતા દર્શાવી હતી, તે ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર હતી. તે વેળાએ બલુકોના મનમાં એવો ભય હતો કે, કેટલીક જાતીય પરિષદોમાં જેમ સાધારણ રીતે થાય છે તેમ એ પરિષદના પ્રમુખ-સ્થાનને પણ કોઈ અશિક્ષિત ધનાઢય ગૃહસ્થ શોભાવશે અને તેથી પરિષદનો રંગ જેવો જામવો જોઈએ તેવો કદાચિત્ નહિ પણ જામે; પરંતુ તેમની એ ધારણા, જ્યારે પ્રમુખ તરીકે નીમાયત્તા ભાગ્યશાળી, સુશિક્ષિત અને પદવીધર રા. શેઠ મુરારજી આનંદજી તન્નાનું નામ તેમના સાંભળવામાં આવ્યું, ત્યારે સર્વથા ખોટી ઠરી હતી અને તેથી તેમના આનંદનો અવધિ થયો હતો. રાષ્ટ્રીય પરિષદ અથવા ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ જેવી દેશહિતૈષિણી સંસ્થાના આર્થિક પૃષ્ઠપોષકો બિન્ન હોય છે અને કાર્યવાહકો બિન્ન હોય છે, એ નિયમને અનુસરીને મુ'બઈના ધનાઢય લુહાણા ગૃહસ્થોએ કીર્તિના મિથ્યા લોભમાં ન તણાતાં તેમના કરતાં બહુજ ઓછા, નહિવત્ ધનાઢય પરંતુ તેમના કરતાં બુદ્ધિ, વિચારશીલતા તથા સુશિક્ષણમાં અત્યંત ઉચ્ચ પદવીએ વિરાજતા રા. તન્નાને એ પરિષદરૂપ નૌકાના કર્ણુધાર બનાવવાની જે ઉદારતા બતાવી હતી, તે તેમના બુદ્ધિબળનો પરિચય કરાવતી હતી. સર્વ ગુણો કાંઈ કેવળ કાંચનમાંજ સમાયતા હોતા નથી; કારણ કે, જે એમ હોય, તો તો પછી પરમાત્માનો એ પક્ષપાતજ કહેવાય; અર્થાત્ આવી સંસ્થાઓમાં જે કાર્ય ધનાઢય જનો કરી

શકે છે તે સુશિક્ષિત જનોથી કરી શકાતું નથી અને જે કાર્ય સુશિક્ષિત જનો કરી શકે છે તે કેવળ ધનાઢ્યતાના યોગે ધનાઢ્ય જનોથી કરી શકાતું નથી. આવી સંસ્થાઓને અસ્તિત્વમાં લાવવા તથા તેમને ટકાવી રાખવામાટે ધનની આવશ્યકતા હોય છે અને તે આવશ્યકતાની પૂર્તિ કેવળ ધનાઢ્ય જનોજ કરી શકે છે; પરંતુ આવી સંસ્થાઓના હેતુઓ તથા ઉદ્દેશોને પાર પાડવાના સત્ય માર્ગો તો કેવળ સુશિક્ષિતોજ દર્શાવી શકે છે અને તેથી આવી સંસ્થાઓના વિજયનો સર્વ આધાર કેવળ તેમના સુશિક્ષિત, વિદ્વાન, અનુભવી તથા વિચારશીલ નેતાઓ કિંવા કાર્યવાહકોપરજ રહેલો હોય છે અને તેટલામાટેજ આવી સંસ્થાઓના નેતા તરીકે સર્વ સમ્યક્ દેશો તથા જાતિઓમાં એવા યોગ્ય સુશિક્ષિત પુરુષોનેજ ચુંટી કાઢવામાં આવે છે. આવી સંસ્થાઓના કાર્યતંત્રમાં ધનથી સહાયક થનાર શ્રીમંતો કદાપિ હસ્તાક્ષેપ કરતા નથી અને તેથીજ આજે ઇન્ડિયન નેશનલ કૌન્સિલ જેવી સંસ્થાઓ આટલી સીમા પર્યન્ત વિજયિની થઈ શકી છે. અસ્તુ: હવે હું કૉન્ફરન્સના ત્રણ દિવસોના સમારંભનું કાંઈક વર્ણન કરીશ.

ઇ. સ. ૧૯૧૦ ના ડિસેમ્બર માસની ૨૪ મી તારીખ અને શનિવારનો દિવસ તે લુહાણા પ્રથમ પરિષદનો પ્રથમ દિવસ હતો. ચોપાટીના સમુદ્રતીરની સામેના એક વિશાળ મેદાનમાં પરિષદમાટે એક વિશાળ મંડપ બનેા કરવામાં આવ્યો હતો અને પરિષદમાં ભાગ લેવાને મુંબઈ નગરીના કચ્છી, હાલાઈ તથા ઘોઘારી લુહાણાની વિશાળ સંખ્યા ઉપરાંત કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, સિંધ, દક્ષિણ આફ્રિકા, પૂર્વ આફ્રિકા તેમજ અન્ય પણ કેટલાંક દૂરનાં સ્થાનોમાંથી વિપુલ સંખ્યામાં લુહાણા બાંધવો આવી પહોંચ્યા હતા અને અન્ય સ્થળેથી આવેલા ૧૨૦૦ ડેલીગેટો સાથે તે દિવસે મંડપમાં લગભગ ૫૦૦૦ લુહાણા સ્ત્રીપુરુષોની હાજરી હતી, એવું અનુમાન કરી શકાતું હતું. એ પ્રથમ દિવસની બેઠક બપોર પછી એક વાગ્યાના શુભારંભળી હતી. ડેલીગેટો તથા વિજિટરોએ અગિયાર વાગ્યાથી આવવા માંડ્યું હતું અને બાર વાગતાં સુધીમાં નાનાવિધ વસ્ત્રો તથા શિરઆણેથી વિભૂષિત થયેલા ગૃહસ્થો તથા નાના પ્રકારના વસ્ત્રાલંકારોથી અલંકૃતા લુહાણા આર્ય અબળાઓવડે સમસ્ત મંડપ છલાછલ ભરાઈ ગયો હતો. રિસેપ્શન કમીટીના અધ્યક્ષ, સેક્રેટરીઓ, કમીટીના મેમ્બરો

તથા વૉલન્ટિયરો તરફથી એ પ્રસંગે ફેટલાંક વિખ્યાત સ્ત્રીપુરુષોનો યોગ્ય સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. મંડપ અથવા શામિયાનામાં મુખ્ય દ્વારની સામેજ એક રંગભૂમિ સમાન પ્લેટફોર્મની રચના કરવામાં આવી હતી અને તેની ઉપર સુંદર ગાલીચા બિછાવી મખમલથી મટેલાં ફોલ તથા કુરસીઓ ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં અને પ્રમુખશ્રીના આસનની પાસે આસપાસ જનરલ સેક્રેટરી તેમજ અન્યાન્ય જાણીતા ગૃહસ્થો તથા ડેલીગેટોની બેઠકો ગોઠવેલી હતી. પ્રમુખાસનના દક્ષિણ હરતે લુહાણા જાતિની સ્ત્રીઓમાટે એક લિન્ગ ભાગ રાખવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં સ્ત્રીઓને બેસવામાટે બેન્ટવુડની કુરસીઓ પંક્તિબદ્ધ ગોઠવેલી હતી. મંડપમાં પધારેલી એકલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા પણ ૪૦૦ થી ૫૦૦ સુધીની થવા જતી હતી.

લગભગ સાડાચાર વાગતાં પ્રથમ લુહાણા પરિષદના માન્યવર પ્રમુખ શ્રીયુત મુરારજીભાઈ તન્ના કૉન્ફરન્સના મંડપમાં આવી પહોંચ્યા હતા અને તે વેળાએ તેમનો રિસેપ્શન કમીટીના પ્રમુખ સ્વ. રા. સૂખડવાળા તથા અન્યાન્ય ગૃહસ્થોએ અત્યંત પ્રેક્ષણીય સત્કાર કર્યો હતો. મંડપમાં પધારેલા સર્વ ગૃહસ્થોએ ઊભા થઈ તેમને તાળીઓના ગગડાટથી વધાવી લીધા હતા; ત્યારપછી તેમને પ્લેટફોર્મપર લઈ જવામાં આવ્યા હતા અને પુનઃ તાળીઓનો ગગડાટ કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રમુખ પોતાના આસને વિરાજ્યા પછી પ્રારંભમાં સારસ્વત બાળકોએ ઇશ્વરસ્તવન કર્યું હતું અને સ્વ. માતુશ્રી કાનબાઈ કન્યાશાળાની કુમારિકાઓએ મધુર સ્વરથી એક સત્કારદર્શક સંગીત ગાયું હતું કે જે પ્રથમ લુહાણા પરિષદના રિપોર્ટના ૫૪ મા પૃષ્ઠમાં જ પાચલું છે. ત્યારપછી પ્રથમ દિવસની બેઠકમાં ‘કૉન્ફરન્સ મળવાનો હેતુ’ એ વિષયપર જનરલ સેક્રેટરીઓ તરફથી રા. ત્રિજીવનદાસ જુલાબાઈનું બાષણ; રા. શેઠ સૂખડવાળાનું બાષણ; પ્રમુખ નીમવા વિશેની રા. શેઠ ગોપાળજી રામજીની દરખાસ્ત; પ્રમુખ રા. શ્રી મુરારજીભાઈ તન્નાનું બાષણ અને એક બે પ્રકીર્ણ કાર્યો થયાં હતાં. તા. ૨૫ મી રવિવારને દિવસે રા. હીડાયા કૉન્ફરન્સના પિતાની પ્રતિમાને સંપૂર્ણ થયેલી વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી અને ત્યારપછી શાંતિસુધારણાના ફેટલાક ઠરાવો પાસ કરવામાં આવ્યા હતા. તા. ૨૬ મી સોમવાર એટલે કે ત્રીજા અથવા છેલ્લા દિવસની બેઠકમાં રા. હીડાયાને તેમની સેવાની બેઠ તેમની સેવાના વર્ણન સાથે આપવામાં આવી

હતી અને ત્યાર પછી કેળવણીના ફંડમાં નાણાંની ગંભીર રકમો ભરાવાનો આરંભ થયો હતો. નાણાં આપતી વેળાએ કચ્છી લુહાણા સર્વથી ઉંચે નંબરે રહ્યા હતા અને અત્યાર સુધી કચ્છીઓની જે ઉદારતા વિશ્વવિખ્યાત થયેલી છે, તે ઉદારતાનો કચ્છી લુહાણા દાન-વીરોએ અલૌકિક સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો હતો; હાલાઈઓ ખીજ નંબરે હતા, ઘોઘારીઓ ત્રીજા નંબરે હતા અને ગુજરાતીઓ સ્વાભાવિકજ યોથા નંબરપર આવ્યા હતા. જ્યારે પણ લુહાણા જાતિની દેશપરતે ગણના કરવામાં આવે છે ત્યારે સ્વાભાવિકજ કચ્છી, હાલાઈ, ઘોઘારી અને ગુજરાતી એ પ્રમાણેના અનુક્રમથીજ ગણના કરાય છે અને તે જ અનુક્રમ એ કેળવણીફંડમાં નાણાં ભરતી વખતે પણ કાયમજ રહ્યો હતો, એ પણ એક નૈસર્ગિક ઘટનાજ કહી શકાય. ખરેખર ઉદારતા અને હસ્તની મુક્તતા તો કચ્છીઓના જ બાપની છે; એ વિષયમાં અન્ય દેશની સમઘનાદય જાતિઓથી પણ તેમની પ્રતિસ્પર્ધા કરી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, ‘તવંગરી બદિલે અસ્ત, ન બમાલ; યુજર્ગી બ અકલે અસ્ત, ન બસાલ’ એટલે કે, તવંગરી મનમાં રહેલી છે, સંપત્તિમાં નથી અને વૃદ્ધતા બુદ્ધિમાં રહેલી છે, વર્ષોની સંખ્યામાં નથી. એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે, જેનું મન ઉદાર હોય છે, તે પોતા પાસે અદ્ય સંપત્તિ હોય, તો પણ ઉદારતા દર્શાવે છે અને જેનું મન ઉદાર નથી હોતું તે કાટિપતિ હોવા છતાં પણ કંગાલપણું જ દેખાડ્યા કરે છે અને તેથી તે કંગાલ છે, તવંગર નથી એમજ માનવાનું છે તેમજ એક તરુણ મનુષ્ય પણ જો બુદ્ધિમાન હોય, તો તે વૃદ્ધ છે; અને વૃદ્ધ મૂર્ખ હોય, તો તે વૃદ્ધ હોવા છતાં પણ ગંધાપચીસીમાં છે, એમ જ સમજી લેવાનું છે. અર્થાત્ મનની ઉદારતા કચ્છીઓમાં છે તેવી અન્ય જાતિઓમાં નથી અને એ ગુણ ઈશ્વરદત્ત હોવાથી અન્યને સહજ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ પણ નથી. એક જ ફટકે ભરાયલી કેળવણીફંડમાંની બેથી અઢી લાખ જેટલી રકમમાં અર્ધ કરતાં વધારે ભાગ એકલા કચ્છીઓનો હતો અને અર્ધ કરતાં ઓછો ભાગ હાલાઈ, ઘોઘારી તથા ગુજરાતી લુહાણાનો હતો. એ કચ્છી લુહાણાની કાંઈ જેવી તેવી અને સાધારણ ઉદારતા તો નજ કહી શકાય. એ પછી દ્વિતીય કોન્ફરન્સને કરાચીના આપણા જાતિખંધુઓએ આમંત્રણ કર્યું હતું; ત્યાર પછી રા. હીંડિયાને આંદ તથા પર્સ અપાયાં હતાં અને છેવટે વર્તમાન-

પત્રોનો આભાર માનવાનો વિધિ તથા પ્રમુખ સાહેબનું અંતિમ વિવેચન થતાં પ્રથમ કૉન્ફરન્સના કાર્યની સમાપ્તિ થઈ હતી.

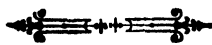
કૉન્ફરન્સ બરવાને ચાર પાંચ દિવસનો અવકાશ હતો તેવામાં ‘મુખર્ધ સમાચાર’ પત્રમાં ઠાંઠ એક ઉર્જાછળા હાલાઈ લુહાણાએ એક ચર્ચાપત્ર અથવા લેખમાં એમ લખી માર્યું કે: ‘કચ્છી લુહાણાને હાલાઈ લુહાણા પોતાથી હલકા માને છે.’ અને તેથી કચ્છી લુહાણામાં એવો તો ખળભળાટ વ્યાપી ગયો હતો કે, કૉન્ફરન્સ કૉન્ફરન્સને ઠેકણે રહી જત અને હજારોનો ખર્ચ પાણીમાં જવા સાથે કૉન્ફરન્સના મંડપમાં ઘણાકોનાં માથાં ટૂટી જત અને કીર્તિને બદલે લુહાણા કોમના કપાળે અપકીર્તિની કાળી ટીલી જ ચોટત ! પરંતુ કેટલાક વિચારશીલ અને સહિષ્ણુ કચ્છી અગ્રેસરોએ બે ત્રણ દિવસ પર્યંત અગાધ પરિશ્રમ વેડીને પોતાના ભાઈઓને સમજાવ્યા અને તેઓ શાંત થયા ત્યારે જ કૉન્ફરન્સનું કાર્ય નિર્વહ સમાપ્ત થવાની આશા બંધાઈ. જ્યારે આ બનાવ બન્યો ત્યારે ભાગીરથીની આત્મકથામાં આવેલા લક્ષ્મીવલ્લભ તથા નાનજી કાકાના સંવાદમાં વિષય મારા સ્મૃતિપટમાં તાજે થઈને તરી આવ્યો અને તેથી મને એક સૂચના કરવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય જણાય છે. મારી તે સૂચના એ છે કે, જો આપણી સમસ્ત જ્ઞાતિમાં એકતા અને ઉન્નતિને પ્રસારવાનો જ આપણો ઉદ્દેશ હોય, તો આવી ઉચ્છ્રંખલતા તથા સંકુચિત બુદ્ધિને વ્યવહારમાં યોજવાથી સર્વ જ્ઞાતિબાંધવોએ સર્વથા દૂર અને દૂર રહેવાની જ આવશ્યકતા છે. જો આવા પ્રકારની ખાસાપીસી અને મિથ્યા કટાક્ષકૃતિ ચાલતી જ રહેશે, તો પછી આપણે આપણી એકતા તથા ઉન્નતિની આશા કદાપિ રાખવાની જ નથી. જો કચ્છીઓ હાલાઈઓને કે ઘોઘારી તથા હાલાઈઓ કચ્છીઓને પોતા કરતાં હલકા માને, તો એથી સ્વાભાવિક જ તિરસ્કારબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે અને જ્યાં તિરસ્કારબુદ્ધિનો નિવાસ હોય છે ત્યાં સ્નેહ તથા સંપૂર્ણ એકતાનો નિવાસ કદાપિ હોઈ શકતો જ નથી. જો અગ્નિ તથા જળનો એકત્ર નિવાસ સંભવે, તોજ તિરસ્કાર તથા સ્નેહનો એકત્ર નિવાસ સંભવી શકે, અન્યથા નહિ તે નહિ જ.

અસ્તુ: તે સમયના પ્રથમ લુહાણા કૉન્ફરન્સના બાહ્ય વિજય રંગને જોઈને મારી આંખો એટલી સીમા પર્યંત અંબર્ધ ગઈ હતી

કે, મારા મુખ્યમાથી પણ પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે આપણી એ કૉન્ફરન્સ વિશે વાહ વાહના ઉદ્ગારો નીકળી ગયા હતા. પરંતુ ત્યાર પછીના દશ વર્ષના કાળમાં મારે જે જે સ્થિતિઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું, તે તે સ્થિતિઓનો જ્યારે મેં વિચાર કર્યો ત્યારે મને એમજ જણાયું હતું કે કૉન્ફરન્સના પ્રતાપે કેવળ શિક્ષણનાં દ્વારો અમુક અંશે હુહાણાજાતિના વિદ્યાર્થીઓમાટે મુક્ત થયાં છે, બોર્ડિંગ-હાઉસિસ તથા ઍર્ફનેજેની સંખ્યા વધી છે અને બહુ જ અલ્પ સંખ્ય કુમારિકાઓ કન્યાશાળામાં જતી થઈ છે; પરંતુ આપણી જાતિની આંતરિક સુધારણા કરી પણ થઈ નથી અને રા. શ્રીયુત મુરારજીભાઈના ભાષણમાં કૉન્ફરન્સના જે અધિકારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તે અને તેટલા જ જે કૉન્ફરન્સના અધિકારો રહેશે, તો ભવિષ્યમાં હુહાણાજાતિની નવીન પ્રજા સુશિક્ષિત થવા છતાં પણ હુહાણાજાતિની આંતરિક અને આવશ્યકીય સુધારણા; જેના યોગે ભાવિ હુહાણા પ્રજા નીતિમંડિતા, ધર્મશીલા પરોપકારિણી, નિષ્પક્ષ-પાતવિલાસિની અને વિશુદ્ધચરિત્રા થઈ શકે તેવા પ્રકારની સત્ય સુધારણા થવાની આશા આકાશપુષ્પ સમાન છે. યોગ્ય પ્રસંગ આવતાં એ વિષયનું હું સપ્રમાણ વિવેચન કરીશ અને તે વેળાએ વાંચકો જાણી શકશે કે, મારા અભિપ્રાયમાં વ્યાવહારિક સત્ય કેટલા પરિમાણમાં સમાયલું છે; કારણ કે આદર્શવક્રત્વ અને વ્યાવહારિકતા એ બે સર્વથા એક બીજાથી ભિન્ન વિષય છે.

કૉન્ફરન્સથી એટલો લાભ તો અમને અવશ્ય મળ્યો કે, અમારી વિશાળ જાતિરૂપ ગંગાનો અથવા ત્રિવેણીસંગમ તીર્થસ્નાનનો અમને અલબ્ધ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો અને અમારાં નેત્રોની સફળતા થઈ. દિવસ વીતતાં વિલંબ થતો નથી એટલે કૉન્ફરન્સનો સમય પણ વીતી ગયો અને ત્યાર પછી જંગળારની આગબોટ ત્રણ ચાર દિવસમાં જ ઉપડવાની હોવાથી વૈકુંઠનાથ તથા સરસ્વતી આદિનો મારા પતિને તથા મને મુંબઈમાં જ કોઈ વ્યાપાર કરીને સ્થિર થઈ જવાનો આગ્રહ હોવા છતાં મારા પતિએ આભારપૂર્વક તેમના તે આગ્રહનો અસ્વીકાર કર્યો અને અમે જંગળાર જવામાટેની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. સત્તર અઢાર દિવસનો સમુદ્રપ્રવાસ કરવાનો હોવાથી કેવળ ભાતું તૈયાર કરવામાં જ બે દિવસ વીતી ગયા; પરંતુ કૃષ્ણ તથા સરસ્વતી સહાયતામાં હોવાથી મને વધારે પરિશ્રમ વેઠવો ન પડ્યો. કેટલીક

અપકવ સામગ્રી પણ અમોએ સાથે લેવાની વ્યવસ્થા કરી હતી; કારણ કે આગખોટમાં જે તખીયત સારી ન રહે તો ગરમ રસોઇ કરીને પણ જમી શકાય, એટલામાટે એવાં સાધનો સાથે રાખવાં જ પડે છે. એક પ્રાઇમસ્ટ સ્ટર્ પલ્લુ અમોએ ખરીદી લીધો અને મારા બાળકમાટે મેલિન્સ કુડની જે બાટલીઓ પણ લઇ લીધી. અંતે મુંબઇથી નીકળવાનો દિવસ આવીને ઉભો રહ્યો. અમોને આગખોટ સૂધી પહોંચાડવામાટે વૈકુંઠનાથ, સરસ્વતી, વિદ્યુ, કૃષ્ણા તેમજ પુરુષોત્તમ, ભાગીરથી અને ભાગીરથીનો ભાઇ આદિ સાત વ્યક્તિઓ આવી હતી. જ્યાં એકવાર હું તથા સરસ્વતી કૃષ્ણાને લેવામાટે ગઇ હતી તે એલાડ પીયરપરથીજ અમારે મજવામાં ખેસીને આગખોટપર જવાનું હતું; એટલે ત્યાં સૂધી ગાડીઓમાં જઇને અમો સર્વ મજવામાં ખેઠાં અને પોણા કલાકે આગખોટપર પહોંચ્યાં. એ આગખોટ એક જર્મન સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીની હતી અને તે કંપનીની એક બીજી મુગલ સ્ટીમ નેવીગેશન કંપની સાથે હરીદ્રાઇ ચાલતી હોવાથી જર્મન કંપનીવાળા ભાડું પણ બહુજ ઓછું લેતા હતા અને પેસેન્જરોની સગવડ પણ સારી સાચવતા હતા. સેકન્ડ ક્લાસ કૃબિનમાં તો વળી ઘણી જ સારી સગવડ હતી. અમો સેકન્ડ ક્લાસ પેસેન્જર હતાં. સ્ટીમર ચાલતી થઇ તે વેળાએ અમારાં નેત્રામાંથી તેમ જ અમને વળાવવા આવનાર સર્વ સ્ત્રીપુરુષોનાં નેત્રામાંથી અશ્રુની ધારાનું વહન થવા લાગ્યું. માયાનો પ્રભાવ એવો જ હોય છે. અંતે વિયોગ થયો અને પ્રતિક્ષણ અમો મુંબઇથી વધારે અને વધારે દૂર થવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૨૩ મું

બાબ્બનૌકાનો જલસમાધિ

અમારી બાબ્બનૌકા અથવા આગખોટ ચાર દિવસ સૂધી તો કાઇપણ પ્રકારના વિધન વિના જંગબારની દિશામાં ચાલતી રહી. બાબ્બનૌકામાંના એ સમુદ્રપ્રવાસમાં મને વળી નાના પ્રકારનાં મનુષ્યોનો તથા વિવિધ માનવ સ્વભાવનો એક પ્રકારનો સર્વથા નવીન અનુભવ મળવા લાગ્યો. મુંબઇથી જંગબાર જનારી સ્ટીમર ઇસ્ટ આફ્રિકા

ચર્ચને સાઉથ આફ્રિકા સૂધી જતી હોવાથી એ સ્ટીમરમાં ઇસ્ટ આફ્રિકા ઉપરાંત સાઉથ આફ્રિકા કિંવા ટ્રાન્સવાલ કે નાતાલનાં પેસેન્જરોની પણ સારી સંખ્યા હતી. લુહાણા, ભાટિયા, વાણિયા, લુહાર, સુતાર, મેમણ, ખોજ, નેટિવ ક્રિશ્ચિયન્સ, ગોવાનિસ અને યૂરોપીયન્સ આદિ નાનાદેશીય અને નાનાજાતીય લોકોનું સમુદ્રની સપાટીપર તરતું એ એક સાઈ જેવું ગ્રામ હોયતી ! એવોજ ભાસ વારં-વાર થયા કરતો હતો. કેટલાક પ્રવાસી તથા પ્રવાસિનીઓ એવાં તો આચારશીલ અને ધર્મિષ્ઠ હતાં કે જેમણે મુખ્યાસા, જંગમ્બાર અથવા સાઉથ આફ્રિકા સૂધી પહોંચે તેટલા પાણીના મોટામોટા પીપો સાથે ભરી લીધા હતા અને જેઓ કેવળ દૂધમાં બનાવેલા પદાર્થો વિના ખીન્નું કાંઈ પણ ખાતાં નહોતાં; તો વળી કેટલાક એવા પ્રવાસીઓ પણ હતા કે જેઓ હિન્દુ હોવા છતાં સ્ટીમરના વિદેશીય, વિજ્ઞાતીય, અને વિધર્મીય બટલરોના હાથનાં રાધેલાં નાના પ્રકારના આમિષ ભોજનનો આજકાલની ફેશન પ્રમાણે સ્ટીમરના ડાઈનિંગ રૂમમાં બેસી છરી કાંટાની મદદથી યથેચ્છ તથા નિઃસંકાય આસ્વાદ લેતા હતા અને મદિરાપાન તથા આમિષ ભોજનને વર્તમાન સુધારાનું એક મુખ્ય અંગ માનતા હતા. કેટલાક સાધારણ આચારને પાળનારા લોકો જોકે આમિષ ભોજન અથવા વિધર્મીય મનુષ્યોના રાધેલા અન્નનો સ્વીકાર કરતા નહોતા; પરંતુ તેઓ સ્ટીમરમાંની ટાંકીઓના પાણીનો ઉપયોગ કરવામાં, સ્ટીમરમાંના પાણીથી વીંશીવાળાને ત્યાંથી બજાર્યા, પૂરી અથવા દાળભાત લઈને ખાવામાં કે આગબોટના ચૂલાપર પોતાના હાથે ખીચડી કે દાળ ભાત રાંધીને આરોગવામાં ધર્મનો બાધ માનતા નહોતા. કેટલાકોને સમુદ્રનો પ્રવાસ બહુજ આનંદદાયક જણાતો હતો, તો વળી કેટલાકોને ઓકારી તથા ઉલ્ટી આવવાથી સમુદ્રનો પ્રવાસ ત્રાસદાયક તથા વિષતુલ્ય ભાસતો હતો. કેટલાંક સ્ત્રી પુરુષો ધનાઢ્ય હોવા છતાં જાણે કેમ બધી સંપત્તિ સ્વર્ગમાં પણ સાથે લઈ જવાની હોય ! તેમ ધારીને કંગાલ પ્રમાણે થઈ કલાસ પેસેન્જર તરીકે મુસાફરી કરતાં હતાં અને તેમનાં બાળકો અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો ભોગવતાં હતાં; તો વળી કેટલાક એવા મહાત્માઓ પણ હતા કે, જેઓ ‘ગામમાં ઘર નહિ અને સીમમાં ખેતર નહિ’ જેવી અવસ્થામાં હોવા છતાં પણ મોટા લૌહ પ્રમાણે સેકન્ડ ક્લાસમાં જહોજલાલીથી પ્રવાસ કરતા હતા. અર્થાત્ સ્ટીમરમાં એ વેળાએ

નાના પ્રકારના સ્વભાવોનું એક પ્રદર્શન ભરાયું હોયની ! તેવા જ ભાસ થયા કરતો હતો.

અસ્તુ: સ્ટીમરના પ્રવાસનો પાંચમો દિવસ પણ સમાપ્ત થયો અને સંખ્યાકાળ થતાં સૂધી કાંઈપણ પ્રકારની વર્ણવવા યોગ્ય બટના બની નહિ. રાત્રિનો આરંભ થયો અને સાડાસાત વાગ્યા એટલે ફર્સ્ટ ક્લાસ પેસેન્જરોના રાત્રિભોજનનો ધંડાનાદ થવા લાગ્યો; અર્થાત્ ફર્સ્ટ ક્લાસ તથા સેકન્ડ ક્લાસનાં પેસેન્જરો ડાઇનિંગ રૂમના મોટા ટેબલની આસપાસ ભોજન લેવામાટે પોતપોતાની કુરસીઓપર ગોઠવાઈ ગયાં. થર્ડ ક્લાસ પેસેન્જરોમાંનાં કેટલાંક ખાતાં હતાં. કેટલાંક પડ્યા હતાં અને કેટલાંક સૂવાની તૈયારી કરતાં હતાં તો વળી કેટલાંક પાનાં રમવામાં તથા ફોનોગ્રાફનાં ગાયનો સાંભળવામાં ગિલ્તાન હતાં; એટલામાં સ્ટીમરનો મોટો કેપ્ટન બહુજ ગભરાયલી સ્થિતિમાં ડાઇનિંગરૂમમાં આવ્યો અને તેણે ત્યાં જમવામાટે એકત્ર થયેલાં પ્રવાસી તથા પ્રવાસિનીઓને અતિશય શોકાતુર મુદ્રાથી જણાવ્યું કે: “ લેડીજ ઓન્ડ જેન્ટલમેન, મને જણાવતાં અતિશય ખેદ થાય છે કે, આપણી સ્ટીમરના તળિયામાં એક મોટું ગાબડું પડ્યું છે અને તેથી સ્ટીમરમાં એકદમ પાણી ભરાવા માંડ્યું છે. ગાબડાને બંધ કરવામાટેના અમો અમારાથી બનતા પ્રયત્નો કરીએ છીએ; પરંતુ જો અમારા તે પ્રયત્નો સફળ નહિ થાય અને ગાબડું નહિ પૂરાય, તો લગભગ દોઢથી બે કલાક જેટલા સમયમાં આપણી સ્ટીમર ડૂબી જશે; અર્થાત્ આપણે ભયમાં છીએ અને એટલામાટે સ્ટીમરના આઠ મછવાને પાણીમાં ઉતારવાની અમોએ તૈયારી કરી રાખી છે. પ્રથમ એ બોટોમાં સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને તેમના જીવનની સલામતીમાટે, જો એવોજ વખત આવશે, તો ઉતારવામાં આવશે અને જો જગ્યા બચશે, તો તેમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ તથા સેકન્ડ ક્લાસ પુરુષ પેસેન્જરોને ઉતારીશું અને બાકીનાં લોકોને લાઇફમેટ આપીશું. છતાં પણ એ સાધનો સઘળાં પેસેન્જરોને પૂરાં પડશે કે નહિ, એ એક પ્રશ્ન છે. પેસેન્જરોનાં જીવનને બચાવવામાટે અમારાથી બનશે તેટલા પ્રયત્નો તો અમે કરીશું; પણ તે છતાં મારી એવી પ્રાર્થના છે કે, આવા સંકટના સમયમાં પેસેન્જરોએ પણ પોતાના બચાવમાટે પોતે જ પરમેશ્વરની કરુણા માગવી, હિંમતને ન ત્યાગવી અને પોતાના જીવનને રક્ષવામાટે તૈયાર થઈ રહેવું ! ”

અમારી કૃષિન ડાઇનિંગ રૂમની પાસે જ હતી અને જે વેળાએ કૃષ્ટને આ શોકકારક સંવાદ સંભળાવ્યો તે વેળાએ મારા પતિ કૃષિનના દરવાજામાંજ ઉભેલા હતા એટલે એ ભયની વાર્તા અમારા જાણવામાં જો કે આવી હતી; તો પણ ત્યાંથી કૃષ્ટન પાછો અમારી કૃષિનના દરવાજા પર આવ્યો અને ભાંગી ટૂટી હિન્દુસ્તાની ભાષામાં અમને પણ તેણે એ વાર્તા જણાવી દીધી. સ્ટીમરમાંના બીજા અધિકારીઓએ ડેકપેસેન્જરોને પણ એ વાર્તા જણાવી દીધી હતી એટલે જોતજોતામાં આખી સ્ટીમરમાં શોક તથા કોલાહલનો પ્રસાર થઇ ગયો; કારણ કે, ઉપર આકાશ અને નીચે પાણી, રાત્રિનો સમય અને જીવનનાશની ધટિકા એ ત્રણે વિનાશક વસ્તુઓનું એ વેળાએ સંમેલન થયું હતું અને આ પ્રસંગમાં ધૈર્યશીલતાને અબાધ રાખવી, એ બહુ ધા ધણકોમાટે તો અશક્યજ હતું. સ્ટીમરના મોટા અધિકારીઓ તથા ખલાસીઓ સ્ટીમરને ડૂબતી બચાવવાના કાર્યમાં તલ્લીન થઇ ગયા હતા અને ગાબડું પડ્યું હતું તે સ્થાનને શોધવાના પ્રયત્ન પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા; પરંતુ તેમના એ પ્રયત્નોમાં તેમને યશ મળવાનો સંભવ દેખાતો નહોતો. પ્રયત્ન પંપદારા સ્ટીમરમાં ભરાયલા પાણીને બહાર કાઢવાનું કામ અખંડ ચાલુ હોવાથી કદાચિત્ સ્ટીમર ડૂબે તોપણ ત્રણ ચાર કલાક પછી જ ડૂબશે, એવો કૃષ્ટન તથા એન્જિનિયરનો નિશ્ચય હતો.

કૃષ્ટને સ્ટીમરમાંથી મછવામાં ઉતરવામાટેનો તથા લાઇફબોટ બાંધીને સમુદ્રમાં ફેદી પડવામાટેનો સર્વને ઑર્ડર સંભળાવેલો હોવાથી આપણા આર્યાવર્તની કામળહૃદયા કામિનીઓએ રોદનનો આરંભ કરી દીધો હતો અને કેટલાક તો પુરુષો પણ એવા હતા કે જેઓ તે સ્ત્રીઓની હિંમતને આશ્વાસક શબ્દોદ્વાર વધારવાને બદલે બાઇજ-બાઇ પ્રમાણે અશ્રુધારા વર્ષાવીને તેમની થોડી ધણી દબતાના દુર્ગને પણ તોડી પાડતા હતા. એવાં તો થોડાં જ સ્ત્રીપુરુષો હતાં કે જેઓ અખંડ દબતા તથા ધૈર્ય જળગી શક્યાં હતાં. ધન્ય છે મારા પતિ-દેવના હૃદયની દબતાને કે તેમણે મને માત્ર એટલાજ શબ્દો કહ્યા કે: “પ્રાણેશ્વરી, અત્યારે હવે આપણે આપણા પોતાના તથા આપણા બાળકના પ્રાણ બચાવવાના વિચાર વિના બીજા કોઇ પેશુ વિચારને આપણા હૃદયમાં સ્થાન આપવાનું નથી. જો તને અને આપણા બાળકને મછવામાં ઉતારવામાં આવે અને મને કદાચિત્ મછવામાં સ્થાન ન મળે, તો હું લાઇફબોટ પહેરીને સમુદ્રમાં ફેદી પડીશ અમે

મજવાનું દોરકું ઝાલી મજવાની પાસે જ રહીશ. જો કાંઈ ખીજી સ્ટીમર મળી જશે, તો તો આપણુ સર્વને તેઓ સ્ટીમરમાં લઈ લેશે અને નહિ તો પછી જે થાય તે ખરું. અત્યારે ઈશ્વર વિના આપણો ખીજો કાંઈ પણ આધાર નથી; ઈશ્વર વિના આપણો ખીજો કાંઈ પણ હિસારનાર નથી.”

મારા પતિના મુખમાંથી આ શબ્દો હજી તો નીકળતા હતા એટલામાં ખલાસીઓની એવી ખૂમ સાંભળઈ કે: “બાઈઓ અને બાઈઓ, તૈયાર થઈ જાઓ; કારણ કે, આગમોટમાં પાણી વધારે ભરાયું જાય છે અને આગમોટ પાણીમાં વધારે અને વધારે ઉંડી ઉતરતી જાય છે.” આ ખૂમ સાંભળતાં જ જે દાગીના હતા તે મેં મારા શરીરપર પહેરી લીધા અને મારા પતિએ નોટો, ગીની તથા રૂપિયા કમરપટાની કાથળીમાં નાખીને કમરપટાને કમરે બાંધી લીધો. ખીજો સર્વ સામાન તો મૂકીજ દેવો પડ્યો. અમો જ્યારે મજવામાં ઉતરવામાટે સીડી પાસે આવ્યાં, તે વેળાએ કેટલીક ગોરી તથા કાળી અમળાઓ મજવામાં ઉતરી ચૂકી હતી અને તેથી હું પણ મારા બાળક સહિત સીડીપરથી ઉતરીને મજવામાં પહોંચી ગઈ. સ્ટીમરમાં સ્ત્રીઓ તથા બાળકોની સંખ્યા અતિશય વધારે ન હોવાથી ત્રણ મજવા પણ પૂરા તેમનાથી ન ભરાયા અને તેથી ફર્સ્ટ ક્લાસ તથા સેકન્ડ ક્લાસના પુરુષોને પણ બાકીના મજવામાં ઉતારવામાં આવ્યા. મારા સદ્બાગ્યના યોગે મારા પતિને જે મજવામાં હું અને મારો બાળક ઉતર્યા હતાં તેજ મજવામાં જગ્યા મળી ગઈ અને તેથી અમો દંપતીનો વિયોગ ન થયો. થર્ડ ક્લાસ પેસેન્જરોની સંખ્યા વધારે હોવાથી બધા મજવા ભરાઈ ગયા છતાં પણ ઘણાક પેસેન્જરો સ્ટીમરપર રહી ગયા અને તેમને લાઈફબોટ પહેરાવીને સમુદ્રમાં ઉતારવામાં આવ્યા. તે લાઈફબોટવાળા મનુષ્યોનો કમરથી નીચેનો ભાગ પાણીની અંદરના ભાગમાં ડૂબી ગયો અને કમરથી ઉપરનો ભાગ બહાર રહેલો હતો અને તેથી જાણે સમુદ્રમાં મનુષ્યના આકારના મત્સ્યોજ તરતા હોયની! તેવોજ દેખાવ થઈ ગયો હતો. દરેક મજવામાં કેપ્ટને ચાર ચાર ખલાસી અથવા ખારવાને મજવાને ચલાવવામાટે ઉતાર્યા અને કેટલાક પ્રવાસી પુરુષોને પણ હમેસાં મારવાની સૂચના આપી દીધી. સ્ટીમરના મુખ્ય અધિકારીઓ લાઈફબોટ કમરે પહેરીને સ્ટીમરપરજ રહ્યા અને હવે પેસેન્જરોને સહીસલામત મજવામાં ઉતારી

દેવાના તથા લાઇફબેટ પહેરાવીને સમુદ્રમાં ઉતારી દેવાના કાર્યની સમાપ્તિ થયેલી હોવાથી સ્ટીમરને તેમણે મજવાથી દૂર ખસેડવાનો મત્ન કરવા માંડ્યો; કારણ કે જો સ્ટીમર ડૂબતી વખતે મજવા નિકટમાં હોય, તો કદાચિત્ સ્ટીમર ડૂબવાના વમળમાં સપડાઇને મજવા પણ ડૂબી જાય એવો સંભવ હતો. આ વેળાએ સ્ટીમરનો લગભગ એક હાથ જેટલોજ ભાગ પાણીની સપાટીથી ઉપર રહ્યો હતો અને આડીનો બધો ભાગ પાણીમાં ડૂબી ગયો હતો એટલે સ્ટીમરને ચલાવતાં બહુજ પરિશ્રમ પડતો હતો; તોપણ એક તરફથી સ્ટીમર બીજી દિશામાં ચાલતી હતી અને મજવાને હલેસાં મારીને વિરુદ્ધ દિશામાં ચલાવવામાં આવતાં હતાં તેથી વીસેક મિનિટમાં સ્ટીમર અને મજવા વચ્ચે અડધાથી પોણા માઇલ જેટલો અંતર પડી ગયો અને તેથી મજવા નિર્ભય થઈ ગયા. એ વેળાએ સ્ટીમર ડૂબું ડૂબું થઇ રહી હતી અને એકાદ બે મિનિટમાંજ સ્ટીમરની સપાટી અને સમુદ્રની સપાટી સમાન રેખામાં આવી જતાં ઉપરથી પણ સમુદ્રના જળ સ્ટીમરમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે સાથેજ એક પ્રકારના વિલક્ષણ ગર્જના સમાન નાદ સહિત તે અત્યંત પ્રકાંડ આબ્પનૌકાએ જલસમાધિ લઈ લીધો. ક્રેપ્ટન આદિ સ્ટીમરના એવા ભાગમાં ઉભેલા હતા કે સ્ટીમર ડૂબી ગઇ અને તેઓ ત્યાંજ તરતા જળની સપાટીપર રહી ગયા. તેમને નિર્ભય અવસ્થામાં જોઇને મજવામાંનાં સ્ત્રી પુરુષ પેસેન્જરોએ હર્ષદર્શક તાળીઓની ગર્જના કરી અને તેઓ નિકટમાં આવી ન લાગે ત્યાં સુધી મજવાને આગળ ચલાવવાના કાર્યને મુક્તવી રાખ્યું. ક્રેપ્ટન આદિ મોટા પંદરેક અધિકારીઓ મજવાની નજદીકમાં આવી લાગ્યા, પરંતુ મજવામાં ન બેસતાં તેઓ મજવાના દોરડાને ઝાલીને લાઇફબેટની સહાયતાથી તરતાજ મજવાની સાથે આગળ વધવા લાગ્યા. હવે વિચાર માત્ર એજ હતો કે, જો કોઈ આવતી જતી સ્ટીમર મળી જાય તો તો ઠીક, પણ જો તેમ ન થાય, તો મજવાને કઈ દિશામાં ચલાવવા અને ખાનપાન વિના બે દિવસ વીતી જાય, તો પછી શું કરવું? પરંતુ ખરી રીતે એ વિચાર નિરર્થક હતો; કારણ કે, હવે તો પરમાત્મા જે કાંઇ સહાયતા આપે, તેપરજ અમો સર્વના જીવનનો આધાર રહેલો હતો; એટલે કે, અમારો કોઇ પણ ઉપાય ચાલી શકે તેમ હતુંજ નહિ.

આવી અવસ્થામાં પણ બે દિવસ વીતી ગયા. મજવામાંનાં

મહિ, પુરુષ તથા બાળકોને અન્ન તથા જળના અભાવથી જે વિડંબના મોગવવી પડતી હતી, તેના કરતાં પણ લાઘવમેદ્દ બાંધીને સમુદ્રમાં પડેલા દુર્ભાગી પુરુષોની વિડંબના બહુજ વિશેષ હતી. એ ત્રણ નિર્બળ પ્રકૃતિના પુરુષો તો મરણશરણુ પણ થઈ ચૂક્યા હતા અને તેમની ઝીઝો ક્ષુધા તથા પિપાસાથી અચેતન અવસ્થામાં મજવામાં પડેલી હોવાથી તેમને તેમના સૌભાગ્યાધારોના સ્વર્ગવાસનું જ્ઞાન માત્ર પણ હતું નહિ. જ્યારે ત્રીજા દિવસનો સંધ્યાકાળ થયો તે વેળાએ દૂરથી એક સ્ટીમરના કૂવા-સ્તંભ-દેખાયા અને અમો રૂમાલોને હવામાં ફેરવીને મદદની માગણી કરવા લાગ્યાં; પણ એજ વેળાએ બનાવ એવો બન્યો કે, એક વિશાળકાય મગરમચ્છ તે સ્થાનમાં દષ્ટિગોચર થયો અને તેણે પ્રથમ તો પોતાના મુખમાં પાણી ભરીને તે મુખસ્થ પાણીને મજવાપર એવા તો બળથી ઉડાવવા માંડ્યું કે, તે બધું પાણી મજવામાં આવીને પડવા લાગ્યું. દૂબતી સ્ટીમરમાંથી અમો બચી શક્યા હતાં, પરંતુ હવે આ આપત્તિમાંથી બચી શકાશે કે નહિ, એની શંકાજ હતી. મગરે ત્રણ કે ચાર વાર એવી રીતે પાણી ઉડાડ્યું ત્યાં તો અમારો અડધો મજવો પાણીથી ભરાઈ ગયો અને અમને અમારા જીવનનો સંપૂર્ણ ભય થવા લાગ્યો. હજી અમને વિચાર કરવાનો વિશેષ અવકાશજ મળ્યો નહોતો એટલામાં તો તે મગરમચ્છ અમારા મજવા ભર્યો આગળ વધ્યો અને મજવાને એવા તો જોરથી ધક્કો માર્યો કે અમારો મજવો બીજા એ મજવા સાથે અથડાઈને ચૂરેચૂરા થઈ ગયો અને અમો સર્વ દૂબવાની સ્થિતિમાં આવી પડ્યાં. સારા ભાગ્યે દૂટલા મજવાના સહનો પોલ અમારા હાથમાં આવી ગયો અને મેં તથા મારા પતિએ તે પોલને પકડીને મડાગાંઠ વાળી લીધી. માત્ર એ વેળાએ અમારા બાળકને અમારાથી બચાવી ન શકાયો અને તે સમુદ્રમાં ક્યાં તણાઈ ગયો તથા તેની શી સ્થિતિ થઈ, એનું પણ અમને કંઈ જ્ઞાન રહ્યું નહિ. કેટલાંક મનુષ્યોને તો મગરમચ્છે સ્વાહા કરવાનો વ્યાપાર ચલાવ્યો અને તેના તે વ્યાપારને જોઈને અમો પણ અર્ધમૃત સમાન થઈ ગયાં. મગરમચ્છના આત્રાતથી ત્રણ મજવા દૂટ્યા હતા અને ત્રણ મજવામાંના લોકો પોતાના પ્રાણોને બચાવવામાટે ધણાજ દૂર નીકળી ગયા હતા; અધરામાં પૂરું રાત્રિના અંધકારનો પૂર્ણ અધિકાર વ્યાપી ગયો હતો એટલે તેઓ અમને બચાવવામાટે મજવાને પાછા ફેરવે અથવા અમને બચાવી શકે, એ સર્વથા અશ-

ક્ય હતું. માત્ર અમારાં સહભાગ્ય એટલાંજ કે, મગરમચ્છના મોઢામાંથી અમો પતિપત્ની બચી ગયાં. આખી રાત તો અમોએ જીવન તથા મરણના મધ્યમાંની સ્થિતિમાં વીતાડી, પરંતુ સારપછી અમારૂં થયું અને શું નહિ એનું અમો દંપતીને લેશ માત્ર પણ જ્ઞાન રહ્યું નહિ; કારણ કે, એક તો ત્રણ દિવસના અપવાસથી સ્વાભાવિકજ અશક્તિ આવી ગઈ હતી અને તેવામાં સમુદ્રના જળમાં આવી રીતે રહેવું પડ્યું એટલે અમો મૂર્ચ્છિત થવાથી અર્ધમૃત અવસ્થાને આધીન થઈ ગયાં હતાં.

પ્રકરણ ૨૪ મું અમો દમ્પતીનો ઉદ્ધાર

હું અને મારા પતિ જ્યારે શુદ્ધિમાં આવ્યાં અને સમુદ્રના અ-
ઘાધ જળમાંથી પરમાત્માએ અમારો ઉદ્ધાર કરીને અમારાં જીવનની
રક્ષા કરી હતી, એ જ્યારે અમારા જળજીવામાં આવ્યું, તે વેળાએ
અમો એક પ્રચંડ બાષ્પનૌકા અથવા સ્ટીમરની એક કૃબિનમાંની બે
ભિન્ન ભિન્ન શય્યાઓમાં પડેલાં હતાં, અમારાં શરીરોપર ઊનના
ઉષ્ણતાવર્ધક ઓઢવાના રગ્સ નાખવામાં આવ્યા હતા અને એક
યુરોપિયન પુરુષ તથા એક યુરોપિયન અબળા તેમજ બે ખલાસીઓ
મળીને ચાર મનુષ્યો અમારી સારવાર કરવામાટે ત્યાં બેઠાં હતાં. મારા
પતિએ તેમને, અમારો બચાવ કેવી રીતે થયો હતો, એ વિશે પ્રશ્ન
પૂછ્યો, પરંતુ અમારાં શરીરમાં અત્યંત નિર્બળતા હોવાથી યુરોપિયન
પુરુષે બાગી દૂટી હિન્દુસ્તાની બાષામાં મારા પતિને કહ્યું કે: “યે
બાટ હમ દુમકો પીછે સુનાયગા; અબી દુમારા બોડીમેં ટાકટ નહિ
હય, ઇસ લિયે દુમ જ્યાડા બોલનેકી ટકલીક મટ ઉઠાઓ ઓર
ચુપચાપ પડે રહો.” તેમના યોગ્ય ઉપચારો તથા તેમની સારામાં
સારી સારવારના પરિણામે અમો પતિપત્ની ત્રણ કે ચાર દિવસમાં
ખિલકુલ સાજાં નરવાં થઈ ગયાં અને જાણે અમો સમુદ્રમાં ફળ્યાંજ
નહોતાં અને અકસ્માત જેવું કંઈ બન્યુંજ નહોતું, એવોજ બહુધા
અમને લાગે થવા લાગ્યો. ખરેખર, જો એ અકસ્માતમાં અમારા
પ્રિય બાળકનો નાશ થયો ન હોત, તો અમો એ અકસ્માતને કહા-
ચિત્ત સહાને માટે બૂલી જાત; પરંતુ અમને અમારા પ્રાણાધિક પુત્રને
એ અકસ્માતના પરિણામે સહાનો વિયોગ થયેલો હોવાથી અમારાં

હૃદયમાં ખેદપૂર્વક વારંવાર એ અકસ્માતનું સ્મરણ થયા કરતું હતું અને તે સાથે અમારી સ્ટીમરનું જલસમાધિવેળાનું ભયંકર ચિત્ર અમારાં નેત્રા સમક્ષ આવીને ખડું થઈ જતું હતું. જ્યારે અમો પતિપત્નીની પ્રકૃતિ સર્વથા સુધરી ગઈ અને ભયની કશી પણ શંકા ન રહી એટલે પછી તે યુરોપિયન પુરુષ તથા સ્ત્રીએ અમારા ઉદ્ધારની જે કથા અમને સંભળાવી તે કથાનો સારાંશ આ પ્રમાણેનો હતો:—

અમો મજવાના જે દ્વેટેલા પોલને મડાગાંઠ વાળીને બાંધી રહ્યાં હતાં, તે પોલ સમુદ્રમાં આમ તેમ ઉછળતો ચાલ્યો જતો હતો એટલામાં રંગૂનથી ઇસ્ટ આફ્રિકા તથા દક્ષિણ આફ્રિકા જવામાટે નીકળેલી બ્રિટિશ ઇન્ડિયા નેવીગેશન કંપનીની એક સ્ટીમર ત્યાંથી પસાર થઈ અને અમારા સદ્બહાગ્યયોગે તે સમય દિવસનો હોવાથી તથા સ્ટીમરનો કંપ્ટન પોતે સ્ટીમરના મધ્ય ભાગમાંના ઊંચા કોરેમાં પોતાની મડમ સાથે દુર્બીનથી સમુદ્રનું અવલોકન કરતો ઉભેલો હોવાથી તેણે સ્ટીમરને ઉભી રખાવી અને એક મજબો ઉતરાવી ચાર કે પાંચ ખલાસીઓને અમારા ઉદ્ધારમાટે એવી આગ્રા આપીને મોકલ્યા કે: “જો એ મનુષ્યો જીવતાં હોય, તો મજવામાં નાખીને તેમને સ્ટીમરપર લાવો અને જો મરી ગયેલાં હોય તો પછી લાવવાની આવશ્યકતા નથી.” ઇશ્વરની કૃપાથી અદ્યાપિ અમારા પ્રાણુપક્ષી અમારા શરીરપિંજરને ત્યાગીને ઉડી ગયા નહોતા અને તેથી તે ખલાસીઓ અમોને અર્ધમૃત અવસ્થામાં સ્ટીમરપર લઈ આવ્યા. ત્યાં તે કંપ્ટન તથા તેની માયાળુ મડમે અમારી યોગ્ય સારવાર કરીને તથા સ્ટીમરના ડોક્ટરદ્વારા અમારો યોગ્ય ઉપચાર કરાવીને અમારા પ્રાણુ બચાવ્યા અને ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં અગાધ પુણ્યના ભાગી થવાના ભાગ્યને તેમણે પ્રાપ્ત કરી લીધું. અમો દંપતીએ પૂર્ણ આરોગ્ય મેળવ્યા પછી કંપ્ટન તથા તેની પત્નીનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માન્યો અને તેમના શિરપર અનેક પ્રકારના આશીર્વાદોની વૃષ્ટિ વર્ષાવી. અમો જંગબાર જવાનાં હતાં અને તેવામાં અમારી સ્ટીમરને અકસ્માત થયો હતો એ વાત્તાં જ્યારે કંપ્ટનના જાણુવામાં આવી એટલે તે અમને આત્મવાસન આપતો પુનઃ કહેવા લાગ્યો કે:—

“વેલ; હમ દુમકો કલ ફજરમેં જંગબારકે કિનારે પર ઉતાર દેગા; કયોં કે, હમારા જહાજ જંગબાર કે ખંદરમેં હી એન્કર કરેગા યાની ખડા રહેગા. દુમ ડોનો ખડા નસીખડાર હય, જંગબાર કે જહાજમેં હી આ ગયા હય!”

અહીં જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે, મેં મારા શરીરપર જે ધરણું પહેરી લીધું હતું, તે સમુદ્રના પાણીથી જે કે કાંઈક ઝાંખા પડી ગયાં હતાં, પરંતુ તેમાંનું એક પણ ધરણું ગયું નહોતું અને મારા પતિએ જે પોલા પટાને તેમાં નોટા, ગીની તથા રૂપિયા ભરીને પોતાની કમ્બરે બાંધી લીધો હતો તે પણ જેમનો તેમજ હતો એટલે અમોને બચાવનાર કુષ્ટનના ઝગણથી કેટલેક અંશે મુક્ત થવામાટે મારા પતિએ સાત ગીનીઓ તે કુષ્ટનને આપવા માંડી, પણ તે ઉદાર હૃદયના અને દયાળુ કુષ્ટને અમારી તે ભેટનો એમ કહીને અસ્વીકાર કર્યો કે: “ તમોને અમોએ સમુદ્રમાંથી બચાવ્યાં છે, એ અમોએ અમારું કર્તવ્યજ બજાવ્યું છે; કાંઈ તમારાપર કે બીજા કોઈપર ઉપકાર કર્યો નથી. સમુદ્રમાં દૂષતા મનુષ્યોને, જે તેઓ અમારા જોવામાં આવે, તો કાંઈ પણ રીતે અને કાંઈ પણ જોખમે બચાવવાને અમો ડ્યુટી બાઉન્ડ છીએ અને એના બદલામાં અમો કાંઈ પણ લેતા નથી. તમોને બચાવવાથી અમને અમારી સ્ટીમ નેવીએશન કંપનીના માનિકો તથા આપણી નામદાર બ્રિટિશ સરકાર તરફથી જે શાખાશી મળશે તેજ અમારામાટે બસ છે. માત્ર તમારે મારી ચોપડીમાં એ વિશેનો ટુકડો લેખ લખી આપવો પડશે; કારણ કે, એ લેખ અમારે સરકારી ઑફિસમાં રજૂ કરવો પડે છે. ” મારા પતિએ તેની ચોપડીમાં તેની ઇચ્છા પ્રમાણે લખી આપ્યું અને કુષ્ટને અમારી સાથે જે સદ્વર્તન રાખ્યું હતું તેનો પણ સંપૂર્ણ ઉલ્લેખ કર્યો. અમારી પાસે પૈસા હોવાથી કુષ્ટને માત્ર સ્ટીમરે જે છેલ્લું બંદર છોડ્યું હતું ત્યાંથી જંગબાર સૂંધીના પ્રવાસનું સેકન્ડ ક્લાસ બાકું કાયદાસર અમારી પાસેથી લીધું અને તેમાટેની છાપેલી પહોંચ અમને લખી આપી. જે અમારી પાસે સાધનો ન હોત, તો તે બાકું પણ લેત નહિ; કારણ કે, એવા સમયમાં બાકું લેવાનો સ્ટીમરવાળાઓનો સખ્ત કાયદો નથી અને જે તેવો કાયદો રાખવામાં આવે, તો કુષ્ટનોથી કદાચિત આવો પરોપકાર કરી પણ ન શકાય અથવા તો પોતાના ખીસામાંથીજ બાકું આપવું પડે.

સ્ટીમરમાં ઉચ્ચ જાતિના હિન્દુ પ્રવાસી તથા પ્રવાસિનીઓની સંખ્યા અતિશય અદ્ય હોવાથી અને બ્રાહ્મણની વીસીનો પણ અ.

ભાવ હોવાથી તેમજ ગોવાનિસ કિમિયન ખટલરના હાથનું રંધિલું અન્ન ખાવાની અમારી ઇચ્છા ન હોવાથી કુપ્ટને અમને કાચા ચોખા, દાળ અને ખટાટા ઇત્યાદિ રસોઇનાં સાધનો તથા પ્રાઇમસ ચૂલો અને વાસણો ઇત્યાદિનો ખદોબસ્ત કરી આપ્યો અને તેથી અમારા ખાનપાનમાં કોઇ પણ પ્રકારની હરકત આવી નહિ. અમારી સ્ટીમર ખીજે દિવસે સવારમાં જંગખાર પહોંચવાની વકી હતી, પણ તેટલામાં એન્જિનમાં કાંઈક ખોટપો થઇ જવાથી અને તેને સુધારવામાં ફેટલોક સમય નીકળી જવાથી અમે ખીજે દિવસે સવારમાં જંગખાર પહોંચવાને બદલે મધ્યાહ્ન પછી બે વાગે ત્યાં પહોંચ્યાં, એટલે કે, બપોરપછી બે વાગે અમારી સ્ટીમરે જંગખારના બંદરમાં નાંગર નાખ્યું.

સ્ટીમરની વાટ જોઇને ઉભેલા મજવા સ્ટીમરનું લંગર ઉતરતાંજ સ્ટીમરની અડોઅડ આવી ગયા અને તે મજવાના હબ્બી ખલાસીઓ જેમ વાંદરાં ઝાડપર ચઢી જાય છે તેવી રીતે સ્ટીમરપર ચઢી આવ્યા અને જે પ્રવાસીઓ ત્યાં ઉતરવાનાં હતાં તેમના સામાનને હુકમા હુકમ ઉપાડીને મજવામાં ફેંકવા મંડી ગયા. અન્ય પ્રવાસીઓને ઉતરતાં જોઇને અમે પણ ઉતરવાની ઉતાવળ કરવા લાગ્યાં, પણ એટલામાં કુપ્ટને આવીને અમને જણાવ્યું કે: “તમે ઉતરવાની ઉતાવળ કરશો નહિ; કારણ કે, મારે તમને પ્રથમ કિનારાપર પોર્ટ ઓફિસર આગળ રજૂ કરવાં પડશે અને ત્યાં તમારી સ્ટીમર ફવી રીતે ડૂબી હતી એનો રિપોર્ટ લખાવ્યા પછીજ તમે તમારા સ્થાને જઇ શકશો. હું સ્ટીમરનો મજવો ઉતરાવું છું એટલે તેમાં બેસીને આપણે સાથેજ કિનારાપર જઈશું. બનતાં સૂધી ત્યાં હું તમને વધારે વાર ખોટી કરીશ નહિ. ” કુપ્ટનની આવી આજ્ઞા થવાથી અમે ત્યાં રોકાઈ રહ્યાં.

કુપ્ટન જ્યારે જ્યારે પણ અમારી સાથે વાર્તાલાપ કરતો હતો ત્યારે તેનો તે વાર્તાલાપ ભાંગીટૂટી હિન્દુસ્તાની ભાષામાં જ થતો હતો, પરંતુ વારંવાર તેની તે ભગ્ન હિન્દુસ્તાની ભાષા આપવાનું મેં ઉચિત ધાર્યું નથી; માત્ર એકાદ બે નમૂના આપ્યા છે અને બાકીનો સારાંશ ગુજરાતીમાં એટલામાટે આપ્યો છે કે વાંચકોને કંટાળો ન આવે.

જ્યારે અમે કુપ્ટન અને તેની મડમ સાથે જંગખારના કિનારાપર ફરટમ્સ ઓફિસમાં આવ્યાં તે વેળાએ લગભગ સાડા ચાર વાગવા આવ્યા હતા. પોર્ટ ઓફિસર પણ ત્યાંજ હાજર હતો એટલે કુપ્ટનના

રહેવાથી અમારી સ્ટીમરના જલસમાધિની ધટના વિશે જે કાંઈ પૂછવાનું હતું તે તેણે સત્વરજ અમને પૂછી લીધું અને જંગબારમાંના અમારા ઝેડસની નોંધ કરી લઈને અમને જવામાટેની રજા આપી દીધી. અમારા મજવાથી આગળ પહોંચેલા મજવામાંના પ્રવાસીઓ અમારા બચાવની વાર્તા તો જાણતા હતા એટલે તેમના મુખથી કિનારાપરના કેટલાક લોકોએ અમારી સ્ટીમર ડૂબી જવાની વાર્તા જાણી લીધી હતી અને તેથી તે વિશે વધારે હકીકત અમારા મુખથી જાણવામાટે તેમાંના કેટલાક આપણા દેશના લોકો કસ્ટમ્સ ઓફિસના દરવાજા બહાર અમારા નીકળવાની વાટ જોતા ઉભા હતા. એક બે મનુષ્યોને તો મારા પતિએ તેમના પ્રશ્નોનાં ઉચિત ઉત્તરો આપ્યાં; પરંતુ પૂછનારાની સંખ્યા વધવા લાગી એટલે પછી મારા પતિએ ટુંકામાં પતાવીને કહ્યું કે: “ જે કાંઈ રહેવાનું હતું તે મેં આ બે ગૃહસ્થોને કહી દીધું છે એટલે એમની પાસેથી તમે જે કાંઈ જાણવાનું હોય તે જાણી શકશો અને મારા મુખથીજ વિશેષ વૃત્તાંત સાંભળવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો કૃપા કરીને આવતી કાલે મારા મામા ખેરાજ ભીમજીને ઘેર પધારજો, એટલે ત્યાં નીરાંતે આપણે વાતચીત કરીશું; કારણ કે, એક તો અમો માંડ માંડ બચીને ઇશ્વરની કૃપાથીજ અહીં પહોંચ્યા છીએ, અમારાં શરીરો અશક્ત થયેલા હોવાથી વધારેવાર ઉભા રહેવાની પણ અમારામાં શક્તિ નથી અને વળી રાત્રિનો સમય પણ નિકટમાં આવતો જાય છે એટલામાટે અત્યારે ક્ષમા કરો, તો આપનો મોટો ઉપકાર! ” મારા પતિના આ ઉત્તરથી ત્યાં એકત્ર થયેલા લોકો ધીમે ધીમે વિખરાવા લાગ્યા અને એક ગૃહસ્થને અમારા ભોમિયા તરીકે સાથે લઈ ભાડાની એક ગાડી કરીને અમો અમારા મામાજીને ઘેર નિવિંદન પહોંચી ગયાં. મારા મામાજીને અમોએ મુખ્યથી સ્ટીમરમાં બેસતી વેળાએ તાર કરેલો હોવાથી તેઓ મારી મામીજી સાથે અમારા વિશેજ કાંઈક વાતચીત કરી રહ્યા હતા એટલામાં તો અમો ત્યાં જઈ પહોંચ્યાં અને અમને જોતાંની સાથેજ તેઓ બોલી ઉઠ્યા કે: “ લીલાધર, તારી અને મારી આ ભાણેજ વહની આવરદા તો પૂરાં સો વર્ષની હોય એમજ જણાય છે; કારણ કે, અમો અત્યારે તમારી જ વાત કરતાં હતાં અને એટલામાં તો તમે પોતે જ આવીને હાજર થઈ ગયાં. અસ્તુ ઇશ્વર તમને જીવતાં રાખે અને સો વર્ષથી પણ વધારે આયુષ્ય

આપે ! પણ બાઇ લીલાધર, તમેએ તો તારમાં એમ જણાવ્યું હતું કે તમે ત્યાંથી જર્મન કંપનીની સ્ટીમરમાં રવાના થયાં છો અને આજે તો રંગૂનથી બ્રિટિશ કંપનીની સ્ટીમર આવી છે તો એમ થવાનું કારણ શું છે અને તમારી સાથે કાંઈ સામાન પણ કેમ નથી દેખાતો વાર ?”

પોતાના મામાના એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મારા પાતએ ધરમાં બેઠા પછી અમારી સ્ટીમરના અકસ્માત તથા જલસમાધિનો, તે સાથે અમારો સામાન ડૂબી જવાનો, અમારા પ્રાણાધિક પુત્રના નાશનો તથા બ્રિટિશ કંપનીની સ્ટીમરદ્વારા પ્રાણના ભયમાંથી અમારા ઉદ્ધારનો સાક્ષાત્ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો અને તે સાંભળીને મારાં મામાજી તથા મામીજીનાં નેત્રોમાંથી શોક તથા હર્ષનાં અશ્રુઓનો પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. તે વૃદ્ધ વડિલો અમને આશ્વાસન આપતાં કહેવા લાગ્યા કે:—

“ બાઈ લીલાધર, અહીં આવતાં મધ્ય સમુદ્રમાં તમારાં શિર-પર આવું સંકટ આવી પડ્યું અને તમારા પ્રિય પુત્રને તમે સદાને માટે ખોઈ બેઠાં એ વાત્તાં સાંભળીને અમારા હૃદયમાં અનિવાર્ય શોક થાય છે; પરંતુ ‘ ઇશ્વર જે કાંઈ પણ કરે છે તે આપણા સારા-સારજ કરે છે, એ માન્યતાનો વિચાર કરતાં તો એમજ જણાય છે કે, શ્રીનું દુઃખ શો ગયું છે અને પરમેશ્વરે જે કાંઈ કર્યું છે તે તમે ધણી ધણીઆણીના સારાસારજ કર્યું છે; એટલે કે, તે કૃપાળુ પરમેશ્વરે તમે બન્નેને મરણના મુખમાંથી બચાવ્યાં છે અને સુખરૂપ અહીં પહોંચાડ્યાં છે એટલે હવે તમે જીવતાં છો તો છોકરાં તો બચાવ્યં થશે. અર્થાત્ પરમેશ્વરની આ વિલક્ષણ લીલાનો સારો અર્થ લઈને હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારનો શોક કરશો નહિ અને શાંતિને ત્યાગશો નહિ; એ તો સંસારનું ચક્ર એમજ ચાલ્યા કરે છે. અમને આટલી અવસ્થા થવા છતાં ઇશ્વરે સંતાનસુખની ઝાંખી માત્ર પણ કરાવી નથી તેથી શું અમારે મરી જવું ? તમે તો હજી નાનાં બાળ છો એટલે તમારે તો આશાનો ત્યાગ કરવોજ નહિ; કારણ કે, નિરાશાના સમયમાં આશાજ નિરાશ મનુષ્યનું જીવન હોય છે. અહીં હવે તમને કોઈપણ પ્રકારની અડચણ આવવાની નથી અને તમારી સર્વ આશાઓ ઇશ્વરની કૃપાથી ફળીભૂત થશે. ”

અમે સુખર્ષથી જે જર્મન કંપનીની સ્ટીમરમાં રવાના થયાં હતાં, તે સ્ટીમરનો જંગબારમાં આવી પહોંચવાનો સમય થઈ જવા છતાં તે સ્ટીમર ન આવવાથી કેટલોક ગભરાટ તો આગળથી જ

ફેલાયલો હતો અને તેવામાં અમારા મુખથી તે સ્ટીમર ડૂબી જવાના સમાચાર ગામમાં ફેલાતાં જે લોકોનાં સગાં બહાલાં કે મિત્ર કિંવા ઓળખીતાં તે સ્ટીમરમાં આવવાનાં હતાં તે લોકોનાં ગૃહોમાં તેમનાં તે બંધુજનોના અકાળ મરણની વાર્તા સાંભળીને રડાકૂટનો આ-રંભ થઇ ગયો અને બીજા દિવસના પ્રભાતથી તે સંખ્યાકાળ પર્યંત અમારે ઘેર ઉપરા સાપરી એ સમાચાર પૂછવામાટે એટલા બધા સ્ત્રી અને પુરુષો આવતાં રહ્યાં કે, અમને જમવામાટે ઊઠવા જેટલો સમય પણ ઘણીજ મુશ્કેલીથી મળી શક્યો. સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલાં મનુષ્યોનાં એ સગાં બહાલાંના આકન્દથી અમારાં હૃદયો પણ વિદીર્ણ થતાં હતાં; કારણ કે તે ડૂબી ગયેલાં મનુષ્યોમાંના કેટલાક તરુણો પરણીને તરતજ કમાણી કરવામાટે આફ્રિકા આવવાને નીકળ્યા હતા અને આશા ભર્યાંજ આ સંસારને ત્યાગી ગયા હતા; કેટલીક તરુણી સ્ત્રીઓ પર-ણીને તરત આફ્રિકા ગયેલા પોતાના પતિઓને મળી સંસારમુખની ઉછળતી અભિલાષાથી જંગળાર આવતી હતી, પણ તેમની તે અભિ-લાષાના તંતુને યમરાજે અચાનક તોડી નાખ્યો હતો; કેટલાક જનો જંગળારમાંના પોતાના રોગગ્રસ્ત આપ્તોને પાછા ઘેર લઈ જવામાટે આવતા હતા અને વચ્ચે તેઓજ કાળના ગ્રાસ થઇ ગયા હતા તેમજ કેટલાક લોકો કેવળ આફ્રિકા જોવામાટે અને પ્રવાસના આનંદને ભોગવવામાટેજ નીકળ્યા હતા; પણ યમરાજની ઇચ્છાથી તેમને આફ્રિ-કાને બહુલે અકાળ સ્વર્ગનો પ્રવાસજ કરવો પડ્યો હતો. અર્થાત્ કાળ સમક્ષ કાંઇનું પણ બળ ચાલતું ન હોવાથી અને ઇશ્વરની ઇચ્છાને અન્યથા કરવાની કાંઇ પણ મનુષ્યમાં શક્તિ ન હોવાથી આવી ઘટ-નાઓ વિશે કાંઇ ગમે તેવો અને ગમે તેટલો શોક કરે, ગમે તો પોતે આત્મહત્યા કરીને પોતાના જીવનનો પણ અંત લાવી નાખે, તો પણ તેનું કાંઇ પણ પરિણામ થઈ શકતું નથી, એ સત્ય તરવના વિચારથી અમોએ અમારા શોકને ઘટાડીને સંસારનાં અન્ય કર્તવ્યોમાં મન પરાવી હૃદયમાં શાંતિને લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો અને જેમ જેમ દિવસો વીતવા લાગ્યા તેમ તેમ અમને અમારા એ પ્રયત્નમાં વધારે અને વધારે યશ મળવા લાગ્યો; કારણ કે, શોકનિવૃત્તિનો રામચાણ ઉપચાર કેવળ સમય અથવા કાળજ છે.

પ્રકરણ ૨૫ મું

જંગબાર

જે દેશને અંગ્રેજ લોકો Zanzibar (જંગબાર) ના નામથી ઓળખે છે, તેને આપણા તે દેશમાં ગયેલા ભારતવાસીઓ 'જંગબાર' કહે છે. એ નામ અરબી ભાષાના જૂંજ અને બંદર એ બે શબ્દોના સંયોગથી બનેલું છે અને એનો અરબી ભાષામાં 'સમુદ્રપર રાજ્ય કરનાર' એ પ્રમાણેનો અર્થ થાય છે. અર્થાત્ અરબી ભાષાનું એ નામજ સૂચવે છે કે, એ પ્રદેશમાં સર્વથી પ્રથમ અરબ લોકોએ જન્મને એનો નામકરણસંસ્કાર કર્યો હતો. અરબો પછી ત્યાં જનાર કુચ્છ પ્રદેશના નિવાસી ભારતવાસીઓ હતા; પરંતુ તેમના ઉદ્દેશ્ય પૂર્વે ત્યાંના પ્રદેશની કેટલીક માહિતી આપવાની આવશ્યકતા છે અને ત્યારપછી હું જંગબાર તથા ભારતવાસીઓના પરસ્પર સંબંધનો તેમજ ભારતવાસીઓએ કરેલી એક અપૂર્વ મૂર્ખતાનો પણ ઉદ્દેશ્ય કરીશ.

મુંબઈથી જંગબાર જવામાટે નીકળેલી સ્ટીમર ત્યાં વહેલામાં વહેલી બાર કે પંદર દિવસે અને મોડામાં મોડી સત્તરથી અઠાર દિવસે પહોંચી જાય છે. જંગબાર જવામાટેની સ્ટીમરો કાઠિયાવાડના પોરબંદર નામક બંદરને ધરતી જાય છે અથવા કરાચીથી પણ સ્વતંત્ર સ્ટીમર ધણીકવાર ઉપડે છે. ભારતવર્ષના હિન્દુ, મુસલમાન તથા અન્યાન્ય જાતિનાં પ્રવાસિજનોવડે ભરેલી સ્ટીમરો જંગબારથી મહિનામાં બેવાર અહીં આવે છે અને બેવાર ત્યાં જાય છે. સર્વ લોકો સ્ટીમરમાં બેસતી વેળાએ સર્વ આવશ્યકીય વસ્તુઓ પોતાની સાથે લઈ લે છે અને સ્ટીમરના ભોઠાના ચૂસાપર પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વ પ્રકારની રસોઈ બનાવી લે છે. સ્ટીમરમાં લગભગ પંદર દિવસનો સમય ગાળવાનો હોવાથી તેટલા હિસાબ પ્રમાણે પ્રવાસીઓ લોટ, ચોખા, ઘી તથા બટાટા આદિ વસ્તુઓ પોતા સાથે રાખે છે અને તેથી માર્ગમાં તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ ન થતાં તેઓ ખાઈપીને આનંદથી સ્ટીમરમાંના પોતાનાં સમયને વીતાડી દે છે. પરંતુ જેઓ સ્પર્શસ્પર્શના બંધનથી અત્યંત જકડાયેલા હોય છે અને સ્ટીમરમાંના ચૂસાપર રાંધવાના કાર્યને અધર્મ કૃત્ય તરીકે

માને છે, તેઓ દૂધના બનાવેલાં મિષ્ટાન્નોના આહારથીજ પોતાનો નિર્વાહ કર્યા કરે છે. સ્ટીમરવાળાઓ બાળવામાટે કાયલા અને પીવામાટે મીઠું પાણી એ બે વસ્તુઓજ પ્રવાસીઓને પૂરી પાડે છે અને સ્નાન તથા ઘોવા આદિનું કાર્ય સમુદ્રના ખારા પાણીથીજ ચલાવવું પડે છે. આ વાર્તા અહીં જણાવવાનું કારણ એટલુંજ છે કે, હવે સમુદ્રપારના દેશોમાં જતી વેળાએ હિન્દુઓને પ્રવાસમાં કંઈ પણ સંકટ બહુધા ભોગવવું પડતું નથી અને તેથી જો તેઓ ધારે તો ગમે તે દૂરના દેશમાં જઈને સરળતાથી પોતાની ઉન્નતિના ઉદ્દ્યોગને આરંભી શકે તેમ છે. સ્ટીમરમાં એક હોટેલ પણ હોય છે અને તેમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ તથા સેકન્ડ ક્લાસના પેસેન્જરો તેમજ બીજાઓ પણ નિયમ પ્રમાણે પૈસા આપી ને, જો ધર્મનો ખાધ ન આવતો હોય તો, ઉત્તમ ભોજનથી ક્ષુધાને શાંત કરી શકે છે. પરંતુ આપણા ધર્મપ્રિય હિન્દુઓમાં એ વિલાયતી હોટેલનો લાભ લેનારા પ્રવાસીઓ બહુજ અલ્પ સંખ્યામાં હોય છે, એ અહીં નવેસરથી જણાવવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, તેઓ બહુધા પોતાના હાથેજ રંધીને ખાય છે અથવા તો સ્ટીમરમાં જો આહારની વીસી હોય છે, તો તે વીસીવાળા પાસેથી રંધાવી લે છે કિંવા તેના બજાર્યા પૂરીપરજ ચલાવ્યા કરે છે. હિન્દુઓની અધિક સંખ્યા સમુદ્ર પ્રવાસમાં પણ કંઈ સહીને પોતાના ધર્માચારને જાળવી રાખે છે, એ માટે અવશ્ય તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

થર્ડ ક્લાસના પ્રવાસીઓ એટલે કે ડેક પેસેન્જરોને મુબઈથી જંગળાર સૂધીના ભાડા તરીકે પચીસથી પાંત્રીસ રૂપિયા આપવા પડે છે; અને જૂદી જૂદી સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીઓના ભાડામાં થોડી ઘણી વધઘટ હોવાથી સ્ટીમરનું ભાડું રેલ્વેના ભાડા પ્રમાણે નિશ્ચિત હોતું નથી. પ્રવાસનું સંતોષકારક કારણ દર્શાવતાં મુબઈમાંથી જંગળાર જનારી સ્ટીમરની ટિકિટ તરત મળી જાય છે; દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસીઓ પ્રમાણે પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રવાસીઓને ટિકિટ મેળવવામાટે અધિક વિડંબના ભોગવવી પડતી નથી.

જંગળારનો ટાપૂ બ્રમખ્યરેષા (Equator)થી કંઈક નીચાણમાં છે અને તેની લંબાઈ બહુધા ૬૦ માઇલની તથા પહોળાઈ ૪૦ માઇલની છે. એની આસપાસ બીજા એક એક અને અડધા અડધા માઇલના અનેક ટાપૂઓ વર્તમાન છે. ત્યાંની પ્રાકૃતિક શોભા

બહુજ આકર્ષક તથા અપૂર્વ છે. જે વેળાયે આપણા દેશમાં શિયાળો હોય છે, તે વેળાયે જંગખારમાં ઉષ્ણતાનું પ્રાપ્ત્ય વધવા માંડે છે; ત્યાં શરદી બહુજ ઓછી અને જળવૃષ્ટિ ઘણીજ વધારે થાય છે. ત્યાંની ઉષ્ણતા ભારતવર્ષમાંની ચૈત્ર તથા વૈશાખ માસની ઉષ્ણતા કરતાં વધારે હોતી નથી; પરંતુ ત્યાંની ગરમીની તાંસીરને બહુ ગરમ માનવામાં આવે છે. ત્યાંની સરકારને ઘણીજ સારી પેદાશ થયા કરે છે. આખા ટાપૂમાં લવંગનાં વૃક્ષોનો અત્યંત ઘાટો વિસ્તાર જેવામાં આવે છે અને તેમનાં પાંદડાંના સુગંધથી લોકોનાં મસ્તિષ્ક તર થઈ જાય છે. પ્રતિવર્ષ ઓછામાં ઓછા બે કરોડ રૂપિયાની કીમતનાં લવંગ ત્યાંથી બીજા દેશોમાં (મુખ્યતઃ યુરોપમાં) જાય છે. એ લવંગ ઉપરાંત જાયફળ, સોપારી, જાત જાતનાં લીંબુ, મોટી કેરી, નાળીયેર અને કેળાં આદિ વસ્તુઓ પણ ત્યાં વિપુલ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં જે કે અન્ન પણ પાકી શકે તેમ છે, છતાં કોઈ ખેતી કરતું નથી; કારણ કે, ઘણી ખરી ભૂમિ લવંગનાં વૃક્ષોથીજ રોકાઈ ગયેલી છે. એની ઉર્વરાશક્તિ આદિનો વિચાર કરીને જે આપણે એક વાક્યમાંજ એમ કહીએ કે, ભારતમહાસાગરના મધ્યમાં પરમેશ્વરે જંગખારરૂપ એક પ્રાકૃતિક વાટિકાજ ઉત્પન્ન કરી છે, તો આપણું તે કથન અતિ-શયોકિતરૂપ તો નહિજ કહેવાય.

બસેં કિંવા ત્રણસેં વર્ષ પૂર્વે જંગખાર ટાપૂ પોર્ટુગીજોના અધિકારમાં આવ્યો હતો, પણ પછીથી જ્યારે તેમનો ત્યાંથી હાસ થવા લાગ્યો અને તેઓ એ ટાપૂને સંભાળી ન શક્યા એટલે પછી ત્યાં અરબસ્તાનના એક અમીરનો અધિકાર જામી ગયો કે જેનો વંશજ અત્યારે ત્યાંના સુલ્તાનના નામથી ઓળખાય છે.

અરબસ્તાન અને ઈરાન વચ્ચેનો જે સમુદ્ર ‘પર્સિયન ગલ્ફ’ના નામથી પ્રખ્યાત છે, ત્યાં મોતી ઉત્પન્ન થાય છે; અને એ મોતીના વ્યાપારમાટે ત્યાં કેટલાક ભારતવાસીઓ સદાસર્વદા ઊવણી નાખીને પડયા રહે છે. અત્યારે પણ ભારતીય વ્યાપારીઓ-મોતીના વ્યાપારીઓ-ત્યાં સારી સંખ્યામાં જેવામાં આવી શકે તેમ છે. અર્થાત્ જ્યારે મસ્કતનો એક અમીર સુલ્તાન બનીને જંગખાર જવા લાગ્યો, તે વેળાયે ભાટિયા જાતિના મોતીના એક હિન્દુ વ્યાપારીને તેણે પોતાની સાથે લઈ લીધો અને તેને પોતાનો દીવાન અથવા પછર બનાવ્યો; કારણ કે, અરબસ્તાનના તે સમયના અમીર ઉમરા

હિન્દુઓને અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર તથા ઈમાનદાર માનતા હતા. એ પછી જંગળારમાં ધીમે ધીમે અસંખ્ય ભારતવાસીઓનો પ્રવેશ થયો અને જેમ જેમ ત્યાંના સુસ્તાનનો ઉત્કર્ષ થતો ગયો, તેમ તેમ ત્યાં હિન્દુસ્તાનના વતની હિન્દુ તથા મુસલમાનોનો પણ વધારે અને વધારે જમાવ થતો ગયો.

આફ્રિકાનો સમસ્ત પૂર્વીય ભાગ (લગભગ ૩૦૦૦ માઇલ ઉત્તર દક્ષિણ અને ૧૦૦૦ માઇલ પૂર્વ પશ્ચિમ) જંગળારના સુસ્તાનના અધિકારમાં આવી ગયો હતો અને તેથી સમસ્ત આફ્રિકાની મુખ્ય માંડવી તથા વ્યાપારીય કેન્દ્રભૂમિ જંગળારમાંજ હતી. સમસ્ત આફ્રિકાનો વ્યાપાર તેમજ રાજ્યપ્રગંધનાં સૂત્રો ભારતવાસીઓના હાથમાંજ આવ્યાં હતાં. એ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા દીર્ઘકાળ પર્યંત ચાલતી રહી. પણ અત્યારે હવે ત્યાં એ વ્યવસ્થા નથી. હવે તો ત્યાં ઇટાલિયન, બ્રિટિશ, જર્મન, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ, ડચ અને એલેક્ઝાન્ડ્રિયા આદિ પાશ્ચાત્ય શક્તિઓએ જંગળારના સુસ્તાનને લય ખતાવીને પૂર્વ આફ્રિકા દેશના ભાગલા પાડીને પોતપોતામાં બહેંચી લીધા છે અને તેથી હવે પૂર્વ આફ્રિકામાં સુસ્તાનની કેવળ નામ માત્રનીજ સત્તા અવશિષ્ટ રહી છે. અત્યારે આપણા ભારતવર્ષનાં બિન્ન બિન્ન સંસ્થાનોના રાજ્યો જેવી રીતે પ્રતાપી બ્રિટિશ સરકારના રક્ષિત રાજ્યો છે, તેજ પ્રમાણે જંગળારનો સુસ્તાન પણ આપણી પ્રતાપી બ્રિટિશ સરકારનો એક રક્ષિત રાજ્યજ ખની ગયો છે- અર્થાત્ સુસ્તાનની સત્તાના પતન સાથે ભારતવાસીઓના વ્યાપારનું પણ ત્યાં પતન થઈ ગયું છે. બ્રિટિશ અને જર્મન કંપનીઓએ અન્ય સર્વ વ્યાપારીઓને ભૂમિ ભેગા કરી દીધા છે અને તેથી હવે તે યુરોપીયન વ્યાપારીઓના પેટા વ્યાપારી અથવા તો એજન્ટ તરીકેજ ભારતવાસીઓ પોતાના વ્યાપારરૂપ ટદૂને ટદુક ટદુક ચલાવ્યા કરે છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં પણ સત્યને સ્મરીને એટલું તો કહેવુંજ જોઈએ કે, હજી પણ જંગળારનો વ્યાપાર અધિકાંશે તો આપણા ભારતવાસીઓનાજ હાથમાં છે. ત્યાંના એક સરકારી રિપોર્ટમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે: “જો આ દેશમાંથી ભારતવાસીઓને એકદમ હાંકી કાઢવામાં આવે, તો અહીંનું સઘળું કામકાજ એકદમ બંધ થઈ જવાનો સંભવ છે!” ખરેખર જેવી રીતે પ્રાણી નીકળી જતાં શરીર નિર્જીવ થઈ શકે તેવું.

પમાં ફેરવાઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે ભારતવાસીઓ વિના પૂર્વ આફ્રિકા દેશ પૂર્વવત્ ઉજ્જડ જંગલી તથા અસમ્ય પશુતુલ્ય મનુષ્યોનું નિવાસસ્થાન બની જાય એમાં લેશ માત્ર પણ શંકા નથી.

જે દેશમાં ભારતવાસીઓ આટલા બધા મહત્વના ગણાય છે તે દેશમાં પણ ભારતવાસીઓ પોતાના પગને દબતાવી જમાવી શક્યા નથી અને અત્યારે તો હવે તેઓ દબ થવાને બદલે ત્યાંથી દિવસાનું દિવસ ઉખડતાજ જાય છે, એનું કારણ શું હોવું જોઈએ વાર ? એવો જો કાંઈ પ્રશ્ન કરે, તો તેનું માત્ર એજ સ્પષ્ટ ઉત્તર હું આપીશ કે, જંગબારમાંથી ભારતવાસીઓના પગ ઉખડી જવાનું જો કાંઈપણ કારણ હોય, તો તે કારણ કેવળ તેમના પોતાના આલસ્ય, પ્રમાદ, તંદ્રા, બુદ્ધિમંદતા તથા મૂર્ખતા ઇત્યાદિ અક્ષમ્ય દુર્ગુણોમાંજ સમાયેલું છે. ભારતવાસીઓની મૂર્ખતા અનેક પ્રમાણેથી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે અને એ પણ હું સપ્રમાણ સિદ્ધ કરી બતાવવાને તૈયાર છું કે, કેટલીકવાર ભારતવાસીઓ પોતાની હાનિના દોષનું ખીજના શિર-પર આરોપણ કરે છે, એ તેમની મોટામાં મોટી ભૂલ છે; અર્થાત્ પ્રથમ આપણે આપણા પોતાના આંતરિક દોષોને ખોળી કાઢવા જોઈએ અને તે દોષોના નિવારણના યોગ્ય ઉપાયો કરવા જોઈએ, એજ આપણામાટે અધિક ઉચિત તથા શ્રેયસ્કર છે.

જંગબારના વર્તમાન સુલ્તાનનો પિતા કે જે ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં ત્યાંનો સ્વતંત્ર અને સર્વસત્તાધીશ રાજ્યકર્તા હતો, તેની એક આદર્શ રાજ્યકર્તા તરીકે જંગબારમાં અતિશય પ્રશંસા થતી અજાણિ સાંભળવામાં આવ્યા કરે છે. તે સુલ્તાને પોતાના સમયના હિન્દુ નેતાઓને (તે જ ભાટિયા દીવાનના વંશજોને) પોતા પાસે બોલાવીને કહ્યું હતું કે: “ હું આ જંગબાર નગરના મધ્યમાંનો ભૂમિભાગ (કે જે ભૂમિભાગ નગરના મધ્યમાં એક અતિશય ઉત્તમ સ્થાનમાં આવેલો હતો) તમને આપું છું અને તમને ફરમાવું છું કે, એ સ્થાનમાં તમે તમારા હિન્દુઓનો એક જૂદો મહલ્લો વસાવો, તમારા દેવનું મંદિર બંધાવો અને તમારાં કુટુંબોને પણ અહીં બોલાવીને અહીંના સદાના નિવાસી બની જાઓ. ” એના ઉત્તરમાં ત્યાંના તે સમયના મૂર્ખશિરોમણિ હિન્દુઓએ જણાવ્યું કે: “ વાહ ! મ્હેન્નેના આ દેશોમાં અમારાથી અમારા દેવનું મંદિર કેવી રીતે ચણાવી શકાય અને અમારી ગૃહલક્ષ્મીઓને, અમારાં ગૃહોની દેવીઓને ધર્મબ્રષ્ટ થવા-

માટે આ સમુદ્ર પારના દેશમાં કેમ કરીને ખોલાવી શકાય વારુ? અર્થાત્ આ બાબત બની શકે તેવી નથી; અને તેથી અમને એ ભૂમિ-ભાગની આવશ્યકતા નથી.” અર્થાત્ જે ભૂમિભાગનો હિન્દુ નેતાઓએ આવી રીતે અસ્વીકાર કર્યો હતો, તે ભૂમિનો ક્રિશ્ચિયનોએ હર્ષપૂર્વક સ્વીકાર કરી લીધો અને તેના પરિણામે આજે જંગલાર નગરના મધ્યભાગમાં રામમંદિર, શિવમંદિર, કૃષ્ણમંદિર કે દેવમંદિરને બદલે ક્રાઈસ્ટમંદિર શોભી રહ્યું છે અને તે દેવળમાંના ધંટાનાદથી જંગલાર નિનાદિત થતું જેવામાં આવ્યા કરે છે. ત્યાંના હિન્દુઓની આ મૂર્ખતાના સ્મરણથી કયા સહૃદય હિન્દુના મનમાં અનિવાર્ય શોકનો ભયાનક આઘાત નહિ થાય? આવી રીતેજ આપણે આપણું સર્વસ્વ ખોષ ખેડા છીએ અને ભવિષ્યમાં પણ કદાચિત ખોતા રહીશું.

વળી વિશેષ આશ્ચર્યની વાર્તા તો એ છે કે ત્યાંના જે હિન્દુ નેતાઓએ ધર્માન્ધતા કિંવા ધર્માંડમ્બર બતાવીને પોતાના એ ભાવિ લાભને લાત મારીને દૂર ઉડાવી દીધો હતો, તે દાંભિકા ત્યાર પછી પોતાના વચનને પણ દઢતાથી વળગી રહી શક્યા નહિ અને ખાવાના બંને ગયા જેવું જ પરિણામ આવીને ઉભું રહ્યું; એટલે કે, ત્યાર પછી તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણેના એ મ્લેચ્છ દેશમાં અનેક હિન્દુ દેવાલયો ચણાયાં છે અને તેમાંનું એક કૃષ્ણમંદિર તો એ ભાટિયા જાતિના અગ્રેસરોનુંજ બંધાવેલું છે. વળી ત્યાં અત્યારે એક બે નહિ પણ અનેક ગૃહલક્ષ્મીઓ-આર્ય અબળાઓ-પોતાના પતિઓ સાથે રહીને ગૃહસ્થાશ્રમના વ્યવહારોને દક્ષતાથી ચલાવતી જેવામાં આવે છે. અત્યારે આપણા હિન્દુ ભાષ્યોનો સર્વ વિષયોમાં એવોજ પ્રકાર ચાલતો દેખાય છે કે: “ન ગયા કાશી, ન ગયા ગામ, ઝખ મારીને આવ્યા દામ !” મુંબઈમાં જ્યારે પ્રથમ પાણીના નળો નાખવામાં આવ્યા હતા, તે વેળાએ અનેક હિન્દુ કુટુંબો નળનું પાણી પીતાં નહોતાં અને નળનું નામ સાંભળતાંજ નાકનું ટીચકું ચઢાવતાં હતાં; પરંતુ આજે એવો પ્રકાર જેવામાં આવે છે કે, સારા સારા કર્મકાંડ કરનારા અને તિલક છાપવાળા બ્રાહ્મણોનાં ગૃહોમાં પણ કૂવામાંથી પાણી ખેંચી કાઢવામાટેનાં દોરી અને ડોલ આદિ સાધનો ત્યાં ભાગ્યેજ મળી શકે છે. ધર્માન્ધ હિન્દુઓની સર્વ વ્યવહારોમાં આવા પ્રકારની ભુદ્ધિમત્તા (?) હોય છે, એ નવેસરથી કહેવાની

આવશ્યકતા નથી. કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે કેટલાક ધર્મોન્મત્ત હિન્દુઓ રેલ્વેમાં કે સ્ટીમરમાં પાણી પીવાને પણ ભયાનક અધર્મ માનતા હતા; પરંતુ અત્યારે તો હવે રેલ્વે તથા સ્ટીમરમાં ભોજન કરી લેવામાં પણ કાંઈ વાંધો આવતો નથી. પશ્ચિમ બુદ્ધિના-પાછળ મતિયા-આવા લોકોએ જંગબારમાંના પોતાના લાભને પોતાના હાથેજ ગુમાવ્યો હતો અને અત્યારે હવે રાંડચા પછીના ડહાપણ પેઠે તે પ્રમાદમાટે તેઓ પશ્ચાત્તાપ પણ કર્યા કરેછે. હિન્દુ જાતિના અગ્રેસરો ભવિષ્યમાં આવા પ્રમાદો ન કરે, તોપણ તેમનો મોટો ઉપકાર !

જંગબારના માણ સુસ્તાનની સજ્જનતાનું એક અન્ય ઉદાહરણ પણ અહીં ખાસ નોંધી રાખવા યોગ્ય છે. જ્યારે તે સુસ્તાનને જંગબારમાં સર્વથી પ્રથમ આવેલી એક હિન્દુ સ્ત્રીના આગમનના સમાચાર મળ્યા, એટલે તરતજ અત્યન્ત પ્રસન્નતાથી તેણે તે બાંધને પોતાના દરબારમાં બોલાવી અને તે અતિશય દરિદ્ર તથા સાધારણ મનુષ્યની સ્ત્રી હોવા છતાં તેની દરિદ્રતાનો લેશ માત્ર પણ વિચાર ન કરીને તેનો બહુજ આદર સત્કાર કર્યો અને ૩૦૦ રૂપિયા રોકડા તથા એક દુશાલો બેટ તરીકે આપીને ત્યાં નિવાસ કરી રહેવાના હિન્દુઓના ઉત્સાહને વધારી દીધો.

હવે અહીં એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે, હિન્દુઓમાં એવા તે કયા અલૌકિક ગુણનો નિવાસ છે કે, જે ગુણ હિન્દુઓને અન્ય જાતિના તથા અન્ય ધર્મના લોકો પાસેથી પણ-આટલી બધી પ્રતિષ્ઠા અપાવે છે અને જે ગુણના યોગે ગ્રામીન કાળથી આજ પર્યન્ત હિન્દુ જાતિ સંસારમાંની અન્ય સર્વ જાતિઓ કરતાં ઉચ્ચતમ આસને વિરાજવાના પોતાના અધિકારને જાળવી રહી છે ? એનું ઉત્તર એજ છે કે, સ્મૃતિકાર મનુના અભિપ્રાય અનુસાર જે મનુષ્ય ધનના વ્યવહારમાં પવિત્ર છે, તેજ યથાર્થ પવિત્ર છે; કેવળ જળવડે સ્નાન કરવાથી કિંવા વારંવાર માટીથી હાથ પગ ધસી ધસીને ધોવાથી પવિત્રતા આવી શકતી નથી; અને ધનના વ્યવહારમાં હિન્દુઓ અત્યંત પવિત્ર છે એ નિર્વિવાદ છે.

ખીજની અમાનત થાપણને સુરક્ષિત રાખી તેના માલિકને તે જ્યારે માગે ત્યારે તેનો પાછ પાછનો હિસાબ બરાબર સમજાવીને આપી દેવો અથવા તો માસિક દશ રૂપિયાના પગારથી નોકરી કરવા

છતાં લાખોની દોલતમાં પણ હરામની દાનત ન રાખી, એ કેવળ એક હિન્દુ જાતિનોજ અદ્વિતીય તથા અસાધારણ ગુણ છે અને પોતાના એ ગુણના પ્રતાપે તેમણે અરબસ્તાનના કઠિન સુલ્તાનને પણ વશ કરી લીધો હતો. હિન્દુઓના એ સદ્ગુણના કારણથીજ જંગલારના સુલ્તાને પોતાના સહધર્મીઓ અને જાતિયાંધવોમાં વિશ્વાસ ન રાખતાં જેમને તે પોતે કાફિર એટલે કે અનીશ્વરવાદી માનતો હતો, તે હિન્દુઓમાં તે આટલો બધો વિશ્વાસ રાખતો હતો અને તેમનો આટલી સીમા પર્યન્ત સત્કાર કરતો હતો. આજે પણ જંગલારમાં ખોજ તથા વોરા અને મેમણ આદિ મુસલમાન જાતિના અનેક મોટા મોટા લક્ષાધીશ વ્યાપારીઓની પેઢીઓ ચાલે છે. પરંતુ જો તેમને ત્યાંના નામું લખનારા ત્રીસ ચાળીસ કે પચાસ રૂપિયાના પગાર ખાનારા હિન્દુ મેહતાઓ તેમજ હિન્દુ મુનીમો આજે તેમનાથી જૂદા પડી જાય, તો તે વ્યાપારીઓ તે ક્ષણેજ પ્રાણ વિનાના શરીર સમાન સર્વથા નિરુપયોગી થઈ જાય, એમાં લેશ માત્ર પણ શંકા નથી; કારણકે, વ્યાપારિવર્ગના ખોજ, મેમણ અને વોરા ઇત્યાદિ મુસલમાનો વધારે બણેલા હોતા નથી; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ તેમનામાંના કેટલાકોને તો સાધારણ વાંચતાં લખતાં પણ આવડતું નથી; અર્થાત્ તેમને ત્યાં કાળાં ઘોળાંના કર્તા હર્તા તથા ભાગ્યવિધાતા તેમના મેહતાઓ ત્યાં મુનીમોજ હોય છે. કેટલીક વાર તો એ મેહતાઓ અથવા મુનીમોની શક્તિ એટલી બધી અગાધ જેવામાં આવે છે કે, જો તેઓ જરાક બેઠમાની કિંવા બેવફાઈ કરે, તો શેઠની લાખોની દોલતને ઉલટાવીને પોતાના ધરમાં ભરી દઈ શકે; પરંતુ નહિ; તેઓ હિન્દુજાતિના ગૌરવને અઘાપિ સિદ્ધ કરી બતાવતા અલ્પ ધનમાંજ સંતોષ માનીને પોતાના માલિકની નિમકહલાલીથી નોકરી બજાવી આનન્દથી પોતાનું જીવન વીતાડ્યા કરે છે.

જંગલાર તેમજ ઇસ્ટ આફ્રિકાનાં અન્ય સ્થાનોમાં ભારત-વર્ષીય હિન્દુઓ કરતાં મુસલમાનોની સંખ્યા વધારે છે અને એનું મૂળ કારણ હિન્દુઓની કેટલીક વધારે પડતી આભડછેટ છે. એ ધાર્મિક માની લીધેલા અવરોધવડેજ હિન્દુઓ સમુદ્રપારના દેશોમાં અધિક પ્રમાણમાં નથી જતા. પરંતુ હવે તો હિન્દુઓને સર્વથા એજ ઉચિત છે કે, પોતાના ધર્મમાં તથા આચાર વિચારમાં દૃઢ રહી એ આભડછેટના ખોટા બખેડાને છોડી દઈને દેશદેશાન્તરમાં વિચરી

વ્યાપાર ઇત્યાદિથી ધનોપાર્જન કરી પોતાની તથા પોતાની જન્મ-ભૂમિની ઉન્નતિના ઉદ્યોગમાં આગળ વધવું. અહીં એટલું તો અવશ્ય કહેવુંજ પડે છે કે, કચ્છની પ્રજા દીર્ઘકાળથી પરદેશગમન તથા વ્યાપાર ઉદ્યોગ આદિમાં કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાતની પ્રજા કરતાં બહુજ વિશેષ સાહસી તથા આગળ ચાલનારી હોવાથી જંગલારમાં સર્વથી પ્રથમ આવનારા ભારતવર્ષના લોકોમાં કચ્છ દેશના ભાટિયા, લુહાણા તથા ખોજ ઇત્યાદિ હિન્દુ તથા મુસલમાનો હતા અને અત્યારે પણ ત્યાં તે કચ્છ દેશવાસી હિન્દુ મુસલમાન વ્યાપારીઓજ વ્યાપારમાં અગ્રેસર છે. હવે જો કે કાઠિયાવાડના પણ કેટલાક લુહાણા, ખોજ તથા મેમણોએ ઇસ્ટ આફ્રિકાના જૂદા જૂદા ભાગોમાં વ્યાપાર તથા અન્ય વ્યવસાયોનો આરંભ કરી દીધો છે અને તેથી ઇસ્ટ આફ્રિકાની કેટલીક લક્ષ્મી પ્રતિવર્ષ કાઠિયાવાડના જૂદા જૂદા ભાગોમાં આવતી થઈ છે; છતાં કાઠિયાવાડમાંથી ઇસ્ટ આફ્રિકા જનાર લોકોમાં પૌરખંદર તથા રાણાવાવ આદિ સ્થાનોના મેમણોની સંખ્યા બહુજ આધિક હોવાથી અને તેઓ સ્વતંત્ર વ્યાપારીઓ હોવાથી લુહાણા આદિ હિન્દુઓ બહુધા મેમણોને ત્યાં નોકરી કરે છે અથવા તો પોતાના કેટલાક જ્ઞાતિબંધવોને ત્યાં નોકરી કરે છે અને તેથી જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં ધનોપાર્જન કરી શકતા નથી. આ સ્થિતિને સુધારવાની અતિશય આવશ્યકતા છે; પરંતુ એ સ્થિતિને કેવી રીતે અને કયા ઉપાયથી સુધારી શકાય તેમ છે, એનો વિચાર એ વિષયના અનુભવી, સાધનસંપન્ન અને પરાંપકારી ઇસ્ટ આફ્રિકાવાસી લુહાણાઓએજ કરવાનો છે. મારા જેવી એક અનુભવહીન અને ગૃહમાંજ અષ્ટૌપ્રહર વસનારી એક આર્ય અબળાથી આવા વિષયોની સુધારણાનો નિર્વિવાદ માર્ગ કિંવા ઉપાય ન બતાવી શકાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિકજ છે.

જંગલારના ટાપૂમાં ઉપર જણાવેલી લવંગ, જયદ્રવ્ય, સોપારી, જાત જાતનાં લીંબુ, મોટી કેરી, નાળીયેર અને કેળાં આદિ વસ્તુઓ ઉપરાંત હાથીદાંતની પણ ધણીજ સારી પેદાશ થાય છે. ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે, ઉપર્યુક્ત ઉદ્ભવિજ પદાર્થોમાં કાઢના જીવની હાનિ થતી નથી અને હાથીદાંતને મેળવવામાટે હાથીઓની હત્યા કરવી પડે છે. ત્યાંનાં જંગલોમાં હાથીઓનાં મોટાં મોટાં ટોળાં સર્વત્ર ફર્યાં કરે છે અને જેમનો-આફ્રિકાના જે જંગલી નિવાસીઓનો-

હાથીદાંતને મેળવવાનો વ્યવસાય છે, તેઓ જંગલમાં મોટા મોટા ખાડા ખોદીને તેનાપર ઝાડોની પાતળી ડાળીઓ મૂકી તેનાપર ઘાસ પાથરી મૂકે છે. તે ઘાસ ખાવાની લાલચથી હાથીઓ ત્યાં આવે છે અને તે ખાડાપર પગ મૂકતાંની સાથે જ એકાદ બે હાથીઓ, તેમના શરીરના ભારથી તે ડાળીઓ ટૂટી જતાં, ખાડામાં પડી જાય છે અને પાછા બહાર નીકળી શકતા નથી. એવી રીતે ખાડામાં પડેલા હાથીઓને પછીથી મારી નાખવામાં આવે છે અને તેમના દાંતો કાઢી લેવામાં આવે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમનાં સર્વ હાડકાં તથા ચામડાંની પણ અનેક વસ્તુઓ બનતી હોવાથી તે પણ એક એક કરીને વીણી લેવામાં આવે છે. આ કારણથી જ હાથી વિશે આપણામાં એક એવી કહેવત પડી ગઈ છે કે: ‘હાથી જીવે ત્યારે લાખનો અને મરે ત્યારે સવા લાખનો !’ આમ હોવા છતાં જ્યારે જંગલખારમાં પાશ્વત્ય વ્યાપારીઓ—યૂરોપીયન વ્યાપારીઓ—નો પ્રવેશ થયો નહોતો અને ત્યાંનો વ્યાપાર બહુધા ભારતવાસીઓના હાથમાં હતો, ત્યારે ત્યાંના એ કાળા હજીરીઓ હાથીઓને મારીને જે હાથીદાંત નગરમાં લાવતા હતા, તે હાથીદાંત ભાટિયા આદિ વ્યાપારીઓ થોડી કીમતની ખાવાની ચીજો, કપડું કે એવીજ બીજી વસ્તુઓ આપીને તેમની પાસેથી લઈ લેતા હતા અને આઠ કે બાર આનામાં પડેલા એક હાથીદાંતના તેમને પચાસ, સો કે વખતે બેસેં રૂપિયા પણ ઉપજતા હતા. કચ્છના નિવાસી જયરામ સુવાલી જેવા ભાટિયા વ્યાપારીઓ કાટિપતિ થઈને ત્યાંથી આવ્યા હતા, તે વેળાયે જંગલખારમાં આવી અવસ્થા હતી; પણ આજે હવે તે અવસ્થા નથી અને ‘રાઈના પાડ રાતે વહી ગયા’ છે. તે સમયમાં જંગલખારના પ્રવાસ વિશે આપણા ભારતવર્ષમાં એક એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે: ‘જે જાય જાવે તે જીવતો પાછો ન આવે; અને જે જીવતો આવે, તો કુબેરનો બંડાર લાવે !’ જાવા જંગલખારનું બીજું નામ છે. તે સમયમાં સાધારણ નૌકા એટલે કે વહાણોમાં બેસીને ત્યાં જવું પડતું હતું અને માર્ગમાં ચાંચિયા ઇત્યાદિનો પણ એટલો બધો ત્રાસ હતો કે, છ છ કે આઠ આઠ મહિનાના સમુદ્રપ્રવાસના ત્રાસો ભોગવીને માંડ જંગલખારનાં દર્શન કરી શકાતાં હતાં અને ત્યાંથી આવતાં માર્ગમાં લૂટાઈ જવાનો, ડૂબી જવાનો અથવા રોગ કે ભૂખમરાથી મરી જવાનો ભય રહ્યા કરતો હતો; અને જે કોઈ પણ ત્યાંથી સહીસલામત પાછો હિન્દુસ્તાનમાં

આવતો હતો, તેનો નવો અવતાર થયેલો મનાતો હતો. અર્થાત્ તે સમયમાં ત્યાં જવામાટે અને ત્યાંથી આવવામાટે જેટલો પરિશ્રમ વેઠવો પડતો હતો તેના પ્રમાણમાં તેનો ખર્ચલો પણ ઘણો જ મોટો મળતો હતો. આજે હવે ઇસ્ટ આફ્રિકા જવું અને ત્યાંથી આવવું, એ ગાજર મૂળા જેવું થઈ પડ્યું છે અને તે સાથે ત્યાંની કમાણી પણ ભારતવાસીઓમાટે એટલી તો ઓછી થઈ ગઈ છે કે આગળની કમાણીની વાતો હવે અરબીયન નાઈટ્સમાંની અદ્ભુત અને કલ્પનિક કથાઓ જેવીજ ભાસ્યા કરે છે. હાથીદાંતનો વ્યાપાર હવે ભારતવાસી વ્યાપારીઓના હાથમાંથી બિલ્કુલ ચાલ્યો ગયો છે; કારણ કે, ગવર્નમેન્ટ વિના હાથીદાંત કાઢવો ખરીદવો નહિ અથવા તો ગવર્નમેન્ટની પરવાનગીથીજ ખરીદવો એવો ત્યાં કાયદો થઈ ગયો છે અને તેથી હાથીદાંતના વ્યાપારનો અધિકાર તથા તેથી થતા લાભ કેવળ યૂરોપિયન વ્યાપારીઓજ ભોગવે છે. તેમજ ત્યાંના જે હજ્જીઓ અથવા જંગલી લોકો આગળ કાંઈ પણ સમજતા નહોતા અને હાથીદાંત પાણીના મૂલ્યથી આપી જતા હતા, તેઓ પણ હવે એવા ચાલાક થઈ ગયા છે કે સારા સારા વ્યાપારીઓના પણ કાન કાપી જાય ! આ કારણથી હવે જે પોતાના દેશમાં ધંધાની ન્યૂનતાના કારણથી કેવળ પેટ ભરીને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાધારણ કમાણી કરવાના ઉદ્દેશથી જંગલના જવાની આવશ્યકતા હોય, તેજ જંગલનાર અથવા ઇસ્ટ આફ્રિકાના અન્ય ભાગોમાં જવું, એવીજ સ્થિતિ આવી પડી છે. આમ હોવા છતાં પણ સાધારણ વ્યાપારમાં ભારતવર્ષ કરતાં ઇસ્ટ આફ્રિકામાં સારો નફો મળતો હોવાથી ત્યાં જવામાં અને વ્યાપાર કરવામાં હાનિ જેવું તો નથીજ; અને તેમાં પણ બ્રિટિશ ઇસ્ટ આફ્રિકા અને યુગાન્ડા પ્રેટેક્ટરેટમાં આપણા ભારતવાસીઓને અદ્વાપિ ધણા સારા લાભો મળી શકે છે, એ પણ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે

ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં જંગલનારમાંથી ત્યાંની ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓ તથા હાથીદાંત આદિ મળીને ૧૧૯૩૧૩૯ પાઉંડની કીમતનો માલ ખીજા પ્રદેશોમાટે નિકાસ કરવામાં આવ્યો હતો અને ખીજા પ્રદેશોમાંથી ત્યાં ૧૧૭૯૬૯૯ પાઉંડની કીમતનો માલ આયાત થયો હતો. જંગલનાર નગરની વસતિ લગભગ ૩૫૦૦૦ મનુષ્યોની ગણાય છે અને તેમાં ત્યાંના મૂળ નિવાસીઓ, અરબમુસલમાનો,

ભારતવર્ષના હિન્દુ તથા મુસલમાનો અને યુરોપીયન આદિ સર્વ જાતના લોકોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ત્યાં ફ્રેંચ અને ઇંગ્લિશ હોસ્પિટલ્સ, મિશન્સ અને ઍરેકસ આદિ પણ છે અને નગરની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની છે. જંગળારનો અધિકાર ઇ. સ. ૧૮૬૦માં બ્રિટીશ સરકારના હાથમાં આવ્યા પછી ત્યાંની વ્યવસ્થામાં બહુજ સારી સુધારણા થઈ છે અને પ્રજાની નિર્ભયતાનો ઉત્તમ પ્રમાણ કરવામાં આવ્યો છે.

અસ્તુ: જંગળારનું આટલું આવશ્યક વર્ણન માત્ર એટલામાટેજ મેં આપ્યું છે કે, મારી આત્મકથાના જે વાંચકોએ જંગળારનો પ્રવાસ ન કર્યો હોય તેમજ જંગળાર વિશે કંઈ વાંચ્યું પણ ન હોય તેવા વાંચકોને જંગળારની ગત તથા વર્તમાન પરિસ્થિતિનું કિંચિત્ જ્ઞાન મળી શકે. જંગળારની ભાષાને સ્વાહિલી ભાષા કહેવામાં આવે છે અને તે ભાષામાં અરબી શુદ્ધ તેમજ અપભ્રંશ શબ્દો અતિશય વિપુલ પ્રમાણમાં રહેલા છે અને તેનું કારણ એ છે કે, ત્યાંના રાજ્ય-કર્તા સુલ્તાનનું પ્રથમ અરબસ્તાનમાંથી આગમન થયેલું છે. જંગળારમાં ગૃહકાર્યમાટે મુંબઈના ઘાટીઓ પ્રમાણે ત્યાંનાં જંગલી સ્ત્રી પુરુષોને રાખવા પડે છે અને પાણી ઇત્યાદિ ભરી લાવવાનું કાર્ય તેઓજ કરતાં હોવાથી અમુક અંશે આબડછેટના વિચારોને શિથિલ કર્યા વિના છૂટકો થતો નથી; કારણ કે, ત્યાં ધરમાં વાસીદું વાળવા-માટે, પાણી ભરી લાવવામાટે, વાસણ ઉટકવામાટે, દુકાનમાં ઉપાડ મૂકમાટે અને દુકાનનાં બીજાં કામોમાટે હિન્દુજાતિનાં સ્ત્રીપુરુષ નોકર ભાગ્યેજ મળી શકે છે અને એટલામાટે ત્યાં એ સઘળાં કામો તે ગોલાં માર્ફતજ કરાવવાં પડે છે. આપણા લોકો ત્યાંના એ ગુલામ તથા ગુલામડીઓને ગોલાં કહીને ઓળખે છે. અત્યારે તો એ ગોલાંને ત્યાં પગારદાર નોકર તરીકે અથવા તો રાજમદાર મજૂર તરીકે રાખવામાં આવે છે; પણ પૂર્વે તો જંગળારમાં ગુલામોને વેચવા તથા ખરીદવાનો રિવાજ ધમધોકાર ચાલુ હતો અને જંગળાર ગુલામોનો એક મશહૂર બાજાર હતો. તે વેળાએ તો ત્યાં વસતા આપણા ભારતવાસી વ્યાપારીઓ બજારમાંથી સાધારણ કીમત આપીને એવા ગુલામ તથા ગુલામડીઓને ખરીદી લેતા હતા અને તેમની પાસેથી માત્ર તેમને ખાવાનું આપીને મન માન્યું કામ લેતા હતા. તે વેળાએ ભારતવાસી વ્યાપારીઓ પોતાની સ્ત્રીઓને ત્યાં સાથે

લઈ જતા નહોતા અને તેથી એવી ખરીદી લીધેલી ગુલામડીઓને તેઓ પોતાની રખાયત તરીકે રાખતા હતા. ભારતવાસી વ્યાપારીઓ તથા એ ગુલામડીઓના એવા સંયોગના પરિણામે વર્ષ્વસંકર પ્રજાની ઉત્પત્તિ પણ થતી હતી અને તેમનાં સ્ત્રીપુરુષ સંતાનો અઘાપિ જંગળારમાં તેમજ હિન્દુસ્તાનમાં વર્તમાન છે. પૂર્વે કેટલાક ભારતીય વ્યાપારીઓ પોતાની રખાયત ગુલામડીઓને તથા તેમનાં સંતાનોને પોતાની સાથે હિન્દુસ્તાનમાં લઈ ગયા હતા અને તે સંતાનોનો વંશ હજી પણ કચ્છ આદિ કેટલાક પ્રદેશોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ તો એક પ્રાકૃતિક નિયમજ છે કે, એક દેશનો પ્રજા જ્યારે દૂરના બીજા દેશમાં આવીને વસે છે, ત્યારે ભિન્ન ભિન્ન દેશનાં સ્ત્રીપુરુષોનો અવશ્ય આવો સંબંધ, ન્યૂન કેવા અધિક પ્રમાણમાં, થાય છે અને તેના પરિણામે ત્યાં મિશ્ર પ્રજાનો ઉદ્ભવ પણ અવશ્ય થઈ જાય છે. મુસલમાનોનું હિન્દુસ્તાનમાં આગમન થયા પછી કેટલીક હિન્દુ સ્ત્રીઓ મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ તથા તેમના સરદારોના ઘરમાં ગઈ હતી અને તેમની પ્રજા મિશ્રરૂપથી અસ્તિત્વમાં આવી હતી; તેજ પ્રમાણે કેટલીક મુસલમાન અબળાઓ સાથે હિન્દુ પુરુષોના ગુપ્ત પ્રેમનું પણ એજ પરિણામ આવ્યું છે; યૂરોપિયનોના ભારતવર્ષમાં થયેલા આગમનથી કેટલીક હિન્દુ તથા મુસલમાન અબળાઓનો પ્રકટ અથવા ગુપ્ત રીતે યૂરોપીયન પુરુષો સાથે સમાગમ થવાથી આખી એક નવીન યૂરોપીયન-એંગ્લો ઇન્ડિયન નામક-જાતિ અસ્તિત્વમાં આવી છે અને કેટલીક યૂરોપિયન લેડીઓ ઇન્ડિયાના રાજ્યકર્તા પુરુષો તથા અન્યાન્ય સુશિક્ષિત હિન્દુ, મુસલમાન તથા પારસી આદિ ગૃહસ્થોની પ્રણયભાગિની થવાથી તેમની મિશ્ર પ્રજાના અસ્તિત્વમાં આવવાની ઘટના પણ બની ચૂકી છે; એટલે ઇસ્ટ આફ્રિકામાં ભારતીય હિન્દુઓ તથા મુસલમાનોના ત્યાંની સ્ત્રીઓ સાથેના પ્રેમવ્યવહારથી એક મિશ્ર પ્રજા અસ્તિત્વમાં આવે, એ ઘટના કાંઈ અધિક આશ્ચર્યકારિણી તો ન જ કહી શકાય.

આપણા જૂના વિચારના આર્થ જનો કેટલીકવાર સમુદ્રપારના દેશોમાં જવાનો જે બળ પૂર્વક નિષેધ કરે છે, તે નિષેધનાં કેટલાંક બીજાં કારણોમાંનું આ મિશ્રપ્રજોત્પત્તિરૂપ પરિણામ પણ એક કારણ હોવું જોઈએ. અર્થાત્ તેમનો એ નિષેધ સર્વથા અકારણુ તો નથીજ; છતાં પણ અત્યારે દેશકાળની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં એ નિષેધ

સર્વમાન્ય થઇ શકે તેવો સંભવ નથી; કારણ કે પરદેશગમનથી જેમ એ એક હાનિ છે, તેમ તેથી લાભો પણ અનેક થાય છે. માત્ર પરદેશમાં જનાર અને ત્યાં દીર્ઘકાળ પચન્ત વસનાર ભારતીય આર્ય પુરુષો તથા આર્ય અબળાઓ પોતાના ધર્મમાં દૃઢ રહી ચારિત્ર્ય વિષયક પવિત્રતાને જાળવો રાખવાનો પ્રયત્ન કરે, તો બહુધા એ અનિષ્ટ પરિણામ આવતું પોતાની મેળેજ અટકી જાય એ સ્વાભાવિક છે. અત્યારે તો હવે ઈસ્ટ આફ્રિકા જનારા પુરુષો પોતાનાં કુટુંબોને પણ સાથે લઇ જાય છે અને કુટુંબોને ત્યાં લઈ જવાનો પ્રતિબંધ રહ્યો નથી એટલે ઉપર્યુક્ત પરિણામ આવવાનો અધિક સંભવ નથી. વળી સ્ત્રીઓને હિન્દુસ્તાનમાં પોતાને ઘેર રાખીને પુરુષો એકલા પાંચ પાંચ અને સાત સાત વર્ષ જેટલો દીર્ઘકાળ આફ્રિકામાં વીતાડે, એ પણ યોગ્ય નથી; કારણ કે, એથી હિન્દુસ્તાનમાં ‘પતિ પાસે સારી પતિવિરહે નકારી બને’ એ તત્ત્વ અનુસાર ભાયડો આફ્રિકામાં કમાણી કરવા રોકાય ત્યાં ઘેર તેમનાં પત્નીશ્રી ચાર બાળકોની માતા થઈ જાય, એવા પ્રકારે બની જાય છે. મારા આ કથનની સત્યતાનાં પ્રમાણો આગળ જતાં મારી જીવનકથામાં આવવાનાં હોવાથી અત્યારેજ એના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. સારાંશ કે, બનતાં સૂધી પતિ તથા પત્નીએ એક જ સ્થાનમાં સદા-સર્વદા સાથે રહેવું, એ બન્નેમાટે કલ્યાણકારક તથા લાભાવહ છે.

અસ્તુ: મારા મામાજીએ અમારા સૂવા બેસવામાટે અમને બે ઓરડા, પોતાની જગ્યાની પાસેજ, બાડે લઈ આપ્યા અને ખાવા પીવાનું તો સાથેજ હતું એટલે અમારે ઘરની ચીજો વસાવવી પડી નહિ. માત્ર અમારો બધો સામાન સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલો હોવાથી કપડાં છત્યાદિ આવશ્યકીય વસ્તુઓજ અમારે ખરીદવી પડી. મારા પતિને મારા મામાજીએ પોતાની દુકાનનું કામકાજ બતાવવા માંડ્યું અને અમારા દિવસો આનંદમાં વીતવા લાગ્યા.

